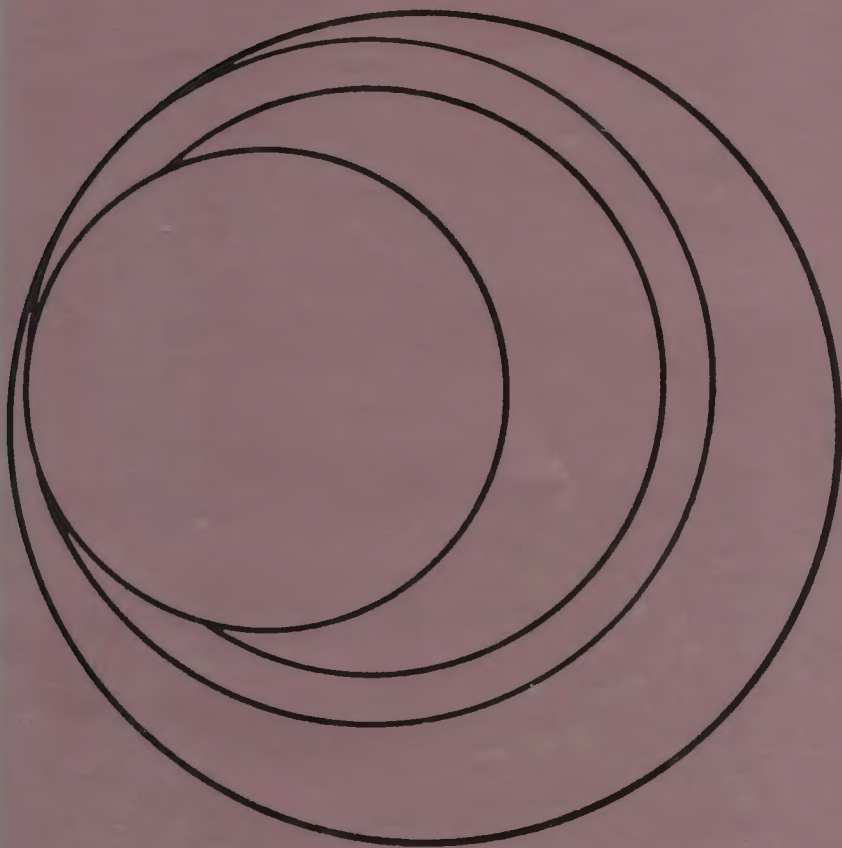

ALEXANDER GERSCHENKRON

A gazdasági elmaradottság
történelmi távlatból

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

A SOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGA

BEREND T. IVÁN
HUSZÁR TIBOR
KULCSÁR KÁLMÁN
PATAKI FERENC
TŐKEI FERENC

ALEXANDER GERSCHENKRON

A GAZDASÁGI
ELMARADOTTSÁG –
TÖRTÉNELMI
TÁVLATBÓL

TANULMÁNYOK

GONDOLAT · BUDAPEST, 1984

Válogatásunk az alábbi művekből készült
Alexandr Gerschenkron: Continuity in History and Other Essays
Economic Backwardness in Historical Perspective
© The Belknap Press of Harvard University Press 1962
A Harvard Egyetem elnöke és tagjainak szíves engedélyével

A kötetet válogatta
BEREND T. IVÁN és RÁNKI GYÖRGY

Fordította
HALMOS KÁROLY
HEGEDŰS JÓZSEF
KERTESI GÁBOR
KOVÁCSY TAMÁS
LENGYEL GYÖRGY
PÁZMÁNDY GYÖRGYI

A fordítást ellenőrizte
KIS JÁNOS

Az előszót írta
KOVÁCSY TAMÁS

ISSN 0324 – 2463
ISBN 963 281 397 9

© Gondolat Könyvkiadó, 1984
© Halmos Károly, Hegedűs József, Kertesi Gábor, Kovácsy Tamás,
Lengyel György, Pázmándy Györgyi, 1984. Hungarian translation

TARTALOM

Előszó (Kovácsy Tamás)	7
A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból (Hegedűs József – Lengyel György)	35
Megjegyzések a modern iparosítás „előfeltételeinek” fogalmához (Lengyel György)	68
Az ipari fejlődés tipológiája mint elemzési eszköz (Kovácsy Tamás)	97
Társadalmi attitűdök, vállalkozás és gazdasági fejlődés (Lengyel György)	124
Az ideológia mint módszertani és történelmi probléma (Halmos Károly)	151
Megjegyzések Olaszország ipari fejlődésének üteméről (1881–1913) (Pázmándy Gyöngyi)	176
Rosario Romeo és az eredeti tőkefelhalmozás (Kertesi Gábor)	200
A bulgáriai iparosítás néhány vonása (1878–1939) (Kovácsy Tamás)	241
Az orosz agrárpolitika és iparosítás 1861 és 1914 kö- zött (Kovácsy Tamás).	292

A gazdasági fejlődés a XIX. századi orosz gondolkodás történetében (Halmos Károly)	436
A történelem folytonosságáról (Halmos Károly) . . .	486
A gazdaságtörténet néhány módszertani problémája (Halmos Károly)	527
A tanulmányok forrása	551

A gazdaságtörténet iránt érdeklődő magyar olvasóközönség eddig jóformán csak tudományos cikkek lábjegyzeteiben, széles körű tevékenységének egy-egy területét érintő rövid, elsősorban kritikai jellegű utalásokban találkozhatott Alexander Gerschenkron nevével.¹ Legismertebb kutatási eredményei az európai országok XIX. századi iparosításának összehasonlító elméletében születtek. Erről szóló tanulmányai közül néhány 1976-ban megjelent egy sokszorosított egyetemi kiadványban,² ezek a fordítások azonban csak egy szűk kör számára váltak hozzáférhetővé. A most közzétett válogatás már terjedelmi lehetőségei következtében is bőkezűbben bántatott egy igen értékes tudományos teljesítménnyel: az elméleti írások mellett helyet kaphattak benne számunkra eddig jórészt ismeretlen módszertani értekezések és egy-egy ország gazdaságtörténetének fordulópontjaival foglalkozó részletesebb empirikus vizsgálatok is. Kiadásuk révén olyan, minden bizonnyal maradandó gondolatokkal ismerkedhetünk meg, amelyek a felvetett kérdések továbbgondolására ösztönző termékeny kiindulópontok az összehasonlító történetírásban.

Gerschenkron életútjáról, pályafutásának első, Európában töltött időszakáról, amely – mint a színterek és az időpontok

felsorolásából látható – nem szűkölködött megpróbáltató fordulatokban, legközelebbi barátai, ismerősei és tanítványai sem ismertek sokkal többet néhány száraz, lexikonok szócikkeibe illő adatnál.³ 1904-ben született Ogyesszában. Családjával 1920-ban elhagyta Szovjet-Oroszországot és Bécsbe költözött. Itt, a bécsi egyetemen hallgatott közgazdaságtant és politikai tudományokat, s 1928-ban doktorált. Ezután három évig egy gyár alkalmazottja, majd először egy szövetkezeti társaságnál, utána egy tudományos intézetben kutató. 1938-ban az Egyesült Államokban telepedett le. Kezdetben a Kaliforniai Egyetemre került; 1943-tól öt éven keresztül a Federal Reserve System Igazgatótanácsa alá rendelt hivatal munkatársa volt. 1948-ban hívták meg a Harvard Egyetem közgazdasági tanszékére a gazdaságtörténet és a szovjetológia oktatójának, ettől kezdve ez a munkahely lett „végleges otthona”. 1978-ban halt meg az amerikai Cambridge-ben.

Első jelentős könyvét 1943-ban írta, *Bread and Democracy in Germany* (Kenyer és demokrácia Németországban) címmel. 1945-ben jelent meg az *Economic Relations with the USSR* (Gazdasági kapcsolatok a Szovjetunióval), 1951-ben az *A Dollar Index of Soviet Machinery Output* (A szovjet gépipari termelés dollárindexe). 1962-ben és 1968-ban adták ki két híres esszégyűjteményét, amelyek e válogatásnak is alapjául szolgáltak (*Economic Backwardness in Historical Perspective* – Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból, valamint *Continuity in History and Other Essays* – Folytonosság a történelemben és más tanulmányok). Életében ezután még három könyve látott napvilágot: *Europe in the Russian Mirror* (Európa orosz tükörben) – 1970, *Mercator Gloriosus and Other Essays* (Mercator Gloriosus és más

tanulmányok) – 1973, végül az *An Economic Spurt That Failed* (Egy kudarcba fulladt gazdasági fellendülés) – 1977.

Gerschenkron a fogalom széles – mondhatni klasszikus – értelmében vett gazdaságtörténész volt. A ma már erősen specializálódott szakma művelésén túl számos tanulmányban foglalkozott a gazdaság – közelebbről az iparosítás – és a társadalmi jelenségek egyéb területeinek összefüggéseivel, kölcsönhatásaival. Számára az úgynevezett nem gazdasági tényezők és folyamatok: a politikai események, a különféle szellemi, ideológiai és művészeti áramlatok nem pusztán illusztrációi a gazdaságtörténetnek, hanem a gazdasági átalakulást hordozó összetett társadalmi mozgásoknak a „tisztán gazdasági” összetevőkkel együttesen értelmezhető elemei. Írásainak egy másik részét teljes joggal sorolhatnánk a szociológia vagy a politológia műfajába. (Nem érdektelen talán, hogy nemcsak e széles, ám mégis összekapcsolódó, egymást határoló, néhol átfedő területeken szerzett magának tudományos elismerést, hanem az – elsősorban orosz tárgyú – irodalomtörténetben és -kritikában is. Egyetemi kollégái úgy tudják, hogy egy alkalommal egy irodalmi tanszék vezetését ajánlották fel neki a Harvardon; a hír nem biztos, de képességei alapján egyáltalán nem valószínűtlen.)

Alapos történelmi tárgyismeretét e kötet Bulgáriáról, Olaszországról és Oroszországról szóló tanulmányai tanúsítják. Ezeken kívül, már idézett tanítványa szerint,⁴ imponáló jártasságra tett szert Franciaország, Németország és Ausztria, valamint az Egyesült Államok, Anglia és Svédország gazdaságtörténetében. Kutatásai során legtöbbször elsődleges forrásokat használt, ennek érdekében, egy-egy új területre tett kirándulás kedvéért nemegyszer megtanulta az ország nyelvét is.

Válogatásunk a „hagyományos” történeti munkák mellett

ugyanakkora – ha nem nagyobb – teret szentel az elméleti-módszertani írásoknak. Ez az arány első pillantásra talán szokatlannak tűnhet; a történetírás e két oldala azonban Gerschenkron szinte minden tanulmányában szorosan kapcsolódik egymáshoz. A legtöbbször polemikus hangvételű metodológiai fejtegetések középpontjában lényegében egy kérdés: az általánosítás problémája áll, e köré csoportosulnak a módszertan szerepére, lehetőségeire és korlátaira vagy a fogalomalkotás sajátosságaira vonatkozó gondolatai.

Gyakori bíráló megjegyzései egyszerre két felfogásra irányulnak: a történelmi jelenségek egyediségét hangsúlyozó módszertani individualizmusra és ennek ellentétére, az általánosítások mindenhatóságába vetett hiten alapuló történelmi determinizmusra. Ahogy a módszertan kritikája szerint az előbbiben üres, semmitmondó definíciók megfogalmazására törekszik, az utóbbiban elfogultságok és előítéletek tudományos mezbe öltöztetésére.

Az így megfogalmazható alapállásokból következnek a fogalmi rendszerek sajátosságai. Az első irányzat követői egyedi jelenségeket ragadnak meg, kizárva mindenfajta összehasonlítás és általánosítás lehetőségét és létjogosultságát. A végletes determinizmus kategóriái kívül (és felette) állnak a tényeken, mögöttes tartalmaikkal eleve eldöntik, s ezáltal feleslegessé teszik az empirikus kutatást, olyan burkolt feltevéseket rejtenek, melyek kész megoldásokra, válaszokra csábítanak a valóság ismerete nélkül – rosszabb esetben annak ellenére – is.

Gerschenkron határozottan elvetette mindkét módszertani végletet. Nemcsak lehetségesnek, hanem megkerülhetetlennek tekintette az általánosításokat a történetírásban. Ugyanakkor azonban feltételezte azt is, hogy érvényük – ellentétben a természettudományok univerzális törvényeivel – térben

és időben szükségképpen korlátozott. A szélső pólusok közötti tág tartományon belül e korlátok bárhol megvonhatók. Mivel – állítja – ez a választás maguktól a vizsgált jelenségektől független, helyessége szigorú értelemben vett tudományos eszközökkel nem dönthető el. Ebből az is következik, hogy az általánosítások közvetlen összehasonlításának sincs tudományos alapja: „különböző megközelítések különböző képet eredményeznek, és egy megközelítés értékét ennek a képnek keretein belül kell megítélnünk. Az eredményeket nem kell összemérni”.⁵ A választás tehát csak „külső” szempontokon alapulhat: gyakorlati megfontolásokon és szubjektív mozzanatokon, mint például a kutató ismeretanyaga, érdeklődése és így tovább.

Ez röviden ismertetett polémia természetesen nem újkeletű, s nem is Gerschenkron volt az egyedüli, aki ebből kiindulva a vázolt álláspontra jutott. (Így például annak ellenére, hogy erősen bírálta Max Weber ideáltípus-fogalmát tudományos elavultsága miatt, felfogásuk az általánosítás kérdésében meglehetősen közel állt egymáshoz.) Mitől válhattak mégis annyira újszerűvé és gondolatébresztővé ezek az írásai is? A válasz ennek a tisztán instrumentális módon felfogott módszertannak az alkalmazásában rejlik.

Minden tudományág fejlődésének óriási lendületet adhat a fogalomhasználat folytonos felülvizsgálata, más szóval a fogalmakban rejlő általánosítás ritkán tudatosított korlátainak tisztázása. Ennek csak egyik – bár önmagában sem elhanyagolható – eredménye szabatosan meghatározott, operacionalizálható fogalmak kialakulása, amelyek lehetővé teszi egyrészt a kutatási kiindulópontok világos megfogalmazását, másrészt a tudományos állítások ellenőrzését, megerősítését vagy adott esetben megdöntését. Az eljárás további „termékeit” azok az új kérdések és a belőlük szár-

maazó feltevések jelentik, amelyeket a fogalmak megszokáson alapuló használata korábban elrejtett a kutató szeme elől. (Ilyen „megújulásnak” lehattünk tanúi az elmúlt években például a közgazdaságtanban. A több mint száz éve használt alapvető kategóriák – piac, kereslet, kínálat stb. – elemzése olyan dimenziókkal bővítette jelentésüket, amelyek egész sor új elmélet felállításához vezettek.)

Gerschenkron módszertani fejtegetésekbe burkolt fogalom-elemzései bővelkednek a tapasztalati kutatást ösztönző eredeti kérdésfeltevésekben, hipotézisekben. Végletesen elrendezettnek elkönyvelt jelenségek bomlanak fel ezek nyomán bonyolult összefüggést mutató, új magyarázatot igénylő összetevőkre; máskor mellékesnek, jelentéktelennek tartott tények kerülnek egészen más megvilágításba. Felesleges lenne itt példákat idézni, néhányra később amúgy is sor kerül. Magát a módszert – a gazdaságtörténeti fogalmak kritikus elemzésének lehetőségeit – nagyon világos, remekül felépített formában mutatja be *Megjegyzések a modern iparosítás „előfeltételeinek” fogalmához* című tanulmánya.

Ezen a ponton említhetjük meg Gerschenkron kutatásainak egy másik oldalát, a kvantitatív mérési eljárások tökéletesítését. Nevéhez fűződik több új termelési index számítási módszer alkalmazása; legismertebb eredménye ezen a téren azonban az indexszám probléma érdekes értelmezése, az úgynevezett „gerschenkron-effektus” kidolgozása.

Az elgondolás kiindulópontja az a statisztikából ismert tény, hogy egy indexperiódus kezdő és befejező éveinek áráival számított (Laspeyres és Paasche) indexek értéke rendszerint eltér egymástól. Ennek oka a termelési volumen és az árak alakulása közötti negatív korreláció: a mennyiségükben gyorsabban növekvő termékek ára lassabban emelkedik és fordítva, a volumenben csökkenő súlyú termékek

ára a periódus végén viszonylag magasabb. Gerschenkron feltevése úgy szólt, hogy ez a különböző ágazatok közötti relatív termelékenységváltozásokra vezethető vissza, így a kétféle módon számított index közötti különbség az ipari növekedés jellegének kvantitatív mérőszámaként is értelmezhető. Ha az eltérés kicsi, az iparosítás túlnyomórészt mennyiségi bővülést takar, ha nagy, akkor a növekedés forrása az iparszerkezet minőségi átalakulása. Ezzel az elemzéssel kimutatható, melyek az iparosodás különböző szakaszainak leggyorsabban fejlődő ágazatai, egyes országok mikor érték el e szakaszok határait stb.

Az indexszámoknak ez a tulajdonsága felhasználható fejlettségi szintek összehasonlítására is. Ha igaz, hogy a különböző iparágak termelékenysége, legalábbis a tendenciákat tekintve, két országban azonos irányban változik (itt is arányokról van szó), akkor az egyik – mondjuk – ipari termelésének növekedési ütemét egyszer saját áraival, majd a másik országban érvényes árakkal kiszámítva a két ipari struktúra közül az a fejlettebb, amelynek áraival súlyozva az index alacsonyabb értéket ad.⁶

Gerschenkron eddig ismertetett, bár korántsem teljeskörűen jellemzett elemzései, vizsgálatai rendkívül sokrétűek. Széles határok között mozgó kutatási érdeklődésének közép-pontjában azonban tulajdonképpen egyetlen gazdaságtörténeti probléma állt: az eltérő fejlettségű országok iparosítása. (Az amerikai tudományos élet *Who's Who*-jának róla szóló rövid cikke is ezt említi elsőként: „új megközelítést dolgozott ki a XIX. századi Európa ipari fejlődésére a területek viszonylagos elmaradottsága alapján.”) Ezzel a kérdéssel számos tudományág – a szociológia, a közgazdaságtan, a gazdaságtörténet – képviselői foglalkoztak már. Gerschenkron elmélete azért válthatott ki mégis jelentős hatást, mert el-

sőként vállalkozott e szempontok történeti tipológiában való egyesítésére.

Mielőtt rátérnénk a modell tartalmi áttekintésére, néhány szóban vázolnunk kell a tipológia felépítésében alkalmazott módszertani szempontokat. Itt is első helyen említhetjük az elmélet általánosítási szintjére vonatkozó megfontolásokat. Az iparosítás egyfelől leírható úgy, mint egy minden országban azonos előfeltételeken nyugvó, ugyanolyan vonásokat mutató, egységesen zajló folyamat. Erre az alapjában egyvonalú fejlődési koncepcióra épül például Walt Rostow stádiumelmélete, a gazdasági fejlődés ötfokozatú sémája. A másik lehetséges felfogás a historizmusé. E szerint a történelemben végbement minden egyes iparosítás egyedi és megismételhetetlen, nem hasonlíthatók össze, nem rendszerezhetők közös belső összefüggések, általános törvények alapján.

Általános módszertani alapállásának megfelelően Gerschenkron egyfajta középutat keresett e végletekkel szemben. Tipológiája azt az általánosítási szintet képviseli, amit R. K. Merton „középszintű elméletnek” nevezett. A gazdaságtörténész ugyanúgy értékelte az iparosításra vonatkozó kutatások helyzetét, mint Merton általában a szociológiáét: még nem elég érett olyan általános elmélet megfogalmazására, amely „egyrészt képes átfogni a ... (tárgyáról) megfigyelt töménytelen adatot, másrészt elég termékeny ahhoz, hogy a kutatók figyelmét egy sor empirikus problémára irányítsa”.⁷ Az elmélet fejlődése ilyen körülmények között – szól a következtetés – középszintű modellek kidolgozásával mozdítható elő. Ezek „szintén elvonatkoztatás termékei, de még elég közel állnak a megfigyelt adatokhoz, hogy empirikusan ellenőrizhető állításokban öltsenek testet”.⁸ E modellek, szemben a totális rendszerekkel, „a társadalmi jelenségek bizonyos körülhatárolt oldalaival foglalkoznak”.⁹

Merton sem tulajdonított azonban kizárólagos szerepet a középszintű elméleteknek¹⁰, feltételezte, hogy egy-egy részterületre vonatkozó, tapasztalatilag is igazolt hipotézis megfogalmazásával párhuzamosan fokozatosan kidolgozható az az egyre általánosabb fogalmi séma, „mely egyesíteni képes a sajátos elméletek csoportjait”.¹¹ Az elvonatkoztatás különböző szintjein álló megközelítések ezért nem helyettesítik és nem is zárják ki egymást. Az általános elméletek és az újonnan felfedezett – vagy ismert, de más szempontok szerint újraértelmezett – tények összevetéséből új kutatási hipotézisek születnek, amelyek középszintű modelleket eredményeznek; végül ezek szembesítéséből és egyesítéséből új általánosítások származnak.

Az ipari fejlődés tipológiája – hangsúlyozza Gerschenkron – nem univerzális gazdaságelmélet. Időbeli érvényességét egyrészt az ipari termelés gyors növekedésének kezdete, másrészt az első világháború kitörése határolja be. Térben csak Európára vonatkozik, néhány államra azonban az elmélet egyéb megszorításai miatt itt sem érvényesek állításai.

Az iparosítás jellemzőit hat ismerv írja le. Túlnyomó részük statisztikai eszközökkel mérhető, mennyiségi változó: az ipar kezdeti fellendülésének gyorsasága és időtartama, a fogyasztási cikkek és a termelői javak aránya, az ipari üzemek átlagos mérete, a mezőgazdaságnak mint a termékek felvevőpiacának aktív vagy passzív szerepe. Az utolsó, az iparosítás központi intézménye, minőségi eltérésekre vonatkozik: ez az intézmény lehet az egyéni vállalkozás, a bankrendszer vagy az állam. A változók között Gerschenkron szerint szoros összefüggés mutatható ki, értékeik általában együtt változnak.

Mindezek alapján az utolsó ismervet követve három, minden jellemzőben különböző, tiszta típus rajzolódik ki.

Az eltérések a fellendülést megelőző társadalmi-gazdasági viszonyok relatív fejlettségi szintjével függnek össze.

Földrajzi értelemben (ismételjük: a XIX. században) nyugatról kelet felé haladva az elmaradottság fokozatosan nő. A legfeljettebb típus példája Anglia (ahol a tőkefelhalmozás forrása a vállalkozók újra beruházott profitja), a következő Németország (itt a bankok a fejlődés motorjai), végül a legelmaradottabb körülmények között lezajlott iparosítások ideáltipikus esete Oroszország ipari fejlődése (melyben döntő szerepet játszott az állami beavatkozás). A modell természetesen nemcsak e három országra terjed ki, bár a szerző nem sorolta fel az általánosítások alapjául szolgáló eseteket. A típusok határai többé-kevésbé megegyeznek a gazdaságtörténeteszek hagyományos, nagyvonalú felosztásával: az angol, a nyugat-európai kontinentális és a kelet-délkelet-európai zónákkal. A valóságban a tiszta típusokra jellemző ismérvek sokszor keveredve jelennek meg. Az elmaradottabb területeken a fejlettség finomabb fokozatainak, illetve a modellben figyelembe nem vett tényezők hatásainak megfelelően rendszerint különböző mértékben összefonódott az állam és a bankok gazdaságirányító szerepe, tevékenysége. Azonos típusokon belül is előfordulnak olyan változatok, melyekre az elmélet nem tér ki: erre példák az állami beavatkozás országról-országra változó iparpolitikája, eszközei vagy az iparosítást alátámasztó ideológiák különbségei.

A tipológia ugyanakkor nemcsak térben egymás mellé sorolódó keresztmetszeti *állapotokat* rögzít, hanem időbeli dimenziója is van. A sikeres iparosítás egyik eredménye ugyanis az, hogy csökken az ország kezdeti, a fejlődés megindulásának pillanatára jellemző elmaradottsága. A tipológia felépítésének megfelelően ezzel együtt az iparosítás kezdeti

jellemzői is módosulnak: fokozatosan megközelítik, majd elérik a fejlettebb típus ismérveit. Gerschenkron ezt a folyamatot többször is a tőkekínálatot biztosító intézményes megoldások változásával illusztrálta.¹² A második típusnál például ezt a funkciót a bankok látják el. A fejlődéssel azok a feltételek – a vállalatok viszonylagos tőkeszegénysége, az iparosításhoz szükséges pénzeszközök szétszórtsága és mobilizálásuk akadályai –, amelyek a fellendülés kezdetén szükségessé teszik a bankoknak kifejezetten a beruházásokra irányuló újraelosztó szerepét, fokozatosan megszűnnek. Ezzel feleslegessé válik közreműködésük is, kialakulnak az első típusra jellemző mechanizmusok. Hasonló átalakulások mennek végbe a legelmaradottabb országokban. Itt a tipológia szerint csak az erőteljes állami beavatkozás képes – többek között – a felhalmozás tartósan magas növekedésének beindítására és fenntartására. Ha ez sikerül, csökken az ország elmaradottsága, ami egy idő múlva lehetővé – és az elmélet szerint törvényszerűvé – teszi az eggyel fejlettebb típus gazdaságszervezési eszközeinek átvételét: az állam kiszorul a tőkék elosztásának irányító szerepéből, s helyét a bankok foglalják el. (A gondolatmenet még tovább vihető: ezek az országok idővel túllépnek a közbülső fokozaton is; fejlődésük iránya hozzáigazodik az iparosításban élenjáró, legfejlettebb országok által kitaposott úthoz.) Erről az oldalról szemlélve a típusok egy *fejlődési* sor egymást követő fokozatai.

Noha a típusokat leíró hat ismérv formálisan egyenrangú (változásuk egy közös külső tényező függvénye), a modellben Gerschenkron megfogalmazása szerint is kitüntetett szerepet játszanak az *iparosítás intézményi oldalai*. Az elmaradottság körülményei között – írja – „az ipari fejlődés gyorsaságában és jellegében megmutatkozó különbségek terjedelmes része

olyan intézményi eszközök alkalmazásából következik, amelyeknek alig vagy egyáltalán nem volt megfelelője a már korábban iparosodott országokban”.¹³ Mivel legalaposabban és legsokoldalúbban tipológiájának ezt a részét dolgozta ki, nem véletlen, hogy az elsősorban a vállalat-bank-állam hármás révén vonult be a köztudatba. Elméletének megértéséhez és megítéléséhez ezért a továbbiakban ezt a szempontot elemezzük részletesebben.

Az ipari fejlődés társadalmi kereteit sokan és gyakran jellemzik ma is az iparosított – nem iparosított vagy modern – tradicionális társadalmi dichotómiáival. A kettős felosztás a múlt századi szociológiába nyúlik vissza; később az 1920-as években a funkcionalizmus mellett ezek inspirálták a gazdaságantropológiát, majd a szubsztantív gazdaságelmélet fogalmainak kialakítását. A ma már klasszikusnak számító osztályozást elsőként H. S. Maine vezette be az 1860-as években. Maine az emberek közötti kapcsolatok uralkodó rendező elve alapján a társadalmakat két csoportra osztotta. Az elsőben e viszonyokat a „státus”, a születések szerinti előjogok rendszere szabályozza, a másodikban a „kontraktus”, a társadalom tagjainak egymás közötti önkéntes szerződése. (A megkülönböztetés nagyjából megfelel a rendi jellegű, illetve a piaci cserén alapuló kapcsolatok ma használt fogalmainak.) Ezt az alapgondolatot vitte tovább – a leírást több, szorosan összefonódó dimenzióra kiterjesztve – F. Tönnies híres terminológiája („Gemeinschaft” és „Gesellschaft”: közösség és társadalom) is. Ha ma már archaikusan csengenek is ezek a kifejezések, a bennük rejlő osztályozó szempontok változatlan formában számos olyan elméletben élnek tovább, amelyek a gazdasági folyamatok társadalmi aspektusait írják le.

A legismertebb közöttük T. Parsonsé, akinek sémaváltozóit

közvetlenül is használják az iparosítás (mint a tradicionálisból a modern társadalom felé való átmenet) hatásainak, következményeinek jellemzésére.¹⁴ E változók olyan ellentétpárok, dilemmák, amelyek megoldásaival Parsons feltevése szerint nagyjából kimerítően ábrázolhatók a társadalmi rendszerek. Az eredeti elméletben öt sémaváltozó¹⁵ szerepel. Az első a cselekvés nem affektív – affektív jellege; a második a társadalmi kapcsolatok egy- vagy többszálúsága. A következő dilemma arra utal, hogy a cselekvés szabályai mindenkre nézve azonosak-e (univerzálisak), vagy egyes csoportokra különböző normák érvényesek (partikularizmus). A negyedik ellentét is az elbírálásra utal, aminek vagy teljesítmény, vagy normatív előírás az alapja; végül az utolsó változó a cselekvések érdekháttérére vonatkozik: a hangsúly eshet a személyek saját érdekére vagy ezzel szemben valamilyen közösségére.

Ami a társadalmak gazdasági rendszereinek intézményi vetületeit illeti, a felsorolt ellentétpárok első tagjai gyakran a szabadversenyen alapuló piaci gazdaságok működési mechanizmusának jellemzőiként szerepelnek, ellentéteik pedig a gazdasági javak és szolgáltatások, illetve az ezek feletti rendelkezési jogok elosztásának tradicionális, nem piaci stb. elveit írják le. A piaci modell tipikus szereplőinek cselekvését, döntéseit kizárólag a gazdasági racionalitás szabályozza affektív (érzelmi színezetű) mozzanatok közbejötté nélkül. A kapcsolatok egyszálúak: vevő és eladó kizárólag rentabilitási szempontokat mérlegelő viszonyára redukálódnak. A parsonsi elmélet harmadik változójának piaci gazdasági megfelelője – e feltételezett ideáltipikus esetben – a gazdasági szerepek elosztásának teljes nyitottsága, gazdaságon kívüli tényezőktől való függetlensége. Az allokációt csak a kereslet-kínálati mechanizmuson keresztül elismert

teljesítmények szabályozzák; végül az utolsó ismerv alapján az elosztási folyamat minden résztvevője saját piaci érdekeit követi.

A nem piaci gazdaságok minden részletben az ellenkező végleten helyezkednek el. A döntésekben, választásokban itt a racionális megfontolások mellett vagy helyett nagyobb súlya van a tradicionális és érzelmi motívumoknak; a gazdasági kapcsolatok nem gazdasági (rokoni stb.) szálakkal fonódnak össze. A szerepek elosztásában döntő hatásúak a társadalmi státusz, a hatalom, a presztízs dimenziói (a legtöbbet idézett példák erre az indiai kasztrendszer foglalkozási előírásai, korlátozásai; ide sorolhatók a verseny korlátozására irányuló intézmények is). Az elosztásban a kereslet és a kínálat összehangolásának személytelen mechanizmusát előre rögzített részesedési arányok váltják fel; az önérdeket valamilyen tágabb közösség cselekvési normái szorítják háttérbe.

Ez az elmélet az itt leírt, meglehetősen leegyszerűsített formában több oldalról is bírálható, kiegészíthető;¹⁶ az iparosítás típusaival összefüggésben ezek közül talán egyre érdemes felhívni a figyelmet. A fenti gondolatmenet nagyon szoros, determinisztikus kapcsolatot tételez fel a gazdaság intézményrendszerének összetevői (az egyes sémaváltozók) között, ezért csak két típus létezését engedi meg. Minden gazdaság vagy tradicionális, vagy piaci, tartósan fennálló kevert típusok nincsenek. Ez viszont maga után vonja azt az állítást, hogy a modern ipari fejlődés csak egyféle intézményi környezetben mehet végbe, illetve az iparosítás mindig és mindenhol olyan intézményi átalakulást jelent, amelyben a tradicionális elemek mindegyike piaci ellentétpárjának adja át a helyét.¹⁷

Nemcsak az általános szociológiai elméletben, hanem

ennek egy-egy szűkebb tárgykörre vonatkozó részeiben (így a gazdaságszociológiában) vagy éppen a gazdaságtörténetben sem voltak ismeretlenek olyan leírások és magyarázatok, amelyek hasonló feltevésre épültek. Az iparosítást nem egy esetben azonosították — más kombinációs lehetőségeket kizárva — egy különleges társadalmi-gazdasági intézményrendszer kialakulásával. Sokáig uralkodó volt az a nézet, hogy az angol ipari forradalom a modern gazdasági fejlődés egyetlen, a folyamat lényeges előfeltételeit, mozzanatait és társadalmi következményeit általánosan megtestesítő, minden országra érvényes modellje.

Az európai országok XIX. századi gazdaságtörténete számos ellenpéldát sorakoztatott fel ezekkel az elméletekkel szemben. A kutatások során nyilvánvalóvá vált, hogy az iparosítás „tradicionális” társadalmi feltételek, politikai-hatalmi viszonyokba ágyazott gazdasági rendszerek és mechanizmusok mellett is sikeresen végbemehet. Németországban — ahol az ipari forradalom eredményei sok területen Angliáét is túlszárnyalták — a hagyományosan nagy hatalmi súllyal rendelkező paternalista állami bürokrácia központosító törekvései nem sok teret engedtek az angolszász típusú önkormányzat működésének; a gazdasági fejlődést hordozó társadalmi rétegek arculata gyökeresen elütött az angol vállalkozókéétól. Oroszországban az állami gazdaságpolitika kezdeményező szerepet játszott. Ez a beavatkozás nem egyszerűen időbeli fáziseltolódást jelentett az angol állam iparosítást megelőző tevékenységéhez képest: a mögötte meghúzódó különféle csoportok érdekeinek integrálódásából kialakuló célok és törekvések a gazdaság minőségileg más működési rendjét alakították ki.

E példák egy másik oldalról is megkérdőjelezték azt a sémát, amely minden országot egyazon fejlődési pálya külön-

bőző fejlettségi szinteket képviselő állomásaiként ábrázolt. Ennek a gondolatkörnek volt része az az elképzelés is, hogy a lemaradók gazdaságtörténete – némi időbeli eltolódással ugyan, de – pontról pontra egyező, hű másolata lesz az előtte haladókénak. A századforduló bürokratikus felépítésű német gyárai azt példázták, hogy ez nem minden esetre és összetevőre igaz: ezek a nagyüzemek nem elhalásra ítélt tradicionális szervezetek voltak, hanem az intenzív iparfejlődés kereteinek olyan előképei, amelyek csak az 1929-ben kirobbant válság után váltak általánossá,¹⁸ ugyanúgy, ahogy az állami beavatkozás is ettől kezdve a modern és iparosodott gazdaságok természetes növekedési tényezőjévé vált.

Hogyan értelmezte és milyen módon építette be Gerschenkron tipológiájába az iparosítás alternatív lehetőségeit, útjait? Kiindulópontja a folyamat általánosított fogalma, amely a konkrét intézményi keretektől, időbeli kialakulási sorrendjüktől elvonatkoztatva írja le a közös jellemzőket. Eszerint a sikeres iparosításhoz minden országban és minden időpontban teljesülnie kell néhány alapvető feltételnek. Az első a vállalkozói szellem kialakulása, amely a hagyományos eljárásokhoz, gazdálkodási módokhoz való ragaszkodással szemben hajlandó és képes az állandó újításra, kockázatvállalásra. Szükség van ezenkívül olyan munkaerőre, amelyik alkalmazkodni tud az új ipari munkaszervezetek fegyelméhez, egyenletes erő kifejtést követelő munkatempójához. Végül a felhalmozáshoz tőkét kell biztosítani, úgy, hogy az megfelelő mennyiségben, hosszabb távra is kiszámítható, biztonságos módon álljon rendelkezésre.

Az institutionális keretek olyan formákat jelentenek, amelyek mindegyike ezeket az általános funkciókat tölti be. Ezért és ebben az értelemben a vállalatok, a bankok és az állam szerepe az egyes típusokban egyenértékű, Gerschenkron

kifejezésével egymást helyettesítik. Az ismertetett dichotómiák így egy általánosabb elmélet részévé váltak: „univerzális” jellegüket elveszítve érvényük csak az egyik fejlődési útra korlátozódik.

E két szint – az általános szerkezeti jellemzők és a megvalósulási formák – között szükség van egy összekötő kapocsra, amely megmagyarázza az utóbbiak kialakulását és változásait. Ezt a szerepet töltik be a modellben az elmaradottság fokozatai. (Két rövid megjegyzés kívánkozik ide. Az első az, hogy az elmélet ugyanarra a sémára vezet vissza a sikertelen, illetve a sikeres indulás után megrekedő iparosítás eseteit is. Eszerint a kudarcok oka az, hogy nem vagy nem megfelelő mértékben és módon alkalmazták a viszonylagos fejlettségből következő helyettesítő eszközöket. Másodszor, több helyen olvashatjuk, hogy nincs szigorúan determinisztikus kapcsolat az elmaradottság mértéke és az ipari fejlődés alapintézményeinek konkrét formái között. Ez utóbbiak nem egyfajta szükségszerűségből következnek, hanem külön-külön minden ország kiinduló feltételeivel összhangban álló, „sajátos helyzetekre szabott” válaszok, amelyek az emberi találékonyságban és felfedezőkézségben megnyilvánuló kreatív alkalmazkodás termékei.)

Nyilvánvaló, hogy felvetett kérdésünk szempontjából, az intézményrendszer funkcióinak értelmezésében döntő szerepet játszik a „kiinduló feltételek”, azaz az iparosítást megelőző elmaradottság fogalma. Mit takar ez a kifejezés, s hogyan rangsorolhatók ennek alapján az országok?

A szövegből két definíciót is kiolvashatunk. Az első azoknak a tényezőknek a felsorolása, amelyek kijelölik a fejlettség-elmaradottság dimenzióját. Íme a lista, a teljesség igénye nélkül: a termelés színvonala, az írástudók aránya, az emberek szorgalma, szaktudása, hajlandóságuk az anyagi ösztön-

zók követésére, az üzleti etika normái, a gazdaság nem tradicionális ágaival szembeni bizalom, a vállalkozás mint hivatás elismerése stb. A második – ezzel egyenértékűnek tekintett – változat egy viszonyításra épül: „az elmaradottsági fok meghatározásának egyik lehetséges módja... az, hogy megállapítjuk..., milyen tényezők hiányoztak, amelyek egy fejlettebb országban az ipari fejlődés előfeltételei voltak”.¹⁹ Másként: „minél elmaradottabb volt egy ország nagy ipari fellendülésének küszöbén, annál kevesebb előfeltétel volt adva az iparosítás számára”.²⁰

Nemcsak az idézetek sugallják, Gerschenkron ki is mondja, hogy az elmaradottság kvantitatív fogalom. Úgy tűnik azonban, hogy pusztán a fentiekre hagyatkozva nem kis nehézségeket okozna két ország összevetése és sorba rendezése. Ami az első meghatározást illeti, a jelenségek kisebb része (elvileg) statisztikailag mérhető. De többségük tartalma gazdasági rendszerenként változó (nagyon különböző magatartásformákat és normákat jelenthet például a szorgalom vagy a becsületes üzleti viselkedés), általánosságban tehát összehasonlításuk is lehetetlen.

A másodikként idézett megoldás látszólag eltünteti ezt a problémát azzal, hogy megfogható szempontot ad a viszonyításhoz. Az pontosan megállapítható, hogy egy országban bizonyos tényezők, előfeltételek hiányoznak-e vagy sem. Hogyan lehet azonban lemérni, mekkora ez a hiány? Németország is, Oroszország is különbözött Angliától, de van-e értelme annak a kérdésnek, hogy melyik különbözött jobban? Tekinthetjük-e az angol iparosítás előfeltételeit egy megszámlálható részből álló halmaznak, s mondhatjuk-e, hogy egy ország azért elmaradottabb a másiknál, mert ott több feltétel hiányzik?

Gerschenkron maga sem kisebbíti ezeket a nehézségeket:

„Akármilyen vonakodva is, arra kell jutnunk, hogy az 'elmaradottság foka' ellenáll a pontos mérésnek.”²¹ Ennek ellenére határozottan állítja, hogy létezik olyan mérce, amelynek segítségével megállapítható az országok közötti rangsor. Az eljárás leírása helyett azonban egy nem túl meggyőző közmegállapodásra hivatkozik: „nem sokan tagadnák, hogy Németország gazdaságilag elmaradottabb volt Franciaországnál, Ausztria elmaradottabb Németországnál, Olaszország Ausztriánál, Oroszország pedig mindezeknél az országoknál. És ugyanilyen kevesen vitatnák el Angliától a ... legfejlettebb ország rangját”.²² Emögött hallgatólagosan olyan osztályozó kritériumok húzódnak meg, amelyek valójában csak egy tisztán piaci gazdaságra vonatkoznak, nagyon keveset mondanak viszont azokról, ahol a piac alárendelten, korlátozottan vagy periférikus területekre szorítva működik más szabályozó elvekkel szemben. Ha elfogadjuk egy ilyen egydimenziós mérés egyértelműségét, burkoltan fel kell tételeznünk azt is, hogy a gazdasági fejlődésnek van egy olyan vonulata, amely mentén minden gazdasági rendszer helye kijelölhető, és ezt a vonulatot az angliai iparosítás előfeltételei, majd az a piaci rendszer rajzolja meg, amelynek keretei között a fellendülés végbement.

Az elmaradottság kiinduló definíciójából származó megfontolások következetesen érvényesülnek a tipológia további gondolatmenetében. Az iparosítás révén – mint már említettük – az országok közötti kezdeti eltérések fokozatosan csökkennek. Ha Anglia fejlődési pályáját egy egyenesként képzeljük el, amely időben az ipari forradalom kezdetétől 1914-ig húzódik, akkor Németország ipari fejlődését olyan görbével ábrázolhatjuk, amely a XIX. század közepén a fenti egyenes alatti pontról (alacsonyabb fejlettségi szintről) indul,

s a század végére belesimul az előbbi vonalba. Oroszország görbéje valamivel ez előtt tűnik fel az ábrán, jóval messzebb az egyenestől. Ez a pálya azonban jóval meredekebb, mint Németországé (a gyorsabb növekedésnek megfelelően), s néhány évtized múlva már eléri a német induló szintet. A folyamatok jellegzetességeit a növekedésnek a tényleges intézményi adottságoktól elvonatkoztatott kezdeti feltételei, valamint e feltételeknek a fejlettebb típusokhoz való közeledése határozzák meg.

Ezen autonóm érvényesülő gazdasági összefüggések mellett az iparosítás intézményi keretei csak másodlagos szerepet játszanak a magyarázatban. Ennek egyik oldala az, hogy Gerschenkron nem tulajdonít nekik olyan önálló funkciót, amely a gazdasági tényezők mellett vagy azoktól függetlenül alakítaná a folyamatok belső szerkezetét, ütemét és irányát. Ezt támasztja alá kérdésfeltevése: „... miként erősítette vagy akadályozta az állam (és más intézmények) gazdaságpolitikája valamely elmaradott ország alapvető belső gazdasági tényezőinek működését?”²³ Egy másik tanulmányában hasonlóan írja le a kormányzat tevékenységének és az iparosítás sajátosságainak viszonyát: „Világos, hogy a kormány iparosítási érdekeinek jó része a háborús politikára épült. Azonban ez a politika csak megerősítette és hangsúlyosabbá tette a gazdasági elmaradottság feltételei között működő alapvető tendenciákat.”²⁴

Ezek az idézetek azt sugallják, hogy azokban a fejlettebb országokban is működik öntörvényű gazdasági szféra, amelyekben az államnak aktív szerepe van a gazdasági fejlődéshez szükséges tőke előteremtésében, az élenjáró technológia importálásában. Ettől függetlenül létezik az állam érdekeinek egy elkülönült színtere, a politika, amely kívül esik a tipológia hatókörén: a „politikai motivációt nem tekintjük olyan

tényezőnek, mely uralkodó és állandó erővé válik az iparosítás menetének formálásában”.²⁵ Ez az az eset, amikor „... az ipari növekedés tartósan gyors üteme a hatalom gyakorlásának egyik stabilizáló tényezőjévé válik”.²⁶

E megállapítás ellen vethető, hogy az utóbbi megállapítás általánosan igaz, tehát akkor is, amikor az állam közvetlenül nem avatkozik be a gazdasági folyamatokba. Hozzátehetjük az ellenkezőjét is; a folyamatos növekedés önmagában az állam intenzív részvétele mellett nem elég az uralom fenntartásához. Ez a tényező tehát nem elégséges a gazdasági, illetve politikai motivációjú iparosítás megkülönböztetéséhez.

Még fontosabb ellenérv, hogy a beavatkozás olyan helyzetet teremt, amelyben a politika intézményei, az ezeken alapuló normák, érdekek és törekvések kisebb-nagyobb mértékben a gazdasági szféra részeivé, alapintézménnyé válnak. (Némileg módosítva, de ugyanez elmondható a bankok nagy súlyával jellemzett második típusról is.) Ilyenkor a gazdasági folyamatok leglényegesebb összetevőivel kapcsolatban a kétféle motiváció sem választható el egymástól. Nincsenek olyan alapvető tényezők, tendenciák, amelyek kizárólag gazdasági jellegűek lennének, az intézményi keretek meghatározóvá – és nem csupán akadályozó vagy gyorsító feltétellekké – válnak az iparosítás jellegének, a belső arányoknak az alakításában.

Ebből kiindulva vitatható az is, hogy az elmaradott országokban egyedül az előfeltételek mennyiségi hiányai (a tőke szűkössége, a rátermett vállalkozók kis száma) kimerítő magyarázatot adnak a különleges helyettesítő eszközök alkalmazására, formáira, főképpen pedig a beavatkozás irányaira és intenzitására. Ha elfogadjuk, hogy a kudarcok a tipológia segítségével úgy értelmezhetők, mint a gazdasági

kihívásokra adott, politikai okokból helytelen válaszok, akkor a megfelelő nem gazdasági tényezőket – pozitív előjellel – a sikeres helyettesítési minták alkalmazásánál is számba kell vennünk. E tényezők fontossága mellett szól az is, hogy a gazdaságilag mérhető elmaradottság azonos szintjein álló országokban más és más beavatkozási formák valósultak meg az ipari fejlődés kezdeti időszakában.

A növekedési feltételek hiányaira adott válaszok problémájának másik oldalát a gazdasági folyamatokat irányító különböző szintű intézmények beavatkozásának motívumai, az iparosítás egyes típusai mögött álló sajátos gazdasági rendszerek működési, szerkezeti jellemzői alkotják, s véleményem szerint ebben rejlik az elmélet legerősebben leegyszerűsítő feltevése.

Több elemzése is azt a felfogást sejteti, hogy mindhárom típust egyazon – formális gazdaságelméleti értelemben²⁷ piaci – elosztási mechanizmus jellemzi. Az elmaradottabb országokban az ipari fejlődéshez szükséges tőkének elosztása a bankok hosszú lejáratú hitelezésén, illetve az állami költségvetés jövedelemelosztó szerepén keresztül valósul meg. E két megoldás azonban a tipológiában csak formájában, a döntési szintekben különbözik a szabadpiaci tőkeáramlástól. A bankok vagy az állam itt éppúgy vállalkozók, mint a kisvállalatok egyéni tulajdonosai, döntéseiket a piaci racionalitás kritériumai szabályozzák. (Csak a sikertelen iparosításnál fordul elő, hogy ezek az intézmények nem tudják, vagy nem akarják figyelembe venni a komparatív előnyöket.)

Mindenhol ugyanilyen piaci – tisztán gazdasági – megfontolások magyarázzák Gerschenkron szerint a tipikus vállalati struktúrák, vagyis a fejlettebb országok iparának kisvállalati szervezetével szemben a nagyobb üzemméretek kialakulását is. A magyarázat itt úgy hangzik, hogy a bankok vagy az

állami apparátus veszi át a vállalkozói funkciókat, s ezek közvetítése teszi szükségessé nagyobb vállalatok létrehozását. A vállalkozókat helyettesítő intézmények azonban Gerschenkron felfogásában ebből a szempontból is csak formálisan, a kényszerítő eszközök jellegében különböznek angliai megfelelőiktől. A bankok folyamatosan ellenőrzik vállalataikat, s a pénzügyi befolyásolás mellett részt vesznek üzletpolitikájuk kialakításában, a menedzseri döntésekben – elkísérik őket „... a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felszámolásukig, életük minden viszontagságán keresztül”.²⁸ Az iparosítás harmadik típusában, ahol az elmaradottság még nagyobb fokából következően még ilyen „üzleti” kapcsolatok feltételei sem adóttak, az állami bürokrácia – Oroszországban elsősorban az ipari érdekeket felkaroló Pénzügyminisztérium – beavatkozása jóval átfogóbb és közvetlenebb, eszközeiben pedig a gazdasági szabályozáson túl az államhatalmi kényszert gyakorló intézmények (jogi gépezet, rendőrség, katonaság) alkalmazásáig is kiterjed. Ezt az államot mindennek ellenére a vállalkozó szerepében látjuk, amely „összességében nagyon hasonló iparfejlesztési politikát gyakorolt”,²⁹ mint a német bankok, sőt, az „nemcsak eredetét, hanem hatását tekintve is erősen emlékeztet”³⁰ a bankok működésére.

A kötetben szereplő tanulmányokban magukban is több olyan utalás található azonban, amely ellentmond annak a megállapításnak, hogy csak a szereplők változnak, a működési elvek azonosak, azaz a piachelyettesítés különböző formái egyenértékűek a piaccal. A szerző kimutatja például, hogy a gazdasági életben valóban nagy súlyú német pénzintézetek politikája kifejezetten szembenállt a tiszta konkurrencia elveivel, „nem tűrték el gyermekeik civódó küzdelmeit”,³¹ monopolhelyzetek kialakítását szorgalmazták

(ez, és nem a hiányzó kisvállalkozók helyettesítése vagy kinevelése volt a vállalati egyesülések erőltetésének igazi oka). A beruházási tőke zömét a kartellbe tömörült iparágakba összpontosították. Kapcsolataikat a vállalatokkal nem annyira a féltő tanár és tanítvány együttműködése, hanem az „úr-szolga viszony”³² jellemezte. Oroszország iparosítása – az eszközök elosztási rendszerének, elveinek szempontjából – még távolabb állt az angol mintától, mivel abban döntő szerepet játszottak az ország katonai-politikai érdekei. Feltehetően ezek támasztották alá a vasút és a nehézipar fejlesztésének előtérbe állítását – más kérdés, hogy elmaradottságából és ipari fellendülésének késői indulásából következően megvolt a lehetősége az akkor legfejlettebb technikai ismeretek és berendezések átvételére. Más gazdaságtörténészek szerint ugyanilyen törekvések motiválták a nagyvolumenű tőkeimport céltudatos állami szabályozását is, melynek egyik alappillére az a sikeresen megvalósult elv volt, hogy az állami részesedés megfelelő hányadán keresztül ellenőrzésük alatt tartsák a tőkeáramlás irányát, ezáltal a kívánt gazdasági szerkezet kialakítását.³³ Az állami megrendelések és támogatások, védővámok alakulása, iparágak közötti megoszlása sem igazolja, hogy a beavatkozást egyedül a komparatív piaci előnyök kiaknázása mozgatta volna. Ha Bulgária iparosítása a századfordulón részben azért futott zátonyra, mert kormánya túlzottan a külpolitikára és hadügyekre függesztette tekintetét,³⁴ akkor Oroszország ugyanabban az időben nem azért könyvelhetett el jelentős sikereket, mert ezt a szempontot figyelmen kívül hagyta, hanem mert érvényesíteni tudta nagyhatalmi pozícióit iparosítási politikájában is.

E példákból nem a piaci tényezők fontosságán – talán mondható, hogy a folyamatok jellegét meghatározó szere-

pén – túl az a következtetés is levonható, hogy az iparosítás menetét sehol sem egyetlen típusú érdek, motiváció döntötte el. A német bankok törekvései nemcsak az ipari termelés növekedését ellenző osztályok érdekeivel ütköztek, hanem a korszak „igazi” vállalkozóinak érdekeivel is, akiket uralmuk alá kényszerítettek. Hasonlóképpen: az orosz kormány-nak is szembe kellett néznie és beavatkozási eszközeit kellett érvényesítenie nemcsak a „vállalkozói szellemet” tradicio-nális okokból ellenző széles rétegekkel, hanem a fejlődés más útjait sürgető, egyébként az üzleti magatartást mint olyat nem ellenző csoportokkal is.³⁵ A folyamatok alapján utólag rekonstruálható szándékok egyik országban sem egy domináns érdek érvényesüléséből származtak, hanem a szem-benálló vagy egymást különböző mértékben támogató, kiegészítő törekvések összjátékából. A XIX. századi európai iparfejlődés társadalmi háttérének megvilágítása érdekében ezekből kell kiindulnunk, s csak a tapasztalati kutatás dönt-heti el, milyen érdekek mozgatták a különböző csoportokat, intézményeket, s hogy ezek sorában valóságosan mekkora szerepet játszott az *egyik* motiváció, a piaci racionalitás.

Meglepőnek tűnhet, hogy egy gazdaságtörténeti tanul-mánykötet előszava szinte kizárólag gazdaságszociológiai kérdéseket vet fel, ebből a megközelítésből értelmezi az írások mondanivalóját. Úgy gondolom azonban, Gerschenkron elméletének újdonsága és tudományos termékenysége min-denekelőtt e szempontok alkalmazásában rejlik, melyek alapos – a leírtaknál természetesen jóval átfogóbb – átgon-dolása nélkül a felvetődő vitás történeti problémák sem dönt-hetők el.

1. Elsősorban Berend T. Iván és Ránki György írásait kell itt említenünk. Lásd többek között: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. Bp. 1969; „Az állam szerepe az európai »periféria« XIX. századi gazdasági fejlődésében”, *Valóság* 1978. 3. szám; *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*. Bp. 1979.

2. *Válogatás Alexander Gerschenkron gazdaságtörténeti munkáiból*, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságszociológiai Kutatócsoport és a Szocialista Vállalat kutatási főirány közös kiadványa, 1976 (továbbiakban: MKKE).

3. Henry Rosovsky: „Alexander Gerschenkron: A Personal and Fond Recollection”, *The Journal of Economic History* 39. kot. 4. sz.

4. Uo.

5. Az ipari fejlődés tipológiája mint elemzési eszköz (továbbiakban: Tipológia). E kötetben 100. l.

6. Ezt a módszert követte Gerschenkron egy tanulmányában, amelyben amerikai dollárárakban számolta ki a szovjet nehézipar termelésének növekedési indexét. Lásd: *Soviet Heavy Industry: A Dollar Index of Output, 1927-1937* (Szovjet nehézipar: a termelés dollárindexe). In: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, 1962.

7. Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*, Bp., 1980, 94. l.

8. Id. mű, 84. l.

9. Uo.

10. „Ha figyelmünket teljesen a speciális elméleteknek szenteljük, azt a kockázatot vállaljuk, hogy sajátos hipotézisekhez jutunk, amelyek csak a társadalmi magatartás, szervezet és változás valamely szűk területére korlátozodnak, de nincsenek összhangban egymással.” Id. mű, 104. l.

11. Uo.

12. Az európai iparosítás megközelítése - utóirat, MKKE 40. l.

13. A gazdasági elmaradottság történelmi tavlattól.

14. A következő leírásban Percy S. Cohen értelmezését vettem alapul, lásd: *Modern Social Theory*, London 1973. 98-99. l. Az elmélet eredeti kifejtése megtalálható Talcott Parsons: *Economy and Society* c. művében.

15. Ismeretes olyan értelmezés, amely a gazdasági folyamatok szociológiai leírására ezek közül hármat vesz figyelembe, ennek jogossága

azonban vitatható. Lásd Bert F. Hoselitz: A technikai változás társadalmi következményei – a főbb elemzési fogalmak, In: *Gazdasági rendszerek és gazdasági változások* (Összehasonlító gazdaságsszociológiai válogatás), a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 1982.

16. Lásd például Randall Collins: A Comparative Approach to Political Sociology, In: Reinhard Bendix (szerk.): *State and Society*, California 1973. Collins ebben az írásában kísérletet tett arra, hogy Parsons (illetve tágabban a strukturális-funkcionális elmélet) korlátozó feltevéseinek feloldása után Max Weber fogalmai alapján leírja a modernizálódás lehetséges különböző irányait és annak belső mozgatóit.

17. P. S. Cohen: Id. mű.

18. Somlai Péter: *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Bp. 1977. 32. l.

19. Megjegyzések a modern iparosítás „előfeltételeinek” fogalmához, 88–89. l.

20. A vállalkozás korszerűsödése, MKKE 96. l.

21. Megjegyzések a modern iparosítás „előfeltételeinek” fogalmához, 85. l.

22. Uo.

23. A történelem folytonosságáról. F. kötetben 515. l.

24. A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból, 54. l.

25. Tipológia, 120. l.

26. Id. mű, 112. l.

27. Polányi Károly: Id. mű.

28. A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból, 46. l.

29. A vállalkozás korszerűsödése, MKKE 98. l.

30. A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. 54. l.

31. Id. mű, 48. l.

32. Id. mű, 56. l.

33. V. I. Bovikin: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi-gazdasági problémái, In: Berend T. Iván, Ránki György (szerk.): *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában*, id. mű, 485. l.

34. A bulgáriai iparosítás néhány vonása, 279. l.

35. A gazdasági fejlődés a 19. századi orosz szellemiség történetében, E kötetben. 481. l.

A GAZDASÁGI ELMARADOTTSÁG — TÖRTÉNELMI TÁVLATBÓL

Lehetséges, hogy a jelen problémáinak történelmi megközelítése magyarázatra szorul. A modern történészek, ellentétben sok elődjükkel, már nem hirdetik a világnak, hogy a jövőben mi következik be elkerülhetetlenül, vagy legalábbis, hogy ideális esetben minek kellene történnie. Szerényebbek lettünk. A profetikus buzgalommal együtt a múlt tökéletes megérthetőségébe vetett gyermeki hitnek is el kellett tűnnie, amely szerint a történelem folyamát néhány szerfelett egyszerű és általános törvényszerűség határozza meg.

A modern történelmi relativizmus óvatosan egyensúlyoz Seneca állítása – amely a múltról való tudásunk abszolút bizonyosságát hirdeti – és Goethének a történelemről, mint örökre hét lakat alá zárt könyvről szóló leírása közt, az egyik *omnia certa sunt*-ja* és a másik *ignorabimus*-a** között. A modern történészek teljesen tudatában vannak annak, hogy a múlt megértése – és szükségképpen maga a múlt – örökösen változik a történész hangsúlyozása, érdeklődése és nézőpontja szerint. A kutatás már nem az emberi események mindenütt jelenvaló és egységes pályájának meghatározására

* Minden bizonyos. – *A szerk.*

** Nem veszünk tudomást róla. – *A szerk.*

irányul, mint a bolygók esetében. A történelmi folyamatok vastörvényein túl vagyunk. De azzal együtt, amit J. S. Mill egyszer a „megelőző állapotok szolgátságának” nevezett, leromboltatnak a múlt és a jövő közötti nagy hidak is, amelyek a XIX. századi gondolat oly biztonsággal és sértetlenül közlekedett.

Azt jelentené-e ez, hogy a történelem semmit sem tud hozzátenni a jelen problémáinak megértéséhez? A történelmi kutatás lényegileg empirikus eredetű hipotetikus általánosítások különböző fajtáinak az empirikus anyagra való alkalmazásából s a megfeleltetések pontosságának kipróbálásából áll, miközben azt reméljük, hogy ezen az úton bizonyos azonosságok, bizonyos tipikus szituációk, s ezekben a szituációkban az individuális faktorok közötti bizonyos tipikus kapcsolatok ismerhetők meg. Ezek egyike sem könnyen extrapolálható. Amit megtehetünk, az az, hogy kiemeljük az olyan értelmes kérdéseket a múlt bőséges tárházából, amelyek a jelen anyagaival szemben is felvethetők. Ennek a hozzájárulásnak a jelentőségét nem kell eltúlozni, azonban nem kell lebecsülni sem. Ugyanis a jelenbeli problémák megértésének minősége jórészt vonatkozási rendszerünk terjedelmétől függ. A szűklátókörűség korlátozza a megértést. De a gondolkodás szűklátókörűsége nem valamilyen speciális földrajzi terület sajátossága. Nem is csak területi, hanem időbeli probléma is. A gazdaságpolitika területén minden döntés lényegében a releváns tényezők nagyszámú kombinációját veszi tekintetbe. A történész hozzájárulása abban áll, hogy rámutat a *potenciálisan* jelentős tényezőkre, s ezek potenciálisan lényeges kombinációira, amelyek nem könnyen érthetők a tapasztalat sokkal korlátozottabb szférájában. Ezek a kérdések. A válaszok külön témát jelentenek. Semmilyen történelmi kutatás, legyen bármilyen alapos, nem

menti fel az élő generációt kreatív feladata alól, hogy megtalálja saját válaszait, s alakítsa saját jövőjét. A következő megjegyzések ezért nem kívánnak többet tenni, mint rámutatni néhány múltbeli kapcsolatra, amelyek megfontolása hasznosnak bizonyulhat a jelenre vonatkozó vitákban is.

AZ ELMARADOTTSÁG ELEMEL

Az elmaradott országok iparosításáról szóló gondolataink jó részét – kimondva vagy kimondatlanul – a grandiózus marxi általánosítás határozza meg, amely abból indul ki, hogy a fejlett vagy kiépült ipari országok történelme jelöli ki a fejlődés útját az elmaradottabb országok számára. „Az iparilag fejlettebb ország a kevésbé fejlettnak csak saját jövője képét mutatja” (Karl Marx: *A tőke*, Előszó az első kiadáshoz). Nem kétséges, hogy ennek az általánosításnak szélesebb értelemben megvan az érvényessége. Értelemmel bíró kijelentés, hogy Németország a múlt század második felében követte azt az utat, amelyet Anglia egy korábbi időszakban kitaposott. Azonban óvakodnunk kell attól, hogy egy ilyen általánosítást minden fenntartás nélkül elfogadjunk. A fél igazság, amelyet tartalmaz, valószínűleg elfedi az igazság másik felét, vagyis azt, hogy egy elmaradott ország fejlődése – éppen az elmaradottságból következően – több rendkívül fontos vonatkozásban gyökeresen különbözhet az élenjáró országtól.

Ennek az esszének a fő mondandója éppen az, hogy – számos lényeges történelmi példa szerint – ha egy elmaradott országban az iparosítási folyamat végül is beindul, akkor az élenjáróbb országokkal összevetve tekintélyes különbségeket mutat, nem csupán a fejlődés gyorsaságát (az ipari növekedés

rátáját) tekintve, hanem az ipar termelési és szervezeti struktúrája vonatkozásában is, amely e folyamatból nőtt ki. Továbbá ezeknek az ipari fejlődés gyorsaságában és jellegében megmutatkozó különbségeknek a terjedelmes része olyan intézményi eszközök alkalmazásából következik, amelyeknek alig volt vagy egyáltalán nem volt megfelelője a már korábban iparosodott országokban. Továbbá az intellektuális légkör, amelyben az iparosítás folyt, az iparosítás „szelleme” vagy „ideológiája” jelentős mértékben különbözött az élenjáró és az elmaradott országokban. Végül, az elmaradottság egyedi példákban megmutatkozó tulajdonságai, úgy tűnik, erősen különböznek az elmaradottság fokától és az érintett országok iparának természeti feltételeitől függően.

Írjuk le elsőként általános fogalmakban az elmaradott országok iparosítási folyamatának néhány alapelemét, amelyet a XIX. század első felétől az első világháborúig terjedő időszak európai országainak gazdasági fejlődésére vonatkozó történelmi információk összegezéséből nyerünk. (Rendkívül kíváncsatos lenne, kilépve az európai tapasztalat köréből, megvizsgálni legalább a japán iparosítás néhány vonatkozását is. Sajnálatos módon azonban japán gazdaságtörténetre vonatkozó ismereteim hiánya teljességgel megakadályoz egy szélesebb körű vizsgálatot. Az olvasó Henry Rosovsky jeles tanulmányára van utalva: – *Capital formation in Japan 1869–1940* [Glencoe 1961]; ez a mű explicit módon tárgyalja azt a kérdést, hogy érvényes-e a jelen tanulmányban vázolt megkülönböztetésmód a japán ipar történetére.) Ezek után konkrét példák alapján többet tudunk mondani az egyes országok ipari fejlődési folyamatában megmutatkozó „relatív elmaradottságnak” nevezhető jelenség hatásairól.

Az elmaradott országokban a kiterjedt iparosítási folyamat beindulása előtti tipikus szituációt az jellemzi, hogy fe-

szűltetés van a gazdasági tevékenységek tényleges állapota, az iparosítási folyamat útjában álló akadályok és a fejlődésben rejlő nagy ígéretek között. Az iparosításban rejlő lehetőségek mértéke természetesen függ az egyes országok erőforrásokkal való ellátottságától. Továbbá lehetetlennek tűnik az iparosítás, s nem létezik a „feszültség”, ha bizonyos durva intézményi akadályok (mint amilyen a jobbágyság vagy a politikai egység messzire nyúló hiánya) fennmaradnak. Feltéve egy megfelelő erőforrásokkal való ellátottságot, és feltéve, hogy az iparosítás nagy akadályai félre lettek tolva az útból, azt lehet mondani, hogy az iparosításban rejlő lehetőségek közvetlenül az ország elmaradottságától függően változnak. Az iparosítás mindig annál ígéretesebbnek tűnik az elmaradott ország számára, minél nagyobb az elmaradása a fejlett országtól átvehető technológiai újítások terén. A technológiai kölcsönzés – amit annyiszor és annyira jogosan hangsúlyozott Veblen – az egyik elsődleges tényező az iparosítás állapotába lépő elmaradott ország gyors fejlődési ütemének biztosításában. Általában elkerülhetetlen tendencia, hogy az elmaradott országot kigúnyolják az eredetiség hiánya miatt. A XVI. századi német bányamérnökök a német módszerek szolgai utánzásával vádolták az angolokat, akik a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben teljesen visszájára fordították ezt a vádat. Napjainkban Szovjet-Oroszországról mondják, hogy egész ipari fejlődése utánzáson alapul, s az oroszok rendkívüli és képtelen célok kitűzésével vágnak vissza. Ezek a felszínességek azonban elfedik az alapvető tényt, azt ugyanis, hogy a külföldi gépi felszerelés és know-how nagymértékű importjának esélye s a gyors iparosítással járó kedvező lehetőségek idő múltán fokozottan tárgítják az úrt az elmaradott ország gazdasági lehetőségei és gazdasági valósága között.

Egy elmaradott ország iparosítási kilátásait gyakran olyan fogalmak segítségével ítélik meg pozitívan vagy negatívan, mint a munkának a tőkejavakkal szembeni olcsósága, ami nehézségeket okoz a bőven rendelkezésre álló munkának a szűkös tőkével való helyettesítésekor. Néha másrésről azt állítják, hogy egy elmaradott országban az olcsó munka nagymértékben hozzájárul az iparosítási folyamatokhoz. A tényleges helyzet azonban sokkal komplexebb annál, mint amilyennek az egyszerű modellek alapján tűnhet. Valójában a feltételek iparról iparra és országról országra változnak. A leginkább megfontolandó tény azonban az, hogy az ipari munkaerő mint stabil, megbízható, kiformalódott társadalmi csoport, amely levált a föld köldökzsinórjáról, s képessé vált a gyárakban való alkalmazásra, nem bőséges, hanem rendkívül ritka az elmaradott országokban. Egy olyan ipari munkaerő létrehozása, amely erre a névre valóban érdemes, nagyon bonyolult és elhúzódó folyamat. Az orosz ipar története találó példákkal szolgál ebben a vonatkozásban. Sok XIX. századi német ipari munkás a junker birtok merev fegyelme alatt nőtt fel, ami feltehetően hajlamosabbá tette a szigorú gyári szabályok elfogadására. Mégis nagy nehézségek adódtak: emlékezzünk csak, milyen csodálattal és irigykedéssel tekintett át a csatornán az angol ipari munkásra egy olyan múlt század végi német szerző, amilyen Schulze-Gaevernitz volt. Az angol ipari munkás – írta ő – „a jövő embere (... aki a gépért született és tanult ... [akinek] a múltban nincs hasonmása)”. Korunkban India iparáról készült híradások ismétlik még összetettebb formában az európai iparosítás múltbeli nehézségeit a munkakínálat terén.

Ilyen körülmények között megkockáztatható az a megállapítás, hogy amennyiben sor került iparosításra, az elmara-

dott országok túlnyomórészt a legmodernebb és leghatékonyabb technika alkalmazásából remélhettek sikert, különösen, ha versenyezniük kellett az élenjáróbb országokkal. A technológiailag legfejlettebb eszközök használatában rejlő előnyöket a munkamegtakarító hatás nem semlegesíti, hanem felerősíti. Ez úgy tűnik, magyarázza azt a tendenciát, hogy az elmaradott országok egy része az iparosítás viszonylag korai szakaszában azoknak az ipari tevékenységeknek a fejlesztésére koncentrált, amelyekben a korabeli technológiai haladás különösen gyors volt; míg az élenjáróbb országok, akár restségből, akár az attól való idegenkedés miatt, hogy vállalják a kiterjedt beruházási programmal járó terheket, sokkal tétozábbak voltak berendezésük folyamatos modernizálásában. Világos, hogy egy ilyenfajta politikának határai vannak. Így például az elmaradott ország nem tudja kiterjeszteni termelését olyan kibocsátási ágakra, amelyek nagyon speciális technológiai készséget igényelnek. Az elmaradott országok (jóllehet az Egyesült Államok ez alól kivétel) lassan alkalmazkodtak a modern gépi eszközök termeléséhez. Azonban egy olyan ágazat, mint a vas- és acéltermelés, jól illusztrálja a legmodernebb újítások bevezetésének tendenciáját, és tanulságos megnézni például, hogy a német kohók milyen hamar fejlettebbek az angoloknál, ugyanakkor századunk első éveiben a még elmaradottabb Dél-Oroszország kohói felszereltségben kezdték fölülmúlni a németeket. Ezzel szemben a XIX. század Angliájának vezető szerepét a gyapottextíliák kibocsátásában se Németország, se bármilyen más nemzet nem döntötte meg.

A modern technika tekintélyesebb mérvű hasznosítása (amint azt a kohók esetében felidéztük) a XIX. századi körülmények közt megkövetelte az átlagos üzemméretek növelését. Ilyen értelmű törekvés az európai kontinens legtöbb

országának történelmében felfedezhető. De az elmaradott európai országok iparosítása a terjedelem növelésének más-fajta értelmű tendenciáját is felfedi. Az „ipari forradalom” kifejezés használatát számos jogos bírálat érte. De ha ipari forradalmon nem értünk mást, mint azt az esetet, amikor az ipari növekedés ütemében váratlan, tekintélyes gyorsulás áll be, akkor nem kétséges, hogy az ipari fejlődés számos alapvető esetben ilyen robbanásszerű, tehát forradalmi módon kezdődött. A diszkontinuitás nem véletlen. A stagnáció peridódusa (az alacsony növekedési ráta periódusának „fizio-krata” értelmében) csak akkor fejeződik be, s az iparosítási folyamatok csak akkor kezdődnek, ha az iparosítási mozgalom széles fronton, egyidejűleg a gazdasági tevékenység több szálán elindulva folytatódhat. Ez részben a gazdasági folyamatok egymást kiegészítő és oszthatatlan voltából következik. Vasutak nem épülhetnek, hacsak nem nyitnak ugyanakkor szénbányát is, és egy fél vasút megépítése mit sem ér, ha egy belső centrumot össze akarnak kötni egy kikötővel. Az ipari haladás bizonyos ágazatokban mutatkozó gyümölcseit mint külső megtakarítás eredményeit kapják más iparágak, amelyek fejlődése azután előnyöket teremt az előbbi ágazat számára. Áttekintve Európa XIX. századi gazdaságtörténetét, nagyon az a benyomásunk, hogy csak a nagymértékben való ipari fejlődés kezdetekor válik erőssé a preindusztriális feltételek és az iparosításból várt előnyök közti feszültség ahhoz, hogy legyőzze a létező korlátokat, és felszabadítsa az ipari haladás számára szükséges erőforrásokat. A fejlődésnek ezt az aspektusát fel lehet fogni Toynbee kihívás – válasz terminusaiban is. Általános megfigyelései – amely szerint egy kismérvű kihívás nagyon gyakran semmiféle választ nem eredményez, valamint, hogy a válaszmennyiség a kihívás növekedésével (legalábbis egy pontig) rendkívül

gyors növekedésnek indult — e helyütt nagyon alkalmazhatónak tűnnek. A kihívásnak, vagyis a „feszültségnek” elég tekintélyesnek kell lennie, mielőtt egy ipari fejlődéssel kapcsolatos válasz materializálódik.

A fenti vázlat felsorolt egynéhány alapvető faktort, amelyek az elmaradott országok gazdasági helyzetének történelmi sajátosságait jellemezték, gyorsabb növekedést és különböző produktív iparszerkezetet hoztak létre. Ezeknek az alapvető tényezőknek a hatását azonban nagymértékben felerősítette bizonyos intézményi eszközök használata és a specifikus iparosítási ideológiák elfogadása. A következő részletben megvizsgálunk néhány ilyen specifikus tényezőt és ezeknek az elmaradottság különböző szintjein való működési módját.

A BANKOK

A második császárság története Franciaországban kitűnő illusztrációja ezeknek a folyamatoknak. III. Napóleon megjelenésével lezárult a relatív gazdasági stagnáció hosszú időszaka, amely a Bourbon-restaurációval vette kezdetét, s amely bizonyos értelemben és bizonyos mértékig I. Napóleon iparpolitikájának következménye volt. Azzal a politikával, amely az adó mérséklésével és a behozatali tilalom feloldásával az 1860-as Cobden-Chevalier szerződésben kulminált, a francia kormányzat lerombolta az üvegházat, amelyben iparát évtizedeken keresztül tartotta, s ezzel a francia ipar a korabeli nemzetközi verseny ösztönző atmoszférájába került. A stagnáló szén- és vastermelés monopolprofitjainak felszámolásával az egész francia ipar kifizedődő módon jutott az ipari nyersanyagokhoz.

A III. Napóleon alatti francia ipari fejlődés nem kis mértékben egy olyan kényszerzubbony kidolgozására tett határozott kísérletnek tulajdonítandó, amelybe a gyenge kormányok és az erős hagyományos érdekek zárták a francia gazdaságot. De e lényegileg — jóllehet nem kizárólagosan — negatív kormánypolitika mellett a francia ipar más helyről egy erőteljes pozitív lökést kapott. Ez az ipari bankügy fejlődése III. Napóleon alatt. Ritkán méltányolják e fejlődés fontosságát. Tulajdonképpen nem is úgy fogták fel, mint egy viszonylag elmaradott gazdaság specifikus körülményeinek eredményét. A Pereire fivérek Crédit Mobilier-jének történetét gyakran jórészt úgy tekintik, mint egy drámai, de egészében jelentéktelen epizódot. Még gyakrabban, mint például Émile Zola számos regényében, a fejlődés jelentősége csaknem teljesen elvész a vele járó erkölcstelenségről, korrupcióról és spekulációs lázról szóló leírások közt. Sokkal helyesebbnek látszik — összhangban a tényekkel — Franciaország és a kontinens nagy részének gazdaságtörténetében a korszak bankberuházásainak igazán fontos szerepéről beszélni.

Amikor ezt állítjuk, természetesen a hitelszervezet megalkotásának arra a közvetlen hatására gondolunk, amelyet a több ezer mérföldnyi vasútépítésben, a bányák feltárásában, gyárak, csatornák, kikötők kiépítésében és a városok modernizálásában kifejtett. A Pereire-ek és néhány más személy vállalkozása hozta létre mindezt Franciaországban, s annak határain kívül, a Spanyolországtól Oroszorszáig terjedő hatalmas területen. Ez a roppant változás a gazdasági képben csupán néhány évvel azután következett be, hogy a júliusi monarchia egyik nagy államférfija és történésze biztosította az országot afelől, hogy nem szükséges mérsékelni a vasra kivetett adót, mert a védett francia vastermelés teljességgel képes kielégíteni a vasutak szükségleteit, mivel becs-

lései szerint az építés várható évi növekedése mintegy tizenöt-húsz mérföld lesz.

De nem kevésbé lényeges az a hatás, amelyet a nagy vállalkozó erejű, csekély számú ember tényleges gazdasági teljesítménye a környezetre gyakorolt. A Crédit Mobilier kezdettől fogva nagyon heves összeütközésbe került a „régi vagyon” francia bankéletbeli reprezentánsaival, elsősorban a Rothschildokkal. Ez volt az a konfliktus, amely aláásta az intézmény erejét, és elsősorban ez volt felelős az 1867-es csődért. De amit oly ritkán értenek meg, az az, hogy az „új vagyonnak” a küzdelem folyamán sikerült rákényszerítenie a „régi vagyont” arra, hogy átvegye ellenfelének politikáját. A régi vagyon a bankpolitikában az állami kölcsönkibocsátásokra és a külkereskedelmi tranzakciókra korlátozódott, s ez nem férhetett bele az új verseny arculatába. Mikor a Rothschildok megelőzték a Pereire-eket az Osztrák Kredit-Anstalt megalapításában, ez csak azért sikerülhetett nekik, mert ők maguk nem úgy akarták a bankot megalapítani és igazgatni, mint egy régi vágású bankvállalkozást, hanem mint egy Crédit Mobilier-t, tehát mint egy olyan bankot, amely az ország iparosításának és a vasutak kiépítésének szenteli magát.

Az, hogy a régi vagyon áttért az új vagyon hitére, a Crédit Mobilier messzebbre nyúló hatásainak irányát mutatja. Ilyenfajta alkalmoszerű próbálkozások előfordultak Belgiumban, Németországban és magában Franciaországban is. De a kontinentális bankéletet Európában a Pereire-ok kirobbanó erejű hatása befolyásolta igazán a múlt század második felétől kezdve. A Pereire-bank hasonlatosságára létrehozott bankok száma a különböző országokban tetemes volt. De a szolgai utánzóknál sokkal fontosabb a Pereire-ok alapeszméjének kreatív adaptációja és beépítése az új bank-típusba, az univerzális bankba, amely Németországban és a

kontinens legtöbb más országában a bankélet domináns formája lett. A Crédit Mobilier típusú bankok és a korszak élenjáró országainak (Angliának) a kereskedelmi bankjai között abszolút különbség van. Teljes szakadék tátong a lényegileg rövid távú t keforr sk nt szolgáló angol bankok és a gazdaság hosszú távú beruházási szükségleteinek finanszírozására sz nt bankok között. A német bankok, amelyek az univerzális bankok mint kepei lehetnek, sikeresen kombinálták a Crédit Mobilier eszméjét a kereskedelmi bankok rövid távú tevékenységével.

Ezek  gy összehasonlíthatatlanul életképesebb p nzint zm nyek voltak, mint a Crédit Mobilier, a maga hatalmas mennyiségű ipari értékpapírjával, amely mindig meghaladta t k j t, s azzal, hogy tevékenységének folytathatósága a tőzsde kedvező alakulásától függött. De a német, s velük együtt az osztrák és olasz bankok is, az ipari vállalatokkal való lehető legszorosabb kapcsolaton alapultak. A német bankok, ahogy a mondás tartja, elk s rt k az iparvállalatokat a bölcsőtől a koporsóig, alapításuktól a felsz mol sukig, életük minden viszontags g n keresztül. A formálisan rövid távú, valójában azonban hosszú távú folyószámlahitelek, valamint a korporatív szervezet legerősebb pozícióban levő szerveit ellenőrző testület intézményének kifejlődése révén, a bankok az iparvállalatok befolyásolásának olyan fokára tettek szert, amely a pénzügyi kontroll szféráján t l a vállalkozói és igazgatási döntésekre is kiterjedt.

Ennek az  r snek nem lehet célja, hogy a fejlődés részleteibe belemenjen. Csupán eredet ket és a tárgyalt témára gyakorolt hatásukat kell feltárnia. Anglia iparosítása anélkül ment végbe, hogy a bankrendszert felhasználták volna hosszú távú beruházási célokra. A fokozatosabb jellegű iparosítási folyamat és a tetemesebb mértékű tőkeakkumuláció -

amely először a kereskedelem és a modernizált mezőgazdaság jövedelméből, később magából az iparból származott – nem tette szükségessé olyan fejlődésre serkentő speciális intézményi eszközök kialakítását, amelyek gondoskodnak a hosszú távú ipari tőkéről. Ezzel szemben egy relatíve elmaradott gazdaságban a tőke szűkös és diffúz, tekintélyes a bizalmatlanság az ipari tevékenységekkel szemben, s végül, nagyobb kényszer hat a méretek növelésére, az iparosítási mozgalom köre, az átlagos üzemméret növelése és az ipari folyamatoknak a viszonylag magas tőkekibocsátás-hányadosú iparágakra való koncentrálódása miatt. Ezekhez hozzá kell tenni az elmaradott országban a vállalkozói szellem szűkös voltát.

Ezeknek a körülményeknek a nyomására a kontinens nagy részén az angoltól lényegileg eltérő bankügyi fejlődés ment végbe. Az ipari bankberuházások terén a kontinentális gyakorlatot úgy kell felfognunk, mint egy elmaradott ország specifikus iparosítási eljárását. Lényegében ez a történelmi és földrajzi kiindulópontja azoknak a gazdasági növekedésméleteknek, melyek központi szerepet szánnak a bankok pénzteremtő tevékenységén keresztül megvalósuló kényszer-megtakarítási folyamatoknak. Azonban, amint azt később még bemutatjuk, az ilyen eszközöket nem általában az elmaradott országok specifikumának kell tartanunk, hanem inkább az olyanokénak, amelyeknek az elmaradottsága nem lép át bizonyos határt. És még az utóbbin belül is elég hosszú ideig a bankok elsődleges tevékenysége kimerült az elérhető pénzek begyűjtésében és elosztásában. Ez a körülmény természetesen nem von le a bankok ilyenfajta tevékenységének nagy jelentőségéből, amelyet a korai iparosítás periódusában, az ipari vállalkozás reménytelen tőkehiányának közepette fejtettek ki.

Ennek a politikának a hatásai messzire nyúlnak. Az elmaradott országok ipari fejlődésében rejlő alaptendenciák hangsúlyozottabbá és felnagyítottabbá váltak a bankok részéről tanúsított tudatos magatartás révén. A bankok a fejlődés kezdetétől fogva bizonyos iparágakhoz vonzódtak elsődlegesen, ami a többi elhanyagolásával – ha nem valóságos kirekesztésével – járt. Németországot tekintve, az első világháború kitöréséig lényegileg a szénbányászat, a vas- és acélgyártás, az elektromos- és általános gépgyártás, valamint a nehézvegyipari termelés vált a banktevékenység általános szférájává. A textilipar, a bőripar s az élelmiszergyártó iparágak a bankok érdeklődésének peremére szorultak, hogy az újabb szóhasználattal éljünk: a figyelem inkább a nehéz-, mint a könnyűiparra irányult.

Továbbá, a hatások nem korlátozódtak az ipar termelési struktúrájára, kiterjedtek a szervezeti struktúrára is. A XIX. század utolsó három évtizedében gyors koncentrációs mozgás volt megfigyelhető a bankéletben. Sőt ez a folyamat nagyon hasonló módon játszódott le a csatorna túlsó oldalán is. De Angliában, a bankok és az ipar közötti kapcsolat eltérő természete következtében, ezt a folyamatot nem kísérte hasonló jellegű fejlődés az iparban.

Másként volt ez Németországban. A német ipar kartellizációs mozgásának lendülete nem magyarázható meg teljesen, hacsak nem úgy tekintjük, mint a német bankok egyesülésének természetes eredményét. A bankélet területén végbement egyesülések tették lehetővé, hogy a bankok ellenőrzést gyakoroljanak a versenyző vállalatok fölött. A bankok nem tűrték el gyermekeik civódó küzdelmeit. A központosított ellenőrzés előnyös helyzetéből egész idő alatt élénken érzékelték a kartellizáció és az iparvállalatok egyesülésének profitábilis lehetőségeit. A folyamat során az átlagos üzem-

méret növekedett, s ugyanakkor a bankok érdeklődése és támogatása még inkább azok felé az iparágak felé fordult, amelyekben megérték a feltételek a kartellizációra.

Németországnak ezért csupa előnye származott abból, hogy viszonylag későn érkezett az ipari fejlődés területére, azaz abból, hogy Anglia megelőzte. Mivel azonban a német ipari gazdaság az utolérési folyamatban specifikus módszereket használt, fejlődése jelentős mértékben eltér az angolétól.

AZ ÁLLAM

A német tapasztalat általánosítható. Hasonló fejlődés zajlott le Ausztriában vagy még inkább az osztrák-magyar birodalom nyugati területein, Olaszországban, Svájcban, Franciaországban, Belgiumban és más országokban, jóllehet az egyes országok között voltak különbségek. Bizonyos azonban, hogy ez a tapasztalat nem általánosítható az európai kontinens egészére, éspedig két okból: 1. vannak elmaradott országok, ahol az ipari fejlődés nem összehasonlítható vonásai fedezhetők fel és 2. más országokban az elmaradottság alapelvei olyan hangsúlyozott formában jelentkeznek, hogy ez az iparosítás lényegileg más intézményi eszközeinek használatára vezet.

Keveset kell beszélnünk az országok első típusáról. Dánia ipari fejlődése megfelelő illusztrációként szolgálhat. Bizonyos, hogy ez az ország még nagyon elmaradott volt a XIX. század közepén. Mégsem volt megfigyelhető az ipar hasonlóan gyors nekilendülése és a nehézipar különös súlya. Az okokat egyrészt az ország csekély természeti forrásaiban kereshetjük, másrészt pedig a mezőgazdaság tökéletesedésé-

nek nagy lehetőségeiben, amelyek az angol piac közelségéből következtek. A kihívás hiányában a különös válasz nem materializálódott.

Oroszországot tekinthetjük a második típus legtisztább esetének. Az orosz gazdasági feltételek jellegzetes vonása nemcsak az, hogy a modern iparosítás nagy fellendülése az 1880-as évek közepén következik be, tehát több mint három évtizeddel a gyors német iparosítás beindulása után; még sokkal fontosabb az a tény, hogy Oroszországban a gazdasági fejlettségi szint összehasonlíthatatlanul alacsonyabb volt, mint Németországban vagy Ausztriában.

Oroszország mérhetetlen gazdasági elmaradottságának fő oka, hogy a jobbagyság az 1861-es felszabadításig fennmaradt. Bizonyos értelemben maga ez a tény egy különleges gazdasági elmaradottsági mechanizmus játékanak tulajdonítható, s ehhez néhány magyarázó szót fűzhetünk. A területi terjeszkedés során, amely néhány évszázad leforgása alatt a kis moszkvai hercegséget a modern Oroszország hatalmas terjedelmű földjévé alakította, az ország fokozott mértékben keveredett háborús konfliktusba Nyugattal. Ez a bonyodalom egy sajátos belső konfliktust tárt fel a szó korabeli értelmében modern orosz kormány és az ország vigasztalanul elmaradott gazdasága között, hiszen a háborús politikának ezen a gazdaságon kellett alapulnia. Ebből következően a gazdasági fejlődés Oroszországban különböző fontos pontokon sajátos szekvenciákban ment végbe: 1. Alapvető tény, hogy az állam – háborús érdektől vezettetve – magára vállalta a gazdasági haladás elsődleges hajtóerejének szerepét. 2. Az a tény, hogy a gazdasági fejlődés a háborús szükségletek függvényévé vált, sajátos, zökkenőkkel terhelt jelleget kölcsönzött a fejlődés folyamatának; amely gyorsan emelkedett a háborús szükségletek sürgetésére, és csökkent a háborús nyo-

más gyengülésére. 3. A gazdasági fejlődésnek ez a módja időnként azzal járt, hogy valahányszor szükségessé vált a gazdasági tevékenységek jelentős nekilendülése, ez roppant nyomást gyakorolt azokra a generációkra, amelyeknek élete a feszített fejlődés periódusára esett. 4. A megkövetelt nagy áldozatok megfelelő hatásossága végett az államnak számos elnyomó intézkedést kellett bevezetnie az ellenálló népességgel szemben, amely a délkeleti és keleti határterületekre való meneküléssel igyekezett az elnyomás alól szabadulni. 5. Pontosán az állami szigorítások mértéke miatt a gyors fejlődési periódusok nagy valószínűséggel hosszabb stagnációnak kellett teret adjanak, mivel a nagy erőfeszítés okvetlenül túlment a népesség fizikai tűréshatárain, és így hosszabb távon elkerülhetetlenné vált a gazdasági stagnáció. Az említett szekvenciák az elmúlt századok orosz gazdasági fejlődésének oly vázlatos útját mutatják, amely legjobban Nagy Péter reformkorszakára illik, azonban alkalmazhatósága nem korlátozódik csupán erre a periódusra.

Ami a fejlődés vizsgálóját meglepi, az a folyamat sajátos paradox volta. Oroszország Nagy Péter alatt megpróbálta adaptálni a nyugati technikát, növelni a kibocsátást, és a népesség szakmai színvonalát szorosabban közelíteni a nyugatiéhoz, de éppen e törekvés következményeként távolodott el néhány vonatkozásban a Nyugattól. Tágabb értelemben azt mondhatni, hogy a jobbgység bilincseit, melyeket az orosz parasztságra vertek, a nyugatosodási folyamat kiegészítő vonásának kell tekintenünk. Nem Nagy Péter intézményesítette a jobbgyságot Oroszországban, de talán senki másnak nem sikerült ilyen hatékonyra tennie. Mikor a következő periódusban – részben a második, részben az ötödik pontból következően – az állam megvonta aktív közreműködését a gazdasági fejlődéstől, s a nemesség felszabadította

magát a kormánynak teendő szolgálati kötelezettségei alól, a paraszti szolgaság elvesztette a gazdasági fejlődéssel való szoros kapcsolatát. Ami egy ízben az állam felé való indirekt kötelezettség volt, az a nemesség felé való tiszta kötelezettséggé változott, és mint ilyen változás, idővel az orosz gazdasági fejlődés késleltetésének legfontosabb faktorává vált.

Toynbee olvasói ezt a – parasztság emancipációjával záruló – folyamatot úgy tekinthetik, mint az „elhúzódás és visszatérés” szekvenciájának kifejeződését. Avagy jogosabban helyezhetik a „megtorpant civilizációk” címszó alá. A kihívás-válasz mechanizmus bizonyosan minden esetben használható az ilyen folyamat természetének következményeiről való elmélkedésben. Meg kell jegyezni, hogy a probléma nem egyszerűen a kihívás- és válaszmennyiség kvantitatív kapcsolatának kérdése. A döntő pont az, hogy a kihívás mennyisége megváltoztatja a válasz *minőségét*, s ezáltal nem csupán új, erőteljes késleltető faktorokat vet be a gazdaságba, hanem még valószínűbben számos nemkívánt, nem gazdasági következményre vezet. Erre az aspektusra, amely a legrelevánsabb az elmaradott országok iparosításának jelenlegi problémái számára, figyelemmel leszünk, amikor megteesszük összefoglaló megjegyzéseinket ehhez az esszéhez.

Visszatérve a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveinek orosz iparosításához, azt lehet mondani, egyfajta értelemben ez úgy tekinthető, mint a gazdasági fejlődés megelőző módzatainak ismétlődése az országban. Az állam szerepe még tisztábban elhatárolja az orosz iparosítás típusát a németétől és az osztrákétól. A parasztság felszabadítása, sokféle hiányossága ellenére, abszolút előfeltétele volt az iparosításnak. Mint ilyen, negatív akció volt az állam részéről, hiszen azoknak a korlátoknak a ledöntését vette tervbe, amelyeket korábban maga az állam állított fel, s ebben az értelemben tö-

kéletesen hasonlított az olyan intézkedésekhez, mint a németországi agrárreformok vagy III. Napóleon korábban érintett politikája. Hasonlóképpen a hatvanas évek nagy jogi és adminisztratív reformjai inkább megfelelő keretet adtak az ipari fejlődésnek, mintsem közvetlenül előmozdították volna.

A legérdekesebb kérdés itt az, hogy ellentétben Nyugat-Európával, az ilyenfajta akciók önmaguktól nem serkentették az országban az egyéni aktivitást, és az iparosítás rátája még csaknem egy negyed évszázaddal a jobbágyfelszabadítás után is viszonylag alacsony volt. A nagy ipari fellendülés a nyolcvanas évek közepétől következett be, amikor az állami vasútépítés példátlan méreteket öltött, és a gyors iparosítási politika fő mozgatójává vált. Több eszköz segítségével – mint, amilyen a vasúti alapanyagok hazai termelőinek kedvezményezési rendje, a magas árak, segélyek, hitelek és az új iparvállalatok számára biztosított profitgaranciák – a kormánynak sikerült magas rátájú s valóban gyorsuló növekedést fenntartania egészen a század végéig. Egyidejűleg újjászervezték az orosz adórendszert, ami biztosította az orosz iparosítási politika finanszírozását, míg a rubel stabilizációja és az aranystandard bevezetése az orosz iparfejlődésben való külföldi részvételt biztosította.

Oroszországban a kilencvenes és Németországban az ötvenes években a gazdasági elmaradottság alapelemei nagyjából ugyanazok voltak. Azonban a mennyiségi különbségek óriásiak. A tőke ritkasága Oroszországban olyan nagy volt, hogy nem létezett bankrendszer, amelynek sikerülhetett volna egy nagyméretű iparosítást az elégséges alapok kicsalogatásával finanszírozni; az üzleti becsület színvonala oly szerencsétlenül alacsony volt, a közönség általános bizalmatlansága oly nagy, hogy nem volt bank, amely abban reménykedhetett,

hogy akár a lehetséges legkisebb tőkealapokat is kicsalhatja, és nem volt bank, amely sikeresen bocsátkozhatott volna hosszú távú hitelpolitikába egy olyan gazdaságban, ahol a fondorlatos bankcsőd majdhogynem az általános üzletpolitika rangjára emelkedett. Az iparosítás tőkekínálati igénye megkövetelte a kormányzat kényszerítő gépezetét, amelynek az adópolitika révén sikerült fogyasztásból a beruházáshoz átcsoportosítania a jövedelmeket. Nem kétséges, hogy a kormány, mint az iparosítás agens movens-e*, távolról sem játszott tökéletes hatékonysággal a szerepét. Nagy volt a bürokráciában a hozzá nem értés és a korrupció. A folyamatot roppant ütemben növekvő pazarlás kísérte. Bármit is mondunk azonban, tagadhatatlan a Visnyegradszkij és Witte alatt folytatott politika nagy sikere. Ez a politika, amelyet az orosz kormány a kilencvenes években folytatott, nemcsak eredetét, hanem hatását tekintve is erősen emlékeztet a közép-európai bankokéra. Az orosz állam semmiféle érdeklődést nem tanúsított a könnyűipar iránt. Teljes figyelme – akárcsak Németországban a bankoknak – az ipari alapanyagok kibocsátására és a gépgyártásra irányult. Az orosz bürokrácia elsődlegesen a nagyvállalatokban és az egyesítésben volt érdekelt, s így koordinálta az általa favorizált vagy életre hívott iparvállalatok közti politikát. Világos, hogy a kormány iparosítási érdekeinek jó része a háborús politikára épült. Azonban ez a politika csak megerősítette és hangsúlyozottabbá tette a gazdasági elmaradottság feltételei között működő alapvető tendenciákat.

Talán semmi sem mutatja jobban a szituáció alapvető hasonlóságát és a felhasznált intézményi eszközök függését az

* Mozgatója. – *A szerk.*

elmaradottság fokától, mint az Osztrák–Magyar Monarchia – tehát mondhatni, egy és ugyanazon politikai testület – két részében folytatott politika összevetése. A Monarchia osztrák része elmaradott volt Németországhoz képest, azonban mindvégig sokkal előbbre járt, mint a magyar rész. Ennek megfelelően, Ausztriában a bankok sikerrel szentelték magukat az ipari tevékenység előmozdítására. De a Lajta-hegységen túl, Magyarországon a bankok tevékenysége egészében inadekvátnak bizonyult, és a századforduló körül a magyar kormány erőteljes iparosítási politikába kezdett. A kormány eredetileg a terület textiliparának fejlesztésében mutatott jelentős érdeklődést. És tanulságos megfigyelnünk, hogy a „dolgok logikájának” a nyomása alatt, ahogy a franciák szeretik mondani, hogyan kerültek felszínre az alapvető hasonlóságok, s a bőkezű állami adományok hogyan fordultak el egyre inkább a textilipartól, hogy előmozdítsák a nehézipart.

AZ ELMARADOTTSÁG FOKOZATAI

Visszatérve az alapvető német–orosz paradigmához: az előzőkben nem írtuk le kimerítően a párhuzamosságokat. Megmarad a kérdés: az eredményes iparosítás hatásainak, vagyis az elmaradottság fokozatos csökkentésének kérdése.

A századfordulón, ha nem valamivel korábban, láthatóan változások állottak be a német bankok és a német ipar kapcsolatában. Ahogyan a korábbi gyermekded ipar az érett férfikorba lépett, a bankok nem tudták fenntartani az iparvállalatokkal szembeni, korábban vitathatatlan fölényüket. Az ipar önállósodási folyamata a gyámság évtizedei után többféle módon is kifejezésre jutott. Az iparvállalatok az egyes bankokkal való kapcsolataikat fokozott módon több

különböző bankkal való kooperációvá alakították át. Ahogyan a korábbi ipari protektorátusok gazdaságilag függetlenedtek, úgy vállalkoztak arra a politikára, hogy a bankokkal kötött szövetségeiket megváltoztassák. Sok egyedi iparóriás, mint például a villamosgép-ipar, amely képtelen lett volna fejlődni a bankok vállalkozási kedve és hozzájárulása nélkül, megalapította saját bankját. A tőkeritkaság feltételei, melyek révén a német bankok megszerezték történelmi pozícióikat, többé már nem álltak fenn. Németország fejlett ipari országgá vált. Azonban az elmaradottság feltételei közt végbemenő iparosítási folyamat okozta specifikus vonások fennmaradtak, s így a bankok és az ipar közötti kapcsolat még mindig szoros volt, jóllehet az úr-szolga viszony néha ellentétébe fordult, vagy egyenlő felek közti kooperációvá alakult át.

Oroszországban a kilencvenes évek iparfejlődési fénykora az 1900-as depresszióval, valamint a háború és a polgárháború azt követő éveivel megszakadt. De amikor Oroszország kilábal az 1905–1906-os forradalmi évekből, és 1907–1914 közt ismét magas ipari növekedési rátát produkált, az iparosítási folyamatok jellege nagymértékben megváltozott. Az állami vasútépítések folytatódtak, azonban – mind abszolút mértékben, mind a növekvő ipari kibocsátásokhoz viszonyítva – sokkal alacsonyabb fokon. A katonai kiadások bizonyos mértékben megnövekedtek, de ez nem kompenzálhatta a vasútépítés megcsappant jelentőségét. A következtetés félreérthetetlenül az, hogy az iparosítás utolsó periódusában, a forradalom előtti kormányzat idején, az állam jelentősége nagyon nagy mértékben csökkent.

Ugyanakkor az orosz gazdasági fejlődés tradicionális módja szerencsére nem tudott érvényre jutni. Az állami aktivitás leszűkítése nem stagnációra, hanem az ipari növekedés foly-

tatására vezetett. Az orosz ipar elért egy fokot, ahol el tudta hajítani a kormányzati támogatás mankóit, és önállóan, jól-lehet az egykorú német iparnál sokkal kevésbé önállóan, kezdett el járni, s a visszavonuló kormányzat helyét – legalább bizonyos mértékben – a bankok vették át.

Nagy átalakulás ment végbe a bankokat tekintve a job-bágyfelszabadítás után eltelt ötven évben. Kereskedelmi bankok alakultak. Mivel az ipari bankok funkcióját az állam látta el, az orosz bankok, éppen az ország elmaradottsága miatt, „depozit bankként” szerveződtek, s ezért az angol banktípusra emlékeztettek. Azonban ahogy az ipari fejlődés szemlátomást előrehaladt, s ahogy a tőkeakkumuláció nö-vekedett, az üzleti magatartás színvonala is nagymértékben kezdett hasonlóná válni a nyugatihoz. A bizalmatlanság bé-nító atmoszférája tünedezni kezdett, és megteremtődtek egy újfajta banktípus felemelkedésének a lehetőségei. A moszkvai depozit bankokat fokozatosan beárnyékolta a szentpétervári bankok fejlődése, amelyek már nem az angol, hanem a né-met hitelélet jellegzetes elvei szerint szerveződtek. Röviden: az állami kezességgel véghezvitt iparosítási folyamatok csök-kentették Oroszország gazdasági elmaradottságát, s így al-kalmazhatóná váltak az „új elmaradottsági foknak” meg-felelő iparosítási eszközök.

A MEGKÉSETT IPAROSÍTÁS IDEOLÓGIÁI

Mielőtt néhány általános következtetésre jutnánk, meg kell említenünk az elmaradott gazdasági körülmények között zajló iparosítás egy utolsó megkülönböztető aspektusát. Ez ideig az ipari fejlődés jellegében és intézményi eszközeiben megmutatkozó fontos különbségeket az elmaradottság fo-

kával és körülményeivel hoztuk kapcsolatba. Néhány szót kell szólnunk az ideológiai légkörről, amelyben az iparosítás zajlik.

Ismét visszanyúlhatunk a III. Napóleon alatti francia iparosítás tanulságos történetéhez. Azok az emberek, akik Napóleon megjelenésével megerősítették pozícióikat a hatalom gazdasági és pénzügyi befolyásolásában, nagyrészt nem elszigetelt egyének voltak. Egy meglehetősen jól definiálható csoporthoz tartoztak. Nem bonapartisták, hanem saint-simoniánus szocialisták voltak. Meglepőnek tűnik, hogy egy olyan ember, mint Isaac Pereire, aki a modern kapitalista rendszer elterjedéséhez oly sokkal járult hozzá Franciaországban, talán többel, mint bárki más, a saint-simoni doktrínának lelkes rajongója lehetett, s az is maradt élete végéig. Sokkal kevésbé lesz meglepő, ha tekintetbe veszünk néhány idevágó összefüggést.

Lehetne úgy érvelni, hogy Saint-Simon valójában távolról sem volt szocialista, hogy az ipari társadalomról alkotott víziójában nemigen disztingvált munkások és kizsákmányolók között, s hogy jövőbeli társadalmának megfelelő politikai formáit valamiféle korporatív államnak gondolta el, amelyben az „ipar vezetői” gyakorolhatják a fő politikai funkciókat. Az ilyenfajta érvek nem sokat magyarázhatnak meg. Saint-Simon mélyen érdeklődött, ahogyan nevezni szokta volt, a „legszámosabb és legtöbbet szenvedő osztályok” iránt; s ami még fontosabb, ahogy a mester követői (főként Bazard) gyarapították és újrafogalmazták a saint-simoni doktrínákat, bekapcsoltak a rendszerbe számos szocialista gondolatot, beleértve az örökösödés eltörlését s egy tervgazdasági rendszer létrehozását, amely az ország gazdaságának fejlesztésére, irányítására lett volna hivatott. És ez

volt a doktrínának az az interpretációja, amelyet a Pèreire-fivérek elfogadtak.

Még lényegesebb rámutatni arra a hatásra, amelyet Saint-Simon és követői az iparosításra gyakoroltak, s a nagy feladatra, amellyel a bankokat mint a gazdaság fejlesztésének és szervezésének eszközeit felruházták. Nem kétséges, hogy ez nagyban befolyásolta a Crédit Mobilier létrehozóit, akik intézményükről mint egy „magasabb hatalom számára való bankról” beszéltek, s önmagukról nem mint bankárokról, hanem inkább mint „misszionáriusokról” szerettek vélekedni. Az, hogy Saint-Simon nagy fontosságot tulajdonított a bankok eljövendő szerepének a gazdaság fejlődésében – ami egy igazán meglepő s egészében „utópiamentes” betekintést nyújt a fejlődési problémákba – éppannyira igaz, mint amennyire tény, hogy a saint-simoni ideák döntő módon befolyásolták az események menetét Franciaországban és az országon kívül is. Azonban a kérdés fennmaradt: miért burkoltak szocialista öltözékbe egy lényegileg kapitalista gondolatot? És miért fogadták el ezt a szocialista formát oly készséggel a legnagyobb kapitalista vállalkozók, akik Franciaországban valaha is működtek?

Úgy tűnik, a választ megint az elmaradottság alapfeltételeinek elveiből nyerjük. Saint-Simon, J. B. Say barátja, sohasem idegenkedett a *laissez-faire* politika gondolatától. Chevalier, az 1860-as francia–angol kereskedelmi szerződés egyik megalkotója, azé a szerződésé, amely megnyitotta az európai szabadkereskedelem nagy periódusát, buzgó saint-simoniánus volt. És mégis, a francia körülmények közt a *laissez-faire* ideológia, mint az iparosítási program szellemi mozgatója, egészében inadekvát volt.

Ledönteni egy elmaradott országban a stagnáció korlátait, felébreszteni az emberek képzelőerejét, és energiáikat a fej-

lődés szolgálatába állítani, ehhez erősebb orvosság kell, mint az erőforrások kedvezőbb elosztásának ígérete vagy mint az alacsonyabb kenyérár. Ilyen körülmények közt mind az üzletember, mind az elszánt és újíttásra kész vállalkozó a magas profitkilátásoknál sokkal erősebb stimulust igényel. Ami a rutin és az előítélet hegyeinek megmozgatásához szükséges, az a hit – a hit abban, hogy az aranykor – Saint-Simon szavaival – nem a múlté, hanem még az emberiség előtt áll. Nem véletlenül történt, hogy Saint-Simon utolsó éveit egy új hit, az Új Kereszténység megformulálásának szentelte, vállalva, hogy August Comte cserbenhagyja őt, mondván, hogy „elárulta az igaz tudományt”. Ami elegendő volt Angliában, nem bizonyult elégségesnek Franciaországban.

Röviddel halála előtt Saint-Simon sürgette Rouget de Lisle-t, a „Marseillaise” koros szerzőjét, hogy komponáljon egy új himnuszt, egy „ipari Marseillaise”-t. Rouget de Lisle kötélnék állt. Az új himnuszban az ember, aki ennek előtte egyszer a zsarnokok és zsoldos csapataik elleni könyörtelen harcra szólította az „enfants de la patrie”-t, most az „enfants de l’industrie”-hoz, az „igazi nemességhez” fordul, akik az ipar művészetének elterjesztése révén biztosítani fogják a „köz boldogságát” és alávetik a világot a békés „ipari törvényeknek”.

Nem tudunk róla, hogy Ricardo bárkit is a „God Save the King” „God Save the Industry”-ra való változtatására inspirált volna. Senki nem kívánja leszólni John Bright szenvedélyes ékesszólásának erejét, de egy élenjáró országban az iparosítási politika védelmében hangoztatott racionális érveket nem szükséges kvázivallásos buzgalommal pótolni. Buckle nem tévedett nagyot, mikor Történelmének egy híres fejezetében úgy mutatta be az angol közvéleménynek a szabadkereskedelem felé való fordulását, mint ami a cáfolhatat-

lan logika erejével ment végbe. Egy elmaradott országban a nagy és hirtelen iparosítási törekvés New Dealt követel az érzelmekben. Azoknak, akik a nagy átalakulást kihordják, s azoknak, akik az átalakulás terheit viselik, Matthew Arnold szavaival, érezniük kell, hogy

„... Clearing a stage
Scattering the past about
Comes the new age.”*

Kapitalista iparosítás szocialista ideológiák oltalma alatt, mindezek után talán kevésbé meglepő jelenség, mint amilyennek első pillantásra tűnhetett.

Hasonlóképpen, Friedrich List iparosítási elmélete egészében úgy fogható fel, mint egy a saint-simoniánusokhoz nagyon erősen kötődő ember kísérlete arra, hogy lefordítsa a saint-simoniánizmus ösztönző üzenetét a német környezetben elfogadható nyelvre, mert itt a politikai forradalom s a nemzeti egység késlelkedése sokkal nagyobb teret adott a nemzeti érzelemnek az iparosítás ideológiájában.

Miután ezt állítottuk, talán nem látszik meglepőnek, hogy az 1890-es évek orosz iparosításában az ortodox marxizmusnak nagyon hasonló funkciója volt. Semmi sem békítette ki jobban az orosz értelmiséget azzal, hogy a kapitalizmus megjelent országukban, és lerombolta a mirbe és artelbe vetett hajdani hitét, mint az a gondolatrendszer, amely úgy mutatta be a kapitalista iparosítást, mint a történelmi fejlődés vas-törvényének következményét. Ez az a kapcsolat, amely mélyebben magyarázza, hogy a hatalmat a marxista gondolko-

* Megtisztítva a színpadot (Szétfoszlatva a múltat) Jön el az új kor. – *A szerk.*

zás kormányozta Oroszországban, amikor kiterjedt olyan emberekre is, mint Sztruve és bizonyos értelemben Miljukov, akinek világnézete végképp idegen volt a marxista szocializmus gondolataitól. Az orosz „abszolút” elmaradottság körülményei közt sokkal erősebb ideológiára volt szükség, hogy megalapozza az iparosítás intellektuális és emocionális kereteit, mint akár Franciaországban, akár Németországban. Az elmaradottság intézményi fokozatai, úgy tűnik, helyet kapnak az elmaradottságról és a felszámolás útjáról való elmélkedésben.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az európai iparosítás XIX. századi története néhány olyan szempontot látszik szolgálni, amely segítségünkre lehet jelen problémáink megítélésében.

1. Ha az európai kontinensen a múlt században végbement iparosítás ugrásszerű ütemét úgy fogjuk fel, mint az elmaradott országok specifikus preindusztriális helyzetének a következményét, és megértjük, hogy a gyors iparosodás erőltetése belsőleg kapcsolódik ehhez a helyzethez, akkor könnyebben értelmezhetjük a szóban forgó országok kormányainak gyakran kifejezésre juttatott ilyen irányú törekvéseit. Olyan jelszavak, mint a „Gyárakat minél előbb”, amely oly fontos szerepet játszott a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet megfelelő alapszabályrészleteinek tárgyalásában, így kevésbé tűnnek értelmetlennek.

2. Ehhez hasonló az elmaradott országokban a legmodernebb és a legdrágább technika alkalmazására koncentrálódó erőfeszítéseket, a nagyüzemek létrehozásának erőltetését, valamint a termelőeszközöket gyártó iparágak fejlesztésében

való érdekeltséget nem feltétlenül kell a presztízshajszolás és gazdasági nagyvárosi hóbort következményeinek tekintenünk.

3. A fejlett országok azért értelmezik olyan nehezen kevésbé szerencsés társaiknak iparosítási politikáját, mert az iparosítás minden esetben kombinálja az élenjáró országok fejlődésének utánzását más, belsőleg meghatározott elemekkel. Amennyiben egy fejlett országnak nem mindig könnyű az előbbit elfogadnia, úgy még nehezebb az utóbbit. Ez különösen az ipari fejlődést elősegítő intézményi eszközök és még inkább az ezekhez kapcsolódó ideológiák vonatkozásában érvényesül. A történeti áttekintés jelentősége éppen az, hogy megerősítheti érzékünket az elmaradott országok iparosodásában jelenlevő sajátos, helyi elemek szerepe iránt.

Egy utazás a múlt századon keresztül lerombolhatja „az otthon ülők dogmatizmusát”, ahogy azt Bertrand Russel nevezte, és így hozzájárulhat a lényeges problémák átfogóbb és megvilágítóbb szemléletének kialakításához, valamint elősegítheti, hogy a „helyesről” és a „helytelenről” vallott abszolút felfogásunkat felváltsa egy rugalmasabb és relativisztikusabb megközelítés.

Természetesen ezzel nem állítjuk azt, hogy az elmaradott területekre vonatkozó mai politikát a múlt század általános tapasztalataira építve kell kialakítani, anélkül, hogy minden egyes esetben figyelembe vennénk a természetes erőforrásokkal való ellátottságot, a klimatikus feltételeket, az iparosítás intézményes akadályainak erejét, a külkereskedelmi kapcsolatok jellegét és más lényeges tényezőket. Azonban még ennél is fontosabb az a tény, hogy a XIX. század „tanulságai” csak abban az esetben használhatók eredményesen, ha a jelen század szellemi atmoszféráját megértjük, amely számos módon kapcsolt új és jelentős aspektusokat az itt tárgyalt problémához.

Mivel jelenleg az elmaradott területek iparosításának problémája elsősorban a nem európai országokhoz kapcsolódik, nyitva marad az a kérdés, hogy milyen hatással van ezen országok sajátos kulturális fejlődése az iparosítási lehetőségekre. Ebben a vonatkozásban a kulturális sémák antropológiai vizsgálata meglehetősen pesszimiztikus következtetésekre vezetett. Mindenesetre ezek a kutatások nem terjedtek ki az egyes tényezők változási képességének vizsgálatára. Ugyanakkor Oroszország történelmi tapasztalatai azt mutatják, hogy a múlt század utolsó évtizedeiben még egy olyan életmód is, amelyik nagyon erősen szembenállt az ipari érdekekkel, és hajlamos volt úgy tekinteni minden nem mezőgazdasági tevékenységet, mint természetellenest és bűnöst, nagyon gyorsan átadta a helyét egy ettől lényegesen különböző attitűdnek. Különösen az első vállalkozóknak jobbágy-paraszti sorból való gyors kiemelkedése készletre hozta azokat, akik oly erősen hangsúlyozták a vállalkozói képesség bénító hiányát az elmaradt civilizációkban. Azonban más problémák is vannak. Bizonyos nagyon elmaradott területeken maga az a tény is számottevően akadályozza az iparosítást, hogy az ipari fejlődés megindulása ilyen sokáig késett, azzal együtt, hogy a technikai haladásnak példátlan lehetőségei vannak. Az ipari haladás drága, és nagyon körülményes keresztülvinni; az egészségügyi fejlesztés olcsóbb, és könnyebb megvalósítani. Amilyen mértékben ez utóbbi egy hosszabb időszakon keresztül megelőzi az előbbi, ami jelentős túlnépesedést eredményez, olyan mértékben szenved vereséget az ipari forradalom a malthusi ellenforradalommal szemben.

Az előzőekhez szorosan kapcsolódik, de hatásait illetően jóval jelentősebb az a tény, hogy az iparosodás nagyobb késései időt adnak arra, hogy a társadalmi feszültségek kifejlődjenek és fenyegető méreteket öltsenek. Ennek egyik enyhe

példájaként említhetjük Mexikó esetét, ahol a kialakult bankrendszer nem volt hajlandó bekapcsolódni a kormány védettségét élvező ipari tevékenységbe, mivel bizalmatlanságot táplált a kormány radikális színezetével szemben. A kérdés szempontjából a tipikus eset, amely mind méretében, mind fontosságát tekintve túlszárnyal minden más esetet, Szovjet-Oroszországban van.

Ha az előző oldalakon kifejtettek megállják a helyüket, akkor a szovjet iparosítás kétségkívül minden olyan alapvető elemet tartalmaz, amely a XIX. századi elmaradott országok iparosításában közös volt. A nehézipar és a túlméretezett üzemek létrehozása mint olyan, nem szovjet sajátosság. Azonban bizonyos, hogy a Szovjetunióban az iparosítási folyamat ezen közös vonásai aránytalanul megerősödtek és eltorzulnak.

A probléma jellege legalább annyira politikai, mint közgazdasági. A szovjet kormányzat tulajdonképpen leírható úgy, mint az ország gazdasági elmaradottságának következménye. Ha Nagy Katalin eltörölte volna a jobbágyságot, vagy az 1825-ös dekabrista felkelés vetett volna véget neki, akkor a paraszti elégedetlenség és az orosz forradalom legkorábbi sikerei sosem öltöttek volna ilyen fenyegető méreteket, és az ország gazdasági fejlődése sokkal fokozatosabban ment volna végbe. Ha létezik „megalapozott történelmi hipotézis”, úgy tűnik, hogy a következő hipotézis az: az elkésett ipari forradalom felelős azért a politikai forradalomért, amelynek következtében a hatalom egy diktatorikus jellegű kormány kezébe került, amellyel hosszú ideig a népesség túlnyomó része szemben állt. Más dolog megszerezni a hatalmat egy nagy válság pillanatában, mint tartósan megőrizni azt. Bármekkora legyen is a hadsereg ereje, és bármilyen hatékony is a titkosrendőrség, amellyel a kormány ren-

delkezhethet, naiv dolog lenne azt hinni, hogy az elnyomás fizikai eszközei elegendőek. Egy ilyen kormány csak akkor tud hatalmon maradni, ha sikerül az emberekkel elhitetnie, hogy fontos társadalmi funkciót tölt be, amelyet rajta kívül senki más nem képes ellátni.

Az iparosítás gondoskodott a szovjet kormány számára erről a feladatról. Az ország minden alapvető tényezője ebben az irányban hatott. Azáltal, hogy a szovjet kormány helyettesítette a jobbagyságot a kollektivizálással, és a beruházások ütemét a népesség túrési határain belül a maximumra növelte, vagyis visszatért ahhoz a gazdasági fejlődési sémához, amelynek egy rég elmúlt korszakra kellett volna korlátozódnia, olyan tettet hajtott végre, amelyet a kormányzottak beleegyezése nélkül egyetlen kormány sem tudott volna megvalósítani.

Tagadhatatlan, hogy ez a politika a heves harcok korszaka után a kormány és a népesség között állandó, mindennapi feszültséget eredményezett. Azonban, bár paradox módon hangzik, ez a politika ugyanakkor a nép erős támogatását élvezte. Ha a népesség minden erejét az iparosítás szolgálatába állítják, és ha ezt az iparosítást a jövő generáció jólétének és boldogságának ígéretével igazolják, és – ami ennél sokkal fontosabb – a határokat megszabadítják a katonai agresszió veszélyétől, akkor a diktatorikus kormány hatalmát semmi sem veszélyezteti. Egy háború veszélye könnyen igazolható, mint ahogy ezt a hidegháborús évek eredményei mutatják. Gazdasági elmaradottság, gyors iparosítás, a diktatorikus hatalom könyörtelen gyakorlata és a háborús veszély kibogozhatatlanul összefonódott egymással Szovjet-Oroszországban.

Nincs módunk e helyütt továbbvinni ezt a Szovjet-Oroszországra vonatkozó gondolatmenetet. A mi problémánk nem

Szovjet-Oroszország, hanem az, hogy milyen magatartást tanúsítsunk az elmaradott országok iparosításával szemben. Ha a szovjet gyakorlat valamire megtanított minket, akkor az annak a hallatlan veszélynek *ad oculos** demonstrálása, amit az elmaradottság létezése napjainkban jelent. Az ipari haladás parkján keresztül nem vezet négysávos autópálya. Az út az elmaradottságtól a diktatúrához és a diktatúrától a háborúig vezethet. A „kétpólusú világ” feltételei között e vészterhes következmények által módosulnak és erősödnek meg, hogy más elmaradott országok tudatosan átveszik a szovjet politikát, vagy önszántukból, vagy akaratuk ellenére csatlakoznak a szovjet blokkhoz.

Így mindkét évszázad történelmi tapasztalataiból levonhatunk valamilyen következtetést. A XX. század legfontosabb tanulsága, hogy az elmaradott nemzetek problémája nem kizárólag a sajátjuk, hanem legalább annyira a fejlett országoké is. Nemcsak Oroszország, hanem az egész világ megfizeti az árát annak, hogy az orosz parasztságot nem sikerült időben felszabadítani, és hogy az iparosítási politikát nem egy korai időszakban kezdték el. A fejlett országok nem tehetik meg, hogy figyelmen kívül hagyják a gazdasági elmaradottságot. Azonban a XIX. század tanulságai azt mutatják, hogy az elmaradott országok felé irányuló olyan politika, amely nem veszi figyelembe a gazdasági elmaradottság alapvető sajátosságait, valószínűleg nem számíthat sikerre. Csak e sajátosságok létezésének és erejének nyílt felismerésével s inkább teljesebb kifejlesztésükkel, mintsem elfojtásuk révén (amit Keynes egy ízben a „dolgok lehetőségeinek” hívott) használható fel a XIX. század tapasztalata arra, hogy a reá következő század veszélyeit elkerüljük.

* Szembeszökő. – *A szerk.*

MEGJEGYZÉSEK A MODERN IPAROSÍTÁS „ELŐFELTÉTELEINEK” FOGALMÁHOZ

A modern iparosítás történelmi előfeltételeinek fogalma igen különös fogalom. Az iparosítás egyes főbb akadályait el kell távolítani, és bizonyos kedvező hatású tényezőket meg kell teremteni, mielőtt a folyamat kezdetét venné. Úgy tűnik, a fogalom – mind negatív, mind pozitív értelemben – magában foglalja, ha nem is az iparosítás történelmi elkerülhetetlenségét, de legalábbis azt a gondolatot, hogy annak egy meghatározott módon kell lejátszódnia, azaz bizonyos, többé-kevésbé elkülönült fokokon keresztülhaladva. Ezzel együtt jár az egységes ipari fejlődés képe, amely szerint minden iparosításnak szükségszerűen ugyanazokon az előfeltételeken kell alapulnia. Természetesen nem arról a köznapi értelemben vett kérdésről van szó, hogy egy ipari üzem beindításához bizonyos egészen kézzel fogható dolgokra van szükség. A fogalom hosszú távú történelmi tendenciákra vonatkozik.

Egyszerű volna gondolkodás nélkül elvetni a fogalmat, mint a történelmi determinizmus klasszikus példáját, s az egészet ennyiben hagyni. Ezt azonban megbánhatnánk. A determinizmus – akár történelmi, akár másféle – a túlsó oldalára esik annak a határvonalnak, amely a tudományos tevékenységet a többlettől elválasztja. Nagyon is lehetséges, hogy ha teljes tudásunk volna a világról, ez a tudás azt mondaná

nekünk, hogy minden esemény elkerülhetetlenül, eleve elrendeltetett. De az is lehet, hogy egyáltalán nem ezt mondaná. Honnan is sejthetnénk, mit tudnánk, ha tudnánk? Azonban a történelmi valósághoz csak úgy közelíthetünk, hogy rendszeres összefüggések és ezektől való eltérések után kutatunk, miközben az eseményeket és eseménysorokat saját gondolati építményeinkbe, struktúrákba, modellekbe ágyazzuk. A lehetséges modellek száma végtelen, s mindegyikük ki van téve a módosítás vagy a végleges elvetés lehetőségének. És mégis, mindaddig, amíg egy adott modellben gondolkodunk, mindannyian deterministák vagyunk abban az értelemben, hogy események és jelenségek között bizonyos „elkerülhetetlenek” nyilvánított összefüggéseket vagy sorrendet állapítunk meg. Ebben a „denaturalizált” értelemben minden tudományos munka determinisztikus, azzal a megszorítással, hogy csak egy állomás a modellek építésének és elvetésének soha véget nem érő folyamatában.

Ezért talán megéri, hogy közelebbről szemügyre vegyük az ipari fejlődés előfeltételeinek kérdését, bármilyen merevnek tessék is a felszínen ez a fogalom. A továbbiakban az lesz a célunk, hogy megvizsgáljuk különféle jelentéseit, s kiderítsük, vajon kihámozható-e dogmatikus burkából vagy sem, s belehelyezhető-e valamivel tágabb és kevésbé szigorúan körülhatárolt magyarázószámokba.

I.

Noha úgy tetszik, az előfeltételek fogalmának eléggé egyértelmű jelentései vannak, általában meglehetősen pontatlanul definiálják azokat az egyes tényezőket, amelyeket előfeltételnek tekintenek. Igen gyakran egy sajátos eljárás szolgál e

meghatározások alapjául. Először veszik a preindusztriális gazdaság valamiféle „ideáltípusát” – mondjuk a XIV. századi Nyugat-Európa középkori gazdaságát –, és azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi feltételek itt erősen korlátozták a növekedés lehetőségeit. Ezután – mintegy a film vágótechnikájával – a modern ipari gazdaságra irányítják a figyelmet. A változás természetesen szembeszökő. A gazdasági haladás leltárja mérhetetlenül gazdag: politikailag és gazdaságilag egyesített terület; olyan jogrendszer, amely biztosítja az egyének jogait, és megfelelő vagyoni védelmet nyújt; technológiai ismeretek egész tárháza; a mezőgazdaság termelékenységének növekedésével lehetővé vált a nyíltföld-rendszer felszámolása és a közös legelők felosztása; rendelkezésre áll különböző szakmák munkásainak a munkaereje; van egy vállalkozói csoport, amely hajlandó és képes kalkulációra és újításokra; tőkéhez lehet jutni hosszú távú beruházások céljaira; nincsenek céhes megkötések; vannak széles és nagy felvevőképeségű piacok – és még hosszan lehetne folytatni a sort.

Ezután egy könnyed tollfordulattal a modern gazdaság mindezen alapvonásait az ipari fejlődés „előfeltételeivé” nyilvánítják. Ez kétségtelenül elbátortalanítóan hat ránk, ha az elmaradott országok fejlődéséről kezdünk gondolkodni. Valóban meg kell teremteniük mindezeket a feltételeket, mielőtt belekezdhetnének az iparosításba? Nyilvánvaló, hogy a felsorolt tényezők némelyike nem előfeltétel, hanem olyasmi, ami az ipari fejlődéssel együtt alakult ki. Sőt, amit egy történelmi helyzetben indokoltan kezelhetünk előfeltételként, azt más esetekben sokkal kézenfekvőbb az iparosítás eredményének tekintenünk. Meglehetősen képlékeny az a vonal, amely elválasztja egymástól az előfeltételeket és az ipari fejlődésre adott válaszokat. Talán meg lehet állapítani néhány

szabályszerű összefüggést, amelyeknek alapján a lényeges jelenségek e vonal egyik vagy másik oldalára esnek.

Mint már említettük, aki elfogadja, hogy az ipari fejlődésnek létezik néhány alapvető feltétele, az egyben azt is mondja, hogy ezt a fejlődést magas fokú általánosíthatóság és sajátos időbeli megszakítások jellemzik. Válasszunk ki egyet a különféle előfeltételek igencsak vegyes listájából, a „tőkeforrások meglétét”, és ennek alapján próbáljuk meg némiképp megvilágítani a fogalom jellegét, érvényességét és használhatóságát.

Akik a tőke meglétét előfeltétellé teszik, az „eredeti tőkefelhalmozás” fogalmával dolgoznak, amely Marx művéből, *A tőke* első könyvének híres 24. fejezetéből került be a köztudatba. Adam Smith-nek az üzemi termelési ciklushoz kapcsolódó, tényszerű és rövid távú kategóriája, az előzetes felhalmozás ebben a műben nagyszabású történelmi általánosítássá alakult át. A tőkének hosszú történelmi időszakon – esetleg több évszázadon – át tartó felhalmozását jelölte, amelyet egy napon az ipari forradalom riadójele a gyárépítések harcmezejére szólított.

A fogalom figyelemre méltó visszhangra talált az irodalom nagy részében. Az utolsó halvány visszhang talán Keynesnek az elsősorban kuriózumnak szánt utalása, hogy Drake hadizsákmánya volt Anglia külföldi beruházásainak forrása és eredete.¹ Ezen a helyen nem térünk ki sem a probléma sajátos marxi felfogására, sem azokra a további megfontolásokra és vitákra, amelyekben oly nagy szerepet játszott Sombartnak az a kissé fellengzős és sajnálatos módon minden részletében olyannyira sikertelen próbálkozása, hogy megoldja a „burzsoá vagyont rejtélyét”². Szempontunkból nem lényeges, hogy Marx saját fogalmát oly szoros kapcsolatba hozta az Angliában lezajlott korai bekerítési mpzgalmakkal, és hogy

olyan nagy hangsúlyt helyezett a már meglevő vagyon újraelosztására, s beletévedt a munka preindusztriális felhalmozásának kérdésébe. Az újabb kutatások sok kételyt támasztottak Marx néhány empirikus megállapításával szemben, kivált a XVI. századi angliai bekerítések értékelésével kapcsolatban. Lényegtelen, hogy mekkora volt az eredeti felhalmozás állítólagos forrásainak – a kalózkodásnak és a háborúknak, a gyarmatok kizsákmányolásának, a kereskedelemnek, a bekerítéseknek, a városi járadékoknak, a nemesfémek beáramlásának – a viszonylagos jelentősége, kivéve természetesen egy alapvető tényt: az ipari profitokat *nem* tekinthették az eredeti felhalmozás egyik forrásának anélkül, hogy ezzel ne tagadták volna a fogalom igazi jelentését. És valójában ez a probléma.

Ha az eredeti felhalmozás fogalmát egy pillanatra nem annyira történelmi, mint inkább analitikus értelemben használjuk, és megkíséreljük megragadni az ipari fejlődés szerkezetét, amelynek integráns része ez a fogalom, a következő kérdést kell feltennünk: miért kellene egyáltalában ezen az úton haladnia a fejlődésnek? Miért volna szükségszerű, hogy egy hosszú tőkefelhalmozási időszak *megelőzze* a gyors iparosítás periódusát? Miért nem képzelhető el, hogy – amint erre a valóságban is van példa – a felhalmozódó tőkét ipari vállalkozásokba fektetik, és így az ipar *pari passu** növekszik a tőkefelhalmozással? Ahol valóban ez történik, ott a felhalmozás marxi „eredetiségéből” a szerényebb smith-i „előzetessége” marad meg. Más szavakkal: semmi sem maradna a fogalom sajátosan marxi jellegéből. Amennyiben ezt meg kívánnánk őrizni, ki kellene zárunk a fokozatos iparosítás lehetőségét, és fel kellene tételeznünk, hogy az iparosítás –

* Együtt. – *A szerk.*

ilyen vagy olyan okokból – vagy egy nagy fellendüléssel veszi kezdetét, vagy sehogyan sem. A fejlődésben lennie kell egy sajátos megszakításnak, amely lehetővé teszi, hogy kellő világossággal kivehessük a folyamat kezdetét.

A közelmúlt vitáinak fényében nem nehéz elgondolni olyan feltételeket, amelyek egy „gyors fellendülés vagy semmi” helyzethez vezethetnek. Lehet érvelni – ahogyan tették is – technológiai érvekkel, azaz egy iparosodó gazdaság minimális tőkeigényével, azt tartva szem előtt, hogy mekkora az egyes ipari üzemek technológiailag szükséges minimális mérete, és mennyire állnak rendelkezésre a technológia által megkívánt inputok – más üzemek outputjai. Ezek az oszthatatlanság *cum* komplementaritás alapon álló megfontolások a kínálati oldalból indulnak ki, s különösen Dahmén fejlődési blokkokra vonatkozó elméletében találkozhatunk rendkívül világos és leleményes alkalmazásukkal.³ Elképzelhető ezzel szemben – vagy emellett – egy olyan gondolatmenet is, amely a keresleti oldalból indul ki: a sikeres iparosításhoz elengedhetetlen feltétel a széles arcvonal mentén előrehaladó ipari fejlődés; az ipari gazdaság különböző ágazataiban a folyamat során kialakuló új vállalatok növekedését az egymás termékei iránti kölcsönös kereslet tartja fenn. Amennyiben az iparosítás fellendüléssel kezdődik, jelentékeny nagyságú tőkére van szükség, és így a folyamat komoly „preindusztriális” tőkefelhalmozás meglétén nyugszik. A fellendülés idején ezek a tőkék lényegében a folyó termelés feletti rendelkezésként jelennek meg, és lehetővé teszik az erőforrások átcsoportosítását a fogyasztásból a felhalmozás területére, mely utóbbi elég kiterjedt ahhoz, hogy fenntartsa az ipari növekedés magas ütemét. Ez önmagában kellően zárt gondolatsor, amelyben az előfeltétel és az eredményként adódó iparosítás között valóban van logikai kapcsolat.

Más lapra tartozik viszont – bár az előzőekkel nyilvánvalóan összefügg – az az elképzelés, hogy a sikeres iparosításhoz sok különböző tényező együttes előfordulása szükséges. Értelmes állítás lehet például, hogy mindaddig nem indulhat meg az iparosítás, ameddig, mondjuk, egy merev jobbágyságrendszer a népesség nagy részét elzárja az ipari munkavállalás lehetőségétől. Ha egy csapásra eltörlik a jobbágyság intézményét, ez valóban előrevetítheti az ipari fejlődés kezdetét, ami ilyenkor elég világosan megjelölhető. De egyedül ennek a gondolatmenetnek az alapján nem állíthatjuk, hogy az ilyen ipari fejlődés tőkeszükséglete különösen magas lesz. Néhány további megfontolásra is szükség van ahhoz, hogy ezt valószínűvé tegyük. A jobbágyság eltörlése felszínre hozhat ugyan valamennyi rejtett vállalkozói tehetséget, elfojtott keresletet és hasonlókat. A folytonosság ilyen megszakításai azonban nem az iparosítási folyamat természetéből erednek.

Hiába keresnénk Marx műveiben olyan helyeket, ahol kifejezetten utal a preindusztriális tőkefelhalmozás és a rá következő iparosítás közötti alapvető összefüggésre. Az egyetlen fellelhető magyarázat – elég sajátos módon – a hűbéri kötöttségek felbomlására, azaz egy meglehetősen mellékes (mármint a fogalom szempontjából mellékes) mozzanatra vonatkozik. Ennek azonban nincs nagy jelentősége. Nem tagadható, hogy az eredeti felhalmozás fogalmának – megfelelően újraértelmezve – igen modern íze van. S ez azt bizonyítja, hogy Marx valóban ragyogó meglátásra jutott.

Mi több, meglátása nem kizárólag analitikus jellegű, hanem történeti is. Minél többet tudunk meg egy sor ma már fejlett ország iparosítási folyamatának természetéről, annál nagyobb bizonyossággal állíthatjuk, hogy az ipari fejlődés – egy előkészületi időszak után – nagyon sokszor valamilyen nagy fellendülésben öltött testet, melynek során a fejlődés

üteme jelentékeny időn át szokatlanul gyors volt. Vessünk egy pillantást akár Anglia, Franciaország, Németország, Oroszország vagy Olaszország modern kori ipari történelmére: mindegyikben felismerhetünk ilyen felgyorsulást az ipari termelés növekedésében. A valóságos történelmi példák természetesen nem felelhetnek meg pontosan valamely elemzési modell feltevéseinek. Csak bizonyos fenntartással tekinthetjük ezeket az iparosítási fellendüléseket valóban „kezdetieknek”. Ennek ellenére – sohasem tévesztve szem előtt a szükséges megszorításokat – van értelme annak a kijelentésnek, hogy Európában a legtöbb számottevő iparosítás többé-kevésbé heves ipari forradalmak formájában indult meg.

Talán helyénvaló ezen a ponton néhány szót ejtenünk erről a vitatott fogalomról. Az angliai ipari forradalom fogalmát gyakran érték támadások. Valami olyasmi történt vele, amit Huizinga egykor a „történelmi fogalmak inflálódásának” nevezett. Ahogy a reneszánsz fogalmát, amely eredetileg szorosan tapadt a XVI. századhoz, elválasztották ettől az időponttól, és visszatolták a korábbi századokba, az ipari forradalom kezdetét is áttették előbb a XVIII-ból a XVII. századba, majd még korábbi időpontokra, miközben szertefoszlott a fogalom eredeti jelentése. Mindez a történelmi folytonosság iránti hódolat jegyében történt, ami nagy divatnak örvendett – s talán örvend még ma is – egyes szerzők körében. Mármost ez a fogalom, meglehetősen kusza módon, legalább három különböző értelemben használatos. A folytonosság jelentheti azt, hogy egy adott jelenség történelmi gyökerei a nagyon távoli múltba nyúlnak vissza. Általános kijelentésként ez természetesen kétségtelenül igaz, s tulajdonképpen minden történelmi munka érvényessége ezen alapul. Nem sokat mond azonban a történelmi folyamatok tényleges menetéről, különösen arról nem, hogy azok revolú-

ciós vagy pedig evolúciós jellegűek-e. Egy példa a politika történetéből: Pjotr Sztruve, a nagy orosz gazdaságtörténész egyszer megjegyezte, hogy Oroszországban e században azért került sor a politikai forradalmakra, mert Anna cárnő 1730-ban darabokra tépte annak az alkotmánynak a tervezetét, amit a felső arisztokrácia tagjai terjesztettek elé aláírásra.⁴ Egy pillanatra feltéve, hogy a megjegyzés igaz – noha éppúgy lehet hamis is –, abból, hogy egy esemény eredetét a régmúltban kell keresnünk, még nem következik, hogy az ahhoz vezető folyamat evolúciós jellegű. Az 1905-ös és az 1917-es forradalmak valóban forradalmiak voltak. A folytonosság fogalma pedig azt jelöli, hogy bizonyos események nagy történelmi léptékben periodikusan megisméltődnek. Ezt az értelmezést követjük akkor, ha – ismét csak helyesen vagy helytelenül – olyan fogalmakkal dolgozunk, mint neomerkantilizmus, különösen, ha – mint Lipsonnál⁵ – ez a „tervezés rendes állapotához” való visszatérést jelenti, egy természetes rend beteljesülését, ahogy egy görbe tér vissza önmagába pályáját követve. A folytonosság végül jelenthet nagyon fokozatos átalakulást, amelynek pillanatnyi állása alig vehető ki; ez az, amit Alfred Marshall választott a *Principles* mottójául: *natura non facit saltus*.^{*} Előfordulhat, hogy valaki irtózik a forradalmaktól és a gyors változásoktól, vagy ellenkezőleg, úgy véli, hogy a történelem elviselhetetlenül unalmas forradalmak nélkül. Itt azonban nem a személyes tetszés vagy nemtetszés, de nem is a való tények feltárása a kérdés. A sebesség és a változások sebessége bizonyos értelemben önkényes kategóriák. Ameddig mérhető jelenségekről van szó, azoknak a sajátos mérési eljárásoknak a függvényei, amelyek segítségével megállapítjuk a sebesség és a gyorsulás mértékét.

* A természetben nincsenek ugrások. – *A szerk.*

Függvényei a választott időszak hosszának. Ezeket a választásokat viszont a vizsgált kérdések természete dönti el. Ami egy szemszögből forradalom, egy másikból lehet nagyon fokozatos változás. Egy fogalom értékét az határozza meg, hogy segítségével mi minden tárható fel. Ha „forradalmon” első megközelítésben csupán annyit értünk, hogy az ipari termelés növekedési üteme hirtelen felgyorsul, s ha emellett a gyorsulások megítélésünk szerint a növekedési folyamat független tényezőjeként kezelhetők, mivel ennek lényeges jegyei szignifikánsan változnak a sebességgel, úgy a gazdaságtörténészek nemigen hagyhatják figyelmen kívül az ipari forradalmak tényét. És azok a forradalmak, amelyek Nyugat-Európa ipari termelésének hosszú időszakot átfogó indexsoraiból tárulnak a történész elé, valóban nem hanyagolhatók el, mert az ipari fejlődés oly sok tényezője jellegzetesen összefügg a korai iparosítás nagy fellendüléseivel.

Eddig rendben is volnánk. Nem végeztünk azonban még az eredeti felhalmozás fogalmával. Az igaz, hogy a kezdeti gyors növekedési ütemű periódusok ténye *prima facie** a fogalom mellett szól. Ha nem lennének kimutathatók ilyen időszakok, azonmód elvethetnénk a fogalmat. Mivel nem ez a helyzet, további kutatásra van szükség. Nyitva áll még az a kérdés, hogy az eredeti felhalmozás valóban segítséget adott-e az egyes országoknak a gyors ipari növekedés időszakában.

* Első pillantásra. – *A szerk.*

Mielőtt rátérnénk a kérdés e döntő oldalára, röviden kitérhetünk néhány sajátos nehézségre, ami az eredeti felhalmozás fogalmával kapcsolatban merül fel. Ez a fogalom is áldozatául esett az „inflálódásnak”, ahogy a folyamat kezdeteit egyre hátrább tolták az időben, egészen a modern kor legkorábbi kezdeteiig, egyes szerzők pedig még hátrább, a középkor zenitjéig.

A fogalom érvényességének alátámasztására összegyűjtött történelmi anyaggal jobbra azt igyekeznek bizonyítani, hogy egyes korábbi történelmi időszakokban egyes embereknek sikerült egészen nagy vagyonokat összegyűjteniük. Hosszú történelmi időszakok alatt azonban nemcsak felhalmozódnak a vagyonok, hanem el is fogynak. A Fuggerek akkora gazdagságra tettek szert, amilyenre még nem volt példa Európa történelmében. Ez a vagyon jórészt politikai hatalmakkal kiépített kapcsolatok révén keletkezett, de ugyanezek a szálak szét is zilálták. A délnémet gazdagság felhalmozódása fontos fejezetet írt Európa gazdasági fejlődésének történelmébe. A délnémet technika és üzleti szervezési eljárások exportja távoli területeken is megtermékenyítette a gazdasági fejlődést. Véget vetett annak a deflációs nyomásnak, ami nagyban hozzájárult az európai gazdaság korábbi stagnálásához. Mindez azonban aligha fér bele az eredeti felhalmozás fogalmának bármilyen elfogadható értelmezésébe. A Fuggerek hatalmi politikában és háborúk pénzelésében elfecsérelt vagyona szétfoszlott a számtalan csatatér füstjével együtt, a spanyol bankcsődök idején pedig megkapta a *coup de grace*-t.*

* Kegyelemdöfést. – *A szerk.*

Ha csak egy pillanatra is elfogadnánk, hogy Sombart-nak igaza volt, amikor a városi járadékokat tekintette a középkori vagyonok egyik forrásának, még mindig fel kellene tennünk a kérdést: „De mi történt azután?” Nyomon kellene követnünk e vagyonok történetét egészen a német iparosítás nagy fellendüléséig, a XIX. század második feléig. Ezt természetesen senki sem kísérelte meg, s igaza lehet annak, aki úgy véli, hogy túl sok kutatás nélkül is tudjuk, mi lenne a válasz. Más szavakkal: az eredeti felhalmozás fogalma nem pusztán nagyszabású általánosítás – *túlságosan is* nagyszabású általánosítás abban az értelemben, hogy ha valaki el kívánja fogadni, annak el kell vonatkoztatnia olyan ugyan-csak nagyszabású részletektől, mint például a harmincéves háború gazdasági hatása Németországban.

Ezek után módfelett kétséges, hogy történetileg helyesen járunk-e el, ha az ipari fellendülés előkészületeit valamilyen nagyon hosszú időszakhoz kötjük. Ha viszont lerövidítjük ezt a szakaszt, és egy kevésbé túlzott időtartamra korlátozzuk az eredeti felhalmozás periódusát, úgy más nehézségek bukkannak fel. Könnyű mondani, hogy egy gazdag országban egyszerűbb beindítani a gyors iparosítást. Elvont tételként egy ilyen kijelentés cáfolhatatlan. A történelmi valóságban azonban a vagyon pusztta jelenléte csak akkor segíti az iparosítást, ha olyanok kezében van, akik vagy maguk hajlandók azt ipari vállalkozásokba fektetni, vagy hajlandók és módjukban áll ilyen vagy olyan formában átadni másoknak, akik közvetlen kapcsolatban állnak az iparosítással. Mindenképp olyan vagyonokra van szükség, amelyek akár közvetlenül, akár valamilyen pénzügyi műveleten keresztül ilyen irányokba mobilizálhatók. Sok olyan történelmi helyzet képzelhető el, amikor a vagyon – bár potenciálisan létezik és formája is megfelelő – ténylegesen nem jut el az ipari vállal-

kozókg. Hatékony akadály a lehet ennek például a pénz felhalmozásának meggyökeresedett hagyománya. Ugyanilyen hatásokat válthat ki a földtulajdonos osztályok félelme attól, hogy az ipari fejlődés megfosztja őket a közösségen belül elfoglalt kiváltságos helyzetüktől. Azok a kereskedők, akik hatalmas likvid tőkével rendelkeznek, elzárkózhatnak az elől, hogy ezt a tőkét szabaddá tegyék az ipari vállalkozás számára, mivel ez lerombolja ezt a kihelyezési rendszert, amiben ők közvetlenül és nagymértékben érdekeltek. Röviden: egyáltalán nincs arra biztosíték, hogy a korábban felhalmozódott vagyonokat csakugyan rendelkezésre bocsátják ipari beruházások finanszírozására.

A probléma azonban nem is annyira az, hogy tovább kell finomítanunk az eredeti felhalmozás fogalmát, ha a modern iparosítás egyik történelmi előfeltételének akarjuk tekinteni. Inkább az okozza a nehézséget, hogy megállapítsuk, milyen sajátos feltételek mellett tekinthető az ipari fejlődés valóságos előfeltételének ez a – mégoly pontosan körülírt és könnyed nagyvonalúságától mégoly következetesen megfosztott – fogalom, s mely esetekben nehéz, lehetetlen vagy szűk-ségtelen nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk neki. Ezzel a kérdésfeltevéssel az ipari fejlődés előfeltételeinek korábban másodikként említett implikációjához kerülünk közel – az egységes iparosítási folyamat képzetéhez, ami úgy bontható ki, hogy az iparosítás, bárhol is játszódjék le a földön, minden lényeges jellemzőjében megismétli egy korábban valamely más országban vagy körzetben végbement iparosítási folyamat jegyeit. Úgy tetszik, ez a feltevés az ipari folyamatok túlzottan leegyszerűsített felfogásához vezet általában is, és különösen azok kezdeti szakaszaival kapcsolatban.

Természetesen nem akarjuk újra megidézni az „egyes és egyedi” történelmi jelenségek kísértetét. Eleget beszéltünk

már erről, hogy érzékeltesük: nem szándékozunk elutasítani az átfogó modelleket mint olyanokat, csupán arról van szó, hogy a problémához illő modelleket válasszunk. Mi több, egy bizonyos határig teljesen elfogadhatónak tartjuk az ipari fejlődés egységes modelljét. Az iparosítás mindenütt azzal jár, hogy megnő a lekötött tőke nagysága, technológiai változásokat, volumengazdaságosságot jelent, a mezőgazdaságban dolgozók és a kis kézművesek átalakulását gyári munkásokká, olyan emberek megjelenését, akik hajlandók és képesek ellátni a vállalkozói funkciókat.

Európa ipari fejlődését újra és újra egy olyan általános minta fogalmaiban írják le, ami az angliai gazdaságtörténetből válogatott tapasztalati anyagra épül. Ennek a megközelítésnek vannak érdemei. Mivel minden iparosításnak vannak közös vonásai, ezért ennek a modellnek volt és még ma is van valamekkora magyarázó, sőt előre jelző értéke. Nagyon is hasznos lehet bizonyos célokra, ha az iparosítás ezen általános aspektusaira összpontosítunk. Ugyanígy igaz azonban az is, hogy – mint mindig, ha az általánosság igen magas szintjén mozgunk – minél mélyebbre és mélyebbre hatunk tárgyunkba, ezen vagy azon a területen mindig olyan jelenségekre bukkanunk, amelyek nem illeszthetők bele az általános modellbe. Ha ez történik, a történész – miután úgy döntött, hogy nem hanyagolja el ezeket a kellemetlen, a szabályostól elütő tényeket – két lehetőség között választhat. Mondhatja azt, hogy kivételek, s ilyenekként kezelheti őket. Vagy megkísérelheti megszerezni az eredeti mintától való eltéréseket s egy új – bár szükségképpen bonyolultabb – modellt építeni belőlük. Ez nem valamiféle gazdaságtörténeti sajátosság, ellenkezőleg, minden tudomány haladásának ezt az utat kell követnie. A történésznek, aki széles körű és fontos jelenségekkel foglalkozik, legfeljebb a szokásosnál nagyobb ér-

zékenységet kell mutatnia e probléma iránt, s még jobban szem előtt kell tartania, hogy elvben minden történelmi esemény megváltoztatja minden reá következő esemény menetét. Az Angliában és ugyanígy a másutt lezajlott ipari forradalmak befolyásolták minden később lezajlott iparosítás menetét.

A jelen szerző egy ideje arra a belátásra jutott, hogy mélyebb bepillantást nyerhetünk az európai iparosítás történetébe, és e folyamatok jobb megértéséhez juthatunk el, ha valamilyen egységes iparosítási modell alkalmazása helyett azzal összefüggésben vesszük szemügyre az ipari fejlődés folyamatait, hogy milyen mértékű volt a vizsgált terület elmaradottsága a nagy iparosítási fellendülés küszöbén. Egy ilyen nézőpontnak határozott előnyei vannak, amennyiben módot nyújt arra, hogy az egyes területek ipari fejlődésének alapvető vonásait ne különös sajátosságokként, egyedi vonásokként, a normától való eltérésekként kezeljük, hanem az elmaradottsági fokok rendszerének szerves alkotóelemeiként. Ez a felfogás közvetlenül kapcsolódik a preindusztriális felhalmozás kérdéséhez és általában az ipari fejlődés előfeltételeinek problémájához.

E helyütt be kell értnünk az általános elmélet lehető legtömörebb körvonalazásával, a részletesebb kifejtést az olvasó másutt találhatja meg.⁶ Mielőtt azonban sort kerítenénk erre az összefoglalásra, megemlítünk két fontos dolgot. Minden olyan kísérlet, amely a történelem értelmezését tűzi ki céljául, szembetalálja magát azzal a kérdéssel, hogy mi alkothat „értelmes kutatási területet”. Hogy mit tekintsünk értelmessnek, ezt természetesen az adott probléma szempontjából kell eldöntenünk. Simon Kuznets egyszer részletesen kifejtette azokat az indokokat, amelyek miatt a gazdasági fejlődésről írott tanulmányokban az egyes országokat mint politikai egységeket kell alapvető megfigyelési egységekként tekinteni.

Utalt arra a tényre, hogy sem az országokon belüli kisebb területek, sem az országok blokkjai nem alkotnak ennél alapvetőbb egységeket; megemlítette, hogy az adatok rendszerint „államok” bontásában állnak rendelkezésre; végül azzal zárta érvelését, hogy egy ország „történelmi tapasztalatok” összefüggő „nyalábja”. Mindez kétségtelenül így van.

Ugyanígy igaz azonban az is, hogy nem érthetjük meg egy ország ipari fejlődését, amíg elszigetelten tekintjük. Az elmaradottság természetesen viszonylagos kategória. Feltételezi, hogy léteznek fejlettebb országok. Emellett csak akkor remélhetjük, hogy valamely ország ipari fejlődésének esetleges elemeit el tudjuk különíteni azoktól, amelyeket joggal tulajdoníthatunk az ország történelmi lemaradásának, ha összehasonlítjuk több, az elmaradottság különböző fokain álló ország iparosítási folyamatát. Végül pedig csak azért várhatjuk, hogy a történelmi lemaradás valamilyen sajátos, értelmezhető módon behozható, mert az elmaradott országok egy olyan nagyobb régió része, amely fejlettebb országokat is magába foglal.

A második megjegyzés az elmaradottság mérhetőségére vonatkozik. Vajon operacionális-e ez a fogalom? Ha a termelés és az egy főre jutó jövedelem szintje kielégítően mérné az elmaradottság fokát, máris egészen közel állnánk egy jó megoldáshoz. Olyan közel, amennyire csak az elérhető adatok minősége és az indexszámprobléma megengedi. De még így is komoly mérési problémákkal kell szembenéznünk. Egészen más rangsort eredményezhet az országok között, ha termelésüket valamely adott ország árrendszerének ernyőjére vetítjük ki, mint ha egy másik ország árrendszerét vesszük alapul. A gyakorlatban csak a csoport legfejlettebb országának árrendszerét választhatjuk, mivel az elmaradottabb or-

szágokban szűkebb a termékek választéka, és ennek megfelelően a hozzáférhető áradatok köre is.

De megelégedhetünk-e az egy főre jutó jövedelem nagyságán alapuló meghatározással? Nyilvánvaló, hogy az egy főre jutó jövedelem szintje lehet kedvezőtlen éghajlati feltételeknek vagy természeti erőforrásokkal való gyenge ellátottságnak az eredménye. Nem elképzelhetetlen, de mindenképpen kétes értékű lenne egy olyan eljárás, hogy a termelési adatokat az erőforráskészlet és az éghajlat kedvező voltát mutató változó reciprokaival súlyozzuk. Mi több, azok a feltételek, amelyek hozzájárulnak a gazdaság preindusztriális szektorának magas vagy alacsony termelési szintjéhez, bizonyos korlátok között nagyobb vagy kisebb jelentőséget kaphatnak azután, hogy megnyílik az út a nagy szerkezeti változások előtt, és megindul az iparosítás.

Végül az sem egyértelmű, hogy a termelés nagysága – bár-hogyan mérjük is – teljesen kielégítően jelezne az elmaradottság fokát. Felmerülhet a kívánság, hogy dinamikusabb fogalmakkal definiáljuk az elmaradottságot. Ez pedig azt a kérdést rejti magában, hogy egy ország egy adott időpontban milyen mértékig fejlesztette ki magában az ezután következő gazdasági fejlődés előfeltételeit. Tegyük fel, hogy A országban, mondjuk, az egy főre jutó termelés és az erőforrás-ellátottság ugyanakkora, mint B országban, ahol azonban az aktív népességnek sokkal nagyobb hányada írástudatlan, ami komoly akadálya az ipari készségek gyors elsajátításának. Vagy tegyük fel, hogy B-ben az emberek vallási okok miatt azt tartják, hogy a városi életmód nemtetszést vált ki az Úr szemében, és mélyen kötődnek a földhöz; ugyanakkor ezek az érzések teljesen idegenek A ország lakosaitól, akikben nagy és széles körű hajlandóság él az anyagi ösztönzők követésére. Vajon nincs-e értelme ezeket és sok más, hasonlóan

fontos és ugyanilyen hatású tényezőt bevennünk az elmaradottság fokának fogalmába? Ez nyilvánvalóan reménytelen vállalkozás lenne. Nincs az a pontos súlyrendszer, amelynek segítségével közös nevezőre hozhatnánk a különféle tényezőket, és valószínűleg nem tudnánk megállapítani azoknak a tényezőknek a pontos nagyságát, amelyekhez a fenti súlyok tartoznának. Bármennyire vonakodjunk is, arra kell jutnunk, hogy az „elmaradottság foka” ellenáll a pontos mérésnek. De vajon mennyire szabad elcsüggednünk ettől az eredménytől? Fontos ezt tisztáznunk, hogy előre elkerüljük a félrevezető képzeteket és a hamis reményeket. Másrészt távolról sem egyértelmű, hogy a történelmi elemzésben nagyfokú pontosságra lenne szükség.

Az ilyen elemzésnek az a célja, hogy a történelmi folyamatok bizonyos eltéréseit összefüggésbe hozza a vizsgált gazdaságok egyikéből hiányzó, másikában meglevő vonásokkal. Ha az esetek, amelyekkel foglalkoznunk kell, kellőképpen különállóak, és emellett az egyes tényezők egészében véve egyazon irányba mutatnak, akkor – anélkül, hogy valamilyen pontos mérésre törekednénk – remélhetjük, hogy az előttünk levő anyagból néhány értelmes és nem is egészen jelentéktelen választ tudunk kiolvasni. És valóban, ha egy pillantást vetünk a XIX. századi Európa gazdasági színpadára, s figyelmünket, mondjuk, a század közepére összpontosítjuk, nem sokan tagadnák, hogy Németország gazdaságilag elmaradottabb volt Franciaországnál, Ausztria elmaradottabb Németországnál, Olaszország Ausztriánál, Oroszország pedig mindezeknél az országoknál. És ugyanilyen kevesen vitatnák el Angliától az akkoriban legfejlettebb ország rangját. Akár a termelés szintjére, az elért technikai fejlettség színvonalára, a népesség szaktudására és az írni-olvasni tudók arányára, a becsületesség normájára és a vállalkozói idő-

horizont kiterjedésére vagy számos hasonló jellegű tényezőre gondolunk – a válaszok nagyjából hasonlóak lesznek. A gyakorlatban képesek vagyunk rangsorolni az országokat elmaradottság szerint, sőt el tudunk különíteni egymástól csoportokat, amelyekben az elmaradottság foka megközelítőleg azonos.

A fő állítás, amit ezután az ily módon rangsorolt országokra vonatkozóan megfogalmazhatunk, az, hogy minél megkésettőbb egy ország ipari fejlődése, annál robbanásszerűbb a nagy iparosítási fellendülés, ha és amikor bekövetkezik. Továbbá nagyobb elmaradottság esetén általában nagyobbak az üzemek, a vállalatok méretei, és gyakrabban születnek különböző erősségű monopolisztikus megállapodások. Végül, minél elmaradottabb egy ország, annál valószínűbb, hogy az iparosítás szervezett irányítás mellett megy végbe; az elmaradottság fokától függően az irányítás központjai lehetnek az állam védőszárnyai alatt tevékenykedő beruházási bankok vagy bürokratikus ellenőrzést gyakorló szervezetek. Ha így nézzük, Európa iparának története nem az „első” iparosítás pusztá ismétlődéseinek sorozataként, hanem az ehhez képest mutatkozó és fokozatokba rendezhető eltérések rendszereként tárul elénk.

III.

Visszatérve végül tanulmányunk alapproblémájára, feltehetjük a kérdést, hogy mi lesz az ipari fejlődés egységes előfeltételeinek fogalmával egy olyan világban, amely távolról sem egységes. És mindenekelőtt: mi lesz a preindusztriális tőkefelhalmozás fogalmával? Láttuk, hogy ennek az ipari fejlődés megszakítottága kölcsönöz potenciális értelmet. Emlí-

tettük, hogy minél nagyobb az elmaradottság, valószínűleg annál kevésbé lesz folyamatos a fejlődés. Azt jelenti-e ez, hogy minél elmaradottabb egy ország, annál nagyobb szerepet játszottak a korábban felhalmozódott vagyonok? Alátámasztja-e ezt a következtetést, ha meggondoljuk, hogy Európában a XIX. században a tőke/termelés hányados emelkedő irányzatú volt, s ennek megfelelően minél később iparosodott egy ország, annál magasabb volt a növekedési ütem a nagy iparosítási fellendülés alatt, és annál nagyobb tőkére volt szükség a termelés egyszázalékos növeléséhez?

Aligha kétséges, hogy a valóságban ennek pontosan az ellenkezője történt. Angliában a gyárépítések kétségkívül nagymértékben támaszkodtak a különböző forrásokból származó magánvagyonokra. Az angliai fejlődés egyik sajátos vonása, hogy miután komoly mértékű volt a korábbi haladás, az emberek nagyobb hajlandóságot mutattak arra, hogy ipari befektetésekre vállalkozzanak. Az európai kontinens elmaradottabb országaiban viszont sem a korábban felhalmozódott vagyonok nagysága, sem az ipari fejlődés vonzereje nem volt összhangban a kései iparosítás jóval nagyobb tőkeigényével. Egy olyan országban, mint például Németország, semmiféle eredeti tőkefelhalmozásnak nem tulajdoníthatjuk a legfőbb tőkeforrás szerepét, kizárólag a bankrendszer hitelteremtő politikájának. Az igaz, hogy a bankok begyűjtöttek és átadtak a vállalkozóknak egyidejű megtakarításokat éppúgy, mint korábban keletkezett követeléseket, ezeknek azonban sokkal kisebb volt a jelentőségük.

Ha még elmaradottabb területekre térünk át, ahol még elkésettebb és még gyorsabb volt az iparosítás fellendülése – mint Oroszországban a század utolsó évtizedében –, megint csak nehéz volna döntő szerepet tulajdonítanunk bármiféle preindusztriális tőkefelhalmozásnak. Itt az állam költség-

vetési politikáját kell a tőkeellátás stratégiai tényezőjének tekintenünk. Ez nem jelenti, hogy az állami költségvetés lett volna az egyetlen elérhető tőkeforrás. Jelentékeny volt a tőkeimport. Az iparosítás előtt felhalmozódott vagyonok is játszottak valamekkora szerepet. Az újra beruházott profitok sem lehettek teljesen elhanyagolhatók, még a folyamat kezdeti szakaszain sem. Sok tennivaló van még Oroszország XIX. századi tőkeképződésének kutatásában. Egy dolog azonban nagyon világosan látszik: az újonnan létrejött és növekedő ipari vállalatok költségvetési finanszírozásának szerepe mellett minden más forrás jelentősége elhalványul. Ha szabad kissé merész általánossággal fogalmaznunk, azt mondhatnánk, hogy az európai kontinens nagyobb országai-ban az eredeti tőkefelhalmozás nem volt előfeltétele az ipari fejlődésnek.

A jelek szerint tehát nem sok maradt az eredeti tőkefelhalmozás fogalmából. Először időben kellett korlátoznunk hatókörét azon időszakok hosszának behatárolásával, melyekre joggal alkalmazható e fogalom. Ezután további szűkítésre volt szükség, most a tér dimenziójában. Az ember hajlamos mindebből arra következtetni, hogy nincs olyan általános előfeltétel-együttes, amely minden időpontra és országra érvényes, s így minden egyes esetet önmagában kell tanulmányozni. Nem lenne azonban szerencsés választás, ha úgy értelmeznénk ezt a negatív eredményt, hogy problémánkat nem lehet az összehasonlító módszer segítségével megközelíteni. Az előző bekezdésekben nagy vonalakban vázolt fogalmi keret – úgy tűnik nekünk – más lehetőségek felé nyitja meg az utat. Amint már korábban javasoltuk, az elmaradottsági fok meghatározásának egyik lehetséges módja éppen az, hogy megállapítjuk, egy elmaradottabb országban milyen tényezők hiányoztak, amelyek egy fejlettebb ország-

ban az ipari fejlődés előfeltételei voltak. Ennek megfelelően a probléma egyik lehetséges közelítése úgy fest, hogy arra keresünk választ, milyen helyettesítések és helyettesítési minták léptek az iparosítás folyamán a hiányzó tényezők helyébe az elmaradottság körülményei között.

Egyvalami nyilvánvaló. Az írástudatlanságot, a képzés alacsony színvonalát, a szakképzett munkaerő és hatékony mérnöki gárda kinevelésének ebből adódó nehézségeit bizonyos mértékig áthidalhatja a fejlettebb országokból való bevándorlás s ezen országok képzési módszereinek átvétele. Ugyanez igaz egy még fontosabb területre, a felhalmozódott technikai ismeretek hiányára. Ez a tudás importálható külföldről. Ebben az értelemben azonban azt mondhatjuk, hogy az elmaradott országokban az ipari fejlődésnek van egy olyan „előfeltétele”, amivel „a” fejlett ország nem rendelkezett: ez a fejlettebb országok léte, amely technikai segítséget, képzett munkaerőt és tőkejavakat nyújthat az ipari fejlődéshez. A tőkében bővelkedő külföldi területek léte emellett érinti az eredeti felhalmozás kérdését is. Amilyen mértékben lehet külföldről tőkét importálni, *pro tanto** csökken a belföldön korábban felhalmozódott vagyonok jelentősége. Az igaz, hogy ez a *tantum* sohasem volt túlzottan nagy. A szerző számításai szerint Oroszországban még az 1890-es években is viszonylag alacsony hányadot képviselt az iparosítási célokra szabaddá tett össztőkéen belül, még akkor is, ha nagyon alacsony tőke/termelés arányokat tételezünk fel a periódus teljes tőkeképződésének kiszámításánál. Másrészt viszont a korábbi vagyonoknak folyó termelési követelésekké való átváltoztatásával ellentétben, a tőkeimport magában rejti azt a lehetőséget, hogy a beruházás ne csökkentse a folyó fo-

* Arányosan. – A szerk.

gyasztás részarányát; ugyanígy az a lehetőség, hogy az elmaradott országok tőkejavakat hozhatnak be külföldről, és ezt korábban felhalmozott rúdarannyal, ezüsttel és más fémekkel egyenlítik ki, elkerülhetővé teszi a fogyasztás színvonalának csökkentését. Ezt sem a bankok hitelpolitikája, sem adókból finanszírozott állami költségvetési politika nem képes elérni. Más kérdés, ha egy erőteljes iparosítási politikát folytató kormány – mint Oroszorszáé az 1890-es években – abba a helyzetbe kerül, hogy meg tud csapolni másként elérhetetlen hitelforrásokat.

Az ilyen típusú megfontolások azonban még csak közelítőleg sem merítik ki a lehetséges helyettesítési minták körét. Azt a kérdést, hogy Közép-Európa kevésbé elmaradott területein az iparosítás miért a bankok, s ennél keletebbre miért az állam védőszárnyai alatt ment végbe, legalább részben megválaszolhatjuk bizonyos előfeltételek hiányával vagy meglétével. Oroszországban a XIX. században a bankokat *inter alia** az akadályozta meg ipari beruházások kezdeményezésében, hogy lehetetlennek bizonyult egy hatékony, hosszú lejáratú bankhitelezési rendszert kiépíteni egy olyan országban, ahol a kereskedelmi becsületesség színvonala oly alacsony volt, és a gazdasági – különösen a kereskedői – tevékenységet elválaszthatatlannak tekintették a csalástól. „Aki nem csal, nem tud eladni” – tanította a népi bölcsesség. A látványos és ismétlődő bankcsődöket a gazdagsághoz vezető útnak szinte normális állomásaiként tartották számon. Ilyen körülmények között a kormány még olyan különleges rendeletek kibocsátását is szükségesnek látta, amelyek megtiltották a bankoknak, hogy hosszú távú hitelügyletekben vegyenek részt.

* Egyebek között. – *A szerk.*

Oroszországban az állam tevékenysége bizonyos értelemben hatásosan helyettesítette a kereskedelmi becsületesség minimálisan elfogadható színvonalának hiányzó előfeltételét. Közép-Európában ennek megléte lehetővé tett egy másik iparosítási-finanszírozási megoldást. De ennél is tovább mehetnénk, és megvizsgálhatnánk azokat az okokat, amelyek miatt a kereskedelmi becsületesség normái eltérőek voltak – mondjuk – Németországban és Oroszországban. Meg kell hagyni, egy ilyen kérdésre sokféle válasz adható. Az orosz parasztság jócskán elkésett felszabadítása például minden bizonnyal nagy szerepet játszott a dologban. A munkaszolgáltatások intézménye táptalaja volt a hazudozásnak és a csalásnak. A jobbágyvállalkozóknak sok jó okuk volt arra, hogy becsapják tulajdonosaikat. A parasztok tulajdonjogi körüli jogi bizonytalanság aligha lehetett alapja a nép olyan szellemben történő nevelésének, hogy tiszteletben tartsák a szerződéses kötelezettségeket. Valószínűleg nem kevésbé fontos az is, hogy Oroszországban nem élt a városi függetlenség hagyománya. A gazdasági becsületesség szociológiájának megírása még várat magára, az azonban aligha vonható kétségbe, hogy Európa nagy területein a kézművescéhek történelmi tapasztalata, a minőség és a megbízhatóság növelésére és fenntartására tett törekvéseik nagy jelentőségűek voltak a közösség üzleti etikájának kiformálódásában. Azt mondhatnánk, hogy egy olyan országban, mint Németország, a kézművescéhek történelmi iskolája az ipari fejlődés egyik előfeltételéül szolgált, s lehetővé tette, hogy az eredeti felhalmozás hiányzó előfeltételét a kevésbé hatékony és költségesebb bürokratikus ellenőrzés helyett a hatásosabb bankpolitikával helyettesítsék. Amikor a XVII. században egy lelkes külföldi megfigyelő, Jurij Krizsanyics eltöprengett azon, hogy milyen úton-módon lehetne változtatni az orosz kézműve-

sek és kereskedők nemtörődömségén és tisztességtelenségén, a legkézenfekvőbb orvosságnak a kézművescéhek bevezetése tűnt számára.⁷ Nagy Péternek az a későbbi kísérlete, hogy kormányrendelettel hozzon létre céheket, nem hozhatott olyan jó eredményeket, mint spontán kifejlődésük Nyugat-Európában. Tehát azt mondhatjuk, hogy Oroszországban az állam iparosítási politikájának kellett helyettesítenie a céhes tapasztalatok hiányzó előfeltételét is.

Egy másik példa: ok és okozat rendszerint keverednek egymással, amikor arról esik szó, hogy milyen kapcsolat állt fenn Angliában a bekerítési mozgalom és az ipari haladás között. Az világos, hogy az utóbbit nagymértékben segítette az angol mezőgazdaság termelékenységének növekedése a XVIII. században. És ebben az esetben is tekinthetjük a kormány tevékenységét valamilyen – bármennyire is kellemetlen – helyettesítésnek, amely pótolta az élelmiszer-kínálat bővülésének előfeltételét. A dél-oroszországi szűzföldek szántókká alakítása kétségkívül szélesítette valamelyest az élelmiszerbázist. Ennek ellenére Oroszországban a gyors ipari fellendülés időszakát a század utolsó évtizedében súlyos mezőgazdasági válság kísérte. Ezt részben az okozta, hogy az iparosítás finanszírozását, valamint többek között a városok élelmiszer-ellátását és a mezőgazdasági export előteremtését a paraszti jövedelmek elvételével, sőt bizonyos mértékig a mezőgazdasági tőkeállomány felélésével oldották meg. Az természetesen igaz, hogy mindez eltörpült a szovjet kormány későbbi agrárpolitikája és az orosz parasztság összehasonlíthatatlanul könyörtelenebb kizsákmányolása mellett. A szovjet eset azonban nagyon sajátos, s úgy tetszik, a forradalom előtti Oroszország több okból is sokkal kevésbé kiugró példaként szolgálhat az iparosítási folyamatban fellelhető helyettesítési minták tárgyalásához.

Az élelmiszer-kínálat növekedése mellett rendszerint a születőben levő ipar igényeit kielégítő munkaerő kínálatának növekedését említik az olyan tényezők között, melyek az iparosítás előfeltételévé teszik az agrárreformokat. Az orosz faluközösség céltudatos megőrzése, sőt megerősítése az 1860-as évek felszabadítási folyamatában és ezt követően, különböző intézkedésekben minden bizonnyal késleltette Oroszországban az ipari munkaerő kialakulását. A juttatott földekre vonatkozó jogok folyamatos visszavonása súlyos pénzügyi veszteséggel járt; a faluközösség városokban dolgozó tagjai ki voltak téve annak, hogy visszahívják őket a falvakba; a városi munkavállaláshoz évtizedekig a falusi hatóságok és a családfők engedélyére volt szükség. Mindez komoly akadályokat gördített a mobilitás útjába, melynek minden esetben nagy adag meggyökeresedett húzódozást és tehetetlenséget kellett legyőznie.

Az eseményeknek az a végkifejlete, hogy a kelet-elbai nagybirtok föld nélküli munkása áttelepedett a Ruhr völgyébe, ritkán ismétlődött meg Oroszországban. Így történt, hogy az egyébként lehetségesnél sokkal lassabban alakult ki egy tartósan a gyárhoz kötött munkaerő. Ennek hiányát azonban bizonyos fokig helyettesítették azok a sajátos vállalkozói döntések, amelyek megszabták az orosz gyárak tőkeberuházásainak nagyságát és jellegét. A megbízható és állandó munkaerő kialakulásának nehézségeit részben ellensúlyozták azzal, hogy számos iparágban nagyobb munkamegtakarítást lehetővé tevő berendezésekre esett a választás. Más iparágakban pedig a jelentős munkaerő-vándorlásra korszerűbb gépek bevezetésével reagáltak, amelyeket egyszerűbben lehetett kezelni, amelyek mellett rövidebb volt a szükséges betanulási idő, ami így sokkal kifizetődőbb aránylott a foglalkoztatás előre látható időtartamához. Ily módon tovább erősödött az

elmaradott országnak az a – nevezzük úgy – belső hajlandósága, hogy a technikai haladás legújabb területeire összpontosítsa erőfeszítéseit, és így kihasználja az elmaradottság egyik sajátos előnyét.

IV.

Az előzőekben csupán néhány példát kívántunk bemutatni; nem volt célunk, hogy tisztázzuk és kidolgozzuk az érintett összefüggéseket. Ehelyett arra törekedtünk, hogy rámutassunk a történelemből ismert iparosítási folyamatok nagy változékonyságára és sokszerűségére. Úgy látszik, hogy nincs is olyasvalami, amit az ipari fejlődés általános előfeltételeinek nevezhetnénk, ez nem feltétlenül csökkenti az előfeltételek fogalmának megismerő értékét. Ellenkezőleg, éppen úgy nyerhetünk árnyaltabb és rendszerezettebb képet az elmaradottság különböző fokain lezajló iparosítási folyamatokról, ha ebből a fogalomból indulunk ki, és igyekszünk megérteni, miként sikerülhetett valamely országnak megkezdnie iparosítását bizonyos előfeltételek hiánya ellenére. Ha a folyamat későbbi szakaszait tekintjük, azt látjuk, hogy ami egy országban az előfeltétel szerepét töltötte be, és bizonyos értelemben az iparosítás „oka” volt, az másutt az iparosítás okozataként jelenik meg. Ez alátámasztja és kiegészíti az ipari fejlődés jelen megközelítését. A fejlődés e kései „normalizálódásának” folyamatát is valószínűleg világosabban megértjük, ha összekapcsoljuk a vizsgált terület elmaradottsági fokával.

Másképpen természetesen nem áll szándékunkban azt sugallni, hogy bizonyos „előfeltételek” hiányát bármilyen értelemben is az „elmaradottság” előnyének kellene tekintennünk. Nagyrészt ezek az előnyök teszik lehetővé, hogy pótolják a gazdasági haladás hiányzó előfeltételeit. Maga a fo-

lyamat azonban rendszerint költségesnek bizonyult. Gyümölcsöző kutatási vállalkozás lenne feltérképezni, esetleg mérni és összehasonlítani azokat a nehézségeket, feszültségeket és költségeket, amelyek az előző oldalakon tárgyalt különféle helyettesítési folyamatok során merülnek fel. A szovjet iparosítás talán legjellemzőbb vonása mintegy három évtizeden át az volt, hogy az állam fölényes nemtörődomséggel kezelte e helyettesítések emberi költségeit.

Ugyanakkor azonban talán jelezhetjük, hogy a múlt történelmi tapasztalatai alapot adhatnak némi derűlátásra az elmaradott országok iparosításának általános kilátásait illetően. Nem csupán arra gondolunk, hogy a múltbeli iparosításoknak komoly akadályokkal és nehézségekkel kellett megküzdeniük. A történelmi anyag tanulmányozása során nem mehetünk el a találékonyság, eredetiség és rugalmasság mellett, amellyel az elmaradott országok igyekeztek megoldani ipari fejlődésük sajátos problémáit. Nincs *a priori* okunk azt feltételezni, hogy azok a gyengén fejlett országok, amelyek ma állnak ipari forradalmaik küszöbén, kisebb alkalmazkodóképességről tesznek tanúbizonyságot azon tényezők hiányának ellensúlyozásában, amelyek szerencsésebb országokban, mondhatni, „előkészítették” a gyors ipari növekedés kezdeti fellendülését. Csak reménykedhetünk abban, hogy saját ipari fejlődésük útjainak felvázolásakor ügyelnek majd arra, hogy olyan ösvényeket válasszanak, amelyek haladva képesek lesznek alacsonyan tartani a költségeket, és növelni az emberi jólétben és boldogságban mérhető hasznót.

JEGYZETEK

1. John M. Keynes: *A Treatise on Money* (Értekezés a pénzről.) London 1930, II. köt., 156–157. l.
2. Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus: Die vorkapitalistische Wirtschaft* (A modern kapitalizmus: A prekapitalista gazdaság). München–Lipcse 1928, I: 2, 581. és köv. l.
3. Erik Dahmén: *Svensk industriell företagarversksamhet* (A svéd ipari vállalkozói tevékenység). Stockholm 1950, I., 70. l.
4. *Szocialnaja i ekonomicseskaja isztorija Rosszi* (Oroszország társadalom- és gazdaságtörténete). Párizs 1952, 314. l.
5. E. Lipson: *A Planned Economy or Free Enterprise* (Tervgazdaság vagy szabad vállalkozás). London 1946.
6. Lásd e kötet 1., 4., 7. és 8. fejezeteit.
7. *Russzkije goszudarsztvo v polovinye XVII veka* (Az orosz állam a XVII. század közepén). Moszkva 1859, 28. és köv. l.

AZ IPARI FEJLŐDÉS TIPOLOGIÁJA MINT ELEMZÉSI ESZKÖZ

A konferenciáknak van valami kellemesen megfiatalító hatásuk. Ha egy kijelölt cím alatt írunk, ez elkerülhetetlenül felidézi azokat a felhőtlen ifjúkori napokat, mikor olyan előre megállapított témákról írtunk gimnáziumi dolgozatokat, mint például „Különbségek az angol, a francia és a német romantikában”, vagy „Objektívizmus és szubjektívizmus az orosz regényben”. Abban az időben – és most is – a téma kijelölése sokkal inkább korlátozta az író szabadságát, mint gondolhattuk volna, mert előre sejtette a tárgy feldolgozásának mikéntjét. Senki sem vitatta még, hogy az úgynevezett romantikus szerzőket elsősorban individuumokként kell kezelnünk, anélkül, hogy saját nemzeti közösségeikbe szorítanánk őket. Egyáltalán nem lett volna elég azt javasolnunk, hogy lehetnek más és kevésbé alkalmatlan kritériumok az orosz *ottocento* prózájának értékelésében. A téma adott volt. Úgy tűnik, hogy ez a konferencia ragaszkodik a középiskolai tanulmányok tiszteletre méltó hagyományaihoz. A cím megadása itt is lényeges implikációkat von maga után. Minden vonakodás nélkül elfogadom ezeket; azonban úgy vélem, megérdemlik a világosabb kifejtést.

A tipológiát típusok alkotják. Ezért az ipari fejlődés tipológiájáról beszélve, az ipari fejlődés lehetséges felfogásai kö-

zül legalább kettőt ki kell zárunk. Ha az iparosítási folyamatokat – ahol csak lezajlottak – tökéletes vagy legalábbis messzemenő egyöntetűség jellemezné, semmi értelme sem lenne iparosítási típusokról beszélni, hiszen csak egy alapvető típus létezne. Ahogy egy fa még nem erdő, ugyanúgy egy típus sem alkot tipológiát. Másfelől, ha az ipar történetének minden egyes elkülöníthető – vagy legalábbis figyelemre méltó – jelensége egyedi lenne, akkor az ilyen jelenségek száma megegyezne a „típusok” számával; a tipológiaalkotás kísérlete ebben az esetben az ellenkező véglet, az empirikus anyag végtelen különbözősége miatt hiúsulna meg.

Mindkét véglet rányomta bélyegét a történelmi kutatásra. Néhány filozófus történetfelfogása – mely szerint a történelem megismételhetetlen és nem általánosítható jelenségek sorozata – nem más, mint leplezett definíciógyakorlat. Minden bizonnyal erről van szó Heinrich Rickert esetében, szelleme mégis erősen befolyásolt és ma is befolyásol sok történetészt. Úgy vélnénk, hogy a gazdaságtörténészek tárgyuk természetéből adódóan érzéketlenek a történelmi egyediségek csábításával szemben; az üzleti vállalkozás történetének sok írása mégis arról tanúskodik, hogy nagyon vonzó ez a megközelítési mód.

Ugyanakkor nem szabad alábecsülnünk az ellentétes irányú kísértés erejét. A múlt század sok történésze számára minden fáradságot megérő feladatot jelentett a természettudományok túlszárnyalása, egy olyan egyszerű formula utáni kutatás, amely átfogja a figyelemre méltó jelenségek nagy részét vagy akár egészét; és az effajta törekvések napjainkban sem tűntek el. Ezt példázza a gazdaságtörténet területén a sokféle „fejlődési fokozat” séma. Igaz ugyan, hogy a besorolás kritériuma minden szerzőnél más és más. Ilyen kritériumok lehetnek: a gazdasági tevékenység domináns

módja, a gazdasági élet politikai szabályozásának súlya vagy a termelők és a fogyasztók közötti távolság; de mind-ezeknek (s még néhánynak) van egy közös és döntő jellegzetessége: az a feltevés, hogy – legalábbis a rendszerben vizsgált aspektusok vonatkozásában – a gazdaság mindig és mindenhol érvényes törvényeknek megfelelően működik. Néhol ez a feltevés csak hallgatólagos, máshol – kimagasló példája ennek Bruni Hildebrandt – különleges nyomatékot kap. Napjainkban Rostownak azt a törekvését, hogy a modern gazdasági növekedést egy meghatározott pentametrius ritmust követő mozgásnak tekintse, valóban korlátozzák, illetve körülhatárolják bizonyos, a választási lehetőségekre és a normálistól való eltérésekre vonatkozó utalások; Rostow általános szándéka mégis annak a hangsúlyozása, hogy a gazdasági növekedés mindenütt elkerülhetetlenül érinti az öt stádiumot. Mindent összevéve elmondhatjuk, hogy Rostow számára, ugyanúgy, mint List vagy Schmoller számára, egyetlenegy típusa létezik a gazdasági fejlődésnek.

Listől Rostowig jellemző a stádiumelméletek szerzőire, hogy mindegyik úgy állítja be saját rendszerét, mintha az körülírná a gazdasági fejlődés totalitását. A jelen szerző a gazdasági fejlődésnek csupán egyik oldalát, az iparosítást vizsgálja. Az alapvető eltérés azonban nem ez. Azt az álláspontot képviselem, hogy az általánosításnak az előzőekben tárgyalt két szélsőség között kell mozognia. Más szavakkal: első lépésben meg kell keresnünk az ipari fejlődés általánosítható eltéréseit és különbségeit, melyek az ipari fejlődés *típusait* alkotják. Ha ezt megteesszük, és sikeresen eljutottunk az ilyen típusokhoz, elcsodálkozunk, hogy milyen komolyan kell vennünk a „tipológia” fogalmát. Ezután fel kell tennünk azt a kérdést, hogy az általunk felfedezett típusok – vagy legalábbis némelyikük – egységes rendszerbe rendezhetők-e.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a szélsőséges megközelítések szükségképpen „rosszak” a szó bármely értelmében. Minthogy az ilyen típusú közelítés soha nem a jelenségek kezelhetetlen és megfoghatatlan „totalitásával”, hanem elkerülhetetlenül absztrakciókkal dolgozik, ezért különböző megközelítések különböző képet eredményeznek, és egy megközelítés értékét ennek a képnek a keretein belül kell megítélnünk. Az eredményeket nem kell összemérni. Mindenképpen el kell kerülnünk azonban azt, hogy egy adott megközelítést dogmává merevítsünk. Mihelyt elvetjük az iparosítási folyamatok egyöntetűségébe vetett dogmatikus hitünket, kis erőfeszítéssel számos különbséget fedezhetünk fel. A probléma valójában csak annyi, hogy megfelelő önuralmat tanúsítsunk, és tartózkodjunk attól, hogy túl sokat találjunk. Egy minden korszakot és minden társadalmat felölelő iparfejlődési tipológia – mint elemzési eszköz – megalkotása a szerző hatáskörét messze meghaladó feladatot jelentene. Analízis és tények relatív vagy korrelatív fogalmak. Kevés olyan pontja van egy általános tanulmánynak, amely ne kapcsolódna a tapasztalati anyaghoz. Ezért a végül analitikus jelentőséggel felruházható történelmi variációk soron következő vizsgálata az európai ipar modern kori (javarészt 1914 előtti) történetéhez kapcsolódik. Ezt a megszorítást szem előtt kell tartanunk.

Ha megpróbálkozunk az említett területen és az említett időszakban található néhány ilyen különbözőség feltárásával, akkor némelyiküket könnyen kezelhető ellentétpárokba foglalhatjuk. Néhányat felsorolunk ezek közül.

Egy iparosítás lehet:

1. belső vagy külső eredetű;
2. erőltetett vagy autonóm;
3. termelői vagy fogyasztói javakra összpontosító;

4. inflatorikus vagy stabil pénzügyi környezetben zajló;
5. csak mennyiségi változásokkal járó vagy – ezen túlmenően – mélyreható szerkezeti átalakulásokkal is jellemezhető;
6. folytonos vagy nem folytonos;
7. kísérheti a mezőgazdaság fejlődése, illetve stagnálása, ha nem éppen visszafejlődése;
8. motiválhatják elsősorban gazdasági, avagy politikai célok.

Nem állítom, hogy ezeket a különbözőségeket teljesen véletlenszerűen választottam ki. A megalkotandó tipológia nyilvánvalóan előreveti az árnyékát. Állítható azonban, hogy a felsorolt párok nagy része valószínűleg nem mellőzhető egyetlen komoly tanulmányban sem, amely az Európában bárhol és bármikor lejátszódott iparosításokat hasonlítja össze. Léteznek természetesen egyéb különbözőségek is, amelyeket nem lehet ilyen könnyen párokba rendezni. Ezek inkább a konkrét adatok többé-kevésbé önkényes osztályozásából adódnak. De mielőtt rátérnénk ezekre, valamivel többet kell mondanunk az előző bekezdésben említett ellentétpárokról. Az tűnik a legmegfelelőbbnek, ha sorrendben tárgyaljuk ezeket.

1. A belső és a külső eredetű iparosítás közötti megkülönböztetés nyilvánvaló jelentőséggel bír a modern ipartörténet számára. Ez azon a feltevésen alapul, hogy sok esetben a politikai határok alapvető jelentőségűek az iparosítás folyamatainak tanulmányozásában. Más szavakkal: sok ilyen tanulmányban az állam az alkalmas megfigyelési egység. Ezeket az eseteket tekintjük itt belső eredetűnek. Külső eredetű az iparosítás, ha ez a feltevés nem alkalmazható rá. Egy olyan ország gazdasága, melyben külső eredetű iparosítás játszódik le, szorosan kapcsolódik más, nagyobb és fejlettebb ország vagy országok gazdaságaihoz. Az ilyen iparosítás időzítését

és jellegét lényegében ez a kapcsolat határozza meg. Megfelelő feltételek esetén egy ilyen iparosításnak kevesebb akadályt kell legyőznie, kevésbé költséges; az erőltetés és a feszültség viszonylagos hiánya mellett megy végbe. A növekvő output összetétele, növekedési üteme, a fogyasztási színvonalra gyakorolt nyomás és a folyamat sok más jellemzője sokkal kedvezőbb a lakosság számára, mint – egyébként összehasonlítható körülmények közt – a belső eredetű iparosítás esetében. A külső eredetű iparosítás nem egyszerűen csak egy kis országra jellemző, hanem egy olyan kis országra, melynek kedvező a földrajzi elhelyezkedése, lakossága képes és hajlandó modern földművelési eljárások alkalmazására, azaz a fejlettebb országok mezőgazdasági népességének mintájára cselekedni. Ebben az értelemben Dánia XIX. századi ipari fejlődése a külső eredetű iparosítás egyik példája lehet, vagy legalábbis tartalmazza annak néhány elemét. A dán gazdasági növekedésben döntő súlya volt annak a mezőgazdasági átalakulásnak, amely nagyrészt az angol piac hatására következett be. A mezőgazdasági munka termelékenységének meg-növekedése és az ennek megfelelő jövedelememelkedés voltak a dán ipar kialakulásának fő mozgatóerői. Az angol piac nagymértékben meghatározta a dán ipari output összetételét. A vámok és egyéb megszorítások által nem korlátozott külföldi verseny tovább szűkítette azon árucikkek körét, amelyeket a hazai ipar tudott előállítani a földművelő népesség szükségletének kielégítésére. Hogy világossá tegyük: a származtatott iparosítást sokkal inkább kivételesnek, mintsem túlsúlyban levőnek kell tartanunk az európai iparosítások történetében, ehhez elég hivatkoznunk az előbbi általános körülményekre. Nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy egy olyan kis ország, amelynek műveltségi színvonala alacsonyabb, és nincsenek könnyen kiépíthető kapcsolatai nagy

befogadóképességű külföldi piacokkal, képtelen lenne reprodukálni a dán modellt a saját keretein belül. Bulgária iparának története meggyőző megerősítése ennek a feltételezésnek. *A minore ad maius* feltehetjük továbbá, hogy hiábavaló volna külső eredetű iparosítást várni bármely nagy európai országban. Valóban, az olyan mennyiségek, mint a nemzeti jövedelem és a külkereskedelem vagy a tőkeimport pusztán egymás mellé állítása megmutatja – mintegy gyakorlati tételként –, hogy egy nagy ország ipari növekedését nem váltja ki egy vagy néhány fejlett ország egyszerű ráhatása. Ismétlem: az európai iparosítások uralkodó típusa a belső eredetű típus volt.

2. Autonóm is volt ez az uralkodó típus vagy inkább erőltetett? „Erőltetett” vagy „feszített” az iparosítás, ha a folyamat jelentős részeit azok valósítják meg, akiknek módjukban áll erőltetni és kényszeríteni, azaz a politikai hatalom hordozói. Kétségtelen, hogy ha valaki hajlandó elég messzire visszanyúlni Európa gazdaságtörténetében, észreveszi, hogy erőltetett iparosítás elemei szinte mindenütt előfordultak, bár országról országra nagyon különböző intenzitással. Erről van szó, amikor egy meglehetősen hosszú történelmi időszakot a merkantilista politika korszakaként jellemzünk. Ez a tanulmány azonban a modern ipartörténettel foglalkozik. Sok minden szól amellett, hogy a hagyományoknak megfelelően a XVIII. század második felében lejátsszódott angliai ipari átalakulással kezdjünk. Ha ez a „korszerűség kezdete”, akkor Európa egészét tekintve lehetetlen megírni a kontinens iparának további történetét az állam szerepének kellő hangsúlyozása nélkül. Ez a szerep azonban távolról sem volt homogén. Aligha lehet kétséges, hogy az állam olykor akadályozta az ipari fejlődést, akár ideológiai okokból, akár az iparosítás következményeként bekövetkező gazdasági vagy

társadalmi veszteségektől tartó hagyományos érdekek hatására. Egy kormány, amelyik határozottan el kívánta fojtani az ipari fellendülést, könnyen elérte célját. Ilyen körülmények között a kormánypolitika fordulata valóban a sikeres iparosítás előfeltételének tekinthető. Ezt az alapvető változást természetesen jó néhány olyan intézkedés követi, melynek célja az állam által az iparosítás útjába állított akadályok félretolása. A kérdés azonban az, hogy a kormány milyen pozitív politikát folytat, miután feladja az iparosítással szembeni ellenállását. Ebben a tekintetben két különböző fajta politikát különböztethetünk meg. Az első típus célja az iparvállalatok működését biztosító környezet kialakítása. Ezt elsősorban megfelelő törvényes keretek létrehozásával érték el, de a társadalmi improduktív (social-overhead) tőke biztosítása, ezeken kívül pedig a – főleg a szállítás és a kereskedelem területén nyújtott – hatékony szolgáltatások, valamint elsősorban a pénzügyi és a kereskedelmi politikát érintő korlátozó rendszabályok is elősegítették a fenti cél megvalósítását. Az iparvállalatok alapításában és irányításában közvetlenül érdekelt kormányzatok politikája alkotja a második típust. Az állam a beruházási tőke és állandó munkaerő biztosításával, nagy volumenű vásárlásaival és – a cégek folyó műveleteit érintő – különféle tanácsaival még úgy is lényegesen befolyásolhatja a vállalkozói és irányítási döntéseket, ha nem működtet saját vállalatokat. A tanulmány céljainak megfelelően csak ezt a második típusú politikát tekintjük „erőltetettnek”. Kétségtelen, hogy az ilyen értelemben vett erőltetett iparosítást 1914 előtt Európában ellentétesnek tartották az uralkodó értékrendszerrel, és határozottan elvetették, mint olyant, ami „mesterséges” és „egészségtelen” növekedéshez vezet; ezek a fogalmak pedig olyan mélyre hatoltak az európai szótárakban, hogy metaforikus karakterüket ritkán vagy egyáltalán

nem érzékelték. Ugyanígy nyilvánvaló, hogy az erőltetett iparosítás (vagy ennek lényeges elemei) az első világháború előtt fontos szerepet játszott a kontinens fontos területein. Ennek elfogadása természetesen számos kérdést vet fel. Nevezetesen: a történész látni szeretné, hogy az erőltetett iparosítás – az autonómmal mint ellentétével összehasonlítva – milyen mértékben és milyen hosszú időn keresztül eredményezett lényeges eltéréseket a folyamat kvantitatív és strukturális jellemzőiben. Az effajta problémák teljes mértékben igazolják az iparosítás e két típusa közti megkülönböztetés jogosságát.

3. Az iparosítás típusainak a termelői és fogyasztói javak termelésének különböző arányain alapuló megkülönböztetése kvantitatív természetű. „Magas” és „alacsony” ebben a kontextusban relatív fogalmak, melyek csak megfelelő területi és időbeli összehasonlításokon keresztül érthetők meg. A megkülönböztetés közgazdasági jelentősége azonban még akkor is nyilvánvaló, ha csak azt a szoros kapcsolatot tekintjük, amely a termelői javaknak a növekvő ipari termelésben elfoglalt részaránya és az ipari termelés növekedési üteme, valamint a növekedési ütem elég sokáig fennálló változatlan szinten tartásának lehetősége között áll fenn. Az a tény, hogy a „beruházás a beruházásért” gazdaságilag lehetséges folyamat, alapvető minden olyan iparosítás tanulmányozása szempontjából, melynek során a növekvő effektív keresletet nem mindig a fogyasztók emelkedő kiadásai ellensúlyozzák. A kérdésnek ez az oldala *sui generis* abban az értelemben, hogy független a termelői javaknak a termelés folyamatában megnyilvánuló fizikai tulajdonságaitól és a növekvő tőkeállomány termelékenységére gyakorolt hatásától. Más kérdés, hogy a termelői javaknak az össztermelésen belüli viszonylag magas hányada okozta hatásokat erősíti-e vagy

gyengíti az, hogy a mindenkori technológiai folyamatok a termelői javaknak kedveznek a fogyasztói javakkal szemben, vagy megfordítva. Feltételezhető tehát, hogy ezek a kvantitatív eltérések összefüggésbe hozhatók az ipari fejlődés sok fontos jellemzőjében fellelhető lényeges különbségekkel.

4. Nagyon sokrétűek az ipari folyamatokban található azon eltérések, amelyek a pénz értékének csökkenő vagy változatlan, vagy akár emelkedő színvonalával kapcsolatosak. A tartós infláció takarékoskodási hajlamot idéz elő, hat a fogyasztói kiadások szerkezetére, a beruházási időtávlatra és a gazdasági döntések és magatartások sok más formájára. Vonzó hipotézisek fogalmazódtak meg arról, hogy a vállalkozói viselkedést hogyan befolyásolja az a tény, hogy a vállalkozó „tanulóéveiben” éppen infláció vagy defláció volt. A jelen összefüggésben az iparosítási típusok közötti különbségtételt azonban az iparosítás okozta pénzügyi folyamatokra kell alapoznunk s nem megfordítva. Ebben a vonatkozásban aszerint jelentkeznek az eltérések, hogy hogyan biztosítják a tőkét a születő ipar számára. Zárt gazdaságot feltételezve inflatorikus tendenciát vált ki akár a nemzeti jövedelemmel szemben támasztott, korábban felhalmozódott igények felszínre jutása, akár a vállalkozók kezében összpontosuló új vásárlóerő jelentkezése. A feltámadó piaci verseny mindkét esetben elvonja a munkaerőt és a nyersanyagot a fogyasztási cikkek előállításához – vagy általánosabban a régi, „iparosítás előtti” – iparágaktól. *Per contra*, az olyan ipari fejlődés, melynek finanszírozási forrásait vagy az inkább önkéntes, mint erőltetett, és az inkább folyamatos, mint korábbi megtakarítások adják, vagy a vásárlóerőnek a fogyasztói oldaláról a beruházás oldalára történő, politikailag irányított átcsoportosítása – elvileg végbemehet stabil pénzügyi feltételek között. Világos, hogy az előző esetekben az inflatorikus nyo-

más intenzitása az ipari fejlődés kiterjedtségének, a hatékonyságnak, a kihordási korszak hosszának, az előállított késztermékek milyenségének és a beruházási ráta eredeti megnövekedése okozta másodlagos nyomásnak a függvénye. Az is világos továbbá, hogy nem valószínű, hogy az ipari fejlődés így elkülönített típusai önmagukban jelentkeznek; inkább összefonódnak más eltérésekkel, különösen az előző oldalakon tárgyalt első hárommal. Mint említettük, fő problémánk – amellyel a tanulmány végén foglalkozunk – az egyes típusok kölcsönös kapcsolata és valamilyen egységes rendszerbe való beillesztése.

5. Összességében elképzelhetetlennek tűnhet egy olyan iparfejlődési folyamat, amely csupán mennyiségi változásokkal jár, és nem okoz strukturális változásokat. Bizonyára igaz, hogy minden olyan iparosítás, amelynek során megváltozik az ipari termelésnek a teljes nemzeti termelésben elfoglalt részaránya, strukturális változásokat von maga után a gazdaság egészét tekintve. Amire azonban itt utalunk, az csak magának az ipari fejlődésnek a szférájára korlátozódik, azaz a feldolgozó ipar és a kitermelő ipar termelésében bekövetkező változásokhoz kapcsolódik. Érdekes példa ebből a szempontból Bulgária iparának a fejlődése a századforduló és a második világháború kezdete között. Ebben a periódusban a termelés egyáltalán nem elhanyagolható mértékben növekedett; az olyan minőségi jellemzők azonban, mint az üzemek és vállalatok nagysága, az ipari termelés összetétele, a termelékenység és hasonlók, nagyrészt változatlanok maradtak. Az ilyen típusú iparosítás – melyet néha a „fejlődés” fogalmával szembeállítva a „növekedéssel” jellemeznek – érdeklődésünkre tarthat számot, mert azt sugallja, hogy az említett strukturális változások minden bizonnyal nem következnek be mindaddig, amíg a növekedési ütem túl nem lép egy

bizonyos minimális szintet. Ez a minimális szint országonként és szituációnként kétségtelenül más és más, de mindaddig, amíg a növekedés üteme alatta marad, az iparosítás lehetőségeit csak részlegesen lehet kiaknázni.

6. Az ipari fejlődés folytonossága és nem-folytonossága sokféleképpen definiálható. Hogy néhány példával megvilágítsuk ezt: a folytonosságot használták a stabilitás szinonimájaként, s vagy a változás teljes hiányát értették rajta, vagy azt, hogy a változások közepette legalább bizonyos elemek változatlanok maradnak; máskor a folytonosságot úgy értelmezték, mint az ipari fellendülés és depresszió periodikus váltakozását; gyakran használták valamely jelenség állandó irányú váltakozásának (növekedésének vagy csökkenésének) jelölésére; ismét más esetben folytonosságnak nevezték azt, ha valami a régmúltban gyökerezett – nem a stabilitás értelmében, hanem abban, hogy egy adott helyzet csak nagyon hosszú oksági láncolatok fogalmaival magyarázható meg kellőképpen; s végül úgy tűnik, hogy az egyenetlen előrehaladással szembeállítva, folytonosnak nevezhető egy viszonylag sima fejlődési út. Valószínűleg ez a legutóbbi értelmezés a leg-sokatmondóbb a modern iparosítás szempontjából. Ígéretes lehet ehhez kapcsolni az iparosítás folytonos és nem-folytonos típusa közötti elhatárolást, ami nyilvánvalóan feltételezi olyan mutatók kvantitatív mérését, mint az ipari termelés, a tőkeberuházás, az alkalmazott munkások száma stb. De mint megjegyeztem, ennek kevés köze van a folytonosság matematikai fogalmához. A nem-folytonosságnak – vagy a folytonosságnak – a történelemben használható értelmezése mást kell jelentsen. Sok minden szól amellett, hogy egy alkalmasan megválasztott gazdasági mutató – mondjuk, az ipari termelés – alakulásának hirtelen megváltozására alapozzuk ezt a fogalmat. Világos, hogy a történeti valóságban e mutatók ala-

kulását hirtelen felgyorsulások (és lelassulások) tarkítják. A történésznek kell eldöntenie, hogy ezek közül melyeket lehet okkal és célravezetően az ipari fejlődés nem-folytonos típusa alá sorolni. A jelenség elkülönítéséhez a történésznek mindenekelőtt rendeznie kell az anyagot. Valószínűleg elfogja vetni azokat az öt, sőt tíz évet átfogó használhatatlan átlagadatokat, amelyek felismerhetetlenné teszik a fejlődés folyamatát. *Prima vista* döntése azon múlik, hogy mekkora az adott felgyorsulás kvantitatív jelentősége. De gyanítható, hogy csak abban az esetben lesz hajlandó nem-folytonossá-gokról beszélni, ha a felgyorsulás kapcsolódik a folyamat más jellemzőihez. Amennyiben ez igaz, az iparosítás valamilyen egyedi típusának vizsgálata konceptuálisan csak úgy lehetséges, ha annak háttérében más típusok mélyreható feldolgozása áll.

7. Az iparosítás folyamatában a mezőgazdaság játszhat aktív vagy kevésbé aktív szerepet. Gyakran tételezik fel azt, hogy egy mezőgazdasági „forradalomnak” kell megelőznie az iparban lejátszódó „forradalmat”. A feltevést alátámasztó érvelés egy egyszerű dedukción alapul. A növekvő ipari munkaerő élelmiszer-ellátásához a mezőgazdasági termelést leginkább állandó szinten kell tartani. Ha az ipari munkaerő nagy része a falvakból származik, a mezőgazdasági munka termelékenységének szükségképpen emelkednie kell. Az okoskodás szerint a mezőgazdaság ezenfelül növekvő piacot biztosít az ipari termékek számára. A mezőgazdaság szerepe az iparosítás folyamatában csak aktív lehet. Sajnos Európa iparjának történetére alkalmazva ez az okfejtés drasztikusan leegyszerűsíti, ha nem éppen eltorzítja a valóságos történelmi folyamatokat. Kétségtelen ugyanis, hogy néhány esetben, míg az ipar jelentős fejlődésen ment keresztül, a mezőgazdasági termelés alig tartott lépést a népesség növekedésével. Nem

volt jelentős emelkedés a mezőgazdasági munka termelékenységében, és a rendelkezésre álló bevételek csökkentek. A parasztok megnyirbált vásárlóerejének hatása olyan messzire vezethetett, hogy – legalábbis időlegesen – csökkent a mezőgazdaságban lekötött tőkeállomány. Ugyanennek a jelenségnek egy másik oldala, hogy a mezőgazdaság és az ipar közötti jövedelemgradiens nem az iparban dolgozók jövedelmének növekedése, hanem a mezőgazdasági munkások bevételeinek csökkenése révén jött létre. Az alapvető jelentőségű tény éppen az, hogy a paraszti jövedelmek csökkenése és a mezőgazdasági termelékenység emelkedése Európa egészét tekintve történelmi alternatívák voltak. A termelékenységemelkedés elérését nehezítették a csökkenő mezőgazdasági bevételek, valamint a parasztok tudatlansága és tehetetlensége. Mindez arra vezetett, hogy bizonyos országokban a mezőgazdaság fejlődése a rá gyakorolt nyomás sokkal kevésbé vonzó csatornájába terelődött, mintsem a haladás irányába. Általános meggondolásként természetesen nem elképzelhetetlen az ipari fejlődés e két formájának valamilyen kombinációja. Az sem lehetetlen, hogy néhol az élelmiszerimport lehetősége a mezőgazdasági haladás egy újabb alternatíváját jelenti. Ugyanakkor egyes mezőgazdasági termékek importjának jelentékeny megnövekedése integráns része lehet egy olyan rendszernek, melynek célja a mezőgazdasági termelés racionalizálása. Mindez azonban nem homályosíthatja el annak az alapvető jelentőségét, hogy az európai történelemben az ipari fejlődésnek két típusa létezett: az egyikben a mezőgazdaság aktív partnerként vesz részt, profitot szerez, miközben támogatja és fenntartja a folyamatot; a másikban a mezőgazdasági népesség a kizsákmányolt tárgy passzív szerepét játssza.

8. A gazdasági és politikai motivációk közötti megkü-

lönböztetés nem alkot szükségképpen egy olyan egyértelmű konceptuális fogalompárt, amelyhez teljesen hozzákapcsolható az iparosítás két típusa. Egy kormányzat sokat tehet annak érdekében, hogy támogassa az iparosítás ügyét. Azért teheti ezt, mert megítélése szerint egy ipari szervezet létrehozása és az állam gazdasági potenciáljának ezzel együtt járó emelkedése az állam hatalmát is megnöveli. Ebben az értelemben a kormány iparpolitikáját nyilvánvalóan politikai motivációk formálják. Ez azonban a folyamat aktuális karakterét nem feltétlenül változtatja meg, olyannyira, hogy a vállalkozói és irányítási döntések zömét – vagy akár egészét – továbbra is a profit-motívum és ezzel összefüggő megfontolások határozhatják meg. Megváltozik a helyzet, ha a kormány beavatkozik az iparúzés olyan területeibe, melyeket támogatni kíván, s befolyásol olyan jellegű választásokat, mint az ipari gazdaság viselősségi korszakának átlagos hossza. Egy bizonyos pontig mégis elmondható, hogy a kormányzat többet tesz olyan tendenciák megerősítésénél és hangsúlyozásánál, amelyek beavatkozás nélkül is érvényesültek volna. Egy dolog azonban, ha a kormányzat azért támogatja a nagy ipari vállalatokat, mert számtalan kis cég esetében az államkincstár által nyújtott beruházási javak ellenőrzése nem hatékony, vagy azért, mert a beruházási műveletek összpontosítása jobban kedvez a bürokratikus korrupciónak. Ismét más dolog, ha a kormánypolitika eredményeképpen a születő ipar jórészt az állam közvetlen katonai szükségleteinek szolgáltatában áll, s erősít főleg stratégiai vasútvonalak építésére, valamint fegyvergyártásra összpontosítja. A megkülönböztetés azonban még ebben az esetben is viszonylagos abban az értelemben, hogy a kormányzat ilyen jellegű aktivitásának különböző „mennyiségén” alapul. A különbség elveszti kvantitatív jellegét és abszolúttá válik abban az esetben, ha – *in*

abstracto tekintve – az ipari növekedés tartósan gyors üteme a hatalom gyakorlásának egyik stabilizáló tényezőjévé válik. Ez valóban az iparosítás önálló, politikai motivációjú típusának tekinthető; ami természetesen nem jelenti azt, hogy a technikai és közgazdasági értelemben vett hatékonyságnak egy ilyen iparosítás folyamatában kialakult magas színvonalát – amíg a kormánypolitika alapelveit ez nem befolyásolja – nem lehet joggal vizsgálat tárgyává tenni.

Az előbbi rész célja az volt, hogy illusztrálja azokat az „ellentétpárokat”, amelyek az ipari fejlődés típusait alkotják. Természetesen ez nem meríti ki azoknak az ellentétpároknak a tárházát, melyek az ipari fejlődés alternatív típusainak tekinthetők. Az iparosításnak ezeken kívül vannak olyan aspektusai, amelyek az eltérő típusokkal együtt vehetők a legmegfelelőbben szemügyre anélkül, hogy egyszerű dichotómiákat alkotnának. Ezt egy-két példával illusztráljuk.

Amikor az inflatorikus–nem-inflatorikus típusú iparfejlődést vizsgáltuk, utaltunk a szükséges tőke biztosításának különböző módjaira. Az ott elmondottakat egy kissé eltérő formában megismételve, az ipari tőke forrását tekintve az iparfejlődésnek négy könnyen elkülöníthető típusa van: az ipari tőke (1) származhat újra beruházott ipari profitokból és olyan önkéntes megtakarításokból, amelyek a gazdaság egyéb területein szerzett jövedelmekből erednek; (2) eredhet korábbi bevételekből; (3) további forrása a bankok hitel-teremtése; (4) tőke nyerhető az állam költségvetési műveletein keresztül is. Világos, hogy amennyiben a négy finanszírozási típus valamelyike uralkodóvá válik az iparosítás folyamán, akkor az egy sajátos institucionális keretet teremt az iparosodó gazdaságban. Elkerülhetetlenül felmerülnek itt

olyan kérdések, hogy a vállalatok számára nyújtott beruházási eszközök forrása vajon befolyásolja-e – és ha igen, akkor mennyiben – a vállalkozó viselkedését és döntéseit. Nyilvánvaló, hogy ezek a magatartás- és döntési formák a vállalkozói tevékenység nagyon lényeges területeihez kapcsolódnak, mint például vállalatok egyesülése, a megfelelő időtávlatok meghatározása és így tovább.

Egy további példa. Meglehetősen nagy különbségek vannak a meggyőződésrendszerek között, amelyek különböző európai országokban az „iparosítási ideológiák” szerepét játszották. Az ideológia fogalmát itt szélesen kell értelmeznünk: magában foglalja egyrészt az ipari tevékenység vindikálásának mikéntjét (nem érintve most azt a kérdést, hogy az igazolás jó- vagy rosszhiszeműen történt-e), másrészt bizonyos gazdasági cselekvéseknek vagy ezek elmaradásának motivációit (helyben hagyás). Ezt az értelmezést használva könnyű megkülönböztetni (1) egy olyan ideológiát, amely központi súlyt helyez „az emberek kívánságára, hogy a lehető legjobbat cselekedjék a maguk számára, és mások is ezt tegyék az ő irányukban”, nyitva hagyva az utat a gazdasági egyensúly és haladás nehezen fellelhető értékeinek megtalálásához, hogy az emberek teljesíthessék ezt a kívánságukat; (2) egy olyan ideológiát, melynek szellemében az iparosításról azt várják, hogy a társadalmi igazságosság aranykorát nyissa meg és – alternatíve vagy ezzel együtt – fokozza a nemzet erejét és presztízsét; és végül (3) egy olyan ideológiát, amely az iparosítást kíméletlen, de elkerülhetetlen folyamatnak tartja, amely változatlan történelmi törvényekkel összhangban bontakozik ki, s amelyet a többé-kevésbé távoli jövőben egy optimista történelmi végkifejlet koronáz meg. Okkal kételkedünk abban, hogy az uralkodó ideológiai igazolások vagy motivációk fogalmaival megkülönböztethetünk

iparosítási típusokat. Úgy tűnik, hogy a gazdasági tényezők jobban megfelelnek ennek a célnak, mint az ilyen normatív konstrukciók, akár szinkretista módon hozzákeverjük az oksági szükségszerűségeket, akár nem. A kérdés azonban itt nem az, hogy az iparosítás néhány típusa olyan aspektusokkal függ össze, amelyekről azt hiszik, hogy a folyamat szempontjából alapvetőbbek, mint mások. Ami számunkra igazán lényeges, az az, hogy a korábban felsorolt dichotómiákat és trichotómiákat átgondolva teljesen világossá válik, hogy minden egyes típus vagy típuscsoport jelentősége nagymértékben növekszik, ha kimutatható, hogy ezek rendszeresen együtt jelentkeznek számos más típussal vagy típuscsoporttal. Másként megfogalmazva – mint ezt már korábban állítottuk –, az iparosítás folyamatát egységes, de világosan tagolt rendszerként kell elképzelnünk; azaz a típusok felismerésétől el kell jutnunk az iparosítás tipológiájához.

Ez azonban kissé bonyolult eljárás. Minden tipológia – ha igényt tart erre a megnevezésre – feltételez valamilyen rendező elvet, amely az egységesítés eszköze. Mint azt már sejtettük, az elképzelhető rendező elvek száma *a priori* végtelen. Ugyanígy *a priori* számtalan sok típus létezik. A valóságban azonban vannak korlátok. Ezek részben tudásunk és képzeletünk elégtelenségéből erednek. Vannak viszont olyan egyéb nehézségek is, amelyek korlátozzák választási és rendszerezési szabadságunkat. Egyfelől a rendező elv természete minden esetben meghatározza azt a vonalat, amely szétválasztja a használható és nem használható típusokat. Másfelől a fellelhető típusokat a tipológiához kell igazítanunk, s mi több, ha egyszer rögzítettük a rendező elvet, ez majdnem elkerülhetetlenné teszi olyan új típusok megalkotását, amelyekre korábban nem gondoltunk. Csak korlátozott mértékben igaz tehát, hogy a típusok nyersanyagnak tekinthetők, amelyből

összeállítható egy tipológia. A két konstrukció kapcsolata a köztük levő kölcsönhatás egyik oldala. Ismét újabb probléma, hogy amennyiben elkészült egy tipológia, alkalmazhatóságának korlátai mérik fel elgondolásunkat mint a történelmi kutatás eszközének jelentőségét. A tipológia határainak kutatása közben sok olyan típus kerülhet újból napvilágra, amelyeket korábban kizártunk a tipológia felépítésekor. A tanulmány hátralevő részében kísérletet teszünk az iparosítás egy lehetséges tipológiájának felállítására, s ennek segítségével szemléltetjük a már érintett összefüggéseket.

A szerző számára az a legkényelmesebb, ha a célnak megfelelő tipológia kiválasztásakor korábbi kutatási és általánosítási körén belül marad. Valójában kétséges, hogy más út járható-e számára. Ez annyit jelent, hogy rendező elvül azt a mérhető elmaradottsági fokot választjuk, amely valamely országot az iparosítás küszöbén jellemez. Ebből a szempontból kell szemügyre venni az ipari fejlődés néhány olyan típusát, amelyeket korábban megvizsgáltunk. Az egyszerűség kedvéért nevezzük tipológiánk rendező elvét D-nek, amely a továbbiakban a független változó szerepét játssza.

Minél magasabb D,

1. annál élesebb az ipari termelés megfelelően felrajzolt görbéjének kezdeti fordulata, és annál hosszabb az iparosítás ezt követő nagy fellendülése;

2. annál nagyobb hangsúly kerül a fogyasztási cikkekkel szemben a termelői javakra;

3. annál nagyobb az ipari üzemek és vállalatok nagysága;

4. annál nagyobb a lakosság fogyasztási színvonalára gyakorolt nyomás;

5. annál kevésbé aktív a mezőgazdaságnak – mint az ipar-

cikkek felvevő piacának és a termelékenység növekedése színterének – a szerepe;

6. annál aktívabb – egy bizonyos határig – a bankoknak, ezen a határon túl az államnak mint az ipari fejlődés kezdeményezőjének a szerepe.

Ha ezek az állítások jó áttekintést adnak az európai ipari fejlődés fontos jellemvonásairól, akkor felvetődik a kérdés, hogy milyen értelemben tekinthetők az ipari fejlődés különböző típusai összefoglalásának. Más szavakkal: milyen típusok és milyen jellegű típusok sorolhatók D alá? Minthogy D kvantitatív fogalom, s mivel egy kivételével a vele összekapcsolt függő változókat is kvantitatív fogalmakkal írtuk le, ezért az is világos, hogy az ilyen fejlődési típusok is kvantitatív természetűek lesznek. Ez azt jelenti, hogy a hozzáférhető anyag részletekbe menő vizsgálatokor néhány határvonalat kell meghúznunk – elsőként magával D-vel kapcsolatban. Tegyük fel, hogy a rendelkezésre álló történelmi információk fényében D három osztályával érdemes dolgozni, úgymint:

1. fejlett területek, ahol D nagyon alacsony;
2. közepesen elmaradott területek;
3. jelentősen elmaradott területek.

Tekintsük ezt a három osztályt az ipari fejlődés elhatárolható típusainak.

Ezen a ponton meg kell jegyeznünk, hogy ez az osztályozás közvetlenül összefügg azzal, amit fent az ellentétpárok egyikével kapcsolatban elmondtunk. Ha az „iparosítás küszöbén” az ipari termelés növekedési ütemének egy többé-kevésbé hirtelen megemelkedését értjük, és a folytonosságot mint egy ilyen változás hiányát definiáljuk, akkor a „folytonos” iparosítás korábban megvizsgált típusának ki kell maradnia ebből

az osztályozásból. A folytonos iparosítás jelzi tipológiánk egyik határát, de nem része annak. A tipológia szemszögéből az általa felölelt ipari fejlődések mindegyike nem-folytonos.

Ugyanakkor az ipari fejlődés lehet többé vagy kevésbé nem-folytonos: az ipari növekedés ütemének hirtelen emelkedése lehet nagyobb vagy kisebb. Miután megállapítjuk a növekedési ütem azon változásait, amelyek az egyes csoportok országaira jellemzőek, három csoportot vagy sorozatot kapunk, amelyek az ipari fejlődés három „típusát” alkotják, attól függően, hogy milyen volt az a felgyorsulás, amely elindította a fejlődést. Ugyanezt meg kell tenni az iparosítás hirtelen fellendülésének intenzitásával és időtartamával; a termelői javaknak a születő ipar össztermelésében elfoglalt arányával; az üzemek és vállalatok átlagos nagyságával; a fogyasztási színvonal változásaival; a mezőgazdasági munka termelékenységének alakulásával és a mezőgazdasági népesség által vásárolt iparcikkek mennyiségének növekedési ütemével kapcsolatban. Végül a speciális intézményeknek az iparosítás folyamatában betöltött szerepe oly módon építhető bele az általános tipológiába, hogy a jelentősen elmaradott országokban az állam nagymértékben hozzájárult a tőkeellátáshoz és a vállalatok vezetéséhez; a közepesen elmaradott országokban a beruházási bankok játszották ezt a szerepet; a legfejlettebb országokban elkerülhető volt ilyen speciális intézmények igénybevétele. Elképzelhető lenne olyan kvantitatív mutatók szerkesztése, amelyek segítségével össze lehetne hasonlítani a bank és az állam relatív hozzájárulását. A függő változók felsorolásánál – mint már említettük – ezt az esetet kivételnek kell tekintenünk abban az értelemben, hogy az institutionális rendszer egyes típusai közötti mennyiségi különbségeknek nincs ellenpárjuk a tárgyalt egyéb változóknak.

Feltéve, hogy a leírt művelet sikeresen végrehajtható, és az empirikus anyag elég nagy részét kielégítően el tudjuk rendezni ezen a módon, az eredmény az ipari fejlődés három főtypusát felölelő egységes séma lesz, amely típusok mindegyikét hat vagy hét altípussal kombinálva kell kezelni. A fő-típusok mindegyikében előforduló közös altípusok különbségei – mint ahogy természetesen a főtypusok közötti eltérések is – mind ugyanahhoz a rendező elvhez kapcsolódnak. Ennek megfelelően az, amit itt bemutatunk, valódi tipológiának tekinthető – legalábbis a fogalom formális értelmében. A tipológia ugyanakkor törekedhet arra is, hogy elég erős szubsztantív vagy explikatív szerkezetű legyen. Másképpen: úgy tűnik, hogy rendező elvünk, a viszonylagos elmaradottság foka (D) kielégíti a megfelelő szintű adekvátság követelményét, mert D annak a tényezőnek tekinthető, amely oka az egyes altípusok közti térbeli és időbeni eltéréseknek. A tipológia tehát kiterjeszthető oly módon, hogy magába foglalja a viszonylagos lemaradásnak az iparosítás folyamán bekövetkező változását. Ez legkönnyebben az utolsóként tárgyalt altípussal szemléltethető, amely az ipari tőkét biztosító speciális intézmények szerepéhez kapcsolódik. Valóban tanulságos megfigyelni, hogy a lemaradás csökkenésének hatására időben hogyan váltakoznak az ipari tőke forrásai. A közepesen elmaradott területeken az újraberuházott ipari profit veszi át a bankok korábbi szerepét: a tőke biztosítását. Azokon a területeken, ahol a lemaradás jelentékeny, a folyamat összetettebb: az állami költségvetést helyettesítik a bankok, a bankhitel helyébe pedig az ipari vállalatok újraberuházott profitjai lépnek.

Látható tehát, hogy a rendező elv – D változása – egyben magyarázó elv is. Itt természetesen nincs hely arra, hogy részletekbe bocsátkozzunk, kikötéseket és korlátozásokat tegyünk.

Nincs most többre szükség, mint hogy felvázoljunk néhány olyan tendenciát, melyek nyilvánvalóan léteztek Európában 1914 előtt. Ennek egyetlen célja az, hogy szemléltesse azokat az időbeni szabályszerűségeket, melyek a tipológia alapjául szolgáló rendező elv változásainak hatására jelentkeztek. Meg kell jegyeznünk még, hogy az ipari fejlődés kész tipológiája könnyen kitágítható szintek sorozatává. Ugyanis csak a szokásos unilineáris szintkoncepció nem fér össze az anyag tipológiai rendszerezésével.

Érdemes az iparosítás itt bemutatott tipológiáját összevetni az ipari fejlődés különböző típusainak korábbi felsorolásával. Az utóbbiak közül némelyik minimális változtatással vagy átalakítással került a tipológiába. Igaz ez a termelői javaknak a fogyasztói javakkal szembeni túlsúlyára mint az iparosítás különálló típusaira. Igaz a mezőgazdaság szerepének és az ipari tőke forrásainak különbözőségeire. Valamivel kevésbé igaz az ipari fejlődés „autonóm” és „erőltetett” típusai közötti megkülönböztetésre. A tipológiában az ellentétet talán csökkentette egy közbenső szintnek (a bankok szerepének) a bevezetése, és bizonyára csillapította a fejlődés erőltetett típusából az autonóm típus felé mutató időbeni változás. (Mellékesen ugyanez elmondható az „ideológiai” típusokkal kapcsolatban is, habár a tipológia tárgyalásakor nem említettük kifejezetten az ideológiát. Ezen a téren is megfigyelhetünk olyan időbeni változásokat – D változásának következményeként –, melyek során a viszonylag „erősebb” iparosítási ideológiákat viszonylag „gyengébbek” váltják fel.) Mindezen esetekben azonban az egyedi típusok beépültek egy egységes magyarázó keretbe. Semmit sem jelent ugyanakkor, hogy a felsorolt típusok közül mások nem szerepelnek a tipológiában. Ez történt a belső és a külső eredetű iparosítás vagy a folytonos és nem-folytonos fejlődés

szembeállításával; hasonlóképpen a tipológián kívül rekedtek a gazdasági és politikai motivációk vagy a strukturális és a nem strukturális változások közötti különbségtételek is. Már említettük, hogy a tipológiába sorolt összes esetet nemfolytonosnak tekintjük. Ugyanígy minden esetet belső eredetűnek és végül politikai motivációjúnak tekintünk, ugyanakkor azonban feltételezzük, hogy a politikai motívumok csupán megerősítik a gazdasági indítékokat. A politikai motivációt így nem tekintjük olyan tényezőnek, amely uralkodó és állandó erővé válik az iparosítás menetének formálásában. Természetesen – a tipológia belső elemeként – feltételezzük a gazdasági struktúra extenzív, sokoldalú megváltozását. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tipológia szempontjából a kizárt eseteket jelentéktelennek kellene tartanunk. Ezek inkább a tipológia alkalmazhatósági területének korlátait jelzik. Mint ilyenek, lényegesek a tipológia – mint a történelmi kutatás analitikus eszköze – értékének felbecsülése szempontjából.

Senki sem szeretné túlbecsülni – legkevésbé a szerző – azt a hasznót, amely egy ilyen eszköz alkalmazásából a kutatásra nézve származhat. Ezt a tipológiát néhány európai ország gazdaságtörténetének az első világháború kitörésével véget érő időszakából nyertük. Így térben és időben egyaránt korlátozott. S mi több, még olyan országokban is megfigyelhetők a „tipológiailag normálistól” való jelentős eltérések, amelyekre a tipológia állításai nagymértékben alkalmazhatók. Érdekes példa erre Olaszország. Végül is – és ezt nem szabad figyelmen kívül hagynunk – a tipológia általánosításai igen kis számú egyedi eseten alapulnak.

Ezzel egy időben nem szabad túlértékelni a tipológia pozitív tulajdonságait. A történelmi kutatás ilyen fajta veszélyének kulcsa az általánosítás túlzott kiterjesztésének kísértésében

rejlik. Ez rendszerint vagy a történelmi pontosság rovására történik, vagy azon az áron, hogy lényeges történelmi tényekről mondunk le. Világos tehát, hogy tipológiánk földrajzi és kronológiai határait nem kell szükségképpen annak fogya-tékosságaként elkönyvelni.

Még ezeken a szűk határokon belül is felmerül azonban a korlátozások összetett problémája. Egy tipológia rendező elve a történelmi anyag egy adott pontjából alakul ki, és egyben „igazolását” is innen nyeri. Egy bizonyos pontig tehát a tipológia nem az „analízis” eszköze. Szigorúan véve maga is analízis. Egy tipológiát felépíteni annyi, mint elvégezni a történelmi helyzetek és események egy bizonyos komplexusának analízisét. Az adott rendező elvben rejlő magyarázó erőt tekintve, a tipológia értéke elsősorban attól függ, hogy mekkora az eredeti „mag”, az a terület, amelyből kifejlődött a tipológia s – természetesen – amelyre vonatkozik.

Ha túllépünk ezeken a határokon, felmerül a kérdés, hogy milyen egyéb, még nem tanulmányozott történelmi helyzetek és események magyarázhatók ugyanezen rendező elv segítségével. És ez az a pont, ahol a tipológia várakozások sorozatává alakul át, és a szó igazi értelmében az analízis eszközévé válik. Világos, hogy ha ezek a várakozások igazolódnak és a rendező elv alkalmazhatósági területe kiszélesedik, a tipológia értéke tovább nő. Teljesen jogtalan azonban az a feltevés, hogy a negatív eredményeknek nincs semmiféle elemzési értékük. Ha az elvárt sémától való eltéréseket fedezünk fel, akkor az az elsődleges, hogy ezeket mint ilyeneket azonosítsuk. Az ilyen azonosításnak ugyanis önálló megismerő értéke van vagy lehet. A következő kérdés az, hogy vajon lehetséges-e úgy rendezni az eltéréseket, hogy módosítsuk, illetve kiterjesszük vagy a tipológia rendező elvét, vagy azokat az állításokat, amelyek magukba foglalják azt, s ame-

lyekre épül a fő- és altípusok struktúrája, mint ezt ebben a tanulmányban szemléltettük. Az eredmény egy átfogóbb és használhatóbb tipológia. A tipológia – mint az analízis eszköze – nagyobb szolgálatot is tehet abban az esetben, ha egy még járatlan területhez közeledünk. Egy már feltérképezett terület újralátogatásakor további bepillantásokhoz is vezethet. Végül azonban eljutunk egy olyan ponthoz, ahol a várttól való eltérések olyan nagyokká és jelentősekké válnak, hogy nincs értelme ezeket összevetni a számukra idegen rendező elvvel. Ez nem jelenti a régi tipológia megcáfolását. A történelmi általánosítások nem olyan egyetemes állítások, melyek azonnal megdőlnék, mihelyt felbukkan egy ritka jelenség. Hipotéziseink nem „törvényszerűek”. „Feltételesek”, s ilyenekként kell bánni velük. A történelmi általánosítások igazolása és érvényességi körük határainak felmérése egy és ugyanazon művelet. Egy állítás, egy megközelítés, egy tipológia értékét csak úgy lehet teljeskörűen felmérni, ha alkalmazhatósági határaikig tágítjuk ki őket. Ha a régi várakozások és az új adatok közötti különbözőségek feltárásának folyamatában a történész arra kényszerül, hogy egy új tipológiához vezető új rendezési elvet keressen vagy új kutatási úton járjon, úgy a típusok és altípusok régi rendszeréről valóban elmondható, hogy – mint a történelmi analízis eszköze – kétszeresen is igazolódott.

Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az előző vizsgálat nem tart igényt arra, hogy a modern ipari történelem egyetlen tipológiájának tekintsék. Célunk az volt, hogy néhány lehetséges példával illusztráljuk a felmerülő konceptuális és szerkezeti problémákat. Akár ösztönöz a választott példa más megközelítésekre, akár nem, reménykedhetünk újabb tipológiák létrejöttében, és a különböző tipológiák konfrontációjából joggal várhatunk további magyarázatokat. Nagyon

igaz, hogy rendszerint a problémák osztályozásával kezdünk, és továbbhaladva a problémák osztályozási módjait osztályozzuk. Talán az ipari fejlődés tipológiáinak a tipológiájáról is megtudunk valamit, s új kérdések felvetését engedi meg, mely kérdések továbbvisznek a soha véget nem érő kutatás útján.

TÁRSADALMI ATTITŰDÖK, VÁLLALKOZÁS ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS

A „társadalmi attitűdök” kifejezés nem túlságosan pontos. Mértéktartással kezelendő, különben hamarosan olyan tág fogalommá válik, hogy felöleli az állami gazdaságpolitika egész területét – tehát mindazt, amit ezen a konferencián, nagyon helyesen, egy külön ülés témájául szántak.¹ Mi itt lényegében azzal foglalkozunk, hogy milyen hatást gyakorolt a vállalkozókkal és a vállalkozói tevékenységgel kapcsolatos köznapi értékrend egy ország gazdasági fejlődésére, vagyis azzal, hogy milyen az általános szellemi légkör, amelyben a vállalkozói tevékenység zajlik. A probléma még ilyen korlátozásokkal is mérhetetlenül tág, s mielőtt bármiféle megalapozott következtetésre juthatnánk, számtalan, nagy türelmet igénylő monografikus kutatásra van szükség. Így hát a következő impresszionisztikus megjegyzésekkel csupán annyi a célunk, hogy bemutassunk néhány, már felsorakoztatott általános gondolatmenetet, óvatosságra intsünk bizonyos absztrakt modellek túl készséges elfogadását illetően, s intelmeinket a XIX. századi európai gazdaságtörténet néhány részterületére való utalással illusztráljuk. A hangsúly inkább az iparosítás korai szakaszán lesz, mintsem az érett gazdasági viszonyokon. Egy rövid utalástól eltekintve, az a kérdés is kívül reked e tanulmány vizsgálódási körén, hogy az európai

történelem tapasztalatai mennyiben hasznosíthatók az elmaradott országok jelenlegi problémáinak értelmezésekor.

A tárgyalt probléma kutatása még gyermekcipőben jár. De a Harvard Vállalkozástörténeti Kutatóközpont, Arthur Cole hozzáértő vezetése alatt, hosszú évekig nagy időt és energiát szentelt egy „vállalkozás-szempon­tú gazdaságtörténeti megközelítésnek”, és nagy figyelmet fordított a vállalkozással kapcsolatos társadalmi attitűdök kérdésére. A vállalkozás kutatása az Egyesült Államokban alapvetően két forrásból kapott intellektuális ösztönzést. Természetesen nagymértékben befolyásolta Schumpeter gazdaságfejlődési teóriája, amely a gazdasági változások folyamatában központi szerepet tulajdonít az innovatív vállalkozónak. Schumpeter professzor, 1950-ben bekövetkezett haláláig, szoros kapcsolatban állt a Harvard Kutatási Központtal, és a schumpeteri hipotézisek és ötletek gazdagsága egészen természetes módon számos kutatási irányra tett meghatározó hatást. De a kutatás viszonylag korai szakaszában, amikor a kutatók kezdték felfogni a vállalkozók társadalmi helyzetének problémáját, szükségét érezték egy szigorúbb és átfogóbb szociológiai keretnek is. Ilyen keretet számtalan kortárs szociálpszichológiai, antropológiai és szociológiai tanulmány kínált; a legnagyobb szabású és legrendszeresebb kifejtést talán a Talcott Parsons és a körülötte csoportosuló tudósok által az utóbbi két évtizedben kidolgozott elméleti struktúra nyújtotta. Szükségtelen és lehetetlen is, hogy itt elmélyedjünk a parsonsi rendszer tárgyalásában, még ha a szerző eléggé felkészültnek érezné is magát erre. De helyénvaló néhány szót ejteni egyes specifikus fogalmakról, olyan és csakis olyan mértékben, amilyen mértékben ezek a vállalkozás kutatását befolyásolják.² Ebből a szempontból az úgynevezett szerepelmélet a legfontosabb. A közösség individuális tagjai specifikus társa-

dalmi szerepeket töltenek be, s a szerep „többnyire a társadalmi rendszer konceptuális egysége”.³ „A szerep elsődleges alkotóeleme a szerepelvárás”,⁴ ami azt jelenti, hogy az egyes emberek különböző szerepek eljátszását várják egymástól. A szerepelvárás teljesítésére pozitív és negatív szankciók (jutalmak és büntetések) ösztönöznek. A szerepelvárások és szankcionális módok a közösség általános érvényűvé vált értékrendjeiben intézményesülnek. Egy magas fokon integrált társadalomban „a személyiségrendszer internalizálja” ezeket az értékeket, azaz az egyes emberek elfogadják és alkalmazzák őket. Ebből adódóan az értékrend a cselekvés kulcsfontosságú meghatározójává válik.⁵

Nehéz eltitkolnunk afölötti csodálkozásunkat, hogy ezek a fogalmak hatással lehettek olyan kutatókra, akik a gazdasági változás folyamatát igyekeznek megmagyarázni. Úgy látjuk, hogy ezek a fogalmak egy statikus rendszer részei. Természetesen a rendszer állandó változásban van. Parsons és kollégái írásai sokféleképp figyelmeztetnek erre. Az *Általános cselekvéstudomány*ben explicite ki van fejtve, hogy a mű a rendszer általános „törvényeinek” megformulálásában nem megy túl a „kategoriális” szinten (50–51. l.). Figyelmeztető jelzés az is, hogy problematikusnak tekinthető és nem kezelhető előítéletes módon a szelekciós vagy értékállandóknak mint a konkrét cselekvés meghatározóinak empirikus szignifikanciája (63. l.), hogy veszélyeket rejt magában a „magatartás túl rigid” felfogása és az „egy bizonyos társadalmon belüli uniformitás” túlbecsülése (225. l.). Ami a legfontosabb, Parsons külön hangsúlyozza, hogy „a társadalmi változás legfőbb csírái” (179. l.) igen gyakran épp a társadalmi integráció elért szinten való fenntartásának sikertelenségéből származnak. Az olvasónak az a benyomása, hogy Parsons helyesen látja a rendszer statikus karakterét. És mégis

kijelenti, hogy a rendszert fenntartó tényezőkre vonatkozó állítások „elvileg egyszersmind a változást eredményező tényezőkre is vonatkoznak”. A társadalmi dinamika tehát, úgymond, benne foglaltatik a koncepcióban; a változás folyamatai lényegében az értékrendszerek közötti konfliktusokban keresendők. Ez azonban egyelőre csak ígéret. Amíg nem váltják be, helyesebb azt állítani, hogy a figyelem főként a társadalmi állapotra s nem a társadalmi változásra irányul.⁶ Mindazonáltal a vállalkozás kutatását a rendszer statikus és – keletkezőben levő – dinamikus elemei egyaránt ösztökélik. Ez világosan kiderül a Vállalkozástörténeti Kutatóközpont által összeállított *Change and the Entrepreneur*⁷ (Változás és a vállalkozó) című úttörő jellegű tanulmánykötetből. Így Arthur Cole ebben a kötetben kifejezett jelentőséget tulajdonít annak, hogy milyen mértékű társadalmi jóváhagyásban részesül a gazdasági célú vállalkozói tevékenység valamely gazdasági környezetben, és Indiától Franciaországig különféle társadalmi rendszereket tekint át, ahol a vállalkozói tevékenység – eltérő mértékű – rosszallásba ütközik (87–88. l.). Leland H. Jenks gondolatébresztő tanulmányában⁸ részletesebben foglalkozott a szerep tényezőivel, azaz a speciális pozíciót betöltő egyének magatartására vonatkozó előírásokkal. És az olyan emberek sajátos magatartásával foglalkozva, mint az idősebb Morgan vagy Cyrus McCormick, kifejtette, hogy – legyenek bármily fontosak is egyéni alkatuk szempontjából a véletlenszerű tényezők – cselekedeteik csak társadalmunk kulturális mintáinak összefüggésébe helyezve érthetők meg (131–132. l.). De Jenks még tovább is megy egy lépéssel; megkülönbözteti egymástól a személyes és a társadalmi szerepeket, és külön hangsúlyozza, hogy a kettő eltérhet egymástól. Az ilyen eltérések jelzik – úgymond –, ha jelentős társadalmi változás van folya-

matban (138. l.). Azt várhatnánk tehát, hogy a vállalkozói deviancia fogalma lesz a vállalkozói magatartás és az újító vállalkozói szerep megértésének elsődleges eszköze. Azonban hamarosan visszakeveredünk a kiindulóponthoz. A magyarázósema középpontjába megint a „társadalmi szerepek” és az elvárt magatartás biztosítását szankcionáló törvények kerülnek. Így aztán csak arra a tényre hagyatkozhatunk, hogy a vállalkozók esetében a társadalmi szerepek különösképpen „meghatározatlanok” és „flexibilisek”, ami viszont, mint mondják, egyebek közt abból származik, hogy a vállalkozói pozíció „a gazdasági struktúrát érintő újítások bevezetésének feladatával és lehetőségével jár együtt” (147. l.).

Végül említenünk kell Thomas C. Cochran ugyanezen kötetben közölt tanulmányát.⁹ Cochran írása, jóllehet ugyanabba a fogalmi keretbe helyezkedik, mint az előbbiek, a mi szempontunkból különösen érdekes, mert új, sajátos meghatározást ad a deviáns magatartásról. Arról beszél, hogy bizonyos szankciók a „deviáns magatartás bátorítását” célozzák (160. l.). Így a deviancia fogalma elválik a társadalmi és személyes szerepek közti diszkrepanciától, és a deviáns magatartás teljes összhangba kerül a társadalmi szerepelvárásokkal. Cochrannál a deviancia nyilvánvalóan valami mást jelent, mint mondjuk, Florenc Kluckhohnnál, aki a társadalmilag tiltott magatartással azonosítja azt.¹⁰ Cochran felfogásában a deviancia egyszerűen az innovációhoz kapcsolódik, s az uralkodó értékrend integráns részeként jelenik meg.

Hová vezet mindez? A társadalmi változás *születőféiben* levő új elméletének vagyunk tanúi itt? Hogyan tudja hasznosítani az oly bőségesen rendelkezésre álló analitikus eszközöket a gazdaságtörténész, aki a társadalmi változás empirikus folyamatait igyekszik megvilágítani, s kivált a vállalkozói

magatartást próbálja megérteni? Ezekre a kérdésekre kétségkívül csak tapogatózó válaszok adhatók.

Dinamikus elmélet? Úgy tetszik, ez az elmélet kétféle módon vet számot a gazdasági változással. Egyfelől, tökéletesen megfelel neki egy magas fokon integrált társadalom, amelyben a gazdasági innováció általánosan elfogadott magatartási móddá vált. Mivel az innovációs folyamat – ahogy Schumpeter nevezte – a „kreatív destrukció”¹¹ megjelenésével jár, az átalakulás várhatóan a gazdasági változás áldozatainál nonkonform értékek megjelenésére vezet, ám ezek vagy elhanyagolhatók, vagy pedig a közösség feltételezett integrációja olyan nagyfokú lesz, hogy még a vesztes is teljesen magáévá teszi a társadalmi értékrendet, úgyhogy

Mit dem Geschick in hoher Einigkeit,
Gelassen hingestützt auf Grazien und Musen,
Empfängt er das Geschoss, das ihn bedrauet,
Mit freundlich dargebotnem Busen
Vom sanften Bogen der Notwendigkeit.*

Akárhogy is, kétségtelenül ez az a fajta „beépített” dinamizmus, amire Cochran gondolt. Másfelől ott a deviáns vállalkozói viselkedés eredeti, torzítatlan fogalma. Erre a fogalomra célzott Jenks a személyes és társadalmi szerepek közti diszkrepanciáról szóló értekezésében, aki azonban javaslatától igen hamar elállt.¹²

* S mint ki teljesen sorsának veti alá magát
Nyugodtan hagyatkozva gráciákra és múzsákra
Várja a fenyegető nyilat
Készséggel tárja keblét
A szükségszerűség szelíd íja elé

Önmagában természetesen mindkét fogalom értelmes. Annýt azonban megemlíthetünk, hogy Cochran társadalmában a schumpeteri innováció fogalom jórészt érdektelenné válik. Schumpeter „megkülönböztetett gazdasági funkciót” tulajdonít az innovációnak, *inter alia** a környezetnek az újítókkal és az újítási folyamattal kapcsolatos ellenállása miatt.¹³ Mihelyt csökken a környezet ellenállása, „kevésbé értékelendő a személyiség és az akaraterő”.¹⁴ Más szavakkal: az ilyen társadalmak esetében a vállalkozásra összpontosító kutatás kisebb lehetőséget kínál a társadalmi változás folyamatainak megértésére. Mindenesetre Cochran társadalma kevésbé emlékeztet az iparosítás küszöbén álló gazdaságokra, amelyeket erősen korlátoz a gazdasági fejlődéssel szembeni hagyományos ellenállás.

A bevett értékrendet felborító devianciát bizonyos értelemben tekinthetjük a gazdasági változást előidéző dinamikus erőnek. Ám ez az a pont, ahol elméleteink – mind az általános, mind a vállalkozói elméletek – cserbenhagynak. Mert noha bizonyos történelmi szituációkban érthető, ha egy uralkodó társadalmi értékrendet természetesnek vesznek, sokkal kevésbé megfelelő, ha a deviáns magatartást kész tényként fogadják el. Ha egy évszázados hagyományokon alapuló mezőgazdasági közösséggel foglalkozunk, adottnak vehetjük ezeket a hagyományokat, s nem sokat kell törődnünk az okokkal és az indokokkal. De mihelyt deviáns értékek jelennek meg a gazdasági színtéren, óhatatlanul tovább kell vizsgálódnunk. Fel kell tennünk a kérdést: honnan az értékorientáció változása, mi okozta a váratlan fellendülést? Az elméleti keretben nincs semmi, ami egy ilyen vizsgálódás alapja lehetne, leszámítva talán néhány implicit és kidolgo-

* Többek között (latin). – *A szerk.*

zatlan gondolatot a deviáns és az általánosan elfogadott magatartás közti feszültség elfogadható fokáról. A deviancia fogalmát általában óvatosan vezetik be, és minden átmenet nélkül vetik el, s ilyenkor megint a cselekvést meghatározó domináns értékrendre s a vállalkozói magatartás szankcionálására kerül a hangsúly. Így hát a nyitva maradt kérdések a társadalmi jóváhagyás problémájára összpontosítanak.

Mi a szerepe a társadalmi jóváhagyásnak a vállalkozói tevékenység kibontakozásában? És különösen mi a jelentősége a gazdasági fejlődés kulcsfontosságú stádiumában, amikor egy ország gazdasága hirtelen robbanásszerű fejlődésnek indul? Komoly hátráltató tényezőnek tarthatjuk-e a társadalmi jóváhagyás hiányát? Jelentős hatással van-e a vállalkozói tevékenység tartalmára, és eredményez-e a vállalkozói attitűdökben olyan adaptációt, amelyről elmondható, hogy befolyásolja egy ország gazdasági fejlődésének ütemét és jellegét? Ezek a kérdések természetesen csak kiterjedt empirikus kutatás alapján válaszolhatók meg. Ilyen kutatás híján úgy kell felfogni az alábbi megjegyzéseket, mint szétszórt, de talán releváns történelmi anyagra támaszkodó benyomások óvatos előadását.

Az elméleti formula megejtően egyszerű: a társadalmi jóváhagyás szignifikáns módon befolyásolja a vállalkozói tevékenység mennyiségét és minőségét. Néha egyenesen úgy látszik, mintha a társadalmi jóváhagyás a sikeres vállalkozás előfeltételének számítana. De elkerülhetetlenül kétségeink támadnak, mihelyt a történelmi tényeket firtatjuk. Felidézhetjük Augustin Thierry *Tiers Étatjának** drámai sorait, melyek a *főadóbérlőkről* szólnak. Gyűlölték és lenézték őket, pusztá létük arcul csapása volt mindannak, ami korábban

* Harmadik rend. – *A szerk.*

a jóság és tisztesség mértékének számított, örökös vádaskodások és időnként kegyetlen üldöztetések céltáblái voltak – gazdaságilag és társadalmilag mégis előreléptek és prosperáltak, vállalkozói erejük megingathatatlan maradt.¹⁵ *Toujours maudits et toujours nécessaires*: átkozott és nélkülözhetetlen tevékenységet űztek, környezetük tápot adott családjaiknak, és elnézte kapzsiságukat. Miért nem törölte le e hivatal szégyenfoltját a társadalmi elítélés Franciaország orcájáról? Talán azért, mert a társadalmi szankciók rendszere gyakran túl gyenge, hacsak nem élvezi az állami szankciók támogatását, s lehet, hogy ez utóbbiak tükrözik, de az is lehet, hogy nem tükrözik a domináns értékrendet. Vagy talán azért, mert a társadalmi értékrendet nem vették túl komolyan; talán, mert a tisztán kifejtett, de hatástalan értékrend mögött egy másik, ténylegesen működő rendszer lappangott. Lehet, hogy így volt, azonban elővigyázatosnak kell lennünk. A társadalmi cselekvés meghatározó tényezőinek vizsgálatát tűztük ki célul. Ha társadalmi értékeket bizonyos tevékenységek meglétéből kezdünk kikövetkeztetni, egy hibás gondolati körbe kerülünk, s eltorlaszoljuk az átgondolt vizsgálat felé vezető utat.

Vessünk egy futó pillantást a XIX. század második felének Oroszországára. Mint köztudott, a hatvanas évek elején, a jobbágyfelszabadítást követően, a korábbi jobbágyok és gyermekeik példátlan mértékben fordultak a legkülönbébb vállalkozói tevékenységek felé, beleértve a volgai kereskedelmi flotta létrehozásának és üzemeltetésének nagyszabású vállalkozását is. Aligha kétséges mármost, hogy az ő tevékenységük is összeütközésbe került az uralkodó értékrenddel, amit változatlanul a hagyományos agrármodell határozott meg. Isten arra szánta az embert, hogy jóra való életet éljen, ehhez pedig hozzá tartozott az Istentől való föld megművelése

s a részesedés annak áldásos gyümölcseiből. A jóra való élet bizonyára nem jelentette a gazdagság utáni heves vágyakozást, az e világon való vagyongyűjtést, ahol mindez a „pénznek szerelme – gonoszság gyökere”. A népi bölcsesség számtalan közmondásban, mesében és dalban hangsúlyozta a gazdagság bűnös eredetét. S e tevékenységek mégis akadálytalanul folytak tovább, nagy vagyonok halmozódtak fel, és nagy, sikeres vállalkozói újításokat vezettek be.

Nem kétséges, hogy a vállalkozói tevékenység Oroszországban szinte az egész XIX. század folyamán erős rosszallás tárgya volt. A birtokos és az udvari nemesség csak lenézni tudott mindenfajta vállalkozói tevékenységet, kivéve a sajátját. És néhány említésre méltó kivételtől eltekintve, vonakodott komolyabban hozzájárulni az ipari fejlődéshez. Mivel a parasztságtól elszakadtak, a vállalkozókat az értelmiség is lenézte. Ez utóbbi, ha lehet, még a parasztságénál is erősebb ellenszenvet táplált a pénzhajhászás iránt, habár ellenszenvének gyökerei kétségkívül a parasztság értékrendjéig nyúltak vissza. Bizonyos értelemben az értelmiségi narodnyikság a „népi” értékrend felkarolására tett tudatos kísérlet volt. Innen származtak az értelmiség ellenérzései a burzsoáziával, a nyerészkedő osztállyal szemben. A XIX. század folyamán hosszú évtizedekig csupán egyetlen olyan kiemelkedő figura akadt az orosz szellemi életben, aki nem mindenben osztotta ezt az elutasító magatartást. Ez Belinszkij volt, aki legalább egy kérdésben visszautasította azt az elképzelést, hogy prosperálhat egy ország, amelynek nincs burzsoáziája. Ám ugyanez a Belinszkij a legszenvedélyesebb kifejezésekkel ostorozta a kereskedőt, a „hitvány, megvetésre méltó, közönséges teremtményt, aki csak és kizárólag Hadészt szolgálja”.¹⁶

De mi volt az értékrendjük maguknak a vállalkozóknak? Deviánsak voltak? Ami a viselkedésmódjukat illeti, bizo-

nyára igen. Mivel azonban eleve kizártuk a lehetőségét, hogy tevékenységekből értékekre következtessünk, azt a kérdést kell feltennünk, deviánsak voltak-e abban az értelemben, hogy saját értékrendjük eltért az uralkodó értékrendtől. Ez pedig erősen kétségesnek látszik. Jó időbe telt, amíg az orosz üzletember valamiféle saját értékrendet alakított ki. Nagyon is jól tudta, hogy az elfogadott normák szerint bűnös életet él, s komolyan igyekezett templomi adományokkal jóvátenni bűneit – ezeket az adományokat Vlagyimir Szolovjov cinikusan – s talán igazságtalanul – „Isten csúszópénzei”-nek nevezte el. Sokkal helyesebb, s a levelekből és memoárokból ismert tényekkel is inkább összhangban van, ha valamilyen mélységesen rossz közérzetről beszélünk, és nem két értékrendszer közötti eltérésből, hanem egy domináns értékrend és egy ezzel szembeszegülő társadalmi cselekvés különbségéből magyarázzuk ezt a rossz közérzetet. Ebből a konfliktusból eredően jelent meg a „bűnbánó kereskedő” figurája (mely a „bűnbánó nemes” jobbágyfelszabadítás előtti időkből származó figurájának a nyomába lépett), akit Csehov oly hatásosan jelenít meg a *Cseresnyéskertben*. És Lopahin kitalált figurája, úgy tetszik, a XX. század elején a valóságban megszaporozódott olyan kereskedők és gyárosok formájában, akik jelentős összegeket juttattak el forradalmi szervezetekhez – a bolsevik párthoz is –, s akiknek egy kiemelkedő, bár nem éppen egyedülálló példája Száva Morozov, a nagy textilgyáros volt.

Kétségbevonhatatlan, hogy a XIX. század utolsó évtizedében a helyzet némileg megváltozott. Kezdett kialakulni a vállalkozói csoport független értékrendje. Csak össze kell hasonlítani az Osztrovszkij darabjaiban megjelenő kereskedőtípusok faragatlan despotizmusát Gorkij *Foma Gorgyjevének* sokkal civilizáltabb, önbizalmat sugárzó figuráival.

És valami hasonló változás figyelhető meg az értelmiség magatartásában is: az értelmiség elszakad a hagyományos narodnyikságtól, és ugyanazzal a radikális szenvedéllyel a marxizmus tantételei felé fordul. Oroszországban a századfordulón az értelmiség széles rétegei – melyeken belül a forradalmi csoportok természetesen csak egy csekély kisebbséget alkottak – paradox módon épp a marxizmus hatására békültek meg valamiképp a burzsoáziával, s gondolataikban a megvetésre méltó kereskedő képét az építő és újíto figura képzele váltotta fel. De nem kerülheti el a figyelmünket, hogy ez a fejlődés mennyire megkésett és töredékes.

Mire lehet következtetni mindebből? Hogy a vállalkozókkal szembeni társadalmi attitűdök, az értékrendek – akár dominánsak, akár deviánsak – egyaránt lényegtelenek, s egyáltalán nem befolyásolják a fejlődést? Ez csaknem bizonyosan helytelen következtetés lenne. Mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy az Oroszországban széles körben elterjedt társadalmi attitűdök, melyek nyilvánvalóan kedvezőtlenek voltak a vállalkozásra nézve, erősen csökkentették a potenciális vállalkozók számát, s ezzel visszafogták az ország gazdasági fejlődésének ütemét.¹⁷ Ez kétségkívül valószínűen hangzik. Az orosz diákok még a XX. században is meglehetősen lenéztek a gyakorlati foglalatossággal járó pályákat, különösen az üzleti tevékenységet. Ha nyugati egyetemekre kerültek, ugyancsak lekezelték kollégáikat, mivel azok magatartását durván materialisztikusnak találták. Az orosz diák szóhasználatában a „karrier” szégyellnivaló kifejezés maradt. Feltehető, hogy ez az attitűd bizonyos mértékig hátráltatta az ország iparosítását. Mindazonáltal nem akadályozhatta meg az 1890-es évek ragyogó periódusának gyors iparosítását, amikor az ipari növekedés üteme 9% körül mozgott.

Ésszerűbbnek tűnik az a nézet, mely szerint a sokáig fenn-

maradó preindusztriális értékrend, a vállalkozókkal és az új gazdasági tevékenységformákkal szemben táplált ellenérzés egészében véve valami más hatást gyakorolt a gazdasági fejlődésre. Valószínű, hogy Oroszországban – és az európai iparosítás történetében mindenütt másutt is – inkább ahhoz a fejleményhez járultak hozzá valamelyest, hogy az iparosítás folyamata gyors növekedési periódusokba torkollt. Éppen azért, mert az értékrend nem egykönnyen változik, mert a gazdasági fejlődésnek át kell törnie a megszokás, az előítélet és a stagnáció korlátait – melyeknek a vállalkozással szembeni beállítottság csak az egyik jelentős eleme –, az iparosítás nem bontakozik ki addig, amíg nem kezd rendkívül nagy nyereséget ígérni, s meg nem teremtnének egy tipikus nekilendülés előfeltételei.¹⁸ A vállalkozókkal szembeni beállítottság ezért valóban késleltetheti a gyors iparosítás kezdetét. De valamivel hosszabb periódust tekintve, a késedelem pusztán tényénél sokkal fontosabb, hogy az ilyen attitűdök befolyásolják az iparosítási folyamat jellegét is. Ugyanakkor világos, hogy tarthatatlan az a próbálkozás, mely az elmaradott országok gyors iparosítási rohamait egyszerűen a társadalmi attitűdök elmaradottságával magyarázza. A technikai haladás, a Nurske által „kiegyensúlyozott növekedésnek” nevezett jelenség halmozódó előnyei és a gyors intézményi változások egyaránt összetevői az eredménynek.

Mielőtt néhány általános következtetésre jutnánk, változzék a szín, s időzzünk még egy kicsit néhány más empirikus munkánál, melyekre az imént tárgyalt általános elméleti struktúra hatással volt. A színhely Franciaország, a probléma pedig, amire választ keresünk, az ország gazdasági fejlődésének viszonylag lassú üteme. Itt főként David S. Landes és John E. Sawyer könyvei tarthatnak számot érdeklődésre.¹⁹

A tétel egyszerű: Franciaországban a gazdasági fejlődés egyik igen fontos, talán legfontosabb hátráltató tényezője a vállalkozói magatartás jellege volt, ezt a magatartást pedig nagyrészt az ország korábbi értékrendje alakította ki. Ezzel kapcsolatban tekintetbe veendő és megmagyarázandó – hogy csak néhány fontos kérdést érintsünk – a francia vállalkozó állítólagos irtózása a kockázattól s a hitelkötelezettségektől, konzervatív szellemisége, húzódozása az éles versenyhelyzetektől, az a körülmény, hogy a vállalkozó inkább a magas profitban, mint a nagy forgalomban érdekelt, hogy a francia vállalatok családi jellegűek és kisméretűek, és hogy az üzletember társadalmi státusát alacsonynak tartják, amiért aztán Franciaországban a kiugró tehetségek inkább a „tradicionális rangokkal járó pályák” felé orientálódnak.²⁰ Ehhez a képhez Sawyer azt tette még hozzá, hogy rámutatott, milyen erősek a modern Franciaország kulturális modelljében az *ancien régime* maradványai.

Meglehet, némileg méltánytalan e nézetek eredetét kizárólag általános teoretikus fogalmakban keresni. Úgy tetszik, a két szerző gondolkodását részben az általuk választott *tertium comparationis* befolyásolta az a körülmény, hogy minden esetben az Egyesült Államokkal hasonlították össze Franciaországot. Ez az összehasonlítás nyilván tökéletesen helytálló, ha a szerzők az amerikai és a francia gazdaság közti kétségtelenül meglevő különbségeket kívánják megértetni. De ha ezt követően – mint nálunk is – a „francia ipar és kereskedelem” különös „gyengeségének” bizonyítása következik, akkor az Egyesült Államokkal való összevetés aligha túlzottan hasznos, s az összehasonlítás inkább olyan országokkal lett volna helyes, melyeknek területe, földrajzi helyzete és történelmi háttere hasonló Franciaországhoz, melyekben mindazonáltal a gazdasági növekedés üteme gyor-

sabbnak mutatkozott. Németország volt a kézenfekvő alternatíva, és szerzőinknek legalább meg kellett volna indokolniuk, hogy miért nem választották ezt a nyilvánvaló megoldást.

Ha Németországgal hasonlítjuk össze Franciaországot, úgy nyomban kiderül, hogy Landes legtöbb tényezője megvan a német gazdaságban is. A preindusztriális társadalmi értékek ellenállóképessége itt sokkal nagyobb volt, mint Franciaországban. A családi vállalat erős maradt, s az alsóbb vállalkozói kategóriák, melyek igen nagy számban voltak jelen, aligha viselkedtek másként, mint a franciáknál. Az a századfordulón kelt megállapítás, mely szerint a modern gazdasági fejlődés csupán a német gazdasági struktúra csúcsát formálta át, míg lejjebb minden középkori maradt, természetesen erős túlzás. De ennek a túlzásnak volt bizonyos értelme, s legalább annyira vonatkozott Franciaországra is, mint Németországra.²¹

Természetesen a felvázolt kép mindenképpen egyoldalú. Landesnek, hogy állítását fenntarthassa, ki kell rekesztenie a vizsgálódásból a francia vállalkozói törekvések legnagyobb és legfontosabb területeit, a vasutakat, a bányákat, a vas- és acélipart, a bankokat s a nagykereskedelmet, és kiigazító lábjegyzetekkel és mellékmondatokkal kell operálnia. A Németországgal való összevetés másfelől felszínre hozhatta volna, hogy a XIX. században a francia vállalkozói kedv néhány területen kétségkívül meghaladta a németet. Az a kérdés, hogy pontosan kié az elsőbbség a nagyáruházak bevezetését illetően, talán még ma is meglehetősen terméketlen vita tárgya,²² az azonban nem kétséges, hogy a franciák egy egész sor jelentős vállalkozói újítást vezettek be ezen a téren; ugyanígy tény, hogy e tekintetben Németország, legalábbis a század végéig, még elmaradt nyugati szomszédjától. Felix

Potint, a nagy francia vállalkozót, az állítólagos francia értékrend egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy előadja híres, teljességgel „amerikai” mondását, miszerint: „Des affaires avant tout, le bénéfice viendra ensuite”.* Potin sikeresen realizálta jelentős kiskereskedelmi újításait, már jóval az előtt, hogy az ilyen gondolatok Németországban teret kaptak volna.²³ Mindenesetre, ha Landes megütközik azon, hogy az amerikai élelmiszer-kiskereskedelemtől eltérően a francia mennyire specializált, ugyanígy azon is el kéne csodálkoznia, hogy Németországban cseppet sem más a helyzet. Somerset Maughamnak igaza volt, amikor azt állította, hogy aki meg akar ismerni egy idegen országot, annak legalább még egy idegen országot ismernie kell, s hozzátette: „Arnold Bennett megingathatatlanul hitt a franciák azon megkülönböztető sajátosságában, hogy kávé és zsemle reggeliznek”.²⁴ Ezt a tanácsot – nekem úgy tűnik – az összehasonlító gazdaságtörténet területén is érdemes meg-szívlelni.

Természetesen igaz, hogy a német ipar növekedési üteme a XIX. század második felében meghaladta a franciáét. A növekedési ütemek különbségét magyarázó tényezők egy része teljesen nyilvánvaló. Az egyik bizonyára a Ruhr-vidékhez hasonlítható szénmedence hiánya egy olyan időszakban, amikor minden vagy csaknem minden telepítési húzóerőt a szén képviselt. A másik a családi birtok túlsúlyának kedvezőtlen hatása a munkaerő iparba áramlására. Ha mindent összevetünk, s mérlegeljük az egyes tényezők valóságos súlyát, nem biztos, hogy a francia és a német vállalkozói magatartásban említésre méltó különbségek

* Mindenekelőtt az üzlet, csak ezt követi a haszon. – *A szerk.*

lennének felfedezhetők. De az a feltételezés egészen biztosan jogosulatlan, hogy az ilyen különbségeket – ha egyáltalán voltak – szükségképpen a szerepek, szerepelvárások és értékorientációk kategóriáival kell leírni. Világos, hogy a vállalkozói magatartások variációinak semmi közük nincs a domináns értékrendhez és a társadalmi jóváhagyás fokához. E változatok a különböző jövedelmi szintek, életkörülmények, természeti adottságok eredményei lehetnek, s kétségtelenül azok is.

Bizonyos értelemben ugyanez érvényes az Egyesült Államokkal való összevetésre is. Nem lehet kétséges, hogy a „domináns értékrend” különbségei könnyen felfedezhetők Franciaország és egy olyan ország közt, amelynek gazdasága nagyrészt – bár korántsem teljes mértékben – érintetlen maradt a prekapitalista hagyományok hatásától. E különbségekre Ernest Renan egy ízben kemény szavakkal utalt: *Nous sommes une race des gentilshommes; notre idéal a été créé par des gentilshommes, non comme celui de l'Amérique, par d'honnêtes bourgeois, de sérieux hommes d'affaires. Les personnes qui poursuivent si avidement l'idéal américain oublient que cette race n'a pas notre passé brillant, qu'elle n'a jamais de noblesse, que le négoce et la fortune l'occupent tout entière.*

Les meilleurs choses (par exemple, les fonctions du prêtre, du magistrat, du savant, de l'artiste et de l'homme de lettres sérieux) sont l'inverse de l'esprit industriel et commercial, le premier devoir de ceux qui s'y adonnent étant de ne pas chercher à s'enrichir, et de ne jamais considérer la valeur vénale de ce qu'ils font.²⁵ Ezek az indulatos kijelentések nem támaszthatnak igényt abszolút precizításra, és óvakodnunk kell az ilyen könnyed általánosítástól.²⁶ De nem ezen van a hangsúly. Amit fontos megemlítenünk, az

az, hogy – még az amerikai és francia „értékrendek” eltéréseinek ebben a klasszikus esetében is – nyilvánvalóan egy sor nem dogmatikus, gondos kutatást kell végezni, mielőtt kialakítanánk elképzeléseinket, akár arról, hogy milyen jelentőséget tulajdoníthatunk ezeknek az eltéréseknek, akár a két ország számtalan más különbségéről.

Az eddigiekből talán levonható néhány következtetés. A merev fogalmi keretek kétségkívül hasznosak lehetnek kérdéseink megfogalmazásakor, de mindig felmerül a veszély, hogy kérdéseinkre hamis választ kapunk. A társadalomtudományokban mélyen gyökerező vágyakozás él az egyedül helyes általános megközelítés, a minden időben és minden körülmények közt egyaránt érvényes általános törvény felfedezése iránt. Ezt az álláspontot azonban meg kell haladni, mivel túlbecsüli mind a gazdasági realitás egyszerűségét, mind a tudományos eszközök erejét. Amikor a gazdaságtörténész elrendezi és értelmezi anyagát, legfeljebb annyit remélhet, hogy felfedez valamilyen korlátozott érvényű témát, amely bizonyos helyeken és bizonyos időszakokban magyarázó értékű lehet, másutt viszont abszolút alkalmazhatatlan. És ez teljes mértékben igaz a fentebb tárgyalt kategóriákra is. E kategóriák érthetően akkor a leghasználhatóbbak, amikor vagy stagnáló primitív közösségekre alkalmazzák őket, ahol egyáltalán nincs fejlődés, vagy a beépített dinamizmus elemeivel rendelkező, magas fokon integrált, fejlett társadalmakra. Paradox módon hangozhat, hogy az általános értékrendre épített elemzés kitűnően alkalmazható, mondjuk, egyrészt a navaho indiánokra, másrészt pedig a mai amerikai társadalomra. Ez magyarázatot adhat az antropológia és a modern szociológia közt fennálló szoros kapcsolatra, s talán arra az oly gyakran hangoztatott, erős, bár illuzórikus érzésre is, hogy *plus ça change, plus*

c'est la même chose^{27*}, ami azért illuzórikus, mert eltekint a tényről, hogy a fogalmi séma a fejlődés közbenső szakaszaira sokkal kevésbé alkalmazható. Mindenesetre joggal merülhetnek fel súlyos kétségek azzal kapcsolatban, hogy a szerepelmélet s mindaz, ami belőle következik, jelenlegi formájában túlzottan használható lenne olyan gazdaságok megértéséhez, amelyekben belül a *gazdasági rendszer* radikális változásokat szenved. Pontosabban: olyan gazdaságok megértéséhez, amelyekben az ipari termelés növekedési rátája sajátos, kezdeti nekilendülést mutat.

De fenntartásainkkal még tovább kell lépnünk. Az olvasó úgy találhatja, hogy eddigi fejtegetéseink gyanúsán kerülgetik a régi kérdést, hogy mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás: a kapitalizmus „teremtette” a kapitalista szellemet, vagy a kapitalista szellem „teremtette” a kapitalizmust? Mi sem lenne elhibázottabb, mint hogy gazdaságtörténeti kutatásaink során ismét metafizikai vagy legalábbis reménytelenül absztrakt érvek mélységeiben merüljünk el. A kérdés nem lehet az: fontosak-e a társadalmi értékek vagy sem? Mindenekelőtt azt kell megfejtenuk: mennyire állandóak az értékrendszerek, milyen tényezőkre reagálva s milyen mértékben képesek változni? A gazdasági átalakulás időszakai egy adott közösségen belül az értékek rendkívüli változatosságával járnak együtt, így csak legvégső esetben szabad azt a benyomást kelteni, hogy adva van valamilyen egységes és általános normarendszer. Ha – legyen bármilyen durva is – valamiféle „változtathatósági koefficiens” rendelünk a különböző értékrendekhez, észre kell vennünk, hogy e koefficiens tartománya meglehetősen széles. Néhány érték hosszú

* Minél inkább változik, annál inkább ugyanaz a dolog marad. –
A szerk.

időszakokon keresztül egyáltalán nem mutat változást. Azoknak a parasztnak az attitűdjét, akik még kedvezőtlen gazdasági körülmények közt is ragaszkodnak a földjükhöz – s mikor végül mégis tartós városi foglalkozásra kényszerülnek, még mindig hátrafelé tekintenek, s képesek az első adandó alkalommal a földhöz visszatérni –, bizonyosan rendkívül lassan változó értékek határozzák meg. Tökéletesen ésszerűen járunk el, ha ilyen értékek uralmának tudjuk be az ipari fejlődés kezdetén levő országok jól ismert nehézségeit, melyek a megbízható, stabil ipari munkaerő megteremtésének útjában állnak. Másfelől azonban a vállalkozói értékekről aligha mondható el ugyanez. A vállalkozók fürge csapatát – amely definíciószerűen olyan emberekből áll, akik „ganz besonders traditions – und beziehungslos ... und dem System der überindividuellen Werte ... ganz besonders fremd sind”^{28*} – nem orientálhatja tevékenységében semmiféle kimutatható értékrend. Mint fentebb láttuk, lehetséges, hogy tartós eltérés van tevékenységük és az általános értékrend között, melyet még elfogadhatnak. És végül, még ha azonosítható, specifikus értékeket tulajdoníthatunk is a vállalkozónak, ezek az értékek valószínűleg olyannyira új keletűek, olyannyira ki vannak téve a további változásnak, hogy nemigen kínálhatnak megfelelő alapot a gazdasági tevékenység és a gazdasági átalakulás értelmezéséhez.

A történelmi valóságban fontos esetekkel találkozunk, amelyekben a vállalkozók nem mutatkoztak fegyelmezett színészeknek, akik előre kiosztott szerepeket játszanak egy

* Különösen mentesek a hagyományoktól és kapcsolat nélküliek ... és kiváltképpen idegen tőlük az egyén feletti értékek rendszere. – *A szerk.*

jól strukturált szociológiai darabban, hanem a gazdasági és társadalmi környezet nagy változásainak kihívására válaszulva léptek a történelem színpadára. Ezért kell vizsgálnunk a vállalkozói értékek tanulmányozása során, hogy mi a viszonya ezeknek az értékeknek a – legtágabb értelemben vett – környezethez. Az 1860-as évek és az azt követő évtizedek orosz vállalkozói, s az 1850-es évek francia vállalkozói kétségkívül nagy gazdasági változtatásokat hajtottak végre. De úgy tetszik, ezeket a változtatásokat az értékrendre való hivatkozásnál sokkal közvetlenebbül és egyszerűbben magyarázza az egyik esetben a jobbágyfelszabadítás, a másik esetben a liberalizáló gazdaságpolitikájú Második Császárság megalapítása.

Mindez azonban egyáltalán nem jelenti, hogy a fogalmi kereteket maradéktalanul száműzni kell a vállalkozáskutatás területéről. A gazdaságtörténészeknek mindenkor meg kell kísérelniük, hogy a gazdaságelmélet által kínált analitikus eszközöket a többi társadalomtudomány által biztosított eszközökkel kombinálva használják fel. Eli Heckscher egy ízben egyenesen úgy definiálta a gazdaságtörténetet, mint olyan tudományágat, amelyet „az események tényleges alakulását befolyásoló gazdasági és egyéb tényezők közti kölcsönhatás” foglalkoztat.²⁹ De az absztrakt szociológiai modellek – s a „szerepelmélet” ilyen jellegű – túlzottan lelkes elfogadása oda vezethet, hogy lejárattják a gazdaságtörténet interdiszciplinális megközelítését. Ezért azt javaslom, hogy különösen törekedjünk empirikus kutatások révén megállapítani azokat a tér- és időbeli korlátokat, amelyek között egy ilyen megközelítés alkalmazása elfogadható és igazolható. E korlátok feltárása önmagában olyan újabb tételek és hipotézisek felfedezése felé viszi tovább a kutatómunkát, amelyek sokkal ígéretesebben világíthatják meg a szituáció-

kat és a történelmi összefüggéseket, mint az a fogalmi keret, amit eredetileg gyökeresen eltérő helyzetekre dolgoztak ki. És csak ezután kezdhetünk reménykedni a szintézisben, vagyis abban, hogy megállapíthatjuk a különböző megközelítésekben származó különböző tényezők valóságghú súlyát.

A további kutatások égető hiánya bizonyára mentséggel szolgálna arra, hogy ez a tanulmány egyáltalán nem hoz tartalmi eredményeket. De talán helyénvaló lesz rögzíteni egy-két általános benyomásunkat. Úgy tetszik, a vállalkozókkal és a vállalkozással kapcsolatos társadalmi attitűdök nem hatnak fékező erőként az európai országok XIX. századi fejlődésében. Ez igaznak látszik az első világháború előtti orosz iparosításra is, habár ott a vállalkozókkal szemben táplált ellenszenvnek sejtetően súlyosabb következményei voltak, mint a fejlettebb országokban. Általában imponálónak kell tartanunk a XIX. századi Oroszországban a hazai vállalkozók számának gyors megsokszorozódását, s azt, hogy magatartásuk rövid idő alatt összhangba került a nyugati gyakorlattal.

Természetesen nagy a kísértés, hogy az orosz tapasztalatból az elmaradott országok jelen körülményeire következtessünk, s a manapság használatosnál derülátóbb prognózisba bocsátkozzunk. De kockázatos lehet engedni a kísértésnek. Oroszország az első világháborúig nagy hasznot húzott a külföldi vállalkozók jelenlétéből. Igaz, hogy a külföldi vállalkozókkal és szakemberekkel szemben is volt egy bizonyos ellenérzés. Az ilyen ellenségeskedés azonban szűk korlátok között maradt, s ha valami, hát ez valóban serkentette a hazai vállalkozókészség kibontakozását. Nagyon is lehetséges, hogy az elmaradott országok némelyikében ebből a szempontból sokkal kedvezőtlenebbek a feltételek.

Továbbá, Oroszországban a vállalkozással szembeni társadalmi attitűdök nagyrészt „preindusztriális” értékorientációból származtak, s úgy tetszik, a vállalkozói tevékenységet nem befolyásolták számottevő mértékben azok az antikapitalista attitűdök, amelyek az ipari gazdaság terjeszkedésekor rendszerint felmerülnek. Éppen ellenkezőleg, mint fentebb láttuk, a forradalom előtti marxizmus valószínűleg pozitívan hatott a vállalkozókkal kapcsolatos attitűdökre. Teljességgel lehetséges, hogy ma az elmaradott országokban a preindusztriális értékek ellenállóképessége – s ebből eredően a vállalkozók iránti rokonszenv hiánya – nagyobb, mint a birodalmi Oroszországban volt. Másrészt nagyon valószínű, hogy ezek az értékek sokkal könnyebben fonódnak össze a modern antikapitalista érzelmekkel és meggyőződésekkel, s hogy – eltérően az 1914 előtti Oroszországtól – egy ilyen kombináció kifejezésre juthat a törvényekben és a kormányok ezzel kapcsolatos politikájában. Witte gróf állama az 1890-es években érzéketlen volt a népi attitűdök iránt. Azonban sokkal kevésbé valószínű, hogy ugyanez legyen a helyzet a XX. század második felének elmaradott országaiban. Talán megkockáztathatjuk azt az általánosítást, hogy a vállalkozókkal szembeni társadalmi attitűdök nem befolyásolják számottevő módon az iparosítás folyamatát, hacsak nem kristályosodnak ki az állami tevékenységben.

JEGYZETEK

1. Az utalás a Nemzetközi Gazdasági Társaságnak a gazdasági haladásról 1953-ban tartott kerekasztal-beszélgetésre vonatkozik.

2. A következő utalások (hacsak külön nem jelezzük) a Talcott Parsons és Edward A. Shils által szerkesztett *Toward a General Theory of Action* (Általános cselekvéstudomány) – Cambridge, Mass., 1951 – c,

tanulmánykötetre vonatkoznak, különösen a fundamentális „Értékek, motívumok és cselekvési rendszerek” c. részre, mely a két szerkesztő tollából származik. Hozzátehetjük, a kötet a legmegfelelőbb kiindulópont egy olyan közgazdász számára, aki a modern szociológia birodalmába merészkedik.

3. *Toward a General Theory*, 190. l.

4. Uo.

5. Lehetséges, hogy az utóbbi mondatot Parsons egyáltalán nem fogadná el nézeteinek helyes ismertetéseként. Másutt (*The Social System* – (A társadalmi rendszer, 1951) kifejezetten visszautasítja a „domináns tényezőkre alapozott elméleteket, amelyek egy generációval korábban oly népszerűek voltak” (493. l.). Mindazonáltal újra és újra kimondja, hogy az értékorientációt a legfőbb vonatkozási pontként kezeli (484. l.), hogy „a kötet elsődlegesen a társadalmi rendszerek integrációját hangsúlyozta az értékorientációs módok mint intézményesült szerepelvárások szintjén” (350. l.) stb. Úgy tetszik, módszertani szempontból az eredmény lényegében ugyanaz, s az értékorientációk a „domináns faktor” szerepét öltik magukra. A különbség inkább a megközelítés körülhatárolásának nagyobb tudatosságában lehet, ez azonban jobbra kívül esik a rendszeren. Florence Kluckhohn az értékrendszerekről adott elemzésében megkülönböztetett domináns, variáns és deviáns, azaz kötelező, megengedett és tiltott értékeket (415. l.)

6. Talán egy szót a rendszerről mint egészről! A rendszert mint egy társadalmi egyensúlyi rendszert ábrázolják, ami lehetővé teszi, hogy elképzeléseinket összehasonlítsuk a közgazdaságtan általános egyensúly fogalmával. De úgy tetszik, annyira kiterjesztik az equilibrium fogalmát, hogy az hovatovább a szervezett társadalom szinonimájává válik. Ami aztán így tárgyalásra kerül, az nem annyira az egyensúlyi feltételeknek, mint inkább a társadalmi lét minimális feltételeinek az összessége, s ez azt jelenti, hogy lejátszódhatnak a legfontosabb és legkülönbözőbb társadalmi folyamatok anélkül, hogy a rendszerbe belépő alaptényezők bármit változnának.

7. *Harvard University Press* (Cambridge, Mass., 1949). Sok víz lefolyt már a Charles folyón, mióta ez a kötet megjelent. A résztvevők itt kifejtett nézeteinek felidésézével természetesen nem kívánjuk azt sugallni, hogy a szerzők még ma is ugyanilyen formában vallják ezeket a nézeteket. Valójában ez a legkevésbé valószínű egy új és erőteljesen terjeszkedő kutatási területen. De a kérdéses kötet változatlanul az egyetlen elérhető

teljes körű beszámoló a vállalkozáskutatás problémáiról, s itt ebből az okból használjuk fel. Igen kíváncsatos volna egy hasonló jellegű vállalkozás, mely az eltelt évek koncepcióit és kutatási tapasztalatait összegezné.

8. *The role structure of entrepreneurial personality* (A vállalkozói személyiség szerepstruktúrája).

9. *Role and Sanction in American entrepreneurial history* (Szerep és szankció az amerikai vállalkozástörténetben).

10. *Toward a General Theory*, 415. l.

11. Lásd ezzel kapcsolatban Redlich érdekes tanulmányát az általa „démoninak” nevezett vállalkozóról. Fritz Redlich: *History of American Business Leaders* (Az amerikai üzleti élet vezetőinek története). Ann Arbor 1940. I. köt. 2–6. l., és „Az üzleti élet vezetője mint egy démoni figura” *American Journal of Economics and Sociology*, 1953. január–április.

12. Megemlíthetjük, hogy Parsons tökéletesen tisztában van a változási folyamat kétféle típusával. Beszél „rendszeren belüli folyamatokról” és a „rendszer változási folyamatairól”, s helyteleníti, hogy a kettőt a közös „dinamika” megjelöléssel összekeverik (*The Social System*, 481. l.).

13. J. A. Schumpeter: *Capitalism, Socialism, and Democracy* (Kapitalizmus, szocializmus és demokrácia). New York 1942. 132. l. Lásd még: *Business Cycles* (Üzleti ciklusok), New York – London, 1939. I. 100. l.

14. *Capitalism*. i. h.

15. *Essai sur l'histoire de la formation et de progres du tiers état* (Tanulmány a harmadik rend kialakulásának és fejlődésének történetéről). Párizs 1856, I. köt. 108–110. l.

16. V. G. Belinszkij: *Piszmá* (Levelek). Szentpétervár 1914. III. köt. 329. l.

17. Ezt a kérdést Hugh Aitken fejtegette gyakran és hatásosan a szerző szemináriumán.

18. Ha ezt most írnám, nem annyira „előfeltételekről”, mint inkább a hiányzó előfeltételek „helyettesítési módjairól” beszélnék. Lásd e kötet (*Economic Backwardness in Historical Perspective*) 2. fejezetét. (A.G., 1962).

19. Lásd Landes „French entrepreneurship and industrial growth in the nineteenth century” (Francia vállalkozás és ipari növekedés a XIX. században). *The Journal of Economic History*, 1949. május, 45–61. l.; és „French business and the businessman in social and cultural analysis”

(A francia üzlet és üzletember társadalmi és kulturális megközelítésben), in: Edward Mead Earle (szerk.) *Modern France* (Modern Franciaország). Princeton 1951, 334 – 353. l.; Sawyer „Strains in the social structure of modern France” (A modern Franciaország társadalmi struktúrájának feszültségei), uo. 293 – 312. l.; s „The entrepreneur and the social order, France and the United States” (A vállalkozó és a társadalmi rend, Franciaország és az Egyesült Államok) a *Men in Business* c. kötetben (Emberek az üzleti életben). Cambridge, Mass., 1952, melyet William Miller szerkesztett.

20. Landes: „Francia vállalkozás”, 56. l.

21. E tanulmány eredeti kiadásában felsorakoztattam néhány adatot annak bemutatására, hogy az iparvállalatok számát tekintve a kis műhelyek voltak túlnyomó többségben Németországban is és Franciaországban is. David Landes joggal kifogásolta adataim specifikus hiányosságait, anélkül azonban, hogy képes lett volna cáfolni, amit én lényegesnek tartottam. Végül is, azt hiszem, abban mindketten egyetértünk, hogy Németországban és Franciaországban az első világháború előtt a 10 főnél kevesebb személyt foglalkoztató ipari és bányavállalkozások aránya 94,59 és 97,98% volt. Fontos továbbá, hogy a „kisvállalatok” kategóriája itt valóban kicsi volt, lévén az átlagos alkalmazotti létszám Franciaországban 1,6, Németországban pedig 2,0 fő. (A francia adatok 1906-ra, a német adatok pedig 1907-re vonatkoznak.) Más kérdés, hogy a modern nagyipar ebben az időben nagyobb vállalatokat ölelt fel Németországban, mint Franciaországban. Ez azonban mit sem változtat azon állítás tarthatatlanságán, mely szerint a kis *butique* bármivel is jellemzőbb lenne Franciaországra, mint Németországra. Lásd Alexander Gerschenkron „Some further notes on 'Social attitudes, entrepreneurship, and economic development'” (Néhány további megjegyzés a társadalmi attitűdökről, vállalkozásról és a gazdasági fejlődésről), *Explorations in Entrepreneurial History*, 1954. december. Lásd továbbá azt a két érdekes kritikai jegyzetet, amely a jelen esszével szemben íródott: Thomas C. Cochran „Social attitudes, entrepreneurship and economic development: Some comments” (Társadalmi attitűdök, vállalkozás és gazdasági fejlődés: néhány megjegyzés), *Explorations in Entrepreneurial History*, 1954. február; és David S. Landes „Social attitudes, entrepreneurship, and economic development: A comment” (Társadalmi attitűdök, vállalkozás és gazdasági fejlődés: egy megjegyzés), *Explorations in Entrepreneurial History*, 1954. május. (A. G., 1962.).

22. Ralph M. Hower: „History of Macy's of New York” (A New York-i Macy's története, 1858–1919). Cambridge, Mass., 1943.

23. G. d'Avenel: *Le mécanisme de la vie moderne* (A modern élet mechanizmusa). Párizs 1902, 174. l.

24. *A Writer's Notebook* (Egy író jegyzetfüzete). New York 1949. 153. l.

25. „A jelenkor történetfilozófiája: az alkotmányos monarchia Franciaországban”, *Revue des Deux Mondes*, 1896. nov. 1, 93. l. Nemesemberek fajtájából származunk; eszményeinket nemesek alkották, nem úgy, mint Amerikában, ahol tisztességes polgárok és komoly üzletemberek. Azok az emberek, akik oly mohón követik az amerikai eszményeket, megfélemeznek arról, hogy e faj múltja aligha hasonlítható a mi ragyogó múltunkhoz; hogy a tiszta tudomány területén nincsenek felfedezései, nincsenek remekművei, soha nem volt nemessége, s idejét mindenkor a kereskedelem és a siker hajszolása foglalta le.

A papok, hivatalnokok, tudósok, művészek s az irodalom művelői – tehát a legkiválóbbak – hivatása homlokegyenest ellenkezik az ipar és a kereskedelem szellemével. Akik ilyen hivatásnak szentelik magukat, azok számára a legfőbb kötelesség: ne azt keresd, hogyan gazdagodhatsz meg, és soha ne azt nézd, mennyiért értékesítheted hivatalodat!

26. A modern kutatás például tekintélyes bizonyító anyagon mutatta ki, hogy az amerikai kereskedők a határvidékeken még a XIX. század közepén sem becsülték túl sokra a kereskedést, s mihelyt tehették, igyekeztek megszabadulni tőle, hogy tiszteletreméltóbb pályát választhassanak. Lásd például Lewis B. Atherton: *The Pioneer Merchant in Mid-America* (A kereskedelem úttörői Amerika közepén). University of Missouri State, 1939. ápr., 30–31. l.

27. Például Cochran a *Role and sanction in American entrepreneurial history* (Szerep és szankció az amerikai vállalkozástörténetben) c. tanulmányában.

28. J. A. Schumpeter: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (A gazdasági fejlődés elmélete). München–Lipce 1926. 134. l.

29. Eli F. Heckscher: „David Davidson”, *International Economic Papers*, 2. sz. London–New York 1952. 126. l. Lásd még: Heckscher *Historienppfältning materialistic och annan* (Materialista és más történelemfelfogások) (Stockholm 1944. 30–31. l.), s ahogy W. K. Hancock hangsúlyozza a gazdaságtörténet alapvető „tisztatlanságát” (*Economic History at Oxford*, Oxford 1946, 5. l.)

AZ IDEOLÓGIA MINT MÓDSZERTANI ÉS TÖRTÉNELMI PROBLÉMA

A társadalmi mozgalmak ideológiája az a gyújtópont, amelyben a politika, a gazdaság, a társadalom és a gondolkodás története találkozik és metszi egymást. Ráadásul módszertani szempontból is vonzó jelenség ez a kutató számára. Mivel vizsgálata kiváltképp a társadalomtudományokra tartozik, ezért rávilágít e tudományok sajátos nehézségeire, amelyek a természettudományos vizsgálódások során ilyen formában nem merülnek fel.

Tanulmányom első részében néhány futó megjegyzést fűzök az újabb módszertani irodalomhoz. Ez a rész háttér gyanánt fog szolgálni a téma tárgyalásához. A tanulmány második része a társadalmi mozgalmak ideológiái által felvetett sajátos problémákkal foglalkozik.

I.

A természettudományok és a társadalomtudományok viszonya időről időre a módszertani érdeklődés középpontjába kerül. Gyakori jelenség, hogy határozottan el akarják választani egymástól a tudomány két ágát. Csak az a különös, hogy a választóvonal minden új próbálkozással más-

hová tolódik, bár közben változatlanul áthághatatlan marad. Mivel az irodalom számos ilyen áthághatatlan – bár különböző helyzetű és irányú – választóvonalaról tud, így előfordulhat, hogy ami az egyik felfogás szerint természettudomány, az a másik alapján joggal tekinthető társadalomtudománynak és fordítva.

Tárgyunk elmélettörténeti irodalma túlságosan terebélyes, semhogy e tanulmány keretei között akár a legrövidebb összefoglalást is adhatnánk róla. De annyit megtehetünk, hogy kiemelünk két példát a kérdés jelenkori irodalmából. Hans Kelsen – a „tisztá jogelmélet” nagy tekintélyű megalkotója – úgy véli, hogy a két tudományág közötti különbség a tanulmányozott jelenségek leírására szolgáló vezérelvekben van: a természettudományokban ez az elv az okság, a társadalomtudományokban pedig a betudás*. Ha egy tudomány az ok és okozat fogalmaira építve írja le az emberi viselkedést, akkor lényegében nem különbözik (nem *wesensverschieden* – mondja Kelsen) a természettudományoktól.¹ Az a mód, ahogyan a normatív betudás elve összeköti az egyes egyének cselekedeteit, mindenképp hasonlatos az oksági kapcsolat módjához, de teljesen *független* attól. (A normatív betudás elve szerint egy cselekedet egy normának, mégpedig a cselekedetet előíró vagy tiltó normának tudandó be). A normatív betudás elve a társadalomtudományok sajátos módszere, ez jelöli ki legitim vizsgálódási területüket.

Kelsennel szemben F. A. Hayek a természettudományok „elemző” (analitikus) módszerével a társadalomtudományok „összegző” (szintetizáló, kompozíciós) módszerét állítja szembe. Ez utóbbiak nyers adatait a tudatos emberi cse-

* Imputation – Moór Gyula fordításában: beszámítás. – *A szerk.*

lekvés adja. Hayek úgy határozza meg a társadalomtudományok legitim vizsgálódási körét, hogy ezek a tudományok azt az elrendezettséget tárják fel, „amely az egyéni cselekvések eredőjeként alakul ki, jóllehet anélkül, hogy bárki előre eltervezte volna”².

Kelsen számára a társadalomtudomány elsősorban és legfőként jogtudomány, Hayeknél ezzel szemben leginkább az a közgazdasági elmélet, amely lehetőség szerint a kompetitív piac igencsak nehezen fellelhető egyensúlyi helyzeteinek feltárására irányul. Úgy tűnik nekünk, hogy a társadalomtudósok számára egyik megközelítési mód sem ad elegendő mozgásteret. Például nem kétséges, hogy a hatalom – az emberi történelem egyik központi jelensége – kifejezetten társadalmi tényező. Hayek mégsem tartaná helyénvalónak, ha a társadalomtudományok bevonnák vizsgálódási körébe a hatalom megszerzésére, megtartására vagy növelésére irányuló szándékos cselekedeteket, kivéve – magától értendőően – azokat, amelyek a cselekvő által előre nem látott visszahatásokat váltottak ki, s amelyek így feltehetően kudarcba fulladtak. Hasonlóképpen a jogtudomány is kívül rekedne a társadalomtudományok körén, kivéve talán a parancs megtagadásának azokat az eseteit, amelyek végül büntetlenül maradnak. Ezzel szemben Kelsen a természettudományok körében számírná a közgazdaságtant, feltéve, hogy egyáltalán hajlandó volna tudománynak tekinteni. Természetesen nem arról van szó, hogy a betudásnak vagy a gazdasági egyensúlymodellekben megjelenő *Heterogonie der Zwecke*-nek* a fogalma rossz vagy haszontalan volna.

* *Heterogonie der Zwecke* – az a tény, hogy egy cselekedetnek a célul kitűzött hatása mellett vannak fel nem tételezett mellékhatásai is (Wundt). – *A szerk.*

Egészen biztos, hogy nem az. A baj inkább az, hogy az elemzés egyik eszközéből általános társadalomtudományi módszert akarnak csinálni, és ha a tudomány nem felel meg ennek a módszernek, akkor annál rosszabb a tudománynak.

A törekvés, hogy egyetlen kritérium szerint különítsék el és következésképpen egyetlen sajátos módszerhez kössék a több-kevesebb megalapozottsággal a társadalomtudományokhoz sorolt tudományágakat, gyanúsán emlékeztet arra a régen elvetett próbálkozásra, hogy megtalálják az emberi viszonyokat kormányzó egyszerű, általános és mindenütt érvényes törvényt vagy törvényeket. Nemcsak a társadalomtudományok egyes ágai között van számottevő különbség, de még az egyes tudományágakon belül felvetődő kérdések is igencsak eltérő elemzési módszereket igényelnek. Ezért aztán a „szcientizmus”, a „gépies megközelítési mód”, meg a hasonló elrettentő kifejezések korlátozták a megértést és képzelőerőt. Ugyanaz az örök kísértés lappang mögöttük, mint minden módszertani elmefuttatás mögött: megcáfolhatatlan végső válaszokat akarnak adni, pedig legfeljebb óvatos kérdések megfogalmazásáról lehetne szó.

Mindez inkább csak körültaogatja az ideológia problémáját, nem vonatkozik közvetlenül a problémára. Ha szűkíteni akarjuk a tárgyalás hatósugarát, talán utalhatunk némely modern nézetekre, melyek szerint az értékítéletek különleges szerepet játszanak a társadalomtudományokban. E nézetek zavart okoznak, és elleplezik az értékítéletek által – rejtve vagy nyíltan – tudományaink egységét fenyegető nagyon is valóságos veszélyeket.

Kiindulópontjuk meglehetősen távoli, s mindenesetre nem kifogásolható. Az emberi cselekvést valóban indítékain keresztül lehet „megérteni”, s nagyon gyakran hasznosnak és vonzónak látszik, hogy ily módon vizsgálják a társadalmi

jelenségeket. Ez aztán könnyen kelti azt a benyomást, hogy a társadalomtudomány „mélyebb” ismereteket ad. Newton második törvénye – amely szerint a sebesség változása arányos a mozgatóerővel – kísérletileg megállapított tény. Ilyen tény, bár meglehet, *cum grano salis** – Pareto jövedelem-elosztási törvénye is, vagy Engel és Schwabe törvényei, melyek szerint az élelmezésre és lakásra fordított összegek a jövedelmi szinttel fordított arányban változnak. Newton törvényének esetében nincsen semmiféle olyan tudományos – azaz nem transzcendens – kényszer, amely afelé hajtana, hogy még „mélyebbre” hatoljunk a vizsgált tárgyban, hogy megvizsgáljuk a mozgatóerő „legbelső valóját”. És a klaszszikus fizika valóban akkor születik meg, amikor a fizikusok feladják a kartézianizmus feltételezéseit: *Naturam renuntiano vincimus***³. A többi példánk esetében azonban van értelme rákérdezni arra, hogy miért teljesül a jövedelmek – így vagy úgy, definiált – lineáris elosztása, és talán merész, de semmiesetre sem őrült gondolat a jövedelmeket létrehozó céltudatos emberi cselekedetekben keresni a választ. Hasonlóképp tagadhatatlan, hogy Engel és Schwabe törvényei ha helytállóak – tovább magyarázhatók az emberi szükségletek valamely elméletének keretei között. Mindazonáltal ez nem szükségszerű folyamata a társadalomtudományos megismerésnek. Az sem igaz, hogy a természettudományokban ismeretlen volna az a fajta magyarázat, amely a mögöttes erők tulajdonságaiból vezet le valamilyen általános jellegű megfigyelést. Ez egyszerűen annyit jelent, hogy egy kijelentés lehet többé vagy kevésbé teljes. Végso soron tehát a természet- és társadalomtudományok közötti megkülönböz-

* Egy csipet sóval, itt: csak módjával. – *A szerk.*

** A természetet azzal győzzük le, hogy behódolunk neki. – *A szerk.*

tetésből nem sokkal több marad annál a félig-meddig tautologikus észrevételnél, hogy minden emberi cselekedet az emberi elme terméke, és az emberi magatartás tanulmányozása ennek megfelelően az emberi elme tanulmányozása is lehet.

Ez a közhely mégis egy sor könnyelmű szemantikai okfejtés kiindulópontja lett. Semmi sem látszik természetesebb és ártatlanabb dolognak, mint értékelő aktusként, valami melletti állásfoglalásként értelmezni a céltudatos emberi cselekvést – majd ezen az alapon kijelenteni, hogy a társadalomtudomány az emberi értékek vagy értékítéletek tudománya. De az ártatlanság hamar odavész. Mihelyt elhangzik a varázsszó, a gátak átszakadnak, és a józan ész belefut a zavaros következtetések özönébe. Abból a tételből, hogy szükség van a cselekvő ember által követett értékek tanulmányozására, egyesek arra a következtetésre jutnak, hogy az emberi cselekedeteket kutató tudós értékítéletei is szükségszerűen részei a társadalomtudományoknak. Azt állítják, hogy a vizsgálat tárgyának megválasztását elkerülhetetlenül a kutató által követett értékek irányítják, sőt ugyanez a helyzet a fogalomalkotással is, hiszen a tudományos fogalmak eleve szelektív szempontokból közelítik meg az anyagot. Továbbá, úgymond, az állami gazdaságpolitikában nemcsak a célokhoz tapadnak szükségszerűen értékek, hanem a célok elérésének eszközeihez is. Mivel tehát a tudós nem szabadulhat meg az értékítéletektől azzal, hogy egyszer leszögezi a maga választását vagy döntését; újra meg újra értékítéleteket kell alkotnia.⁴

Kategóriáink egy pillanat alatt összekeveredtek. Olyan egymástól teljesen elütő fogalmak kerültek egy kalap alá, mint a vizsgálat tárgyának megválasztása, az „elemzés eszközei”, a „kutató prekonceptiói”. Ráadásul mindezt még

összemosták a kutató által vizsgált emberek értékítéleteivel is.⁵ E téren más szempontból is hasonló összevisszaság uralkodik. Az elméleti modell racionalitása könnyen összekeverhető a modell segítségével tanulmányozandó magatartás racionalitásával.

A legkirívóbb példa talán az, amikor egy történelmi eseménysor értékelése kapcsán a kutató úgy tekint a saját esélyeket latolgató szereplők számításaira, mintha azok a szóban forgó események történelmi valószínűségének megállapítására szerkesztett modellek volnának.⁶ Aminek azután az a következménye, hogy összekeveredik egymással értékítélet, racionalitás és történelmi valószínűség, de ezt a módszertani szempontból igen furcsa eljárást egy más alkalommal kell tüzetesebben megvizsgálnunk. Itt elegendő rámutatnunk arra, hogy milyen rendkívül gyöngye lábakon áll az értékítéletek elkerülhetetlen közbelépésének tétele.

A téma és a megközelítési mód kiválasztása valószínűleg jóval változatosabb – olykor jóval bonyolultabb, máskor jóval egyszerűbb – szabályok szerint történik, semminthogy egyszerűen értékítéletek következményeinek tulajdoníthatnánk e szabályokat. Írhat valaki a sheffieldi késesmesterségről azért, mert kasztrációs komplexusa van, de írhat róla – tudatos vagy ösztönös – osztályérdekeire hallgatva, vagy akár az osztályérdekekkel szembeni – tudatos vagy ösztönös – ellenérzései miatt is. Esetleg azért ír róla, mert régészeti leletek kerültek elő, ám esetleg azért, mert úgy érzi, hogy ennek a mesterségnek a példája olyan szempontokat nyújt az iparosítási folyamat vizsgálatához, amelyeket mindaddig elhanyagoltak. Az is elképzelhető, hogy a késesmesterség vizsgálatával korábbi feltevéseket akar igazolni vagy megcáfolni. Lehet, hogy az eredeti hipotézis megfogalmazását a kutató értékei irányították, de a kutatás tárgyának kiválasz-

tását már a bizonyítási eljárás objektív követelményei határozzák meg (vagy egyszerűen a kutatói munka sajátos tehetlensége). *Di caso nasce caso e il tempo lo governo** – miként azt Machiavelli írta. Az indítékok a legkülönbözőbbek lehetnek – lehetnek többé vagy kevésbé tiszteletreméltóak, kiegészíthetők, vagy éppen ki is zárhatják egymást. Mindenesetre aligha segít, ha ezeket az indítékokat az ollókat és késeket köszörülő emberek „értéktételeinek”⁷ nevezzük.

Egyesek azt állítják, hogy amikor kiválasztunk egy témát, akkor ezzel kizárunk más témákat, így választásunk értéktételeket jelent. A baj az, hogy ez az okfejtés semmivel sem világítja meg jobban a megismerési folyamat lényegét, mint az a sarkított példa, hogy ha valaki amellettt dönt, hogy választott témáján dolgozik, akkor ezzel eldőlt az is, hogy sem sakkozni, sem horgászni nem megy el. Hasonlóképp: dönthet valaki úgy is, hogy inkább sakkozik pisztrángfogás helyett, de ettől még a sakkjátszmában bármilyen megnyitást választhat. Szokásos érv, hogy az ideológiai semlegesség kizárja a válogatás lehetőségét, tehát ha valaki meg akarja őrizni pártatlanságát, akkor a vizsgált jelenséggel (például a gazdasági ciklusokkal kapcsolatban) „mindent” figyelembe kell vennie. De ha valamiről (a gazdasági ciklusról, a bérekről, a külkereskedelemről vagy bármiről) „mindent” tudni akarunk, akkor az eddigi múlt és a jelen *társadalmi* életének teljes egészével szembe kell néznünk.

Egyesek szerint a társadalomtudományokban elkerülhetetlenek, sőt jótékony hatásúak az értéktételek, holott ez a távolról sem ártalmatlan vélekedés csupán néhány elhamarkodott és rosszul megfogalmazott általánosításból fakad. Napjainkban – s ez egészen természetes – különösen erős a

* Esemény eseményt szül, amit az idő irányít. – *A szerk.*

kísértés, hogy a társadalomtudományokat alárendeljék az értékítéleteknek. Láthattuk, hogy kényszerítették a tudományokat szolgasorba a totalitáriánus rendszerek. De Nyugaton sem teljesen veszélytelen a helyzet. Amint arra Popper rámutatott, a tudományos tárgyilagosságot az szavatolja, ha a tudósok közössége intézményszerűen türelmetlen azokkal szemben, akik letérnek a tárgyilagosság útjairól.⁸ És most pontosan ezt az intézményszerű egységet fenyegeti veszély. Az értékítéletekről folytatott viták lassan szétzilálják a tudósok közösségének értékítéleteit, amelyeken pedig mindennemű tudományosság nyugszik. E körülmények közepette különösképpen fontos volna szembeszegülni azokkal az irányzatokkal, amelyek vonakodnak jól látható határvonalat húzni a tudományos tevékenységek és a tudomány szempontjából külsődleges érdekek szolgálatában végrehajtott cselekedetek között, még ha ezeket tudósok végzik is. A tudós munkája erősen hasonlít a bíróéhoz. A tudós jobban teszi, ha a társadalmi küzdelmek fölé emelkedik, és olyan élesen választja el egymástól a munkáját és egyéni véleményeit, illetve rokonszenveit (hogy a mások véleményeiről és rokonszenveiről most ne is szóljunk), amilyen élesen csak lehet. A közgazdász vagy a szociológus helyzete ebből a szempontból egyáltalán nem különbözik a fizikusétól vagy a vegyészétől.

II.

A természet- és társadalomtudományok közötti önkényes vagy kiagyalt megkülönböztetések elutasítása nem jelenti azt, hogy tagadjuk a társadalomtudományok sajátos nehézségeit. Az egyik probléma lényegében az, hogy a társadalom-

tudós és vizsgálatának tárgya kölcsönösen befolyásolhatják egymást.

Lehetséges például, hogy a társadalomtudományok nyilvánosságra hozott előrejelzései hatnak az előre jelzett eseményre. Bár elvileg semmi nem zárja ki, hogy az előrejelzés egyúttal figyelembe vegye azt a halmozott hatást is, amelyet maga gyakorol majd az emberi viselkedésre, de nem kétséges, hogy ennek számbavétele újabb akadályt jelent a megismerés számára, mivel újabb adatokat kell gyűjteni, és az újabb adatok beillesztéséhez pótlólagos modellt kell kialakítani. Hozzá kell tenni persze, hogy ez a nehézség csak az igazi előrejelzések esetében merül fel. A történelmi elemzést (retrodukciónak)* – *in quod fortuna ius perdidit*** – szerencsére nem érinti.

Van egy másik probléma is, amely valamennyi társadalomtudomány sajátja, függetlenül attól, hogy az adott diszciplína a múlttal, a jelennel avagy a jövővel foglalkozik. Arról van szó, hogy e tudományok tárgyai minduntalan jellemzik önmagukat. Ez pedig minőségi különbséget jelent a természettudományokhoz képest.

A működő tűzhányó nem akarja elhitetni a geológussal, hogy valójában csak ártatlan vakondtúrás. A gránitkocka nem tesz úgy, mintha rododendron volna, és a pisai ferde-toronyból aláhullóban nem bizonygatja, hogy a saját szabad akaratából esik, s nem az általános tömegvonzás mozgatja. Nem tagadja sem azt, hogy megszűnt nyugalmi állapotában lenni, sem pedig azt, hogy ott és akkor éppen hely- és helyzetváltoztatás zajlik. Nem Hamlet felhője*** akarja

* Fejlődésmenet időben visszafelé történő kifejtése. – *A szerk.*

** Ahol a szerencsének már nincs jogosultsága. – *A szerk.*

*** Shakespeare: *Hamlet*, III. felv. 2. szín. – *A szerk.*

rávenni Poloniust, hogy változtassa meg a felhő alakjáról alkotott véleményét, hanem a királyfi. Ezzel szemben a társadalmi élet szereplői ritkán némák. Nagy államférfiak és másodrangú politikusok, bírák és hivatalnokok, bankárok és gyáriparosok, szakszervezeti vezetők és kereskedelmi kamarák igazgatói egytől-egyig állandóan értelmezik saját magukat és cselekedeteiket, ami egyszerre áldás és átok, a megvilágosodás kútfeje és a zavar forrása. És ami igaz az egyes személyek jobbra mulandó állításaira, az még inkább igaz a személytelen testületek állásfoglalásaira, amelyek önálló létre tesznek szert, függetlenül azoktól az emberektől, akik e nyilatkozatok alapján beszélnek vagy tevékenykednek.

Tegyük fel, hogy Asztória alkotmányának első cikkelye szerint Asztória demokrácia, vagy Asztória szövetségi állam. Lehet, hogy ez megfelel a demokrácia vagy a szövetségi állam valamely ésszerű felfogásának, de lehet, hogy nem. Lehet, hogy az alkotmány megszövegezői lóvá akarták tenni az asztor – vagy a nemzetközi – közvéleményt. Az is lehet, hogy valóban félreértették cselekedeteik értelmét. Ami a legrosszabb, lehet, hogy néha igazuk van, néha pedig nincsen. Lehet, hogy amikor az alkotmány első cikkelyét megfogalmazták, Asztória még kegyetlen diktatúra volt, de azóta a kormányzottak egyetértésén alapuló uralommá szelődött – de lehet persze, hogy a dolgok éppen az ellenkező irányba fejlődtek.

Az eddig elmondottak különösen érvényesek a társadalmi élet szereplőinek bizonyos „társadalmi mozgalom”-ként emlegetett közösségeire és ezek „ideológia”-ként emlegetett hitvallásaira. Ez utóbbi kifejezés elkerülhetetlenül magyarázatra szorul. Az „ideológia” szó már nem az a bosszantó nyelvi újítás, amely majd 150 esztendővel ezelőtt John

Adams* felháborodását kiváltotta. Manapság mindenki töprengés nélkül veszi szájára vagy veti papírra, holott a szó jelentése nem egészen egyértelmű. Nem az eszmék tudományát jelenti, pedig megalkotója, Destutt de Tracy ezt akarta vele kifejezni. Miként ez számos hasonló kifejezéssel (például a „mitológiá”-val) megesett, a szó jelentése teljes mértékben elszakadt származásától. Eredeti jelentésével együtt halványultak el azok a másodlagos jelentései is (megvalósíthatatlan, valóságidegen eszmék), amelyeket I. Napóleon tulajdonított e kifejezésnek. A marxista gondolkodás központi – és egyben kettős – szerephez juttatta az ideológia fogalmát: egyrészt a felépítmény szinonimájaként magában foglalja a jogot, politikát, vallást és erkölcsöt, tehát gyakorlatilag mindent, ami nem tartozik közvetlenül a társadalom gazdasági alapjához, másrészt ezzel a szóval nevezik meg az osztályérdekek igazolását vagy elleplezését szolgáló sajátos eszmealakulatokat is. Az előbbi értelemben az ideológiának nemigen van független léte, inkább csak származtatott léte van (puszta „képmás”, a valóság tükröződése), a másodikban a hangsúly a megtévesztésre, de legalábbis öncsalásra esik („hamis tudat”). „Amint az emberi viselkedést az eszmétől eltérő célok kezdik közvetlenül befolyásolni – mondotta Rudolf Hilferding –, az eszme azonmód ideológiává válik.” Ezek az értelmezések nem haltak ki, és nem korlátozódtak a marxista szociológiára. Nyilvánvaló, hogy amikor Mannheim megkülönbözteti „az ideológia különös felfogását” az „ideológia totális felfogásától”, akkor a marxista fogalmakat fejtí ki. Igaz, Mannheim – a marxistákról eltérően – nem szeli ketté a társadalmat alapra és felépítményre, de az

* John Adams (1735–1826), az Egyesült Államok elnöke 1797 és 1801 között. – *A szerk.*

ideológia kettős jelentése nála is megtalálható. Az ideológia meglehetősen célzatos „különös felfogása” hivatott arra, hogy kifejezze kételyeinket” az ellenfeleink által kifejtett eszmékkel és értelmezésekkel” szemben, de az „eszméket” még az ideológia tágabb és funkcionálisabb jellegű értelmezése is úgy tekinti, mintha azok az adott „eszméket valló, meghatározott társadalmi helyzetben levő és környezetben élő emberek függvényei” volnának. Nem is kerültünk olyan messzire Destutt de Tracytól, mint amennyire gondolhatnók. Bár az ideológia ma már nem az eszmék tudományát jelenti, de továbbra is az eszmékre vonatkozik, mégpedig abban az értelemben, hogy az eszmék – megfelelő szempontok szerint rendezve – az eszmék mai tudománya, a tudásszociológia tárgyát képezhetik.⁹ Határozzuk meg az eszmék fogalmát a következőképp: Eszméknek tekintjük azokat a hit- és célrendszereket, amelyekhez egy társadalmi mozgalom kinyilvánított módon ragaszkodik. Ha elfogadjuk ezt az értelmezést, akkor tanulmányunk keretei között érdemlegesen tudjuk tárgyalni a társadalmi mozgalmak ideológiáját.

Mielőtt a szűkebb tárgyra térnénk, helyénvaló lehet egy-két megjegyzés vagy figyelmeztetés arról, hogy miként használunk bizonyos fogalmakat. Mindenekelőtt: hitel vagy célok *rendszeréről* beszélhetünk akkor is, ha a szóban forgó eszmék a rendszeren belül nem illeszkednek össze. A rendszer kifejezés pusztán arra akar utalni, hogy a mozgalom ideológiája egységes képződményként jelenik meg, és akként is fogják fel. Lehet, hogy az egység az ideológia logikai következetességéből fakad, de lehet, hogy csupán lélektani összhangot jelent. Természetesen az összhang mértéke az idők során változik, ami már önmagában is érdekes történelmi problémákat vet fel.

A hitek vagy célok rendszerének meghatározásakor már

csak azért sem akartuk elkerülhetetlenül szétválasztani az eszmerendszert és a mozgalom „valós” elemét, mert éppen az ellenkezője volt a célunk: arra voltunk kíváncsiak, hogy miként változtak meg a mozgalom és az ideológia közötti kapcsolat sajátosságai. Ez az oka annak, hogy definíciónk alapján az ideológia fogalmának terjedelme – bár elég tágas – szűkebb a megengedhető legtágabbnál. Lehetséges volna ugyanis úgy értelmezni vagy újraértelmezni az „ideológia” vagy a „mozgalom” fogalmát (vagy egyszerre mindkettőt), hogy terjedelmük azonossá válják. Itt nem ez a célunk, és ennek megfelelően, az ideológia nem a mozgalom bármely hitére vagy céljára, hanem kizárólag kinyilvánított hiteire vagy céljaira vonatkozik. Más szóval: ez alkalommal nem általában a mozgalmak eszméivel, burkolt céljaival és mozgatóerőivel, hanem kizárólag programjaikkal kívánunk foglalkozni.

E felfogás szerint az ideológia azon kijelentések összessége, amelyeket a mozgalom önmagáról állít, és amelyeket mind a mozgalmon belül, mind pedig azon kívül ismertté kíván tenni. Ha ezek az állítások kinyilváníttatnak, s elég gyakran és nyomtatékosan megismételtetnek, akkor nagy meggyőző erőre tehetnek szert, és még a tudóst is arra készíthetik, hogy a mozgalom hű jellemzéseként fogadja el a nyilatkozatokat. Ha a tudós enged a készítésnek, akkor elkerülhetetlenül téves nézeteket fog kialakítani vizsgálata tárgyáról, és érzéketlenné válik a valóságos problémák iránt.

Nagyon meglepő, hogy milyen kevés olyan általános mű született, amely a társadalmi mozgalom és ideológiája közötti kapcsolatok természetét akarná feltárni. Ezek után persze egyáltalán nem csodálkozunk azon, hogy a tapasztalati tényekre épülő vizsgálatok híján vannak a mélyebbre nyúló magyarázatoknak. A marxista megközelítésnek legalább két

lényeges korlátja volt, ami miatt nem tudta beváltani eredeti ígéreteit: (1) statikusan szemléli az ideológiát, mintha azt egyszer s mindenkorra meghatároznák a nemigen változó gazdasági érdekek; és (2) sajnálatos, bár talán érthető módon, vonakodik attól, hogy az ideológiaelemzést a marxista mozgalmakra alkalmazza (túl azon a leíráson, hogy e mozgalmak ideológiái a dolgozó osztályok teljes mértékben legitim gazdasági érdekeiből erednek, és ezeken alapulnak).

De van, ami még az általános művek hiányánál is furcsább. A tudásszociológusok köztudottan Max Weberet tekintik szellemi ősöknek, és jól ismerik Weber tömör véleményét arról, hogy miként alkalmazható a materialista történetfelfogás magára a marxizmusra és a marxista szervezetekre. Ennek ellenére mindaddig késlekedtek dinamikájában vizsgálni a szóban forgó kérdést, más szóval: elmulasztották megvizsgálni az ideológia és a mozgalom közötti viszony időbeni alakulását.

Amennyire meg tudom ítélni a helyzetet, gyakorlatilag azt lehet mondani, hogy e szempontból nagyon kevesen kíséreltek hipotézisek felállításával. Függetlenül minden összehasonlítástól, meg kell mondani, hogy a dinamikus elemzés szempontjából a legfontosabb kísérletet Rosa Mayreder – mintegy ötven évvel ezelőtt megjelent – ragyogó röpirata jelenti.¹⁰ Az osztrák szociológusnő, aki egyébként az „ideológia” fogalmának értelmezésében nagyon közel áll tanulmányom felfogásához, a „társadalmi mozgalmak” tipikus pályáivét kívánja felvázolni. Három egymást követő állapotot különböztet meg: (1) az ideológiai állapotot; (2) a szervezeti állapotot; (3) a hatalmi állapotot. Az első állapotban a mozgalom azon fáradozik, hogy kialakítsa és magához hasonlítsa ideológiáját. E kezdetleges stádiumában a mozgalom látszólag teljes mértékben alá van vetve hitrendszerének.

A második állapot akkor következik be, amikor a mozgalmat szervezett mozgalommá alakítják. Ez bizonyos kompromisszumokat követel, és emiatt néha le kell térni az ideológia egyenes útjáról. A fejlődés harmadik szakaszában teljes mértékben a hatalom követelményei vezérlik a mozgalom tevékenységét.¹¹

Rosa Mayreder meglehetősen visszafogottsággal ismerteti tipológiáját, ennek ellenére nem kétséges, hogy a társadalmi mozgalmak „általános elméletét” – de legalábbis az elmélet első vázlatát – kívánta nyújtani. Mégis, az elmélet érvénye két vonatkozásban is korlátozott. Egyrészt csak azokra a mozgalmakra érvényes, amelyek igen számottevő időn át léteztek anélkül, hogy önazonosságukat elvesztették volna, ami e tanulmány szavaival élve csak azt jelentheti, hogy a mozgalom nyilvánosan elismerte azt, hogy a kezdetektől fogva megszakítás nélkül azonos önmagával. Másrészt, úgy tűnik, hogy Rosa Mayreder tanulmányának írása közben egyetlen politikai mozgalom, nevezetesen a szociáldemokrata munkáspárt fejlődését tartotta szem előtt, azt is elsősorban Németországban és az első világháború előtti osztrák monarchiában. Legalábbis kérdéses, hogy miként illeszkednének a felállított vázhoz olyan egészen különböző politikai mozgalmak, mint amilyen, mondjuk, az angol konzervatív párt vagy az egyesült államokbeli republikánus párt. Így is teljesen nyilvánvaló, hogy e fejlődési séma nagyon fontos, ha meg akarjuk érteni bizonyos munkásmozgalmak történetét.

E helyütt nem tudom kimerítően előadni, hogy milyen mértékben találtam hasznosnak és mely történelmi esetekre tartom elfogadhatónak Rosa Mayreder vázlatát. Elégedjünk meg azzal, hogy szemügyre veszünk egy nagyon fontos tapasztalati esetet – a szovjet-orosz fejlődést –, mivel ezt gyakran a marxista mozgalmak jellegzetes történeteként tartják

számon. Szovjet-Oroszország történetével kapcsolatban tekintélyes tudósok könyveiben, röpirataiban és cikkeiben csakúgy, mint ünnevelt politikusok beszédeiben, újra meg újra visszatér az a nézet, mely szerint az országban zajló átalakulási folyamatokat irányító és meghatározó szovjet vezetés a – célszerűen és tartalmilag helytállóan – marxista ideológiának nevezett hitrendszerből meríti tevékenysége indítékait.

Ha valaki azt akarja felmérni, hogy egy történelmi esemény vagy eseménysor bekövetkezése mekkora mértékben tudható be egy vagy több egymástól elkülönített tényező hatásának, akkor az illető legyen tudatában annak, hogy bizonytalan kimenetelű vállalkozásba kezd.

De ha valaki mégis mindent a marxista ideológiára mint egyetlen tényezőre akar visszavezetni, akkor az illetőt legalábbis habozásra készíthetné az a körülmény, hogy a szovjet-országi történelem igen fontos folyamatai kézenfekvő módon megmagyarázhatóak a marxista ideológia motiváló erejének említése nélkül. Különösen igaz ez a szovjet gazdaság történetére. A szovjet gazdaság történetét jól elkülöníthető szakaszokra lehet bontani. Az egyes szakaszok közötti fordulópontok egyben a nagy politikai irányzatok változásait is jelzik. Ha az adott helyzet követelményeinek vagy a hatalom üzemtanának kategóriarendszerében gondolkodunk, akkor mind a fordulópontokra, mind pedig az egyes szakaszok technikai és intézményi sajátosságaira rögvest magyarázat kínálkozik.¹² Elegendő itt arra gondolnunk, hogy gyakran kellett hosszú távra ható döntéseket hozni olyan időkben, amikor a szovjet uralom pusztá léte kétségessé vált. Vitathatatlanul ilyen helyzet volt akkor, amikor úgy döntöttek, hogy kollektivizálják a mezőgazdaságot, és erőltetett iparosításba kezdenek. Ugyanakkor csak fantasztikusnak nevezhető az az ötlet, hogy a marxizmusnak nevezett gondolatrendszerből

egységes és egyértelmű cselekvési program hámozható ki – akár a forradalom előtti, akár a forradalom után időszakra. Ha ez lehetséges, akkor hogyan fér össze azzal, hogy a cselekvési program kérdésében rettenetes viták dúltak az uralkodó bolsevik csoporton belül, holott e csoport mindegyik tagja a marxista tantételeken nőtt fel, és mindannyiukat áthatotta a marxizmus szelleme.

Az az igazság, hogy Rosa Mayreder röpiratának első kiadása jó pár hónappal megelőzte az októberi forradalom kitörését, de ma – mintegy ötven évvel a forradalom után – úgy vélhetné az ember, hogy az írás az azóta eltelt évek rövid, mégis szabatos összegezése. Elég csak összeírni, hogy mi mindent nyilvánítottak az idők során Szovjet-Oroszországban „marxistának”, és rögvest kiderül: a lista mindent tartalmaz, amire a szovjet vezetés valaha törekedett vagy manapság törekszik. Mivel a szovjet politika a legkülönbözőbb dolgok legitimálására használta fel e jelzőt, ezért egyáltalán nem meglepő, hogy a szemlélő a marxizmus fogalmi takaróját fellebentve, szemrebbenés nélkül egymás mellé söpört, de egymással össze nem férő politikai irányzatok, eszmék és értéköléletek halmazára bukkan.

Amikor a társadalomtudós ilyesmibe ütközik, természetesen megkísérli elkülöníteni a búzát a konkolytól, a valódit a színlelttől – megkísérli tisztázni az ideológia tényleges szerepét, és megpróbálja végiggondolni, hogy miként tarthatja magát a névleges folytonosság még akkor is, amikor a valóság már rég megváltozott. Bertrand Russel előbb idézett tanulmánya szerint „előny, ha a hitek összhangban állanak a tényekkel”¹³. Még ha a legváltozatosabb tekintetekből lehet is támogatni ezt az álláspontot, a mellette szóló érvek alapján sem lehet kétségbe vonni azt, hogy valószínűleg vannak olyan érdekek, amelyek számára kedvező, ha az ideológia túléli

korát, vagyis azt a fázist, amelyben még az ideológia határozta meg a politikát – azaz más szavakkal: lehetnek olyanok, akiknek előnyös, ha a hitek és a tények nem illenek össze. Aligha kétséges, hogy a társadalmi mozgalmak vezetői hasznosnak találták és találják az ideológiai folytonosság látszatát kelteni – akár azért, mert a változás nyílt beismerése fontos összetartó erejétől fosztaná meg a mozgalmat, akár pedig azért, mert ez a beismerés megrendítené azoknak a helyzetét, akik a mozgalom eredeti hitvallásaiban előre meg nem jósolt – sőt tán azokkal nem is összeférő – utakra vezették követőiket. De még így is furcsa, hogy éppen a bolsevik párt – ez a rendkívül radikális mozgalom, amely a legnagyobb hatású és leggyorsabb változást idézte elő Oroszország egész történetében –, hogy éppen a bolsevik párt igyekszik a legtürelmetlenebb módon eltüntetni minden olyan jelet, amely esetleg az ideológia változására utalhatna.

Talán még ennél is meglepőbb, hogy formálisan hasonló – bár lényege szerint természetesen különböző – folyamat fedezhető fel a nyugat-európai szocialista mozgalmak esetében is. Amióta a szociáldemokrata pártok és a hozzájuk közel álló szakszervezetek előtt megcsillant az a lehetőség, hogy gyakorlati sikereket arathatnak, ha a parlamenten, a helyhatóságokon, a társadalombiztosítási intézményeken, a gyárakon és más vállalkozásokon belül fejtik ki tevékenységüket, azóta egyre nő a szakadék e mozgalmak eszmei programja és tényleges politikai irányvonala között. Ennek ellenére majdnem két generáció állhatatosan megőrizte az eredeti ideológiát, és e pártok csak most – évekkel a második világháború befejeződése után – tettek komoly kísérletet arra, hogy levetkőzzék hagyományos gondolkodás- vagy beszédmódjukat. Ha a tömegközlési eszközök kizárólag egy totalitárius állam birtokában vannak, akkor az idejüket múlt ideo-

lógiaiak mindaddig nincsenek kitéve bíráltnak és a bírálat felforgató hatásának, amíg a kormányzat úgy véli, hogy ezek az ideológiák uralmának elfogadtatását szolgálják. Megdöbentő viszont, hogy demokratikus országok demokratikus mozgalmak is hosszú évtizedeken keresztül el tudták szakítani politikájuktól ideológiájukat. Ennek valószínűleg nem csak – és feltehetőleg nem elsősorban – az az oka, hogy a politikai pártok szerkezetének gyakran vannak oligarchikus vonásai – bár, mint arra Michels rámutatott, még a legdemokratikusabb mozgalmak esetében sem szabad alábecsülni az önkényesség erejét. Hasonlóan fontos – ha nem fontosabb – ok lehet az is, hogy a mozgalom vezetői és követői hasznot húznak az ideológiai stabilitásból, de még a mozgalom ellenlábasai is csak üdvözölhetik, ha a mozgalom nem hajlandó beismerni a változásokat, hiszen a hagyományos ideológia sokkal nagyobb támadási felületet ad. Ezekben az esetekben arra volna szükség, hogy a mozgalomra háramló előnyök kiegyensúlyozzák az ellenfelekre háramló előnyöket. De még ha a lélektani hajlandóság megvolna is az ilyen méricskélésre, megfelelő mérték hiányában igencsak nehéz volna boldogulni, hacsak a két oldal különbözete nem válik egészen szembeeszkövé. Mivel az ideológiának nem csak vonzereje van, hanem taszító hatása is – lévén, hogy a népesség különböző rétegei ellentétes módokon reagálnak rá –, a helyzet nem is annyira ellentmondásos, mint amilyennek az első pillantásra tűnhet.

Az ilyen gondolatmenetek legjobb esetben is csak érinthetik a megoldásra váró kérdéseket. Ahhoz, hogy valóban előbbre léphessünk, ki kell alakítani valamilyen általános elméleti vázat, hogy ennek segítségével megfogalmazhassuk a kiinduló hipotéziseket, és tartalmas kérdéseket tehessünk fel.

Persze az elméleti keretbe az ideológiai állandóság tételén

túl még számos más dolgot is be kell illeszteni. Fel kellene tárni például, hogy melyek azok az ideológiai változások, amelyek még összeférnek az állandóság képzetével, és amelyek ezt a képzetet a gyakorlatban fenntarthatóvá teszik. Arról van szó, hogy az ideológia törzsét alkotó eszméket bizonyos új – lehetőleg változó – elemekkel kell körülvenni, mert ha nem így történik, akkor a hit és cselekvés közötti szakadék annyira látható lesz, hogy többé már nem lehet eltagadni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a mozgalmon belüli hatalmi harcok technikáit sem. A helyzet megint csak bonyolult, ha nem éppen ellentmondásos. A mozgalom vezetői úgy vélhetik, ha megőrzik az ideológiát – az „igaz hitet” –, akkor az számunkra bizonyos – bár esetleg csak az ő képzeletükben létező – előnyöket jelent. Ugyanakkor lehet, hogy a hit és tett közötti eltérés elfajul, és így az a vád érheti a vezéreket, hogy elhagyták vagy elárulták a mozgalom alapvető hittételeit és végső céljait, amelyeket pedig maguk is oly buzgón törekedtek képviselni. A mozgalmon belüli hatalmi harcok során tehát mindig várható, hogy a felek megtérnek a hagyományos ideológiához – ezáltal is növelve ennek életerejét. Az is belátható, hogy ha a mozgalmon belül két csoport között hatalmi harc folyik, és ez szervezeti szakadáshoz vezet, akkor a szakadásnak is hasonló hatásai lehetnek. Az ideológiai merevség ezek után nagyjában-egészében a versengéstől és a radikális csoport fenyegetésétől függően nő vagy csökken. És ami igaz valamely mozgalom állapotaira, valamint egy kettészakadt, de korábban egységes mozgalom belső viszonyaira, az talán érvényesnek tekinthető két ország esetére is, amint ez a Szovjetunió és a kommunista Kína viszonyának történetéből egyre világosabban látható. Nem kétséges ugyanis, hogy az oroszok a kívánnál sokkal nehezebben szabadulnak meg „elhasznált hitvallásuktól”, amiatt, hogy a kínaiak maguknak

követelik az ortodox marxizmus igeihirdetőjének a szerepét. Az ideológiai állandóság s a hitel és tények közötti növekvő szakadás képét a továbbiakban mindenképpen ki kell egészíteni még jó néhány pótlólagos jellemzővel, amelyek a modell alkotórészeinek felemelkedését és hanyatlását, színét és viszáját mutatják. Végül pedig sok gondot kell fordítani azoknak a körülményeknek a tanulmányozására, amelyek között a hagyományos ideológia végképp érvényét veszíti. Különösen fontos ez akkor, ha hirtelen adjuk föl a régi ideológiát – a párt programjának megváltoztatásával vagy valamilyen más, de hasonlóan feltűnő módon –, hiszen egy probléma történetének szerves része az is, hogy miként oldódik meg vagy küszöbölődik ki.

Itt az ideje, hogy összefoglaljam az eddigi megjegyzésekből adódó egyszerű következtetéseket. Fejtegetéseim lényege a következő: miközben kitartóan keresik a természet- és társadalomtudományokat elválasztó határvonalakat – holott ezek a vonalak önkényesek, indokolatlanul elvontak és élesek, valamint egymást kölcsönösen kizáróak –, aközben (és amiatt is) egy sajátos társadalomtudományi területen kezd gyengülni az áttekintés lehetősége és korlátozódni a téma iránti érdeklődés – a társadalomtudományok tárgyainak önjellemzéseiről van szó.

Néhány évvel ezelőtt az Amerikai Történelmi Társulat elnöke megkísérelt néhány fiatal történészt arra bátorítani, hogy kutatásaikban alkalmazzák a pszichoanalízis módszereit és eredményeit.¹⁴ Bár e hely nem alkalmas a javaslat megvitatására, az talán kijelenthető, hogy az itt tárgyalt kérdések esetében a pszichoanalízis csak nagyon korlátozott segítséget nyújthat. Az viszont kétségtelenül hasznos volna, ha mindazok, akik a társadalmi mozgalmak kutatásával kapcsolatban az elmélet- és ideológiatörténet nagy kérdései-

nek megoldásán fáradoznak, egy-két dologban követnék a pszichoanalízis példáját. A társadalomtudósnak is mindennek előtt azt kell megtanulnia, hogy figyeljen arra, amit vizsgálának tárgyai mondanak neki. S hogy *megértően* tudjon figyelni – miként az analitikusok –, ehhez ki kell alakítania valamilyen általános elméletet, amelyet tapasztalatainak rendszerezésére és értelmezésére használhat. Ennek a tanulmány-nak a figyelem felkeltése volt a célja: égető szükség van egy ilyen elméletre.

JEGYZETEK

1. Hans Kelsen: „Kausalität und Zurechnung” (Okság és beszámítás), *Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht*, VI. 2. (1954), 125. és köv. oldalak.

2. F. A. Hayek: *The Counter-revolution of Science: Studies in the Abuse of Reason*. (A tudomány ellenforradalma: Visszaélések az értelemmel). Glencoe 1952, 39. l.

3. Oskar Becker: *Grösse und Grenzen der mathematischen Denkweise* (A matematikai gondolkodásmód terjedelme és határai). München 1959, 27. l.

4. E nézőpont átfogó kifejtésére lásd Gunnar Myrdal módszertani írásait – hozzáférhetőek a Paul Streeten összeállította és szerkesztette kötetben: *Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology*. International Library of Sociology and Social Reconstruction (Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani írások; A szociológia és a társadalom újjászervezésének nemzetközi könyvtára). London 1958, magyarul: 1972. Nem ilyen teljeskörűen, de még kifejezőbben jelennek meg ugyanezek a gondolatok Karl Mannheim *Ideology and Utopia* (Ideológia és utópia) c. művében. New York é. n., 89. l.

5. Végül pedig, hogy az érdekeltek „önként és énekelve” fogadják el a tudomány immár bevallott részrehajlását, azt szokták mondani, hogy az nemcsak elkerülhetetlen, de üdvös is, ha a társadalomtudós kinyilvánítja értékítéleteit. Arthur Smithies – miközben lelkesülten védelmezi a társadalomtudományokban szereplő értékítéleteket – kifejti, hogy a

tudósokkal hathatósabban és közvetlenebbül szolgálhatja a politikai döntés-előkészítést, ha osztja azoknak általános világnézeti elveit, akiknek ő viszont a tanácsokat osztja – persze feltéve, hogy tudósunk ezt a tény mindig gondosan tudatosítja. Lásd: Arthur Smithies: „Economic Welfare and Policy” (Jólét és gazdaságpolitika), in: *Economics and Public Policy* (Közgazdaságtan és közérdek), Brookings Lectures, 1954. Washington 1955, 3–4. l. Mellékesen megjegyzendő: az már csak az olvasótól függ, hogy elhiszi-e, ami vagy igaz, vagy nem, hogy a közügyekben kívánatosak a tudós tanácsai.

6. Különös például az, ahogy Pierre Vendreyes – Cournot példája nyomán föllelkesülve – *De la probabilité en histoire, l'exemple de l'expédition d'Egypte* (A valószínűség a történelemben példának véve az egyiptomi hadjáratot) (Párizs 1952) c. művében összekeveri a dolgokat. Könyvében az, hogy Napóleon felmérte egyiptomi hadjárata esélyeit (vagyis mérlegelte, hogy eljuthat-e Egyiptomba úgy, hogy közben nem tartóztatja fel a brit hajóhad), keveredik azzal a becsléssel, melynek során a történész kísérli meg fölmérni a hadjárat sikerének valószínűségét.

7. Lehetséges, hogy – miként Max Weber hangsúlyozta – az emberek értékítéleteit „megértendő”, a tudósnak képesnek kell lennie saját értékítéletek kialakítására. (Lásd: *Verhandlungen des ersten deutschen Soziologentages*. – A német szociológusok első konferenciája), 1910. október, Tübingen 1911, 324. l. De ez az – egyébként vitatható – állítás természetesen homlokegyenest ellentétes azzal az elképzeléssel, amely szerint engedni kell, hogy a tudós értékítéletei áthassák és megzavarják kutatásait.

8. Karl Popper: *The Poverty of Historicism* (A historizmus nyomora). Boston 1957, 155–156. l.

9. E bekezdéssel kapcsolatban lásd Emile Caillet: *La Tradition Littéraire des idéologues* (Az ideológusok irodalmi hagyománya). Philadelphia 1943, 1. és köv. oldalak; Engels 1893. VII. 14-én kelt levele Franz Mehringhez, Karl Marx és Friedrich Engels *Correspondance 1846 1895* (Levelezés 1846–1895). New York é.n., 510–513. l. Magyarul: MEM 39. 93–97. l.; Karl Marx: „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája”, in: Marx – Engels; *Válogatott Művek*, I. köt. Bp. 1949. 221–230. l.; Rudolf Hilferding: „Probleme der Zeit” (Korunk problémái), *Die Gesellschaft*, I. (1924. április) 6. l.; Karl Mannheim: *Ideology and Utopia* (Ideológia és utópia), 55–59. l.

10. Rosa Mayreder: *Der typische Verlauf sozialer Bewegungen* (A tár-

sadalmi mozgalmak tipikus pályája), Bécs 1917; második, átdolgozott kiadás: Bécs 1927.

11. Vagy húsz évvel később Bertrand Russel állította fel a következő, a fentebbitől nem teljesen független hármas osztályozást: „Azok a szervezetek, amelyek hosszú utat jártak be a hatalom megszerzésében, általában három állapoton mennek keresztül: az első a győzelemre vezető – vakbuzgó, de nem hagyományörző – hit állapota. A következő fázisban az alávetettek belenyugszanak az új hatalomba, miközben ez gyorsan hagyományossá válik. A végső állapot az, amelyikben a hatalom, amelyet immáron a hagyományt elutasítók ellen vetnek be, ismét lecsupaszíttatik. A szervezet jellege igen erősen megváltozik, midőn végighalad fejlődésének eme szakaszain.” Bertrand Russel: *Power, a New Social Analysis* (A hatalom. Új társadalmi elemzés). New York 1938 82. l. Látható, hogy az idézetben némileg keveredik a hatalom és az ideológia fogalma, ugyanis a hagyományos hatalom és a hagyományos ideológia között eléggé megfoghatatlan a különbség. A vakhitet azonban jól megkülönbözteti a hagyományörző hittől, és úgy vélem, hogy ez az osztályozás teljes összhangban áll Rosa Mayreder kiinduló feltevéseinek szellemével.

12. E nézőpont kifejtését lásd A. Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective* (A gazdasági elmaradottság történeti nézőpontból tekintve), 188–197. l., e kötetben 35–67. l.

13. Russel, i. m., 151. l.

14. William L. Langer: „The Next Assignment” (A következő megbízás), *American Historical Review*, LXIII. (1958. január), 283–304. l.

MEGJEGYZÉSEK OLASZORSZÁG IPARI FEJLŐDÉSÉNEK ÜTEMÉRŐL (1881–1913)

Köztudott dolog, hogy Olaszország gazdasága a politikai egyesítést követő évtizedekben nemcsak Angliához képest, de az európai kontinens iparilag előrehaladott országaihoz viszonyítva is nagyon elmaradott volt. Ugyanerre a következtetésre jutunk, bármilyen mértékegységet teszünk is az összehasonlítás alapjául, legyen az technikai felszereltség, a szervezeti rendszer hatékonysága, az egyéni vállalkozásokban megtestesülő szakértelem vagy elnagyolt, számszerű adatok néhány iparág viszonylagos termelékenységéről, vagy az iparban foglalkoztatottak száma, vagy az ország vasúthálózatának sűrűsége, vagy az írástudatlanság aránya. Igaz, hogy ebben a vonatkozásban nagyon nagy különbségek voltak a félsziget egyes régiói között, de Pantaleoni számításai szerint – melyek azon túl, hogy igen jelentős hibákat tartalmaznak, a megfelelő nagyságrendekről viszonylag helytálló képet adnak – a XVIII. század második felében a leggazdagabb és legfejlettebb északolasz területeken az egy főre jutó magánvagyon a felét sem érte el a Franciaország egészére vonatkozó mutató értékének.¹

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy 1914-től nagy ipari átalakulás vette kezdetét Olaszországban. Ilyen körülmények között fel kell tennünk a kérdést: a nekilendülés időszaká-

ban az iparosítás folyamata hasonló jellegzetes vonásokkal rendelkezett-e, mint a többi, viszonylag elmaradott európai ország a XIX. században, és ha igen, a hasonlóság milyen mértékű. Másként fogalmazva: jelen tanulmány írója a történelmi kérdések olyan sorozatával vagy olyan várakozásokkal közelíti meg az olasz anyagot, melyeket talán az alábbiakban lehetne összefoglalni.

1. Jelentős gazdasági elmaradottság körülményei között a modern iparosítás folyamatát valószínűleg csak egy viszonylag magas ipari növekedési rátát eredményező, nagy kezdeti lökés indíthatja be. Ennek a periódusnak a kezdete talán egybeesett egy nemzetközi ciklus alsó fordulópontjával, de a lökés itt – természetével ellentétben – speciálisan „hosszú” volt, tehát nem hasonlítható a gyors lefutású átalakulásokhoz: egyszercsak elkezdődött, és valószínűleg ez tette immúnissá az országot a következő ciklikus visszaeséssel szemben.

2. Egy ilyen kezdeti ipari fellendülés során egy elmaradott ország tipikusan a beruházási javak termelését támogatja a fogyasztási cikkekkel szemben, minthogy e fejlődési szakasz feltételei között épp az előbbi területen volt a leggyorsabb a technikai fejlődés. Következésképp a nehézipar területén széles lehetőségek nyílnak a később kezdődött iparosításból fakadó előnyök minél teljesebb kiaknázására.

3. A termelési struktúrával együtt a szervezeti rendszert is olyan hatások érhették, amelyek a koncentráció különböző formái felé vezettek.

4. A megkésett iparosítás ezen alapvető vonásait feltehetően olyan speciális intézményi eszközök is erősítették, mint a bankok beruházási politikája vagy a különböző állami intézkedések. Nagymértékű elmaradottság esetén az állam szerepe volt a legjelentősebb, és a bankok mindaddig nem

vettek részt a folyamatban, amíg az iparosodás el nem ért egy bizonyos fokot.

A következőkben az 1914 előtti olasz iparosítás folyamatát aszerint vizsgálom, hogy összhangban van-e az itt leírt megállapításokkal, vagy ellentmond azoknak. Meg kell jegyezni, hogy ez csak egy szűkebb megközelítés, amely csak a probléma néhány vonatkozását fogja érinteni.

I.

Az előbbi fejezetben felvázolt megközelítés mindenekelőtt megköveteli, hogy valamilyen módon mérjük az olasz növekedés ütemét a vizsgált periódusban. Ehhez el kell készítenünk az olasz ipari termelés indexét az 1881–1913-as évekre. A kezdő év kiválasztását végeredményben a rendelkezésre álló statisztikai adatok határozzák meg.

Az index számításakor követett eljárást részletesen ismertetjük jelen kötet *Függelékében*.^{*} A *Függelékben* a számítási eljárások és az adatforrások – melyek közül néhányat kényszerűségből használtunk fel – részletes leírása mellett az olvasó kritikai észrevételeket is talál az index hiányosságairól, valamint egy összevetést francia és olasz tudósok hasonló irányú korábbi kísérleteivel. Az index 6 fő idősorból áll, melyeket a szerző által becsült súlyok segítségével aggregáltunk. A súlyokat az 1902–1903-as évek becsült hozzáadott-érték-adatai képezték.²

Nem kérdéses, hogy a felhasznált adatok kis száma és a mérési eljárás számtalan bizonytalansága komolyan csök-

^{*} L. A. Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, 367–422. 1.

kenti a számítások értékét. Mindazonáltal az index kielégítően szolgálja jelen célunkat, tehát hogy általános képet kapjunk az olasz iparosítás gyorsaságáról az 1914-et megelőző időszakokban és részidőszakokban.

Az 1. táblázat a teljes periódus aggregált indexét tartalmazza. A hat iparág indexének változásait a 2. táblázat mutatja.

1. táblázat

Olaszország ipari termelésének indexe 1881 és 1913 között

1881	54	1891	67	1901	104	1911	174
1882	57	1892	64	1902	109	1912	182
1883	64	1893	70	1903	114	1913	184
1884	63	1894	72	1904	117		
1885	65	1895	73	1905	126		
1886	67	1896	75	1906	139		
1887	73	1897	78	1907	152		
1888	74	1898	86	1908	163		
1889	72	1899	92	1909	168		
1890	72	1900	100	1910	169		

A részperiódusok kiválasztása egy olyan időszakból, amikor a növekedés meglehetősen hosszú időn keresztül folyamatos, szükségképpen önkényes. Ahhoz azonban, hogy a nagy nekilendülést elkülöníthessük, az adatok alábbi bontása látszik célravezetőnek:

1881–1888	Mérsékelt növekedés
1888–1896	stagnálás
1896–1908	igen gyors növekedés
1908–1913	csökkenő ütemű növekedés

2. táblázat

Hat iparág termelésének indexe, 1881 és 1913 között (1900 = 100)

Év	Bányászat	Fémgyártás	Textilipar	Gépipar	Vegyipar	Élelmi-szeripar
1881	71	22	54	62	9	63
1882	79	18	53	76	11	65
1883	80	27	62	92	13	68
1884	77	25	58	90	15	70
1885	77	40	61	94	17	69
1886	72	55	65	98	20	68
1887	68	66	73	118	22	67
1888	70	91	73	115	24	67
1889	71	119	71	96	26	69
1890	72	91	80	79	28	71
1891	76	72	73	62	28	70
1892	82	56	72	53	27	68
1893	80	67	85	58	26	69
1894	79	65	93	59	31	65
1895	72	68	93	62	42	66
1896	79	70	94	62	49	67
1897	90	77	93	65	56	69
1898	92	95	101	72	61	80
1899	88	101	104	89	72	86
1900	100	100	100	100	100	100
1901	103	103	105	100	102	106
1902	100	99	114	98	110	111
1903	107	120	111	108	115	120
1904	106	127	119	121	121	112
1905	108	170	124	144	132	115
1906	103	212	136	171	159	119
1907	99	218	153	196	185	122
1908	98	283	142	247	228	127
1909	93	346	136	261	257	128
1910	95	374	122	276	281	130
1911	89	377	128	287	260	141
1912	96	392	142	280	276	146
1913	98	381	134	272	281	166

A 3. táblázat az ezekre a részperiódusokra vonatkozó növekedési rátákat tartalmazza.

3. táblázat

*Az olasz ipari termelés évi átlagos növekedési ütemei
1881 és 1913 között és a részperiódusokban*

Időszak	Százalékos változás
1881 – 1888	4,6
1888 – 1896	0,3
1896 – 1908	6,7
1908 – 1913	2,4
1881 – 1913	3,8

Megjegyzés: A számítás azon a feltételezésen alapul, hogy az egyes periódusok első és utolsó éve között a növekedés mértani haladványt követ.

A 4. táblázat a hat iparág termelésének növekedési ütemeit tartalmazza ugyanezekre a részperiódusokra.

4. táblázat

*Az indexbe bevont hat iparág évi átlagos növekedési ütemei
1881 és 1913 között és a részperiódusokban
(százalékos változás)*

Iparág	1881– 1888	1888– 1896	1896– 1908	1908– 1913	1881– 1913
Bányászat	0,0	1,3	1,8	0,0	1,0
Fémgyártás	22,0	– 3,2	12,4	6,1	9,3
Textilipar	4,4	3,2	3,5	– 1,2	2,5
Gépipar	9,2	– 7,4	12,2	2,0	4,7
Vegyipar	15,1	9,4	13,7	1,8	11,3
Élelmiszeripar	0,9	0,0	5,5	5,5	3,1

Megjegyzés: lásd a 3. táblázat megjegyzését.

Az előbbi táblázatok adataiból egészen világosan látszik: Olaszországban kimutatható az a periódus, amikor az iparosítás nagy lökést kapott. Még mielőtt az egyes részperiódusok kezdő- és záróéveit pontosan meghatároznánk, annyit máris elmondhatunk, hogy a nagy nekilendülés az 1896 és 1908 közötti évekre tehető. Az 1896 előtti éveket az 1892-es alacsony szintről az 1888-as magasabb szintre való nehéz visszatérés jellemezte. 1908 után egy kivételével valamennyi iparág növekedési üteme jelentősen visszaesett.

Erre a hosszú időszakot átfogó növekedésre mindenekelőtt az jellemző, hogy a gazdaság igen könnyen túljutott a közbenső, 1900-as depresszión. Ebből a szempontból tanulságos lehet, ha egy pillantást vetünk Wesley Mitchell *Conspectus of Business Cycles in Various Countries* (Néhány ország gazdasági ciklusainak áttekintése) című művére, amely többek között a szóban forgó periódust is elemzi.³ Mint láthatjuk, az Egyesült Államokat és Kanadát nem érintette az 1900-as depresszió, melynek hatása másutt – különösen az európai kontinensen – igen súlyos volt. Oroszországban megtörte a nagy ipari fellendülést, és súlyosan érintette azokat a közép-európai országokat is, amelyek a Franciaországgal folytatott hosszú vámharcok után Olaszország legfontosabb kereskedelmi partnereivé váltak. Nem kétséges, hogy ezekben az országokban számottevően csökkent az olasz exporttermékek felvevő piaca, ugyanakkor az olasz piacon kiéleződött a hazai és az import ipari termékek versenye. Eközben észlelhető ugyan a válság hatása az olasz ipar fejlődésében, de elhanyagolható mértékű. Hasonló dolog történt néhány évvel korábban Oroszországban: az 1890-es évek elejének súlyos nemzetközi válsága az ország nagy ipari fel-

lendülésének közepén csak annyit jelentett a gazdaságnak, mint enyhe fodrozódás egy nagy hullám hátán – az ország ipari növekedési üteme lényegében változatlan maradt.⁴

Ugyanakkor ezt a periódust a beruházási javak részarányának gyors növekedése jellemezte a teljes kibocsátáson belül, bár a változást bizonyos mértékben az akceleratorhatásnak kell tulajdonítanunk. Ezt világosan mutatja a 2. és a 4. táblázat. Az index hat iparágát tekintve ezen javak részesedése 1896-ban 28 százalék volt az aggregált indexben (hozzáadottérték-súlyokat használva). Ez megegyezik az 1881-es szinttel, bár közben, 1888-ban nagyobb részesedést találunk. 1908-ban a beruházási javak részesedése – számításaink szerint – 43 százalékra szökött fel, 1913-ban pedig 47 százalékos csúcstérteket ért el.

Mindezek a tények alátámasztják az előző fejezetben megfogalmazott hipotéziseinket, s ez kétségtelenül megnyugtató. A későbbiekben azonban még kellemetlen meglepetések érhetnek bennünket.

A korábbiakban elmondottakból következik, hogy egy elmaradott ország növekedési ütemét az iparosodás korai szakaszában feltehetően közvetlenül az ipari elmaradottság foka határozza meg. Minél később kezdődik a nagy ipari nekilendülés, annál valószínűbb, hogy kezdete igen erőteljes lesz. Ha figyelembe vesszük egyrészt az olasz iparosítás jelentős késését, másrészt más országok hasonló periódusait, az olasz ipari növekedés üteme 1896 és 1908 között alacsonyabb, mint azt ezek alapján várnánk. Meg kell jegyezni, hogy Németország a kilencvenes években már messze túl volt a növekedés kezdeti szakaszán, átlagos ipari növekedési üteme 1888 és 1896 között mégis elérte az 5,5 százalékot, mely valójában alig marad alatta az 1896–1908 közötti olasz ütemnek. Ha viszont Svédországhoz, Oroszországhoz vagy

Japánhoz hasonlítjuk, ezen országok növekedési rátái jóval magasabbak voltak Olaszországnál. A svéd ipar 1888 és 1896 között évi 12 százalékkal növekedett, Japán 1907 és 1913 között 8,5 százalékos évi növekedési ütemet ért el, Oroszország pedig a kilencvenes években évente több mint 8 százalékkal növelte ipari termelését.⁵

Igaz, ezek bizonytalan összehasonlítások, amelyeket óvatosan kell kezelni. De ez még nem minden. A növekedési ráták itt alkalmazott számítási módja a részperiódusok kezdő- és záróévére koncentrál, és nem veszi figyelembe a közbenső évek eseményeit. Ha megvizsgáljuk az index viselkedését az 1896–1908-as perióduson belül, találunk néhány eltérő vonást más európai országok nagy fellendülési időszakaihoz képest: bár az olasz ipari növekedés nagyobb visszaesések nélkül ment végbe, mégsem volt teljesen folyamatos, inkább lökésszerűen haladt előre, ami azzal a következménnyel járt, hogy a lakosság igen érzékenyen reagált a konjunktúra változásaira (a *more delicate state of public confidence*), és a vállalkozók is nehezebben szánták rá magukat a befektetésekre. Talán hasznos megvizsgálni néhányat azok közül a tényezők közül, melyek megakadályozhatták, hogy a nagy ipari fellendülés Olaszországban teljes erővel kibontakozhasson.

III.

Természetesen nem áll szándékunkban kimerítő listát összeállítani mindazokról a visszatartó erőkről, amelyek hathattak Olaszország ipari fejlődésére a századfordulón. Erre a listára a természeti erőforrások szűkösségétől a nemzeti vagy területi sajátosságokig sok mindent felvehetnénk. Egy ilyen vizs-

gálat azonban meghaladná a jelen tanulmány kereteit, és valószínűleg nem is hozná meg a várt eredményt. Itt inkább azokra a tényezőkre kell összpontosítanunk, amelyek valamilyen módon jelentősek lehetnek az előzőekben ismertetett általános fejlődési modell szempontjából.

Mint már említettük, az európai országok történetét vizsgálva igazolhatónak látszik az az általánosítás, hogy jelentős elmaradottság esetén, az ipari fejlődés nagy nekilendülése idején az állami intézkedések nagyon fontos pozitív szerepet játszanak. A klasszikusnak tekinthető esetben, Witte gróf Oroszországában a kilencvenes években hasznosnak tűnhet az állam politikáját olyan stratégiai tényként értelmezni, amely elsődleges hatást gyakorolt az iparosítás nagy fellendülésére. Olaszországban nem találunk semmi ehhez fogható. Nem arról van szó, hogy az egymást követő olasz kormányok nem mutattak volna érdeklődést az ország iparának jövője iránt. A kormány időnként segítséget nyújtott jelentős ipari vállalkozások beindításához. Talán a Terniben (1884) létrehozott hatalmas acélmű a kiemelkedő példa erre. A kormány intézkedéseinek volt némi szerepe az olasz ipar fejlődésében. Ilyen volt a hajóépítést és tengerhajózást támogató politika 1885 után⁶, amely valamelyest megváltozott formában 1896-ig tartott, vagy ilyen volt az, hogy a kormány lemondott az elbai vasércbányák járadékának egy részéről. Ebben az értelemben bizonyosan beszélhetünk állami támogatásról, ezek az intézkedések azonban nemcsak rendszertelenek voltak, illetve ritkán került rájuk sor az 1896–1908 közötti nagy fellendülés időszakában, de az is szembeötlő, hogy a kormány mennyire egyoldalúan volt érdekelt az iparfejlesztésben – azt lehet mondani, hogy a kormányintézkedések az arra legkevesbé érdemes iparágakat érintették.

Az állami iparosítási politika alkalmatlan volta akkor vá-

lik világossá, ha az előbb említett intézkedésekről az olasz vámtarifákra fordítjuk figyelmünket, ezek voltak ugyanis az akkori iparpolitika legkedveltebb eszközei (*pièce de résistance*). Nos, valóban meglepő, hogy általában mekkora fontosságot kell tulajdonítanunk a vámpolitikának az európai iparosítás történetében. Néhol nem is maga a vámtarifa, hanem annak eltörlése vagy legalább csökkentése nyitotta meg az utat az iparosítás előtt. Más esetekben a vámtarifa alárendelt szerepet játszik a kormány sokoldalú, közvetlenebb és erőteljesebb beavatkozásaihoz képest. De mindenképpen nehéz pozitív hatást tulajdonítani egy olyan vámrendszernek, amely Olaszországban a nagy ipari nekilendülés idején volt érvényben. Valójában az olasz iparosítási folyamat egyik gátjának kell tekintenünk ezt a vámrendszert.

Az olasz protekcionizmus három pillére a gabonatermelés, a pamutipar, valamint a vas- és acélipar volt. A gabona esetében 1887-ben kezdődött a vámtámogatás, ekkor a gabonára kiszabott vám a korábbi névleges összegről mázsánként 3 lírára emelkedett. Az első lépés óvatos volt. A vám növelését tisztán a költségvetés céljait szolgáló lépésnek tekintették.⁷ A törvényhozók egyáltalán nem voltak könnyű helyzetben. Az intézkedés népszerűtlen volt, és annak a részletes beszámolóinak a tapasztalataival szemben kellett elfogadtatni, amelyet a mezőgazdaság vizsgálatára kijelölt parlamenti különbizottság készített.⁸ De ezzel átszakadt a gát. A vám tovább emelkedett, és az 1895-ös mázsánként 7,50 líra vámilletékkal a kontinens legnagyobb országai közül Olaszország búzatermesztése élvezte a legnagyobb támogatást.⁹ Igaz azonban, hogy ez az intézkedés része volt annak az Európa-szerte tapasztalt reakciónak, ahogy a búza világpiaci elhelyezésének megváltozott feltételeit fogadták. De két dolgot nem szabad elfelejtenünk. Egyrészt, az olasz mezőgazdaság-

nak rendelkezésére álltak olyan rendszabályok, amelyek az Alpoktól északra eső területeken kevésbé voltak elérhetők. Másrészt, ha Németország gyorsan fejlődő iparával megen-
gedhette is azt a fényűzést, hogy a mezőgazdaságot támo-
gassa (gazdaságilag, nem pedig politikailag), Olaszország
– mivel sokkal kevésbé kedvező feltételekkel rendelkezett –
nem tehette ki az iparfejlődés gyenge hajtásait a mezőgaz-
dasági protekcionizmus viszontagságainak.

Nézzük meg, milyen is volt a vámrendszer az ipar terü-
letén! Tagadhatatlan, hogy az olasz iparosítást – legalábbis
elvben – segíthette volna a racionálisan megszabott és érvé-
nyesített vámrendszer. Ennek a vámpolitikának abból az
alapvető tényből kellett volna kiindulnia, hogy egy olyan
történelmi periódusban, amikor a szén határozza meg az
ipar szerkezetét, ha egy ásványi kincsekben szegény ország
átlagosan kétszer magasabb áron jut hozzá a szénhez, mint
a szénben gazdag országok, ezzel kedvezőtlenül magas köl-
tségekkel terhelve az ipart és a szállítást – ilyen országban az
iparnak azokat az ágait kellett volna elsősorban támogatni,
amelyekben más kiadásokhoz képest alacsony a szénfelhasz-
nálás költsége. Ilyen kedvezőtlen adottságokkal rendelkező
elmaradott országban továbbá különösen fontos szerepet
játsszik az új termékek és új iparágak ösztönzése. A gépgyártás
hatalmas és igen különböző területei számtalan lehetőséget
kínálnak erre.

A valóságban az történt, hogy 1878-ban olyan vámrend-
szert hoztak létre, amely különösen a pamutipart és a vas-
kohászatot támogatta. Az előbbi meglehetősen régi iparág
volt, a modern technika viszonylag szerény fokán állt, és
ennek megfelelően korlátozott lehetőségekkel rendelkezett
az európai kontinens egy elmaradott országában; az utóbbi
pedig kifejezetten szénfogyasztó iparág volt. Míg vámkedvez-

mény vonatkozott egy sor gépipari termékre, általában azokat a termékeket terheltek adóval, amelyek részben kompenzálhatták volna a vasra és acélra kivetett adókat.¹⁰

A gépipar adóit 1887-ben általánosan felemelték, a védővámokat ellenben megszüntették, és valódi támogatásokat léptettek életbe. Ezek a támogatások ugyanakkor – a termelés értékéhez képest – szinte elhanyagolhatóak voltak. Mi több, a textiliparnak és a mezőgazdasági gépgyártásnak – ezeknek az igen fontos ágazatoknak – a vámjai alig haladtak meg az acélét. A gépalkatrészek vámtételei pedig annyira alacsonyak voltak, hogy inkább a belföldi összeszerelést s nem a belföldi gépgyártást ösztönözték. Végül pedig itt van az „egyéb gépgyártás” – az újítások igazi területe –, ahol a vámok különösen alacsonyak voltak. A fenti tényeken nem csodálkozhatunk, hiszen a vámok megalkotói mindenütt a már meglevő érdekeket támogatják, az innovációk jövőbeli ígéretei eközben kívül maradnak látókörükön.¹¹ Ha valaki nyomon kíséri az 1887-es vámtarifákról folytatott parlamenti vitákat, meg fog lepődni, hogy egyedül a gépiparral kapcsolatban találták úgy a felszólalók, hogy folytatni kellene a Cavourtól örökölt liberális hagyományokat. Ezeket a hagyományokat azonnal elfelejtették, amint a pamutra, a vasra vagy az acélra terelődött a szó.¹² De még mindig nincs vége a történetnek. A vita közben Magliani pénzügyminiszter azt ígérte, hogy a Vámtarifa Törvény túlzásait majd enyhíteni lehet a kereskedelmi szerződésekről folytatott soron következő tárgyalásokon.¹³ Nos ha valami általánosítást mondhatunk ezekről a szerződésekről, az a következő: a pamuttextil és a vas vámtarifái lényegileg változatlanok maradtak, vagy legfeljebb csekély mértékben változtak. A vámkedvezmények nagy részét éppen a gépipar adóiból fedezték, ahol az 1887-ben megadott csekély

kedvezményeket csökkentették, néha teljesen meg is szüntették.¹⁴ Az olasz gépipart teljesen sorsára hagyták.

Ha most ehhez még hozzávesszük, hogy az 1887-es vámrendszer megalkotói figyelmen kívül hagyták a hasonlóképpen ígéretes vegyipart, amely sok újítási lehetőséget tartogatott, és jól illeszkedett az ország feltételeihez, nos, akkor jogosnak látszik az a következtetés, hogy a kormány központi intézkedései nemhogy ösztönözték, hanem éppen-séggel gátolták az olaszországi iparosítás előrehaladását. Az olasz kormány részvétele az ország nagy ipari fellendülésében sokkal kisebb volt, mint amit más, elmaradott országok – mint Oroszország és Magyarország – gazdaságtörténete alapján vártunk volna.¹⁵

Az 1896–1908 közötti olasz iparosítás másik gyengesége talán abból ered, hogy a vasútépítés nagy korszaka ekkor már régen a múlté volt. Oroszország nagy ipari fellendülése idején, 1886–1900 között a vasúthálózat több mint 70 százalékkal bővült. Nem kétséges, hogy ebben az időszakban az ország gyors iparfejlődése ezen a tényezőn alapult. Ezzel szemben Olaszország vasúthálózatának növekedése az 1896–1908 közötti években a 10 százalékot sem érte el. Ezt a különbséget a sajátos olasz körülmények még jobban kihangsúlyozták. Az 1885-ös törvény, amely az állam tulajdonát képező vasutakat 60 évre három magántársaság kezelésébe adta át, már megalkotásakor előrevetítette annak árnyékát, hogy ez az intézkedés húsz évnél tovább esetleg nem lesz fenntartható. Ez az intézkedés olyan bizonytalanságot teremtett, amely aztán jelentősen befolyásolta a társaságok beruházási politikáját abban a nyolc-tíz évben, amely az 1905-ös évet megelőzte, mikor is az egykori szerződések leghamarabb lejárhattak, és le is jártak. Részből ennek a következménye, hogy az 1885-ös törvénnyel létrehozott

beruházási alapba csak bizonytalanul, nem kielégítő mértékben áramlott a tőke.¹⁶ Igaz, amikor a vasút kezelése 1905-ben újra állami kézbe került, nagyra törő tervek születtek a vasút modernizálására, a hálózat és a gördülőállomány bővítésére. Ezek a tervek azonban csak az 1896–1908-as periódus utolsó éveiben születtek meg – túl későn ahhoz, hogy a korszak általános képét megváltoztathassák.

Mondhatnánk azt is, hogy a vasútépítkezések zömének korai befejeződése hasznára volt az ország iparosításának, mivel így az a tőke is átcsoportosult az ipar területére, amely egyébként a vasút felé áramlott volna. De ez nem túlságosan meggyőző állítás. Egy olyan feltételezést foglal ugyanis magába – miszerint Olaszországban egységes tőkepiac volt –, amely teljesen ellentmond a korabeli tényleges állapotoknak. A nagy beruházók közül azok, akik készen álltak arra, hogy a kormány által kibocsátott vagy garantált vasúti részvényeket megvásárolják, többnyire vonakodtak attól, hogy tőkéjüket ipari vállalkozásokba fektessék. A századfordulón Giulio Einaudi éles szavakkal bírálta ezt a „biztos 4 százalékhoz ragaszkodó” hozzáállást.¹⁷ A takarékoskodó kisember, aki a postatakarékpénztár-hálózat fiókjainál vagy szövetkezeti bankokban helyezte el a pénzét, még inkább a bizonyosságot kereste; ennek megfelelően ezeket a pénzalapokat inkább rövid lejáratú kereskedelmi ügyletekbe fektették, vagy a városi, tartományi közmunkák finanszírozására fordították. E tekintetben igen figyelemre-méltó az a tény, hogy az 1896–1908-as időszakot a külföldön elhelyezett értékpapírok folyamatos repatriálása jellemezte. Az olaszországi tőkepiac igen megosztott volt – és itt van a nagy beruházási bankok egyik különleges funkciója, melyre még utalni fogunk a jelen tanulmány befejező részében.¹⁸ Így a nagy vasúti beruházások elmaradása nem feltétlenül

jelent az ipar számára több befektethető tőkét, és az, hogy az ipari nekilendülés Olaszországban nem esett egybe a „vasútépítési láz” időszakával, az ipari tevékenység e sajátos ösztönzőjével – ez a tény valóban alacsonyabban tarthatta az ipari növekedés ütemét annál, ami az oroszországi helyzet megismétlődésével megvalósulhatott volna.

De van még egy tényező, mely ugyanezeket a hatásokat erősítette. Erről sem feledkezhetünk meg. Olaszország politikai helyzete az 1896–1908-as időszak kezdetekor sem kedvezett a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésnek. Az 1897-es év katasztrofálisan rossz termése és a kormány határozatlansága a gabona adójának megszüntetését vagy csökkentését illetően – mindez oda vezetett, hogy az 1898-as rettenetes évben (*anno terrible*) számos országrészben zavargások robbantak ki, és társadalmi feszültségek keletkeztek. Ezek a zavargások a májusi milánói felkelésben csúcsosodtak ki, melyet a Pelloux-kormány két évig tartó elnyomó intézkedései követtek. Erre következtek az 1900-as választások és a királygyilkosság. Olaszország politikatörténetében új korszak kezdődött, melyet Giovanni Giolitti, a kiváló államférfiúi tulajdonságokkal megáldott politikus neve fémjelez. Békéltető politikájának szerves része volt, hogy ragaszkodott a kormány szigorú semlegességéhez a bérkonfliktusokban. Ennek következtében a sztrájkhullám soha nem látott méreteket öltött. 1901 és 1913 között mindössze egy olyan év volt, amikor a sztrájkban töltött napok száma az egymilliószint alatt maradt; az időszak néhány évében pedig ez a szám a hárommillió napot is meghaladta, bár a négymilliót¹⁹ soha nem érte el.

Kevesen irigyelhették a szegénységtől szenvedő olasz munkás anyagi helyzetének nagyon szerény javulását. Fel kell hívnunk azonban a figyelmet a történelmi helyzetek különbö-

zőségére. Míg más országokban az igen gyors ipari növekedés után következett be az életszínvonal emelkedése, Olaszországban a két folyamat egybeesett. Ha az ipari nekilendülés Olaszországban egy vagy két évtizeddel korábban kezdődik, minden valószínűség szerint kevésbé zavarta volna meg az iparon belüli bérharc. Az iparosítás jelentős elmaradását általában csak a meginduló fejlődés gyorsasága képes kompenzálni. Az imént tárgyalt két tényező arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az általánosítás csak bizonyos határok között érvényes. A késés előnyeivel együtt jár számos hátrány is, amelyek már a túlzott késésből származnak – ez olyan tény, amelyre különös figyelmet kellene fordítani a mai elmaradott országok vizsgálatakor.

Az 1896–1908 közötti olasz iparosítás gyengeségének okait kutatva helyénvaló még egy utolsó megjegyzést tenni. A főbb európai országok iparosításának gyors, kezdeti időszakait tanulmányozva, nem okoz különösebb nehézséget néhány eltérő iparosítási ideológia megkülönböztetése, melyek jegyében az iparosítási folyamat lezajlott: gazdasági liberalizmus Angliában, saint-simonizmus Franciaországban, nacionalizmus Németországban, marxizmus a kilencvenes évek Oroszországában – ezek az ideológiák szerepet játszottak a folyamatban, és úgy tűnik, szerepkörüket jól töltötték be. Az olasz iparosítást vizsgálva szembeötlő az erős ideológiai hatás'hiánya. Cavour *liberalizmója* egy elmúlt időszakhoz tartozott. Az olasz protekcionizmus a hagyományos érdekek kiszolgálójává vált, és nem tudott erős intellektuális mozgalommá fejlődni. A kilencvenes években Olaszországban az értelmiség széles rétegeinek képzeletét ragadta magával a marxizmus.²⁰ Ennek a hirtelen ideológiai fordulatnak van néhány összetevője, amely a korabeli oroszországi eseményekkel való hasonlóságra tereli a figyelmet.

De az oroszokkal szemben az olaszországi marxisták csak nagyon szerény érdeklődést mutattak – ha mutattak egyáltalán – az ország ipari fejlődése iránt, bár az olasz munkásmozgalom vezetői – félrevezetve és szégyenlősen ugyan – támogatásukat adták az érvényben levő vámrendszerhez. Egyáltalán nem világos, hogy akár ők, akár az olasz nép általában kívánta-e a küszöbön álló változások siettetését.

Ezeknek a hiányosságoknak az együttes hatása nem elhanyagolható. Ha tekintetbe vesszük az olasz vámrendszer alkalmatlanságát, azon sem csodálkozhatunk, ami ezekben az években a gépipar és a vegyipar területén történt. Ezekben az iparágakban a vállalkozók igazán nem szolgáltak rá a dicséretre. De ha egyetlen fontos tényezőt akarnánk kiemelni az ország iparosításának akadályai közül, feltétlenül az olasz bankok 1895 után játszott szerepét kellene megemlítenünk.

Ezeket a bankokat a kilencvenes évek elején lezajlott csődök után alapították vagy szervezték újra. Közülük a legfontosabb, a Banca Commerciale Italiana, melyet 1894-ben alapítottak, német vezetőséggel és német tőkével, osztrák és svájci érdekeltséggel.²¹

Bizonyos értelemben kedvező volt az időpont. Az előző vihar számos ipari vállalkozást óhatatlanul elsodort. Ezeknek bele kellett törődniük az új vállalkozók gyámkodásába. De az utóbbiak feladata sem volt világos. A Credito Mobiliare-nak és a Banca Generale-nak, a nagy katasztrófa két hatalmas áldozatának az ijesztő emléke még sokáig nem halványodott el. Az olasz bankok sokkal korlátozottabb szabadságot élveztek, mint német vagy osztrák társaik, hiszen nyomasztották őket a bankcsőd emlékei, bizalmatlan légkör vette őket körül, és kedvezőtlen tudományos közvélemény, amely unos-untalan bizonygatta a megfontoltság szükséges-

ségét, és elítélte őket mint a külföldi beavatkozás eszközeit. Az olasz bankok továbbá ki voltak téve a vámrendszer hatásainak és a támogatási politikának, melyet nem hagyhattak figyelmen kívül. A kormányintézkedések következtében bizonyos mértékig érdekelték voltak a pamutiparban, valamint a vas- és acéliparban – abban a két iparágban, amelyek a legnehezebb helyzetbe kerültek 1908-ban. A pamutipar esetében talán a németek befolyásával magyarázható, hogy – legalábbis bizonyos években – az olasz bankok olyan vállalkozásokba fogtak, amelyek iránt a német bankok hazájukban lényegesen kevesebb érdeklődést tanúsítottak. Ezzel szemben az olasz bankok nagyobb érdeklődést mutathattak volna olyan újítások iránt, mint a gépkocsi. Ami Olaszországban történt, lényegében nem más, mint annak a beruházási technikának az átgondolt alkalmazása, amely Németországban alakult ki a gazdasági elmaradottság felszámolására irányuló próbálkozások közben.

Az előző időszakban az olasz beruházási bankok – mint-hogy francia minta szerint szerveződtek – nem voltak képesek az „univerzális” bankok szintjére emelkedni és igazán nagy vállalkozássá válni a bankügyletek területén. Ezt mutatták a Credito Mobiliare drámai, de már hatástalan erőfeszítései, hogy kereskedelmi bankká válják, amikor már mindenféle üzleti manővert árnyékba borított a közeledő katasztrófa.²² Feltételezhető, hogy az 1896–1908-as fel lendülés nagyobb arányú lehetett volna, ha a német bankok nagy gazdasági újítását a legfejlettebb, érett formájában veszik át. Akárcsak Németországban, a tőkén kívül itt is fontos szerepet játszott a vállalkozók jó tájékoztatása az üzleti lehetőségekről. Ez is hozzájárult új iparvállalatok létrejöttéhez és terjeszkedéséhez. Akárcsak Németországban, itt is azt a politikát alkalmazták, hogy a bank benső-

séges viszonyt tartott fenn egy-egy ipari vállalkozóval, hosszú ideig gondját viselte, mielőtt bevezette volna a tőkepiacra, ami általában egyben azt is jelentette, hogy a vállalkozó a bank ügyfelévé vált.²³ Akárcsak Németországban, a bankok itt is megpróbálták befolyásolni és modernizálni a vállalatközi hitelnyújtások módszereit. Akárcsak Németországban, a bankok itt is éberem őrködtek az ipari ágazatok termelése felett. Ez az udvarias kifejezés annyit jelentett, hogy visszafogták vagy megfékezték a versenyt a monopolista tömörülések javára.²⁴ Másrészt viszont Olaszországban igen nehéz felfedezni az ipari vállalkozók bankoktól való függetlenedésének *komoly* jeleit. Németországban ezek a tendenciák 1900 után igen erőteljessé váltak. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1914 előtti Olaszországban hiányoznak ezek a tendenciák, hisz ez is az ország iparosítási törekvéseinek megkésett voltát tükrözi. Ezekben a vonatkozásokban Olaszország esete jól illeszkedik ahhoz az általános mintához, ahogyan a gazdasági elmaradottság változatos feltételei között az európai iparosítás lezajlott.

JEGYZETEK

1. Maffeo Pantaleoni: „Delle regioni d'Italia in ordine alla loro ricchezza ed al loro carico tributario” (Olaszország tartományairól gazdaságuk és adófizetői súlyuk sorrendjében), *Scritti varii di economia*, 3. sorozat, Róma 1910, 242., 252. l.

2. A hat adatsor a következő:

- (1) bányászat;
- (2) fémgyártás;
- (3) gépipar;
- (4) textilipar;
- (5) vegyipar;

(6) élelmiszeripar.

Alternatív számítás is készült, az egyiknél a foglalkoztatottak számával, a másikonál a felhasznált lóerő nagyságával súlyoztunk. Az itt bemutatott eredmények hozzáadottérték-súlyozású indexek.

3. Wesley Mitchell: *Business Cycles: The Problem and its Setting* (Konjunktúraciklusok: a probléma felvetése). New York 1927, 445. l.

4. Alexander Gerschenkron: „The Rate of Industrial Growth in Russia since 1885” (Oroszország iparának növekedési üteme 1885 után), in: *The Tasks of Economic History*, VII. Melléklet (1947), 151. l.

5. A német és a svéd növekedési ütemet az *Industrialization and Foreign Trade* (Iparosítás és külkereskedelem), League of Nations, 1945 c. kötet adatai alapján számítottuk ki. Oroszország és Japán növekedési üteméről lásd Gerschenkron i. m., 156. l.

6. Lásd „Legge Concernante la marina mercantile” (Törvény a tengeri kereskedelemről); *Raccolta ufficiale della leggi e dei decreti del Regno d'Italia* (Az Olasz Királyság törvényeinek és rendeleteinek hivatalos gyűjteménye), LXXIX., 3574. sz. (1885. december 6.).

7. Lásd Magliani pénzügyminiszter beszédét, 1887. július 5. *Camera dei Senatori, Discussioni*, Sessione 1886–87 (Felsőházi viták, 1886–87-es ülészek), Róma 1887, 1461. l.

8. „Atti della Giunta per la inchiesta e sulle condizioni della classe agricola”, *Relazione finale sui risultati dell'inchiesta redatta per incarico della Giunta dal Presidente, Conte Stefano Jacini* („A mezőgazdaság és a mezőgazdasági osztályok körülményeinek vizsgálatára létrehozott bizottság beszámolója”, a miniszterelnök, Stefano Jacini gróf megbízására folytatott vizsgálat eredményeiről szóló zárójelentés.) Róma, 1884, XV. Fascicolo I; valamint „Atti della Commissione d'Inchiesta per la revisione della tariffa doganale”, *Relazione del Senatore Lampertico* („A vámtarifákat felülvizsgáló bizottság beszámolója”, Lampertico szenátor jelentése). Róma 1885, I. *Parte Agraria*, Fascicolo I. 184. l.

9. Ghino Valenti: *Granaglie, produzione, commercio, regime doganale*, Comitato nazionale per le tariffe doganale e per i trattati di commercio (Gabona, termelés, kereskedelem, vámrendszer, A vámtarifákat és a kereskedelmi szerződéseket vizsgáló nemzeti bizottság), Róma 1920, 975. l. és H. Liepmann: *Tariff Levels and the Economic Unity of Europe* (A vámtarifák színvonala és Európa gazdasági egysége), London 1938, 64., 68., 72., 81., 87. l. 1913-ban az olasz gabonavám elérte az érték

41,5 százalékát. Franciaország, Németország és Ausztria összehasonlítható adatai: 34,5; 38 és 36 százalék.

10. Miközben például az acél adója 10 líra volt mázsánként, a mozdonyoké ugyancsak 10 líra, a vasúti tehervagonoké 9 líra, a gőzmozdonyoké 8 líra mázsánként. „Legge che approva la tariffa doganale d'importazione e d'esportazione”, („Törvény a behozatali és kiviteli vámtarifák jóváhagyásáról”) *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia*, LIII. 439. sz. (1878. május 30.).

11. „Legge che riforma la tariffa doganale” („Törvény a vámtarifák reformjáról”) *Raccolta ufficiale delle leggi e dei decreti del Regno d'Italia*, Főrészt, 3a sorozat, LXXXV. 4703. sz. (1887. július 14.).

12. Jó példa erre „A vámtarifákat felülvizsgáló bizottság beszámolója, melynek az iparra vonatkozó részét V. Ellena írta: „Atti della Commissione d'Inchiesta per la revisione della tariffa doganale”, II. Parte Industriale, *Relazione del Deputato V. Ellena* (A „vámtarifákat felülvizsgáló bizottság jelentései”, II. Ipari rész, V. Ellena képviselő jelentése), Róma 1886., 242., 361., 420. l.

13. Atti parlamenti, Camera dei Senatori, Sessione 1886–87 (Parlamenti beszámolók, Felsőház, 1886–87-es ülésszak), 1887. július 9. Róma, 1887, 1621. l. Mellesleg néhány héttel korábban az Alsóház megnyugtatóra a vámtarifák aránytalanságaival kapcsolatban azt ígérték, hogy alkalmat teremtenek a gépipar adóinak felülvizsgálatára, ha a Ház a nyári szünet után újra összeül. Erre a revízióra soha nem került sor. Lásd: *Atti del Parlamento Italiano, Camera dei Deputati*, Sessione 1886–87 (Az Olasz Parlament beszámolói. Képviselőház, 1886–87-es ülésszak), 1887. június 23. Róma 1887, 3967. l.

14. Lásd például a *Trattati e convenzioni fra il Regno d'Italia e gli altri stati*ban (Szerződések és megállapodások az Olasz Királyság és más államok között): szerződés az Osztrák–Magyar Monarchiával, 1891. december 6. XII. Róma 1892; szerződés Svájjal, 1892. április 19. XIV. Róma 1895 és 1904. július 7. XVII. Róma 1907; szerződés Németországgal, 1904. december 3. XVII. Róma 1907; szerződés az Osztrák–Magyar Monarchiával, 1906. február 11. XVIII. Róma 1930.

15. Richard Eckaus érdekes cikkében („The North-South Differential in Italian Economic Development” – Észak és Dél különbségei Olaszország gazdasági fejlődésében, *Journal of Economic History*, XX. 3. sz. 314. l.) vonakodik elfogadni az olasz vámrendszernek ezt a negatív értékelését, mondván, hogy a pamutipar, valamint a vas- és acélgépgyártás

növekedési üteme magasabb volt, mint az ipar átlagos növekedési üteme. Bár nyilvánvaló, hogy itt inkább a történelmi folyamatok értelmezésére van szükség, nem pedig mechanikus matematikai számításokra. Valójában éppen az jelentette a problémát, hogy a nem megfelelő iparágakat hagyták gyorsan növekedni, más iparágak rovására. A történésznek nemcsak azt kell számításba vennie, hogy a túlzottan felduzzasztott pamutipar az indexperiódus végére zsákutcába jutott, hanem azt is, hogy az ország drága hazai acéllal való elárasztásának szükségképpen az lett a következménye, hogy épp a legnagyobb jövőjű iparágak növekedése lassult le. Tekintettel a szóban forgó arányokra, ésszerűnek látszik az a feltételezés, hogy ha a nyersanyagárak alacsonyabbak és a tőkeallokáció megfelelő irányú lett volna, akkor a fiatal iparágak, különösen a gépipar növekedési üteme többszörösen meghaladta volna a tényleges értéket (A. G., 1962).

16. Ennek következtében az a speciális intézkedés is sikertelen maradt, melynek értelmében a vasút további 5 százalék kedvezményt adott volna a hazai szállítóknak. „Legge per l'esercizio delle reti mediterranea, adriatica e sicula, e per la costruzione delle strade ferrate complementaria”, *Raccolta ufficiale*, Art. 21, LXXV. 3048. sz. (1885. április 27.).

17. *Un principe mercante, Studio nell' espansione coloniale Italiana* (Egy kereskedő fejedelem; Tanulmány az olasz gyarmati terjeszkedésről), 160. l. Az Olasz Köztársaság egykori elnökének ezt a figyelemre méltó tanulmányát a vállalkozások történetéről érdemes lenne angol nyelvre is lefordítani.

18. Lásd még: Epicarmo Corbino, *Annali dell'economia italiana* V. 1901–1914. Citta di Castello, 1938, 423. l.

19. Lásd *Annuario Statistico*, 1905–1907, 840. l.; 1911, 234–236. l. és 1915. 313–314. l.

20. Benedetto Croce: *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (Olaszország története 1871-től 1915-ig), Bari 1953, 157. l. Croce-val természetesen ugyanez történt.

21. Ez része volt annak a megállapodásnak, amelyet az alapítók kötöttek azért, hogy az olaszországi beruházásokból kizárják a Banca Commerciale olyan versenytársait, mint az osztrák Credit-Anstalt.

22. Maffeo Pantaleoni, „La caduta del Credito Mobiliare Italiano” (A Credito Mobiliare Italiano bukása), *Studi storici di economia*, Bologna 1936, 261. és köv. l.

23. Lásd például: Banca Commerciale Italiana, *Relazione del Consiglio d'Amministrazione* (Az Igazgatótanács jelentése), Milánó 1905, 11. l.

24. Az olasz bankoknak a szóban forgó időszakban kifejtett tevékenységéről nagyon kevés irodalmat találunk. Egyáltalán nincs semmi, amivel legalább távolról összevethető lenne Pantaleoni nagy tanulmánya a Credito Mobiliare-ról. A szerző abban a kivételes helyzetben volt, hogy hozzáférhetett a Banca Commerciale archív anyagának legalább egy részéhez.

ROSARIO ROMEO ÉS AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS

Néhány évvel ezelőtt felkértek egy fiatal olasz történészt, Rosario Romeót, hogy készítsen kritikai áttekintést az olasz marxista történetírók második világháború utáni kutatásairól. Az ebből kikerekedő tanulmány, mely 1956-ban jelent meg a *Nord e Sud* című folyóiratban, Antonio Gramsci széles körben elfogadott nétezei – az ún. Gramsci-tézis, a *risorgimento* történelmi fogyatékosságai – köré épült. *A risorgimento Szicíliában*¹ című kitűnő könyvének összefoglaló fejezetében Romeo már utalt erre a koncepcióra, és – bár némileg homályos és tétova utalásokban – elhatárolta magát Gramsci álláspontjától. Az 1956-os tanulmányban azonban Romeo ellenvéleménye már a koncepció határozott és átfogó kritikájává fejlődött. Ez a kritika nagy érdeklődést keltett, de rengeteg bírálatot is kiváltott. Így azután Romeo egy következő cikkben (mely 1958-ban jelent meg ugyanabban a folyóiratban) kísérletet tett rá, hogy érveit az olasz gazdasági fejlődés néhány valóban jellemző vonásának behatóbb vizsgálatával általánosabb és kidolgozottabb formában fogalmazza meg. Most, hogy e két tanulmány *A risorgimento és a kapitalizmus*² címmel könyvalakban is megjelent, mindenki számára könnyen hozzáférhetővé váltak.

A könyv keletkezésének története egyúttal fényt vet a munka hibáira és erényeire is. Nyilvánvalóan nem egységes mű. A Romeo által tanulmányozott történészek közül néhányan nem Olaszországgal vagy a risorgimentóval és utóhatásaival foglalkoznak, hanem más területekkel, illetve más korszakokkal. Az első tanulmány bizonyos részei így eléggé lazán kötődnek a könyv fő mondanivalójához: az Itália egyesítését követő húsz-egynéhány év gazdasági fejlődésének és az azt megelőző felszabadító mozgalom társadalmi és politikai jellegének kapcsolatához. A két tanulmányban kifejtett nézetek emellett nincsenek is mindig tökéletes összhangban egymással. Talán körültekintőbb megoldás lett volna a szerző részéről, ha még az új kiadás előtt lenyesegeti az oda nem illő részeket, és kiküszöböli az érvelés ellentmondásos elemeit. Ez persze jelentős átdolgozást igényelt volna, az olvasó azonban így jóval összefüggőbb könyvet kapott volna kézhez. Mégis, ha eltünteti a könyv korábbi változatának nyomait, ezzel valami mást is elrejtett volna az olvasó elől – egy önálló gondolkodó birkózását egy jelentős történelmi problémával és a probléma tárgyalására alkalmas fogalmi kerettel. A könyv jelenlegi formájában távolról sem tökéletes, de nyugtalan, állandóan kereső gondolkodót mutat, s ez az, ami oly vonzóvá teszi.

I.

Gramsci tézise lényegében abban áll, hogy kimutatja a risorgimento és a francia forradalom közötti különbségeket. A francia forradalom megteremtette a polgári államot, megteremtette a polgári állam tartós alapjait, és megteremtette a modern francia nemzetet mint egységes egészet.³ A jako-

bínusok a maguk *faits accomplis** politikájával a nemzet élére taszították a vonakodó polgárságot. A forradalmi Párizst elsöpörték volna a parasztlázadások, ha a jakobinusok agrárpolitikája nem fogadtatja el Párizs vezető szerepét a paraszti Franciaországgal. Ez mentette meg a forradalmat, és ez tette tartóssá a vívmányait.⁴ Olaszországban azonban a Partito d'Azione nem követte a jakobinus példát. A risorgimento győzelmével hatalomra jutott (*andata al potere*), anélkül azonban, hogy korábban vagy legalábbis ezzel egy időben a néphez is eljutott volna (*andata al popolo*), ami Gramsci szerint „ideológiai szempontból demokratikus programot”, „gazdasági szempontból” pedig „agrárreformot” jelent.⁵ Eszerint az olasz polgárság gyengesége és az 1815 utáni Európa általános helyzete volt a felelős azért, hogy a risorgimento-t nem sikerült valódi forradalommá változtatni. A risorgimento „passzív forradalom” maradt, nem szüntette meg az olasz polgárság alkotmányos gyengeségét, és olyan országot teremtett, melynek nemzeti erejét aláásta a „helyi partikularizmus és a katolikus kozmopolitizmus”.⁶

Ez Gramsci tézise. Mint Romeo első tanulmányában kimutatja, e koncepciónak igen nagy hatása volt a marxista történészekre. Egy-két kivételtől eltekintve, valamennyien azon sajnálkoznak, hogy a modern olasz fejlődés – kétségtelen tény – eltér a franciától, s nagy buzgalommal ismételtetik azt a nézetet, hogy a risorgimento megghiúsult agrárforradalom.

Amikor Romeo hozzáfogott ehhez a munkához, az elmélet-történet egy fejezetét szándékozott megírni, de hamarosan beleütközött magának az olasz gazdaságtörténetnek a problémáiba. Mivel bennünket az első téma csupán annyiban érdekel, amennyiben fényt derít a másodikra, nem szükséges

* Kész tények elé állító. – *A szerk.*

mérlegelnünk, hogy Gramscin kívül más szerzőknek mennyiben vannak – ha egyáltalán vannak – társtulajdonosi jogai e tézis kidolgozásában. Annak sincs itt sok jelentősége, hogy mik voltak Gramsci indítékai, és milyen hatások érték őt. Lehetséges, hogy – mint Venturi nyomán Romeo kimutatja – Gramscit a *népnek* (a parasztságnak) és a *nemzetnek* a XIX. századi narodnyik mozgalomban elterjedt fogalmi összekapcsolása inspirálta.⁷ De talán sokkal fontosabb az a tény, hogy az orosz tapasztalatok világosan bizonyították: ha nem visznek végbe nagyszabású és egyértelmű agrárreformokat, forradalmi helyzet keletkezhet – bármi legyen e helyzet kimenetele. Ezért teljesen természetes, hogy azok, akik hivatásból érdeklődnek a forradalmak iránt, külön nyomatókat adnak a paraszti elégedetlenség tényezőjének, és abban reménykednek, hogy ez Olaszországban is hatalmas forradalmi kataklizmákhoz vezethet. Másrészt aligha meglepő, hogy a történelmi folyamatokat naiv bizalommal a francia mércéhez mérik. Az a hiedelem, hogy Franciaország nyitotta meg a modern politikai fejlődés „normális” vagy „klasszikus” útját, éppúgy meghonosodott a marxista irodalomban, mint a vele párhuzamos másik elképzelés, amely szerint a modern gazdasági fejlődés normális vagy klasszikus útját Anglia nyitotta meg. Természetesen mindkét állítás féligazság, és sajnos, a történelmi aritmetikában két féligazság nem ad ki egy egészet. Mi több, ebben a sajátos esetben a féligazságok egymásnak is ellentmondanak.

Gyakori jelenség a társadalomtudományokban, hogy hasonlóságok, többé-kevésbé távoli analógiák alapján alkotnak fogalmakat, majd pedig olyan verbális azonosságokból vonnak le következtetéseket, amelyek jóval túlmennek azon, amit az eredeti összehasonlítás sugallt. „Az ipari forradalom” elnevezést eredetileg francia szerzők használták, nyilván-

valóan metaforikus értelemben: a korabeli Anglia gyors ipari átalakulását a francia forradalmat kísérő politikai megrázkódtatásokhoz hasonlították.⁸ S bár a terminus eredete nem Marx nevéhez fűződik, sőt már Marx előtt is használták, igen alkalmas volt egy olyan politikai mozgalom számára, mely magát forradalminak tekintette, és jól beleillett egy olyan gazdaságelméleti rendszerbe, mely oly nagy érdeklődést mutatott a történelmi folyamatok diszkontinuitásai iránt. Az ipari forradalom fogalma végül annyira testre szabottnak bizonyult, hogy manapság gyakran sajátosan marxi fogalomnak tekintik. Rengeteg értelmetlen ellenvetés és terméketlen vita forrása ez a hiedelem.

Ismerjük a szavak hatalmát, nem kell hát meglepődnünk azon, hogy a marxisták intellektuális fogékonyságuk folytán hajlamosak voltak, hogy az ipari forradalomban – vagyis a modern ipari kapitalizmus angliai áttörésében – és a franciaországi politikai forradalomban ugyanolyan típusú jelenségeket lássanak. Az összekapcsolást csak megerősítette a materialista történetfelfogás általános tanítása a polgári forradalmak gazdasági alapjairól, jóllehet elméleti szempontból némi kényelmetlenséget okozott, hogy a két forradalmat elválasztotta egymástól a La Manche-csatorna. Valamilyen homályos formában mégis fenntartották az összefüggést. Eszerint a gazdaság átalakulása teremti meg a felépítmény forradalmi változásának az alapját, ami viszont további gazdasági haladás előtt nyit utat. Az állítás alátámasztásához két túlságosan tág fogalom – „feudalizmus” és „kapitalizmus” – logikai manipulálására volt szükség. A kapitalista fejlődés feltételezi – vagy ahogyan másképpen és szívesebben mondják: *megköveteli* – a feudalizmus szétzúzását; és éppen ez a polgári forradalmak dolga. De függetlenül a polgári forradalmak gazdasági okaitól, a konklúzió, miszerint a polgári forradalmak

előmozdították a tőkés fejlődést – mi több, nélkülözhetetlenek voltak hozzá –, ez a konklúzió logikusan következik a premisszákból.

Nem kétséges, hogy a kutatásnak van egy igen általános szintje, ahol ez a fogalmi keret kezdetben eredményesen alkalmazható. De az is tagadhatatlan, hogy ha ezeket a premiszákat dogmatikus módon elfogadjuk, előbb-utóbb értelmetlen állításokhoz jutunk. Hiszen aligha következnek elfogadható állítások abból a kényelmes feltételezésből, hogy a „feudalizmus” és a „kapitalizmus” operacionális fogalmak. Ez legalábbis azt feltételezi, hogy az egyik fogalom tökéletesen egynemű, vagyis komponensei ugyanabba a történelmi irányba mutatnak. Eszerint a kapitalista fejlődés ellentétes *mindazzal*, ami feudális; a kapitalizmus *minden* elemének pedig az az előfeltétele, hogy a feudalizmust maradéktalanul felszámolják. Ennek azonban nincs sok értelme, és aligha találunk olyan történészt, aki elfogadná ezt az állítást. De ha egyszer elismerjük, hogy a feudalizmusnak bizonyos korlátok között hatása lehet a kapitalista fejlődésre, akkor az olyannyira egységesnek tűnő fogalom szétesik nem feltétlenül konzisztens elemekre: a feudalizmus néhány eleme a kapitalizmus szempontjából teljesen semleges lehet, mások egyenesen kedvezőek. Valamennyi ilyen típusú kérdésnél elkerülhetetlenül felmerül az összehasonlítás, a közös nevező, a megfelelő mércék és mértékek problémája; az effajta történelmi folyamatok értelmes tárgyalásának előfeltétele – valójában része – a mérhető s mindenekelőtt összehasonlítható fogalmak kidolgozása.

Mindamellet egy jó adag naivitás vagy meggondolatlanság kell ahhoz, hogy feltételezzük: a világ különböző részein a „feudalizmus” és „kapitalizmus” elnevezésű állapotok valamennyi lényeges szempontból hasonlóak; és az sem kevésbé

merész elképzelés, hogy az idő múlása egyáltalán nem befolyásolja a kérdéses összefüggést. Végül nem árt elgondolkodnunk azon, hogy vajon a „polgári forradalmak” valóban annyira hasonlóak-e, és hogy érdemes-e egyetlen fogalom alá rendelni valamit, amiről tudjuk, hogy a valóságban igen különböző helyzetekhez tartozó események együttese, illetve igen különböző korszakokhoz tartozó események változatos formákban lejátszódó sorozata. Nos, azt hiszem, e fogalmak – „feudalizmus”, „kapitalizmus”, „forradalom” (legyen az „polgári” vagy bármilyen más) –, amelyek egyébként oly könnyen kicsúsznak a szánkon, ezek a fogalmak nagyon is félrevezetőek: nem túlságosan világosak, és nem is operacionálisak. Mindenképpen jogosulatlan tehát az az állítás, hogy akik e fogalmakat használják és akiknek címezik őket, azok *senz' altro** tudják, mit kell érteniük rajtuk. S mivel éppen az alapfogalmak tartalma és jelentése bizonytalan, nincs egyetlen összefüggés sem, amelynek operacionális jelentősége volna, azaz előre látná a jövőt, és magyarázná a múltat.

Az előbbi fejtegetéssel, úgy tetszik, túlságosan eltávolodtunk Gramsci téziséől és Romeo álláspontjától. Ez azonban csak látszólag van így. A fogalmi kérdések taglalásával e sorok írójának mindössze az a szándéka, hogy feltárja azokat a pontokat, ahol véleménye eltér Romeoétól. Más kérdés persze, hogy Romeo sem tudja teljes mértékben kivonni magát a homályos fogalmak hatása alól. Ugyancsak meglepő Romeo felháborodása Aldo Romanónak azon az állításán, mely szerint a szicíliai gazdaság a risorgimento idején nem nevezhető teljes mértékben feudálisnak – csupán „félfeudálisnak”.⁹ Romeo ugyanis nem azzal elégedetlen, hogy Romano látszólag precíz állításokba csomagolja nagyon is homályos

* Minden további nélkül. – *A szerk.*

gondolatait, mindössze az a kifogása, hogy Romano nem képes felfogni, hogy a feudalizmus tökéletesen összeegyeztethető a haladással a „termelés szférájában”. Ezt a gondolatot nehéz elfogadni, de még követni sem könnyű.¹⁰ Minden okunk megvan rá, hogy üdvözljük Romeo kísérletét, mely elsősorban a termelés fejlődésére összpontosít, de csakis az etimológia és morfológia tág szabályain belül, ahol mindannyian urai vagyunk az általunk használt szavaknak. Ahol azonban Romeo az *egyedül helyes* fogalmakhoz ragaszkodik ahelyett, hogy a *megfelelő* fogalmakhoz ragaszkodnék, ott inkább csak zavart okoz. Mindez jól szemlélteti, hogy milyen önkényes merevségre és milyen szemantikai fetisizmusra vezet, ha túlságosan tág, s ezért kezelhetetlen fogalmakkal dolgozik valaki. Mindenesetre meglepő, hogy Romeo abban a tanulmányában engedett a dogmatizmus csábításának, amelyben épp arra tett kísérletet, hogy kiszabaduljon a fogalmak sűrű erdejéből, amit oly sokan megpróbáltak már előtte, akik azonban – mint a legenda szerinti orosz város alapítói a híres orosz satíráíró, Szaltikov-Scsedrin meséjében – addig keresték a kivezető utat, míg végleg el nem tévedtek.

Romeo tézise röviden így foglalható össze: az olasz kapitalizmus fejlődése szempontjából tulajdonképpen szerencsésnek mondható az az egyébként sajnálatos tény, hogy a *risorgimento* nem vezetett agrárforradalomhoz, nem járt együtt a nagy földbirtokok kisajátításával a parasztság érdekében. Minthogy Romeo hajlamos rá, hogy a kapitalizmust mindenekelőtt az ipari termelés fogalmaiban értelmezze, s így legalábbis potenciálisan mérhető mennyiségekkel operáljon, tézise végső soron így fest: az egyesített Olaszország agrárszerkezete nemhogy gátolta volna, inkább elősegítette az ipari fejlődést. Pontosabban: éppen az agrárforradalom

kudarca tette lehetővé, hogy a mezőgazdaság az *eredeti tőkefelhalmozás* forrásává váljék.

Mielőtt közelebbről szemügyre vennénk az eredeti tőkefelhalmozás fogalmát és azt az értelmezést, amelyben Romeo használja, s mielőtt arra is sort kerítenénk, hogy értékeljük, milyen mértékben sikerült szerzőnknek állítását alátámasztania, szükségünk van még egy előzetes megjegyzésre. Romeo saját tézisé-t Gramsci tézisének cáfolataként adja elő, és az már a sors iróniája, hogy ezt ő is csak sajátosan marxista eszközökkel képes megoldani. Ennek ellenére talán helyesebb azt mondanunk, hogy Romeo azért nem tudja kétségbe vonni Gramsci állításait, mert egészen más problémakörrel foglalkozik. Eli Heckscher egyszer azt mondta: a marxisták hozzájárulása a *gazdaságtörténet*hez azért olyan szegényes, mert kutatásaikban rendszerint az „alapnak” (infrastructure) a „felépítményre” (superstructure) gyakorolt hatását vizsgálják, s ez utóbbi sokkal jobban érdekli őket.¹¹ E szabály alól vannak figyelemre méltó kivételek, Gramsci elképzelései a *risorgimentó*ról azonban nem tartoznak közéjük. Az ő érdeklődése elsősorban politikai természetű, és ha tesz is néhány futólagos megjegyzést gazdasági intézkedésekkel kapcsolatban, azok eléggé érdektelenek. Romeo, ellentétben Gramscival, elsősorban Olaszország gazdasági fejlődésével foglalkozik, tanulmánya pedig megérdemli, hogy értékes hozzájárulást lássunk benne az olasz gazdaságtörténetnek a múlt század második felében lejátszódó rendkívül fontos fejezetéhez.

E sorok írójának nemrégiben alkalma nyílt rá, hogy kifejtsé nézeteit az eredeti tőkefelhalmozással kapcsolatban (lásd jelen kötetben 200–240. l.), Romeo pedig már utalt erre második tanulmányában. Aligha lehet vagy kell ehhez bármit hozzátenni, talán csak annyit, hogy ha most néhány utalást teszünk a jelenleg ugyanerről a tárgyról folyó szovjetunió-

beli vitákra, az talán némi fényt vet az eredeti felhalmozás fogalmával és e fogalom dogmatikus értelmezésével járó nehézségekre. A probléma szovjet értelmezésének fogyatékosságai emellett ahhoz is hozzásegítenek, hogy helyesen ítéljük meg Romeo teljesítményét.

II.

Aligha adhat vitára okot az az állítás, hogy *A tőke* I. könyvének 24. fejezete az egyik leggazdagabb hozzájárulás a gazdasági fejlődés elméletéhez és történetéhez. De más dolog csodálni Marx megérzéseit és kiaknázni igen éles elméjű megfigyeléseit, és megint más rituális alkalmakkor szimbólumokként használni ahelyett, hogy az önálló elemzés során eszközökként használnánk őket.

Az elmúlt években a szovjet közgazdászok és történészek különösen nagy érdeklődést tanúsítottak az eredeti tőkefelhalmozás témája iránt. Erre a megnövekedett érdeklődésre az adott okot, hogy 1955 májusában a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete külön ülést szentelt az oroszországi eredeti tőkefelhalmozás megvitatásának, amelyet egyébként némi szóhalmozással „tudományos-elméleti konferenciának” nevezett. Ettől kezdve a legkülönbözőbb terjedelmű tanulmányok láttak napvilágot; egyik-másik érdekes anyagokat is tartalmazott. Az igazság kedvéért azonban hozzá kell tenni, hogy a szovjet tudósok túlzott elméleti óvatossága mind ez ideig megakadályozta őket abban, hogy a problémát világosan körülhatárolják. Rendszerint ez a helyzet minden olyan kísérlettel, amely fogalmak cáfolatára vállalkozik, s e szabály alól a marxista fogalmak sem jelentenek kivételt.

Közismert tény, hogy Marx írásai a gondolatok rendkívüli gazdagságáról tanúskodnak, és azt is tudjuk, mennyire feltáratlan terület feltérképezésére vállalkozott Marx. Nem csoda hát, ha beírta azzal, hogy rámutasson a problémára, és némi empirikus anyag birtokában megfogalmazzon néhány hipotézist a probléma leglényegesebb elemeivel és összefüggéseivel kapcsolatban. Ezeket a hipotéziseket – szokása szerint – kategorikus kijelentésekben fogalmazta meg. S emellett nem mulasztotta el az alkalmat, hogy minden rosszat elmondjon a kapitalista rendszerről, nagyon is tudatában annak, hogy az emberek fejében milyen könnyen felcserélődik a jelenségek eredete és lényege.

Marx abból indult ki, hogy a kapitalista rendszer csakis a gazdagság korábbi felhalmozódásának bázisán és csakis olyan embercsoport kialakulásával „veheti kezdetét”, amely – minthogy minden más lehetőségtől meg van fosztva – hajlandó bér munkásként dolgozni a tőkés üzemekben. Elméleti és politikai intenciói ugyanakkor arra készítették Marxot, hogy a vagyonképződés lehetséges forrásai közül csupán egyet tartson szem előtt: a kisparaszti birtokok kisajátítását. Van abban valami szépség, ahogy a két különböző problémát *uno actu* oldja meg, és ahogy valamilyen tudományon túli meglepődöttséggel vonja le a következtetést: „az úgynevezett eredeti felhalmozás tehát nem más, mint a termelőknek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata”.¹² Itt nem pusztán arról van szó, hogy Marx erősen eltúlozta a XVI. századi angliai bekerítések jelentőségét; a nehézség inkább abból származik, hogy ez az állítás ellentmondásban van azzal, ahogy ő maga definiálja a problémát, s ráadásul az általa összegyűjtött történelmi anyaggal is ellentétes. Marx hosszasan sorolja az eredeti felhalmozás egyéb módjait, amelyek – bár számos esetben erőszak útján mentek vég-

be – nem feltétlenül jártak együtt a kistulajdonosok kisajátításával. Marx érdeklődése az eredeti tőkefelhalmozás „egyéb” forrásai iránt világosan bizonyítja: a kapitalizmus előtti tőkefelhalmozást a tőkés fejlődés olyan előfeltételének tekintette, amely teljesen független a munkásosztály kialakulásától.

Egyébként minden más kérdést megválaszolatlanul hagyott. Nem nagyon bocsátkozott részletkérdésekbe akkor sem, amikor arra kellett volna magyarázatot találnia, hogy a felhalmozott gazdagság milyen módon vált mezőgazdaságon kívüli „tőkévé”. És az iránt sem mutatott túl nagy érdeklődést, hogy más-más történelmi körülmények között milyen mértékben változik az előzetesen felhalmozott tőkék iránti szükséglet. Ha ugyanis ezt tekintetbe veszi, egyszersmind elhárított jelentést adott volna az eredeti felhalmozás mint szükségszerű előfeltétel fogalmának. De elméletének szellemével és gondolkodási szokásaival ellenkezett az a beismerés, hogy a történelmi események menete csak többé-kevésbé „szükségszerű”. Az igazat megvallva, Marx semmiféle magyarázatot nem adott arra, hogy miért kell az eredeti tőkefelhalmozásnak elkerülhetetlenül bekövetkeznie, és a tekintetben sem szolgált semmiféle útmutatással, hogy miként adható valamilyen operacionális jelentés az eredeti felhalmozás és a rendszer kezdete fogalompárban az „eredeti” és „kezdete” szavaknak. Nem pusztá szó tehát, ha azt mondjuk: Marxot elragadta saját lendülete, túl sok színt vitt föl a vászonra, ezzel pedig pedig elmosta a kontúrokat, és eltorzította a kép perspektíváját. Mit gondoljunk például arról az elképzelésről, amely az állam legkülönbözőbb tevékenységeiben – az államadósságok kamatainak törlesztésétől a hazai ipar védelméig – kizárólag az *eredeti* felhalmozás mozzanatait látja? Vajon nem nyerünk-e mélyebb betekintést a kérdéses folyamatokba, ha legalább néhány állami

tevékenységet nem az eredeti felhalmozás szerves részeként, hanem épp ellenkezőleg, alternatívájaként értékelünk? S végül, ha a kapitalizmus „kezdeté” magyarázatra szorul, nem szorul-e hasonlóképpen magyarázatra az eredeti tőkefelhalmozás kezdete is? Mindez természetesen csak néhány kérdés azok közül, amelyeket a marxi vázlat megválaszolatlanul hagyott; az azonban nyilvánvaló: aki valóban elmélyülten akar foglalkozni az eredeti felhalmozás problémáival, az aligha kerülheti el ezeket a kérdéseket. Nos, ezek után valóban meglepő, hogy a szovjet tudósoknak – mivel inkább a szöveg betűjéhez, s nem értelméhez ragaszkodnak – milyen mértékben sikerült a szentté avatott Marxból falat emelni a marxi fogalmak és saját történeti kutatásaik közé.

A marxi fogalom jelentősége mindenekelőtt abban rejlik, hogy egy olyan gazdaságfejlődési típusra utal, amely az iparosítás hirtelen beindulásával veszi kezdetét. Ez az a feltételezés, amely jelentést ad a „kezdet” fogalmának; csakis ilyen értelemben – tehát kizárólag mint az iparosítás hirtelen beindításának és fenntartásának eszközéről – beszélhetünk az eredeti felhalmozás során, jobban mondva, az iparosítás beindulása előtt létrejövő nagy mennyiségű tőkékről. Az iparosítás hirtelen beindulása nélkül e fogalom elveszíti a jelentését. Ugyanis az a naiv kérdés, hogy hogyan keletkezett az „első tőke” (akkoriban, amikor még nem a befektetett „tőkés” profit volt a tőkeállomány növekedésének forrása), aligha értelmesebb annál a XVIII. századi híres orosz vígjátékban elhangzó kérdésnél, hogy „Kitől tanulta az első szabó a mesterségét?”¹³ De ha az eredeti felhalmozást az iparosítás hirtelen beindulásához kötjük, az sok mindent a helyére tesz. Először: hozzásegít a marxi modell realisztikus értelmezéséhez, hiszen egy sor fontos ország ipartörténete valóban számon tart ilyen jellegű hirtelen nekiindulást. Má-

sodszor: megszabadítjuk az eredeti felhalmozás fogalmát mindenféle belső szükségszerűségtől (a vastörvényektől és hasonlóktól), hiszen attól, hogy vannak olyan esetek, melyekben az iparosítás nem hirtelen áttöréssel indult be – márpedig a gazdaságtörténet ilyenekkel is szolgál –, a kapitalista fejlődés még ezekben az esetekben is minden különösebbelőzetes felhalmozás nélkül „megkezdődhetett”. Harmadszor a fogalom ezáltal mérhetővé is válik; hiszen attól függően, hogy milyen nagy töréssel indult be az iparosítás, továbbá hogy milyen jellegű iparosításról beszélhetünk, vagyis hogy milyen tőke/termelés együttthatók jellemezték – ami viszont számos tényezőnek (a technikának, a kereslet szerkezetének, a létrejövő ipar összetételének stb.) a függvénye –, ettől függően változik az iparosításhoz szükséges „eredetileg” felhalmozott tőke mennyisége is. Végül pedig itt van a *nem* tőkés profitokból történő tőkefinanszírozás forrásainak problémája is, amit most már világosan elválaszthatunk az eredeti felhalmozás kérdésétől, és – helyesen – mint az eredeti felhalmozás alternatíváját tárgyalhatjuk.

A szovjet irodalomban azonban hiába is kutatnánk olyan kísérletek után, amelyek felállítanának egy gazdaságfejlődési modellt, és meghatároznák, hogy az eredeti felhalmozás fogalma milyen szerepet játszik ebben a modellben – feltéve, hogy egyáltalán van valamilyen szerepe. Az e tárgyról folyó szovjet vitákat Pankratova cikke nyitotta meg. A szerző itt kijelenti, hogy a tőkés termelés történelmi előfeltétele a kereskedelmi tőke felhalmozása, mivel tőkés termelés nem lehetséges a kereskedelmi vagyon korábbi koncentrációja és árutermelés nélkül.¹⁴ De miközben elismeri – igaz, a probléma elemzése nélkül – a tőkefelhalmozás önálló jelentőségét, továbbra is mint „revizionistákat”, „apologétákat”, sőt mint a „munkásosztály árulóit” becsméri mindazokat, akik nem

kezelik egy problémaként a vagyónképződést és a kistermelők kisajátítását. Ugyanakkor a szerző, a maga metodológiai ártatlanságában, figyelmen kívül hagyja azt a kérdést, hogy vajon miért nem szabad szétválasztani a két problémát. Talán azért, mert Marx sem választotta ketté? Vagy talán arról van szó, hogy van olyan modell – bár a szerző sajnálatos módon egyáltalán nem állít fel ilyenfajta modelleket –, amelyben van valamilyen értelme ennek a feltételezésnek? Vagy talán az empirikus kutatás oly mértékben alátámasztja ezt az összefüggést, hogy ha e két tényező közül bármelyiket kutatjuk, minduntalanul beleütközünk a másikba is? Vagy egyszerűen arról lenne szó, hogy a jómodor szabályai és a szerző jól felfogott érdekei azt diktálják, hogy ezt az összefüggést hangsúlyozni kell? Bármilyen legyen is a válasz, egy biztos: Pankratova stílusa és hangneme aligha válik hasznára egy termékeny elméleti vitának.

Ezek után nem meglepő, hogy az említett konferencia nemhogy hozzájárult volna a problémák tisztázásához, inkább csak zavart okozott. Az egyik felszólaló, Pavlenko például engedelmesen ismételteti a marxi állítást, mely szerint a pénzfelhalmozás és a „szabad” proletariátus létrejötte ugyanannak a jelenségnek a két oldala; egyedül az a tény zavarja, hogy a két tényező egybeesése a valóságban nem minden esetben járt azzal az eredménnyel, hogy létrejött a kapitalista rendszer. Így tehát Pavlenko kiköti, hogy a pénzfelhalmozás és a kistermelők kisajátítása csak számos más tényezővel együtt vezet valóban „eredeti” tőkefelhalmozáshoz.¹⁵ Ez igaz, bár eléggé lapos megállapítás. Valójában azt jelenti, hogy az eredeti felhalmozás fogalmát csak abban az esetben tudjuk operacionális állításokra lefordítani, ha tüzetesen megvizsgáljuk, milyen módon alakultak át a pénzvagyonok tőkévé, ami viszont végső soron megköveteli, hogy a problémát

a folyó jövedelemmel kapcsolatos rendelkezési jogok, a változó beruházási ráták és termelésnövekedési ütemek fogalmaiban értelmezzük. Ami a másik felszólalót, Kafengauzt illeti, ő egyfelől nyilvánvalóan azt kívánta hangsúlyozni, hogy milyen nagy szerepet játszott az erőszak a folyamatban, másfelől pedig megpróbálta összefüggésbe hozni az eredeti felhalmozást a nagyüzemek keletkezésével.¹⁶ Egyáltalán nem lehetetlen, hogy az eredeti tőkefelhalmozás fogalmát reáltermínusokban értelmező kísérletek inkább vezetnek érdekes kutatási problémákhoz, mint a fogalom monetáris értelmezései. Ehhez azonban olyan modell kidolgozása szükséges, amelyben világos különbséget lehet tenni „eredeti” és „későbbi” reáltőke között; továbbá tisztázni kellene e kétféle tőke közötti összefüggést; végül pedig definiálni kellene, hogy az eredeti felhalmozás milyen értelemben tekinthető „eredetinek”, nem pusztán korai kezdésnek. Minderre azonban nem sok jel mutat Kafengauz cikkében.¹⁷

Mivel egyik előadó sem volt a szükséges fogalmi keretek birtokában, végeláthatatlan vita kerekedett, melyben a résztvevők válogatás nélkül csapongtak egyik kérdésről a másikra. Többen megpróbálták mintegy varázsütéssel lecsendesíteni a haragvó szellemeket, azzal vádolván a vita résztvevőit, hogy nem fordítanak kellő figyelmet a problémának a kistermelők „kisajátításával” kapcsolatos aspektusaira.¹⁸ De mivel a vita mindenfajta metodológiai támpontot nélkülözött, az eredeti tőkefelhalmozás fogalmát bárki tetszése szerint értelmezhetette. Volt, aki azt állította, hogy az eredeti felhalmozás egy formája az is, hogy az orosz földbirtokosnak jogában állt robotválságot követelni a parasztoktól.¹⁹ Többen az eredeti felhalmozás korszakának történelmi határait is vitatták. Két női felszólaló például azon vitatkozott, hogy vajon az eredeti felhalmozás korszaka megelőzte-e vagy követte a „manufak-

túra-korszakot” (melyben már vannak nagyüzemek, de még nincs gépi felszerelés).²⁰ Ismételtem, a probléma alighanem az volt, hogy miként alakul át a pénzvagyon tőkévé, a résztvevők azonban nem ebben a formában vetették fel, s ez, szilárd fogalmi bázis híján, nem is lehetett másképp. Hasonlóképpen alakult a vita az eredeti tőkefelhalmozás „végével” kapcsolatban is: meglehetősen homályos maradt, mit értsünk rajta. Jól szemlélteti ezt az egyik felszólalónak az az állítása, mely szerint a sztolipini reformok (1906 – 1910) is hozzájárultak az eredeti tőkefelhalmozáshoz.²¹ Hogy egy ilyen kijelentés egyáltalán elhangozhatott, hogy tehát van, aki az „eredeti” felhalmozás elemének tekinti azt a gazdaságpolitikát, amely nem hogy megelőzte, hanem éppenséggel követte az orosz iparosítás hirtelen beindulását – ez a tény a legdöntőbb bizonyíték a kutatók fejében uralkodó zűrzavarra.

De bármily abszurdnak tűnik is a „későn”, illetve „korán” szavaknak ez a boszorkányos ügyességgel történő felcserélése, mégsem volt teljesen haszontalan. A vitát némiképp helyrebillentette az a tény, hogy néhány résztvevő hajlandó volt az eredeti felhalmozás folyamatával kapcsolatban „orosz változatról” beszélni.²² Ez nyilván nem újdonság. Azt sem akarjuk ezzel állítani, hogy idáig nem volt világos, hogy az angol és az orosz gazdaságtörténet az eredeti felhalmozás szempontjából – bármilyen definíciót adunk is neki – különbözik egymástól. A kiváló orosz gazdaságtörténész, Ljascsenko – aki a modern szovjet történelem legnehezebb korszakában is bizonyos mértékig önálló gondolkodó tudott maradni – már megállapította, hogy az oroszországi eredeti felhalmozás eltér a „klasszikus formától”, mely Marx szerint Angliában valósult meg.²³ Mindennek ellenére a szovjet szerzők munkáiban rendkívül mély hagyományai vannak a mindenütt jelenlevő marxista „fejlődéstörvényekhez” való ragaszkodásnak. Ez a

beállítottság kétségkívül azokból a távoli időkből származik; amikor a fiatal orosz marxisták nemzedéke a narodnyikokkal állt szemben, és minden annak a bebizonyításán állt vagy bukkott, hogy a gazdasági fejlődésnek nincs semmiféle sajátos orosz útja, tehát Oroszországnak kénytelen-kelletlen követnie kell a Nyugat példáját. Nos, ezek után nem jelentéktelen változás, hogy egy manapság olyannyira ortodox szerző, mint Pankratova is bekapcsolódott az „orosz változatot” hirdető történészek kórusába.²⁴ Lehetséges, hogy a nemzeti öntudat iránti megnövekedett érzék volt az, ami elősegítette annak a nézetnek az elterjedését, hogy az orosz gazdaságtörténet is önmagában megálló klasszikus eset; lehetséges, hogy más okok játszottak közre. Bármilyen legyen is az ok, a szemléletváltozás világosan érzékelhető. E szemléletváltozás talán meghatározottabb megnyilvánulása Poljanszkij nevéhez fűződik, aki nemrégiben jelentetett meg egy könyvet az eredeti tőkefelhalmozásról.²⁵

Poljanszkij írása, tekintettel a szovjet irodalomban oly hosszú ideig uralkodó nézetekre, meglehetősen különös olvasmány. „A polgári kutatók a világegyetem középpontjának tekintik Nyugat-Európát, és kutatásaikat kizárólag erre a területre korlátozzák. Ez a felfogás azonban már réges-rég elavult. A nyugat-európai fejlődés valójában a kapitalizmus kialakulásának egy sajátos változatát jelenti, Oroszországban viszont a kapitalizmus egy ettől eltérő változatban jött létre és stabilizálódott” – írja.²⁶ Függetlenül az orosz és a nyugati fejlődés között vont naiv párhuzamtól, és attól a nem sokkal bölcsőbb stratégiától, mely a hagyományos elméletektől való elszakadást csak úgy képes megvédeni vagy álcázni, hogy közben rájuk aggatja a „polgári” címkét – az orosz változat hangsúlyozása bizonyos mértékig hozzájárult ahhoz, hogy az orosz gazdaságtörténet-írás megszabaduljon az előre kialakí-

tott sémáktól.²⁷ Nos, Poljanszkij elődeinél csakugyan sokkalta szabadabban kezeli a jobbágyrendszer és az ország iparosítása közötti bonyolult összefüggéseket. Kevesebb akadályba ütközik nála a jobbágy vállalkozók jelenségének kezelése és nagyobb hangsúlyt kap az ún. állami jobbágyok és a földesúri jobbágyok helyzetének – földrajzi és társadalmi mobilitásának – a különbsége. Egyáltalán mérlegeli azt a lehetőséget, hogy a jobbágyurak jelentős robotváltásra támasztott igénye mennyiben járult hozzá az oroszországi ipari vállalkozások munkaerő-szükségletének fedezéséhez, s így mennyiben játszott pozitív szerepet az orosz feudalizmusban a kapitalizmus kibontakozása szempontjából. Poljanszkij írása azonban más tekintetben nemigen jut túl az oroszországi vagyonképződésről és az ipari munkaerő kialakulásáról szóló intelligensebb és alaposabb beszámolók keretein. Beszámolójának értékét ugyanakkor meglehetősen rontja, hogy – mint a szovjet szerzők általában – ő sem igen hajlik arra, hogy teljes mértékben figyelembe vegye az állam szerepét az oroszországi gazdasági fejlődés folyamatában. Egy helyütt például lefegyverző egyszerűséggel kijelenti, hogy óvakodnunk kell a „meg nem engedhető túlzásoktól” Nagy Péter állami intézkedéseinek értékelésekor, hiszen így fennáll a veszélye annak, hogy „engedményeket teszünk az oroszországi feudalizmus keletkezésével kapcsolatban az idealista történelemfelfogásnak”²⁸. Ez az álláspont természetesen szűk korlátok közé szorítja a szerző ama törekvését, hogy szabaduljon a világon mindenütt azonos módon végbemenő fejlődés elméletének hatása alól, hiszen nagyrészt éppen az állam sajátos szerepe az, ami döntően meghatározta a gazdasági fejlődés orosz változatának lényegi vonásait.²⁹

Itt ismét ugyanazzal a nehézséggel állunk szemben. Megfelelő fogalmi keretek híján tulajdonképpen Poljanszkij sem

képes az „eredeti tőkefelhalmozás” problémáit kezelni. Kutatásaiból mindössze arra telik, hogy bemutasson egy sor empirikus adatot a vagyonképződés és az ipari munkaerő kialakulásának kezdeti időszakából. Emellett a szokásosnál valamivel több információt közöl az orosz eredetű vállalkozói réteg kialakulásáról. Mindez valóban hasznos, jóllehet a tárgyalási mód sok szempontból kifogásolható.³⁰ Sőt még az az egyébként meglehetősen bizonytalan próbálkozás sem teljesen érdektelen, amikor a könyv összefoglaló fejezetében a szerző nemcsak Anglia, hanem más országok fejlődésével is összeveti az orosz fejlődést, rámutatva a hasonlóságokra és eltérésekre. Mindent egybevetve azonban Poljanszkij tanulmánya éppúgy rászolgál a bírálatra, akárcsak Pavlenkónak és Kafengauznak az említett konferencián tartott előadásai.³¹ Az ő tanulmánya is lényegében az oroszországi ipari fejlődés korai időszakának leíró jellegű tárgyalására szorítkozik. Így valójában kevés különbség mutatkozik Poljanszkij könyve, melyet szerzője saját bevallása szerint az eredeti felhalmozás problémáinak szentelt, és a között az áttekintés között, amelyet a Hromovhoz hasonló szerzők adnak a „feudális gazdaság” általános helyzetéről.³² S mivel Poljanszkij sem veti fel azt a kérdést, hogy egyáltalán használható-e az eredeti felhalmozás fogalma, ezért nincs semmiféle kritériuma, melynek segítségével kijelölhetné az illető korszak időbeli határait. Ezt az időszakot többnyire találomra határozza meg: lezárulását általában az 1873 körüli évekre teszi, „az ipari válságnak” arra az időszakára, amikor „Oroszország tőkés országgá vált”³³. De rögtön hozzáteszi: „Az oroszországi kapitalizmus kibontakozását természetesen 1873 után is számos olyan jelenség kísérte, amely az eredeti felhalmozás fogalmába tartozik. Ezek a vonások azonban ekkor már pusztán kísérőjelenségei az oroszországi tőkés fejlődésnek.”³⁴ A probléma-

nak ez az igen felszínes kezelése talán a legmeggyőzőbb bizonyítéka annak, mennyire képtelenek a szovjet szerzők igazságot szolgáltatni a marxi fogalomnak. Mefisztó példázatához híven, sikerült kiűzniük a szellemet a fogalomból, s mint megjövendőltetett:

Dann hat er die Teile in seiner Hand,
Fehlt leider! nur das geistige Band.*

A történelmi összehasonlítások itt nem segítenek. A vagyonképződés különböző forrásainak összevetése – a kalózkodás jelentősége az egyik oldalon, az államkölcsonöké a másikon – nem pótolja a gazdasági fejlődés problémáinak elméleti megközelítését. Az eredeti felhalmozás fogalma enélkül nem teszi lehetővé, hogy valóban új szemlélethez jussunk, bármennyit emlegetjük is az orosz változat sajátosságait. Ilyen fogalmak kidolgozása viszont bátorságot kíván, az elemzés során veszélyes utakra tévedhetünk. Az a paradox helyzet áll tehát elő, hogy ha valaki valóban megkísérli kiaknázni az eredeti felhalmozás fogalmában rejlő intuitív értékeket, csak egy pontig mehet el, azon túl fel kell hagynia az elemzéssel. Bármennyi szó esik is az „olvadásról”, Oroszország szellemi klímájának hőfoka, úgy tűnik, még mindig messze alatta van annak a szintnek, amit a feladat az önálló gondolkodóktól megkövetel.

* (S ki elevent óhajt ösmerni, lemérni,
S lelkét űzze annak elébb ki,)
Így majd kezében lesz a Rész,
de sajna! Hiányzik a lelki kötés.

(Goethe: *Faust* – Jékely Zoltán fordítása.)

Az orosz irodalom vázlatos áttekintése, melynek nyomán képet alkothattunk az eredeti felhalmozás értelmezése körüli viszonyosságokról, igen alkalmas arra, hogy végiggondoljuk, milyen haszonnal jár az az értelmezés, ahogyan Rosario Romeo használja ezt a fogalmat. Milyen kirívó is az ellentét a nagy mesterek szolgai utánzása és a problémák alkotó szellemű megközelítése között!

Miközben a szovjet szerzők állandóan azon rágódnak, hogy vajon mi lehet az eredeti tőkefelhalmozás valódi jelentése, Romeo világosan felismeri a probléma makroökonómiai természetét, a problémát mérhető fogalmak segítségével összetevőire bontja, és meghatározza a köztük fennálló kölcsönös összefüggéseket. Romeo tehát ebben a fogalmi keretben szemléli az Itália egyesítését követő huszonöt év gazdaságtörténetét. Az elemzés fő lépései világosan nyomon követhetők.

A gondolatmenet kiindulópontja a mezőgazdasági termelés növekedése, mely az 1861-től 1880-ig tartó időszak nagy részében rohamos léptekkel haladt előre. A következő lépésben a szerző azt vizsgálja, mire használták fel ezt a termelés-növekedést. A növekedésnek csupán egy töredékét fordították az ebben az időszakban keletkezett népességszaporulat szükségleteire. Az agrárnépesség egy főre jutó reáljövedelme stagnált vagy éppenséggel csökkent. Az egy főre jutó termelés magasabb értéke és az egy főre jutó mezőgazdasági jövedelem értéke közötti különbség pedig a földjáradék emelkedéséhez vezetett.

Mivel Romeo átfogó képet igyekszik adni a problémáról, nem elégszik meg azzal a ténnyel, hogy az amúgy is magas mezőgazdasági jövedelmek még magasabbra emelkedtek.

Hogy az ily módon megnövekedett jövedelmek valóban az eredeti tőkefelhalmozás forrásaivá váltak-e, az attól függ, milyen célokra fordították őket.

Romeo második állítása tehát a következő. A múlt század hatvanas-hetvenes évei az eljövendő iparosítás előkészületeinek időszakát jelentették. Ebben a korszakban jöttek létre az ipari fejlődés előfeltételei. Romeo ezeken az előfeltételeken lényegében azt érti, amit a modern közgazdasági zsargonban – egy nem túlságosan szép, de széles körben használatos terminussal – „gazdasági infrastruktúrának” szokás nevezni. A szerző koncepciója szerint csakis ennek az infrastruktúrának a megteremtése révén – csatornák, vasutak, úthálózat stb. létrehozásával – lehet ipart kiépíteni. Olaszország esetében ez lényegében a vasútépítésekhez szükséges tőke előteremtésére korlátozódott. Romeo elismeri, hogy az erre a célra rendelkezésre álló tőke többnyire külföldi forrásokból származott, de azt is hangsúlyozza, hogy ennek egy jelentős részét a mezőgazdaságból vonták el – részint önkéntes megtakarítások, részint a mezőgazdasági jövedelmeket súlyosan érintő adók formájában.

Az infrastrukturális beruházások fedezetét jelentő tőkefelhalmozás így két szempontból is „eredeti”, illetve „előzetes” felhalmozásnak számít. Először is: „eredeti” volt, mivel megelőzte és előkészítette az ipar fellendülését; másodszor: „eredeti” volt abban a sajátos és szokatlanabb értelemben is, hogy ezeket az alapokat nem közvetlen termelő beruházások finanszírozására fordították, hanem inkább olyan szolgáltatások kiépítésére, amelyek kedvező lehetőségeket teremtettek a későbbi ipari beruházások számára, és előmozdították az ipari termelés növekedését. (A későbbiekben valamivel több szót kell ejtenünk az eredeti felhalmozásnak erről az értelmezéséről.) Ez a folyamat a

szerző szerint az egyesítést követő második évtized végére nagyjából lezárult. Az 1880 és 1887 közötti ipari fellendülés már a mezőgazdasági depresszió közegében játszódott le. Mivel a mezőgazdasági termelés növekedése megállt, a kormányzat kénytelen volt mérsékelni a mezőgazdaságra nehezedő adókat, és kénytelen volt áthárítani az iparosítás terheinek egy részét a gazdaság más szektoraira.

Ez Romeo modellje. A gondolatmenetből világosan kiolvashatjuk a Gramsci-tézis cáfolatának logikai lépéseit. Mi történt volna, ha végbemegy az agrárforradalom? A mezőgazdasági termelés ebben az esetben nyilván nem nő ilyen mértékben, esetleg egyáltalán nem nő. Mindenesetre a forradalomból győztesen kikerülő parasztok nemigen túrték volna el, hogy a kormányzat lecsapolja jövedelmük egy részét. Az infrastruktúra kiépítését következésképp el kellett volna halasztani, ami végső soron azt jelenti, hogy az 1880-as évek ipari fellendülése is lanyhult volna, vagy esetleg egyáltalán nem került volna rá sor.

Noha ez az érvelés bizonyos mértékig plauzibilisnek látszik, mégis a probléma szempontjából egy periferikus kérdésre fut ki. Romeo gondolatmenetének igazi értéke nem abban rejlik, hogy kimutatja, mi lett volna, ha az események másként alakulnak, nem is a szerző fölényében a merev, dogmatikus felfogással szemben. A könyv mindenekelőtt mint az olasz gazdasági fejlődésről szóló munka érdemel dicséretet. Ez az értékelés azonban megköveteli, hogy megvizsgáljuk, milyen érvekkel támasztja alá Romeo állításait, mennyiben fogadható el, és mit tud nyújtani az általa alkalmazott megközelítési mód – beleértve az eredeti felhalmozás fogalmát.

Mint már említettük, Romeo olyan modellt állított fel Olaszország XIX. századi gazdasági fejlődéséről, amely

- legalábbis elvileg - mérhető mennyiségekből épül fel. Hogy a problémát ilyen fogalmak segítségével értelmezi, az már önmagában is jelentős előrehaladás az Olaszországról szóló eddigi gazdaságtörténeti irodalomhoz képest. Romeo azonban ennél is továbbmegy: igen nagy erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy modelljét kitöltse az elemzéshez szükséges számszerű adatokkal, s így a problémát kevésbé elvont szinten fogalmazza meg. Az persze már egy szerencsés véletlen, hogy az Istituto Centrale di Statistica röviddel Romeo első tanulmányának megjelenése után hozta nyilvánosságra Olaszország nemzeti jövedelmének hosszú távú növekedésével kapcsolatos, alapvető jelentőségű kutatási eredményeit.³⁵ Noha Romeo nemcsak ebből a forrásból merítette statisztikai jellegű információit, nem kétséges, hogy döntően az ebben a tanulmányban foglalt bőséges anyagra támaszkodott. Világos tehát, hogy következtetéseinek helyessége is jelentős mértékben azon múlik, mennyiben fogadhatók el az intézeti tanulmány adatai.

Tudomásom szerint mindeddig nem született komolyabb kritikai értékelés erről a tanulmányról. Bár az igazat megvallva - legalábbis egy-két esetben -, ugyancsak meghökkenítő adatokat közöl.³⁶ Romeo szempontjából pedig voltaképpen az okoz nehézséget, hogy az intézet által nyilvánosságra hozott adatok az 1880-as évek gazdasági fejlődésével kapcsolatban meglepően alacsony növekedési rátáról tanúskodnak. Ebből adódik, hogy bár Romeo mindvégig az intézet által publikált adatokkal dolgozik, az 1880-tól 1887-ig terjedő időszakra kénytelen megkérdőjelezni őket, különben elveszíti azt a lehetőséget, hogy történetileg igazolja a modelljéből következő előrelátások érvényességét. Ha ugyanis az 1880-as években nem volt ipari fellendülés, nehéz belátni, hogy az ezt megelőző két évtized bármilyen értelemben is az

eredeti felhalmozás és az előzetes beruházások időszaka volt.

Mindezzel nem kívánjuk csökkenteni az intézeti tanulmány érdemeit. Nem kétséges ugyanis, hogy az intézet úttörő kísérlete mély hálára kötelez minden olyan kutatót, aki az olasz gazdasági fejlődéssel foglalkozik. Ugyanakkor a szükséges elővigyázatosságról sem feledkezhetünk meg, hiszen természetes, hogy rengeteg bizonytalanság adódik abból, ha valaki elsőként merészkedik egy ilyen hatalmas és nehezen megközelíthető területre. Nem lehetetlen, hogy a későbbi kutatások szükségessé teszik bizonyos adatok felülvizsgálatát, melynek nyomán az elemzésbe bevont tényezők közül néhánynak nagyobb, másoknak kisebb jelentőséget kell tulajdonítanunk, mint jelenleg szokás. A vita szempontjából azonban – Romeo-hoz hasonlóan – magam is hajlamos vagyok elfogadni az intézeti adatok zömét. Ez persze nem jelenti azt, hogy feltétel nélkül egyetértek azzal, ahogyan Romeo értékeli ezeket az adatokat. Annál is inkább, mivel úgy tűnik, Romeo meg nem engedhető módon eltúlozza a statisztikákból leszfűrhető – egyébként meglehetősen szerény – fejlődés mértékét.

Romeo kétségkívül helyesen jár el, amikor az 1861 és 1880 közötti mezőgazdasági termelésnövekedés tényét hangsúlyozza. De hogy mi ennek a termelésnövekedésnek a mértéke, az egyelőre nyitott kérdés marad. Ha egy pillantást vetünk a természetes termelési adatokra, megdöbbentő eltéréseket találunk a Romeo által idézett források között, amelyek egy sor mezőgazdasági termék termelésének alakulását tartalmazzák.³⁷ Az intézeti tanulmány kétségkívül ezekre az adatokra támaszkodva becsülte meg a mezőgazdasági termelés értékét. Nos, az alapadatok közötti eltérések bizonyára gyengítik az értékadat megbízhatóságát. Ha azonban tovább-

ra is kitartunk korábbi elhatározásunk mellett, vagyis ha elfogadjuk az utóbbi adatot, ebből két elkerülhetetlen következtetés adódik. Először is: vitathatatlan, hogy a termelés a kérdéses időszakban növekedett; ez – legalábbis ami az egyesítést követő tizenöt évet illeti – világosan kitűnik a piacon értékesített bruttó mezőgazdasági termelés értékeadataiból. Másodszor: a növekedés üteme távolról sem olyan magas, mindössze évi 2,7 százalékot tesz ki az első évtizedben, és csupán évi 2,0 százalékot az 1861–1865, illetve az 1876–1880 közötti időszakban.³⁸

Mint már korábban említettük, Romeo bizonyos hangsúllyal említi az önkéntes megtakarítások növekedését és a megtakarítások szerepét az „előzetes” beruházások finanszírozásában. Nos, az tökéletesen igaz – és összhangban is van az intézeti tanulmány adataival –, hogy az egyesítést követő első ötéves periódusban a megtakarítási ráta elhanyagolhatóan alacsony volt, a következő három ötéves időszakban pedig átlagosan négy százalékra emelkedett.³⁹ De más országok hasonló adataihoz viszonyítva, amelyek az iparosítás időszakára vagy az azt megelőző periódusra vonatkoznak, ezt a 4 százalékos rátát aligha tekinthetjük túlságosan magasnak. Ugyanezt mondhatjuk, ha az előbbi adatot a gazdasági fejlődés más periódusaiban elért megtakarítási rátákhoz viszonyítjuk. Érdekes módon a megtakarítási ráta értéke első ízben a nyolcvanas évek első felében érte el a tetőpontját, épp abban az időszakban, amikor az agrárválság a jövedelmeket és a megtakarításokat egyaránt visszavetette. Az a tény viszont, hogy az említett ráta az ipari konjunktúra idején érte el tetőpontját, arról tanúskodik, hogy a felhalmozásra az ipar kiépülésével „egy időben”, nem pedig azt „megelőzően” került sor. Ezt a csúcsértéket (6 százalék) egyébként egészen a század utolsó ötéves periódusáig – ami-

kor az olaszországi iparosítás nagy lendülettel valóban beindult – nem sikerült még egyszer elérni. A megtakarítási ráta akkor a következő évtizedre közel duplájára emelkedett, ami viszont azt jelenti, hogy amikor az olaszországi iparosítás teljes gőzzel haladt előre, a megtakarítási ráta mintegy *háromszorosa* volt annak a szintnek, amit Romeo az eredeti felhalmozás időszakára megad.

De van itt egy másik nehézség is, amit aligha lehet elhallgatni: ez az egyesítést követő két évtized beruházási rátájának alakulásával kapcsolatos. A (folyó árakon számított) bruttó beruházási ráta értéke a kérdéses periódusban 7,9 és 9,8% között ingadozhatott.⁴⁰ Ez nem túlságosan meggyőző adat. Hozzá kell tennünk, hogy ugyanebben az időszakban a közmunkák részesedése a bruttó nemzeti termékből túlságosan alacsony volt ahhoz, hogy nekilendülésről beszélhessünk; ez a hányad a rákövetkező öt éves periódusokban fokozatosan csökkent. A közmunkák részesedése a GNP-ből csak az 1880-as évek első felében érte el a hatvanas évek eleji (egyébként meglehetősen alacsony) szintet.⁴¹ Romeo ezt a két évtizedet a lázas tevékenység korszakaként ábrázolja, egyfajta infrastruktúra-kiépítő konjunktúraként, amit az intézeti tanulmányban szereplő (1938-as árakon számított) egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedési adatok alapján aligha fogadhatunk el: az adatok az egyesítés utáni első évtizedben évi 0,3 százalékos növekedést mutatnak, a következő évtizedre pedig évi 0,23 százalékos *csökkenésről* tanúskodnak.⁴² Ha most végigtekintünk az említett öt adatcsoporton, az az általános benyomásunk támad, hogy ha beszélhetünk is a gazdaság átalakulásáról az „előkészületnek” ebben a két évtizedében, ez nem volt elég nagy mértékű ahhoz, hogy valóban lényegesen befolyásolta volna a nagyobb aggregátumok értékét.

A nehézségeket csak fokozza, hogy Romeo sajátos értelemben használja az eredeti felhalmozás fogalmát. Ha szűkebb jelentésű fogalommal dolgozik, bizonyára észrevette volna, hogy a vagyonképződés és a vagyonok beruházási alappá történő későbbi átváltása közötti elméleti szakadékot nem sikerült áthidalnia. Senki sem számíthat arra ugyanis, hogy a nemzetijövedelem-adatok jelentősebb változásról fognak tanúskodni egy oly módon definiált „felhalmozási időszakban”, amelyet megkülönböztettünk a „termelő beruházások időszakától”. De mindezeket túl az említett fogalom jelentése is megváltozik: a jövőbeli társadalmi termékre vonatkozó jogok Romeo értelmezésében átalakulnak a folyó jövedelmekkel kapcsolatos jogcímekké, ami azt feltételezi, hogy az *eredetileg* felhalmozott alapokat *azonnal* az infrastrukturális beruházások finanszírozására fordítják. Ilyen körülmények között (a vasútépítések szükségleteinek megfelelően) magas tőke/termelés hányadosokra számíthatunk; s noha a vasút lassan megtérülő beruházás, a vasútépítés és a vasút üzemeltetése elkerülhetetlenül növeli a bruttó hozzáadott érték mennyiségét a gazdaságban. A statisztikai adatok azonban rácsafolnak ezekre a várakozásokra. Ha kitartunk korábbi elhatározásunk mellett, és továbbra sem kérdőjelezzük meg az adatokat, magától adódik a következtetés: a Romeo által eredeti felhalmozásnak nevezett folyamat mennyiségileg valójában jóval kevésbé jelentős lehetett, mint ő gondolta.

Ennél azonban többet is mondhatunk. A Romeo által javasolt modellnek megvan az az előnye, hogy igen jól rendszerezett. A modell fölött ott áll csupa nagybetűvel: „Mindent a maga idejében!” Kezdetben volt az előkészületnek az időszaka, amelyben megteremtették a későbbi növekedés előfeltételeit; magára a növekedésre pedig csak ezután került sor. E felfogás szerint a gazdasági fejlődés nem más, mint

a jelenségeknek egy igen logikusan elrendezett sorozata. Romeo feltehetően a saját modelljére gondolt, amikor egyetértően idézte Sapori megállapítását: „a logika és a történelem végső soron egy és ugyanaz”⁴³. De ne keverjük össze Kliót egy gondos háziasszonnyal! Noha első megközelítésben hasznos lehet elhatárolni egymástól a növekedés előkészületeit és „magát a dolgot”, és elképzelhető, hogy a XIX. századi európai gazdasági fejlődés bizonyos empirikus tényeit így módon megfelelően elrendezhetjük, az is bizonyos, hogy a jelentős elmaradottsággal induló európai országok ipartörténetében az iparosítás előkészületei és maga az iparosítás igen szorosan összefonódott. Ez egyébként az általános tapasztalattal is egyezik: minél jelentősebb egy ország elmaradottsága az iparosítás küszöbén, annál valószínűbb, hogy a kevésbé elmaradott országok ipari fejlődésének előfeltételeiként számon tartott tényezők hiányoznak, vagy alárendelt szerepet játszanak. Valószínű, hogy ezekben az országokban a hiányzó „előfeltételeket” más tényezőkkel helyettesítik, és számos olyan tényező, amelyet a fejlettebb országok esetében joggal tekintünk az iparosítás előfeltételének, épp az iparosítás *következtében* jött létre az elmaradottabb országokban. Azt mondhatjuk tehát, hogy az elmaradottabb országokban az „előkészület” számos jelensége egybeesik magával az ipari fellendüléssel. Nos, valóban nehéz ellenállni annak a következtetésnek, hogy valójában éppen a korszakok egybemosódása alkotta a gyors iparosítás előfeltételét. Más szóval: mindent egybevéve elképzelhető, hogy az elmaradott országokban épp az ipari fellendülés előtt lejátszódó előkészületi időszak teszi *lehetetlenné* magát az ipari fellendülést. És ez csak akkor tűnik paradox következtetésnek, ha nem ismerjük fel a gazdasági elmaradottság sajátos és meg lehetőségen bonyolult „logikáját”. Ezekre az összefüggésekre

talán az olasz iparosítás nyújtja a legszemléletesebb példát. Igen megalapozott történeti feltételezésnek tűnik ugyanis az a megállapítás, hogy ha 1896 és 1908 között, a nagy nekilendülés éveiben az olaszországi ipari növekedés rátája alacsony szinten maradt, ennek egyik oka éppen az a tény volt, hogy a vasúthálózat kiépítése már e korszak kezdete előtt lényegében befejeződött. Ha a vasútépítés iránti igény változatlan szinten stabilizálódott volna, az 1896–1908 közötti időszak még magasabb ipari növekedést mutatna, ami már inkább megfelel az olasz gazdaság akkori relatív elmaradottsági szintjének.⁴⁴

Mi következik mindebből? Az előbbi megállapításokkal nem az volt a szándékunk, hogy kétségbe vonjuk Romeo általános értékelését az olasz gazdasági fejlődésről. Romeo igen biztos talajon áll, amikor azokat a rendkívül sikeres erőfeszítéseket ecseteli, amelyek Olaszországot modern ipari országgá változtatták. Bármennyire nagy akadályokat kellett is leküzdenie Olaszországnak, a Földközi-tenger partján fekvő országok közül ez egyedül neki sikerült. Az olasz eset ebből a szempontból olyannyira meggyőző, hogy Romeo érveit az sem nagyon gyengíti, hogy Colin Clark ugyancsak merész adataira támaszkodik.⁴⁵ De itt most nem erről van szó. E történelmi nagymosás során Romeo koncepciójában végül is minden kifakul, minden érv az illető folyamat eredményére irányul, és aligha magyaráz meg valamit is e folyamat korai szakaszaiból. Pedig épp ez lenne a feladat.

Az a mód, ahogy Romeo szemléli az egyesítést követő huszonöt év olasz gazdasági fejlődését, hasznos lehet, ha azt kívánjuk hangsúlyozni, amit ebben az időszakban értek. De ezzel tökéletesen egyenértékű feladat az is, hogy tisztázzuk e fejlődés elégtelenségeit és fogyatékosságait. Ami pedig e fogyatékosságokat illeti, ezeket nem azért kell tisztáz-

ni, hogy megbélyegezzünk bizonyos politikai intézkedéseket – bár magát a politikát is kritikailag elemezni kell –, hanem azért, mert különben nem tudunk megválaszolni egy sor igen jogos kérdést az olasz iparosítással kapcsolatban. A probléma gyökere az 1880-as évek ipari fellendülésének értékelése – bárhonnan indulunk ki, végül is mindig ebbe a kérdésbe ütközünk. Ezt az időszakot Romeo maga is igen „mértéktartóan” a „mérsékeltén gyors fejlődés” korszakaként jellemzi.⁴⁶ De a továbbiakban ennek ellenére túlságosan is élénk szavakkal ábrázolja ezt a korszakot, és attól sem riad vissza, hogy könyvében a kérdéses évekkel foglalkozó fejezetnek „A gyári nagyipar megszületése” címet adja.

Mint tudjuk, az 1880-as évek nem hozták az ipari fejlődés nagy nekilendülését. Erre még tizenöt évet kellett várni; „a nagy nekilendülés” pedig éppen azért nem volt olyan nagy, mint amilyen lehetett volna, mert későn következett be. Vajon mi az oka annak, hogy az 1880-as évek fellendülését nem követte az iparosításra jellemző, kirobbanóan gyors fejlődés? Erre több lehetséges válasz is van. Az egyik: a mezőgazdasági termelés visszaesése. De maga Romeo is hangsúlyozza: „a válságnak éppen az volt a funkciója, hogy felgyorsítsa az ipari tőkeberuházásokat”⁴⁷. S mint másutt is láthattuk, a legerőteljesebb iparosítási hullámokra mezőgazdaságilag nagyon elmaradott országokban s épp a mezőgazdasági termelés visszaesése közepette került sor. Erre talán az 1880-as évek végi, 1890-es évek eleji Oroszország nyújtja a legszemléletesebb példát. A probléma itt is, mint általában, a kiegyenlítő és helyettesítő tényezők kérdésével függ össze. Az egyik lehetséges megoldást tehát, úgy tűnik nekünk, magában a Romeo által felhasznált anyagban kell keresnünk.

Romeo természetesen megteheti, hogy „eredeti felhal-

mozásnak” nevezze azt a folyamatot, melynek során a föld-birtokosok *folyó* jövedelmének egy részét adók formájában elvonták, és ezzel *egyidejűleg* az infrastruktúra kiépítésére fordították. De ebben az esetben nem feledtetheti el velünk, hogy az eredeti felhalmozás fogalmának van egy másik s ennél talán lényegesebb értelmezése is, melyre Marx intencióiból következtethetünk. Habár ez a fogalom elvileg jól operacionalizálható, az általa képviselt folyamatokat mégis nehezebb statisztikai adatok segítségével nyomon kísérni, mivel e folyamatok mind kényszermegetakarítások jelenlétére utalnak. Mindennek ellenére úgy tűnik, hogy legalábbis egy lényeges feltételezés beigazolódott, s ezt a fogalmak semmiféle újradefiniálása nem homályosíthatja el: Olaszország esetében nem beszélhetünk arról, hogy az iparosítást megelőzően hosszú időn át jelentős vagyonok halmozódtak volna fel a megfelelő kezekben, amelyek egy kedvező pillanatban (vagyis a folyamatos fejlődés hirtelen megszakításával) az ipari vállalkozók számára hozzáférhetővé váltak volna. Ez a feltételezés alapvető jelentőségű a korabeli olasz gazdasági helyzet megértése szempontjából. Ez nem olasz sajátosság, az olasz szituáció azoknak az országoknak a helyzetére emlékeztet, amelyek szintén túlságosan lassan kezdték meg a maguk iparosítását. A probléma inkább csak azt jelzi, hogy az eredeti felhalmozás fogalmának igen gyakran negatív a megismerési értéke. Ebben az esetben tehát azt jelenti, hogy nem alkalmazható az olasz viszonyokra. Ebből viszont az következik, hogy amennyiben Olaszországban egyáltalán sor került az ipari fejlődésre, az eredeti felhalmozást elkerülhetetlenül más tényezőkkel kellett helyettesíteni, hogy a nemzeti jövedelem elég nagy hányadát valamilyen módon a beruházások felé tudják terelni. Azzal, hogy Romeo az általa jellemzett folyamat számára fenntartja az eredeti fel-

halmozás elnevezést, elködösíti azt a tényt, hogy itt éppen-séggel az eredeti tőkefelhalmozás egyfajta *helyettesítéséről* van szó. Mint az előzőekben láthattuk, az adatokból olyan kép bontakozik ki, hogy e helyettesítő tényezők mennyiségi szempontból elégtelenek voltak. A nagy nekilendülés nagy erőfeszítéseket igényel: megköveteli, hogy vagy az állam, vagy bizonyos pénzügyi intézmények, vagy mindkettő, hajlandóak legyenek megtenni mindezeket.

Jelen sorok írójának az a benyomása, hogy Romeo végig nem érzékeli, mennyire alkalmatlan és milyen szánalmasan elhibázott volt az olasz kormány és az olasz bankok politikája a kilencvenes évek előtt. S különösen nehéz egyetérteni vele azon a ponton, amikor az olasz kormány acélipari politikáját helyesli. Itt leginkább az az állítás vitatható, mely szerint az olasz gépipar nem fejlődhetett volna ki a hazai acéltermelés nélkül. A tények és a logika is ennek az ellenkezőjére utal. A drága és rossz hatásfokú acélipar kiépítése egyenesen gátolta az olasz gépipar kibontakozását. És az az érv, hogy az utóbbit feltehetően a helytelenül alkalmazott védővámok fogták vissza, mivel a gépipar jobban megfelelt az olasz viszonyoknak – ez az érv a racionális politika céljainak és értelmének tökéletes félreértéséről tanúskodik.⁴⁸ Romeónak sajnos csak ott van igaza, ahol a hatalmas, államilag támogatott acélipar befolyására hivatkozik, arra a hatásra, amit ez utóbbi az olasz vámpolitikára gyakorolt.⁴⁹ Végül Romeo érvelése ott sem meggyőző, ahol a pamutipar állami támogatásának, sőt a gabonatermelés védelmének szükségességét igyekszik igazolni. Olyan érzésünk támad, mintha az olasz viszonyoknak az felelt volna meg, és valójában az lett volna a leginkább kíváncsi, hogy az állam igen széleskörűen beavatkozzék a gazdasági folyamatokba; de annak ismeretében, ami valójában bekö-

vetkezett, ugyanakkor az a benyomásunk, hogy talán előnyösebb lett volna, ha az állam egyáltalán nem avatkozik be a gazdaság ügyeibe. Úgy tetszik, Romeót túlságosan elragadta saját modelljének logikája vagy inkább lelke. Nem kielégítő ugyanis az a megközelítés, amely mindenre, amit ebben az időszakban tettek, úgy tekint, mint amiből csupa jó származott az olasz iparra nézve; és az sem elfogadható, ha valaki beleesik abba a csapdába, hogy az ipari fejlődés előrelendítése szempontjából egyaránt előnyösnek kell tartania a kötött devizagazdálkodás (*corso forzoso*) fenntartását és megszüntetését is.⁵⁰ Romeo még odáig is elmegy, hogy az ipari munkásság létrejöttével és az ipari munkához szükséges jártasságok elsajátításával magyarázza, és ebből a szempontból helyesnek is tartja azt a tényt, hogy az olasz ipar döntő részét kisvállalatok képviselik.⁵¹ A XIX. századi ipar története arra tanít bennünket, hogy az elmaradott országokban az iparosítás beindulásakor döntő jelentősége van az üzemek és vállalatok nagy méreteinek. Csakis a nagyüzemekben belül lehetett takarékoskodni és hatékonyan gazdálkodni a rendelkezésre álló szakképzett munkaerővel, csakis a nagyüzemekben tudták gépi berendezésekkel és szervezeti újításokkal helyettesíteni a szakképzett munkaerőt. Az elmaradott országokban egyedül a nagyüzemek tudták ellensúlyozni azt a sokféle akadályt és azokat a hiányzó képességeket, amelyek az ország gazdasági fejlődésének útjában álltak. A nagyüzemek létrehozása és fenntartása azonban olyan bőséges tőkekínálatot igényelt, aminek akkoriban sem az olasz állam, sem az olasz bankok nem tudtak eleget tenni. Nehéz belátni, hogyan kezelhette Romeo ezt az időszakot úgy, mint amiben erőteljes inflációs nyomás érvényesült, s tekintélyes összegű kényszermegetakarítások keletkeztek,⁵² ha számításba vesszük, hogy az 1880-as évek-

ben az árak stabilak voltak, illetve csökkentek.⁵³ Romeónak tökéletesen igaza van abban, hogy a bankok még nem voltak képesek a gyors ipari fejlődés finanszírozására.⁵⁴ Az iparosítás beindításának feladata így az államra hárult, neki kellett volna helyettesítenie – még hozzá a szükségleteknek megfelelő mértékben – a bankok funkcióját. Erre azonban nem került sor. Végeredményben az történt, hogy elszalasztottak egy nagy történelmi lehetőséget, és az ipari fellendülés, amit az infrastruktúra kiépítésének még mindig fennálló szükségletei beindíthattak és tartóssá tehettek volna, elmaradt.

Jelen sorok íróját tehát a szerző modelljéből leszűrhető eredmények értelmezése választja el Romeo álláspontjától. De hangsúlyoznunk kell: mindaz, amit az előző oldalakon elmondtunk, semmit sem von le magának a modellnek a megismerési értékéből. Romeo modellje eredeti és ötletes kísérlet arra, hogy operacionális fogalmak segítségével és szerves összefüggéseiben mutassa be az olasz gazdasági fejlődésnek egy jelentős szakaszát. A modern gazdasági fejlődés kutatásának minden bizonnyal ez a járható útja. És csak annak a reményünknek adhatunk hangot, hogy Romeo tovább folytatja felfedező útjait azon az ösvényen, melyen már oly ígéretesen elindult.

JEGYZETEK

1. *Il Risorgimento in Sicilia*. Bari 1950, 347. l. és köv. l.
2. *Risorgimento e capitalismo*, Bari 1959. (továbbiakban: *ReC*).
3. Antonio Gramsci: *Il Risorgimento* (A risorgimento), Torino 1949, 86. l.
4. Uo., 73., 84–85. l.
5. Uo., 65., 70. l.

6. Uo., 87., 106., 136., 167. l.

7. Lásd *ReC*, 25. l.

8. A. Bezanson: „The Early Use of the Term »Industrial Revolution«” (Az „ipari forradalom” fogalmának korai használata). *Quarterly Journal of Economics*, 1921–1922, 343–349. l.

9. *ReC*, 66. l.

10. Annál is inkább, hiszen Romeo maga is használja a „félfeudális” terminust – jóllehet ettől eltérő értelemben – a szicíliai állapotok jellemzésére. Lásd *Il Risorgimento in Sicilia* (A risorgimento Sziciliában), 251. l. Romeo világosan utal is erre a körülményre: *ReC*, 70. l.

11. „Quantitative Measurement in Economic History” (Kvantitatív mérés a gazdaságtörténetben). *Quarterly Journal of Economics*, LIII. (1939), 169. l.

12. K. Marx: *A tőke*, I. kötet Bp., 1961, 662. l.

13. Különös módon maga Marx sem kerülte ki az „első szabó” problémáját. A szakmák keletkezésével kapcsolatban a következőket írja: az ember „évezredek át szabómunkát végzett, mielőtt egy-egy emberből szabó lett”. (*A tőke*, I. kötet Bp. 1961, 50. l.)

14. A. M. Pankratova: „O roli tovarovno proizvodstva pri perehoge ot feodalizma k kapitalizmu” (Az árutermelés szerepe a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet időszakában). *Voproszi Isztorii*, IX. 1953, 62–63. l.

15. N. I. Pavlenko: „O nyekotorih sztoronah pervonacsalnovo nakoplenija v Rosszii” (Az oroszországi eredeti tőkefelhalmozás néhány vonásáról). *Isztorieseszkije Zapiszki*, LIV. Moszkva 1955, 382–383. l.

16. „Naucsno-tyeoretyiceszkaja konferencija o pervonacsalnovo nakoplenija v Rosszii” (Tudományos-elméleti konferencia az oroszországi eredeti tőkefelhalmozásról; a továbbiakban: *Konferencia*). *Isztorieseszkije Zapiszki*, LIV. 240. l.

17. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk: e sorok írója nem jutott hozzá Kafengauz eredeti tanulmányához, s így csupán a cikk tartalmi kivonatára hagyatkozhatott.

18. *Konferencia*, 422. l. (Preobrazsenszkij); 423–424. l. (Szkazkin); 425. l. (Dubrovskij). Lásd továbbá: M. D. Kurmacseva: „Obszuzs-gyenyije voproszah o pervonacsalnomo nakoplenii v Rosszii” (Vita az oroszországi eredeti tőkefelhalmozásról). *Voproszi Isztorii*, XI. 1955, 163. l. (Vilenszkaja).

19. *Konferencia*, 424. l.

20. *Konferencia*, 424. l. (Zaozerszkaja) és 426. l. (Vilenszkaja).
21. Kurmacseva, 165. l.
22. *Konferencia*, 423. l. (Jakocevszkij); 425. l. (Dubrovszkij); 426. l. (Vilenszkaja).
23. P. I. Ljascsenko: *Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzsZR* (A Szovjetunió gazdaságtörténete), II. köt. Moszkva 1948, 6. l.
24. A. M. Pankratova: „Proletarizacija kresztjansztva i jejo rol v formirovanyii promislennovo proletariata Rosszii” (A parasztság elproletarizálódása és szerepe az oroszországi ipari proletariátus kialakulásában). *Isztoriceszskije Zapiszki* LIV. Moszkva 1955, 199. l.
25. F. Ja. Poljanszkij: *Pervonacsalnoje nakoplenyyije kapitala v Rosszii* (Eredeti tőkefelhalmozás Oroszországban). Moszkva 1958.
26. Uo., 4. l.
27. Az orosz gazdasági fejlődés sajátosságainak hangsúlyozása nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy hűségéről biztosítsa a hagyományos nézetek képviselőit is: „A társadalmi-gazdasági formációk egymásutániságát szabályozó törvényszerűségek lényegében valamennyi országban azonosak, s ez az állítás a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetre is érvényes. A kapitalizmus mindenütt az eredeti tőkefelhalmozás nyomán bontakozott ki. Ha tehát a folyamat mindenütt ugyanahhoz az eredményhez vezetett, nyilvánvaló, hogy maga a folyamat is lényegében azonos módon ment végbe” (4. l.). A szovjet tudósok szokásai és szertartásai – láthatjuk – gazdag anyagot szolgáltatnak az antropológiai kutatások számára.
28. 178. l.
29. Hasonló a helyzet az orosz földközösség (*obscsina*) értékelésekor. A szovjet szerzők nemigen tudják rászánni magukat, hogy kellő jelentőséget tulajdonítsanak annak, hogy a földközösség a jobbágyfelszabadítás után is fennmaradt. Ez megint csak arra vezethető vissza, hogy a múlt század végi orosz marxisták oly mértékben érdekeltek voltak abban, hogy bebizonyítsák, hogy a paraszti földközösségek már széthullottak, és ezzel lehetetlenné tegyék a narodnyikok érveit, hogy a szovjet történetírásban még ma is helytelen felfogásnak számít, ha valaki az obscsinának komolyabb fejlődésgátló hatást tulajdonít.
30. V.ö. pl. Sz. Borovoj nemrégiben megjelent tanulmányával, amely sokkal szellemesebben tárgyalja az államadósságok vagyontképző funkcióját: „Rosztovcsicseszto, kazennije sszudi i goszudarsztvennij dolg” (Uzsora, kormányhitel és államadósság), in: L. G. Beszkrovnij, E. I. Za-

ozerszkaja, A. A. Preobrazsenszkij (szerk.), *K voproszu o pervonaccsalnom nakoplenyii v Rosszii* (Az oroszországi eredeti felhalmozás kérdéséhez). Moszkva 1958, 497–537. l.

31. *Konferencia*, 421. l. (Usztyugov); 425. l. (Dubrovskij).

32. P. A. Hromov: *Ocserki ekonomiki feodalizma v Rosszii* (Az oroszországi feudális gazdaság alapvonalai). Moszkva 1957.

33. 21. l.

34. 157. l.

35. *Indagine statistica sullo sviluppo del reddito nazionale dell' Italia dal 1861 al 1956* (Statisztikai kutatás Olaszország nemzeti jövedelmének fejlődéséről 1861 és 1956 között). *Annali di Statistica*, IX. Róma 1957; a továbbiakban: *SRNI*.

36. Például eléggé megtevesztőek azok a szabálytalanságok, amelyek a nemzetijövedelem-növekedés és a beruházások arányának alakulásában mutatkoznak 1860 és 1910 között. Bármilyen értelmezést adunk is e két mutató alakulásában megjelenő késéseknek, nem jutunk semmilyen elfogadható hipotézishez, melynek segítségével megmagyarázhatnánk az intézeti adatokban szereplő tőke/termelés hányadosok változékonyságát (a megfelelő tőke/termelés együtthatókat az *SRNI* alapján számítottuk; lásd 251., 266., 270. l.).

Lényegesebb problémát vetnek fel az 1880-as évek ipari termelésére vonatkozó adatok, melyekre Romeo is hivatkozik könyvében. Ami a kérdéses időszak növekedési rátáját illeti, jelen sorok írójának – akárcsak Romeónak és másoknak is – igen nagy meglepetést okozott az, hogy milyen jelentősen eltérnek egymástól az intézeti tanulmány adatai és saját számításainak eredményei (lásd *SRNI*, 218. l.). Az intézeti tanulmányban szereplő ráták egységesen alacsonyabbak az 1881–1914 közötti időszak valamennyi részperiódusára; az 1881 és 1888 közötti időszakban viszont saját számításaim szerint az évi átlagos növekedési ütem 4,6 százalék volt, ezzel szemben az intézet egy százaléknál is alacsonyabb értéket közöl. Igaz ugyan, hogy a záróév megválasztása némileg befolyásolja a mutató értékét: az intézeti tanulmány az 1881–1887-es időszakot vette alapul (s nem az 1881–1888 közöttit), a növekedési ütem ennek megfelelően 1,77 százalékra emelkedik. Az eltérés azonban még mindig eléggé tekintélyes. A többi részperiódus esetében a különbségek természetesen az eltérő súlyozásra vezethetők vissza: míg az intézeti tanulmány 1938-as árakkal súlyozott, addig saját számításaimban a századforduló körüli árakat alkalmaztam. Az a tény, hogy

az intézet által számított növekedési ráták minden esetben *alacsonyab-
bak*, megint csak megerősíti ennek az értelmezésnek a helyességét. Az
1880-as évtized esetében viszont túl nagy az eltérés ahhoz, hogy azt a kü-
lönböző súlyozással magyarázhatnánk; ráadásul az intézet adatai itt
ellentmondanak a korszakra vonatkozó általános ismereteinknek is.
Amíg további vizsgálatok nem cáfolják meg, fenn kell tartanunk ezt az
álláspontunkat.

37. *ReC*, 118–119. l.

38. Az *SRNI* alapján számítva, 204. l.

39. Az *SRNI* alapján számítva, 264. l.

40. Az *SRNI* alapján számítva, 249, 264. l.

41. Az *SRNI* alapján számítva, 249., 264. l. A közmunkák százalékos
részesezése a GNP-ből a következőképpen alakult:

1861–1865	2,8
1866–1870	2,1
1871–1875	1,9
1875–1880	1,6
1881–1885	2,8

42. Az *SRNI* alapján számítva, 251. l.

43. Az igazat megvallva, Sapori megállapítása meglehetősen ködös.
Vajon azt jelenti-e, hogy a történész elkerülhetetlenül hipotézisek bizo-
nyos kombinációjának segítségével közelíti meg anyagát, és hogy ezek-
nek a hipotéziseknek – ha nem is tartalmi, de formális szempontból –
konzisztensnek kell lenniük? Ez természetesen elfogadható lenne. De
Sapori nyilvánvalóan ennél jóval többet akar mondani. Azt ugyanis:
ha a statisztikai anyag ellentmondásban áll hipotéziseinkkel, és fennáll
a veszélye annak, hogy megcáfolja őket, a történelem logikájának kell
felülkerekednie. Van ebben valami szemfényvesztés, valahogy úgy, ahogy
a *Gestalt*-hoz hasonló szavak használatában. Csak azt nehéz belátni,
hogy az a Romeo, aki oly türelemmel és kitartással gyűjtötte össze a
modelljéhez szükséges anyagokat, hogy oszthatja épp ő Sapori nézetét.
És hogy vallhatja maga Sapori?

44. Jelen sorok írójának az a benyomása, hogy Romeo túlságosan
könnyedén kezeli a kereslet problémáját és a piac szerepét az iparosítás
folyamatában. Egyrészt nem feltétlenül helytálló az a megállapítás, hogy
a Franciaországból és Angliából importált nagy mennyiségű ipari
fogyasztási cikk nagy belső felvevő piacra utal (*ReC*, 108. l.). Gyakran

előfordulhat ugyanis, hogy a külföldi termékek iránti kereslet nem alakítható át belföldi áruk iránti keresletté anélkül, hogy a vásárlóerő ezt megelőzően el ne tolódna a magas jövedelmű vásárlóktól az alacsony jövedelműek felé. Másrészt bizonyára nem úgy kell értelmezni Nurkse-nek azt a megállapítását – melyet Romeo is idéz –, hogy a piacot végső soron csak termelés révén lehet bővíteni, hogy a termékek minden körülmények között piacra találnak (*ReC*, 105–106. l.). A parasztság által képviselt belső piac lényegtelené válhat az iparosítás szempontjából – és valójában hátráltatja is az iparosítást –, ha valaki más, mondjuk, az állam, képes és hajlandó ösztönözni az ipari termelést, és ugyanakkor felvásárolni a megtermelt javakat. Ez egyike azoknak a lehetséges helyettesítéseknek, melyekre elmaradott országok iparosításakor sor kerülhet. Mindamellet az állam által támasztott kereslet nem az egyetlen ilyen jellegű helyettesítés. Azok a vállalkozók, akik szilárdan optimista várakozásaik alapján tevékenykednek, és hosszú időn át folyamatosan keresletet támasztanak egymás beruházási javai iránt, éppoly hatékonyan helyettesíthetik a parasztság keresletét. Az ilyen típusú helyettesítéseknek gyakran igen nagy a valószínűsége, jóllehet nincs semmi biztosíték rá, hogy valóban sor kerül rájuk. Abban az esetben, ha nem lépnek be ezek a helyettesítési mechanizmusok, ennek feltehetőleg az ipari növekedés üteme látja a kárát, az így stabilizálódott növekedési ütem pedig már minden valószínűség szerint a belső piacon fennálló keresleti viszonyoktól függ. Tehát azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy mi volt az olaszországi belső piac potenciális jelentősége, nem általános tételek, hanem valószínűségi kijelentések segítségével kell érvelni. Azt kell tehát megvizsgálni, hogy voltak-e olyan alkalmasabb, vagyis hatékonyabb tényezők, amelyek helyettesíthették a belső piac funkcióját, s ha igen, valóban hatottak-e?

45. *ReC*, 197–199. l.

46. *ReC*, 188. l.

47. *ReC*, 175. l.

48. *ReC*, 194–195. l.

49. *ReC*, 184. l.

50. *ReC*, 191. l.

51. *ReC*, 191. l.

52. *ReC*, 178. l.

53. *SNRI*, 251. l.

54. *ReC*, 161. l.

A BULGÁRIAI IPAROSÍTÁS NÉHÁNY VONÁSA (1878–1939)

Egy ország, ahol mindig csak az okokat kutatják, az eredményt sohasem.

(Italo Calvino: *A famászó báró*)

Annak a néhány kérdésnek itt következő tárgyalása, amelyek Bulgária második világháború utáni ipari fejlődésével kapcsolatban merültek fel, talán nem vonatkozik közvetlenül a Balkán félsziget más országaira. Ennek ellenére úgy tetszik, Bulgária példája további fényt vethet az eltérő gazdasági elmaradottság feltételei között végbement európai iparosítási folyamatok általános szerkezetére. Így elképzelhető, hogy – mintegy kitérőként – a bolgár gazdasági fejlődés tanulmányozása néhány olyan kérdéshez vezet el bennünket, amelyek hasznosak lehetnek az egész félsziget gazdaságtörténetének tanulmányozásában.

A jelen tanulmány szűk terjedelme természetesen nem nyújt módot a kérdés rendszeres kifejtésére. Be kell érünk annyival, hogy bemutatjuk néhány statisztikai számítás eredményeit, és megpróbáljuk ezeket beilleszteni egy valószínű értelmezési keretbe. A tanulmány két részre oszlik. Az első az ipari átalakulás számait tartalmazza, a második pedig e változás történelmi értelmezését.

Gyakori az a nézet, hogy Bulgária gazdasági életét a török, majd a német uralom alóli felszabadulás közötti időben lényegében az emberek tehetetlensége és a dolgok stagnálása jellemezte. Azt is mondják ugyanakkor, hogy a XIX. század utolsó negyede volt az az időszak, amelyben megszületett a bolgár „kapitalizmus”. Blagojev, a bolgár Plehanov fellépése óta hangsúlyozzák a bolgár marxista szerzők azt, amit úgy jellemeznek, mint az ország gazdaságának nagy jelentőségű átalakulását. A változást a szocializmus kialakulásának szükségszerű előfeltételeként üdvözölték. A kapitalizmus fogalma elég tág lehet bármilyen ésszerű manipuláció szempontjából, s lesz még alkalmunk arra, hogy felmérjük a marxi fogalmak előre jelző vagy magyarázó értékét a bolgár iparosítás elemzésében, és szót ejtünk még a marxizmusról mint sajátos iparosítási ideológiáról egy gazdaságilag elmaradott országban. A jelen pillanatban azonban arra kell törekednünk, hogy elkerüljük a könnyű általánosításokat és a fogalmi fellengzősséget, s kiválasszunk néhány olyan empirikus mennyiségi összefüggést, amelyek segítségével közelebb juthatunk egy ilyen típusú gazdasági fejlődés valódi természetének megértéséhez. Önként adódott, hogy az ipar úgynevezett állami támogatású szektorát jelöljük ki erre a célra.

1894-ben, majd 1897-ben, 1905-ben, 1909-ben és 1928-ban Bulgáriában számos olyan törvénybe foglalt intézkedést foganatosítottak, amelyek különlegesen kedvező helyzetbe juttatták az ipar vezető ágazatait (a feldolgozó ipart és a bányászatot). Az intézkedések olyan sokoldalú előnyöket biztosítottak számukra, mint *inter alia* hosszú időre szóló adómentességet, illetve -csökkentést, jogot gépek, nyers-

anyagok és fűtőanyagok vámmentes behozatalára, alacsonyabb vasúti szállítási tarifákat, ingyenes földjuttatást gyárépítéshez, garantált elsőbbséget a kormányserződésben. Az intézkedések kvantitatív jelentőségére később térünk ki. Egyelőre számunkra az a lényeges, hogy a kormány ily módon általánosan érdekeltté vált egy sor ipari vállalkozásban, amelyeket arra kötelezett, hogy szokatlanul nagy mennyiségű információt szolgáltatassanak számára, beleértve olyan adatokat, mint a termelés nagysága, a nyersanyag-, fűtőanyag- és energiaköltség, a foglalkoztatás és a tőkeállomány. A kormány ipartámogatási tervébe bevont vállalatok köre állandóan módosult. Mégis úgy tűnik nekünk, hogy az egyes iparágak egymáshoz viszonyított súlyának tekintetében nem volt nagyobb változás. Mindenesetre ha kizárunk gondolatmenetünkéből néhány ipari tevékenységet (a bányászatot, a só tengerből való lepárlását és a vasúti javítómunkákat), olyan kört nyerhetünk, amely ha időben nem is tökéletesen állandó,¹ tanulmányunk céljainak szempontjából kellően homogén.²

A következő oldalakon ismertetett adatok alapján úgy tetszett, megadhatjuk az ipari termelés egy lehetséges növekedési indexét. A számítások részletesebb leírása a II. Függelékben található a táblázatokba foglalt alapadatokkal és a felhasznált források jegyzékével együtt. Az alábbiakban minderről egy nagyon rövid összefoglalást adunk.*

1. Úgy gondoltuk, hogy az 1909 előtti évekre vonatkozó adatok túlságosan kezdetlegesek és megbízhatatlanok, sem hogy szerepeltethessük őket az indexperiódusban, így ezt az 1909–1937-es évekre korlátoztuk. A számítást elvégez-

* Kötetünkben ezt a Függelékét nem közöljük – A szerk.

tük az időszak kezdő és záró évére és 1929-re, amelyekben egyaránt magas szintű volt a foglalkoztatás.

2. A termelés nettó értékét (folyó árakon) úgy számoltuk ki, hogy a termék értékéből levontuk a nyersanyag- és tüzelőanyag-költséget, 1929-ben és 1937-ben pedig a felhasznált energia költségét is. Nyilvánvaló, hogy az eredmények csak közelítőleg adják meg a feldolgozás során keletkezett hozzáadott értéket (6., 7., 8. táblázat).

3. Az adatokat – mint a szöveghez csatolt táblázatok némelyikéből látható – tíz különálló iparágra számítottuk ki. Az eléggé hiányos bolgár adatokat alaposan átvizsgáltuk abból a szempontból, hogy melyikük tekinthető az egyes ágazatok végtermékeihez vagy döntően fontos felhasznált termékeihez kapcsolható egy-két alapvető árnak vagy árarálynak. 1909-re az esetek többségében nem álltak árak a rendelkezésünkre, ezek helyett az 1908–1912-es átlagokat kellett használnunk. Ha egy csoportban ennek reprezentálására egynél több árat választottunk, valamilyen egyszerű átlagolást alkalmaztunk. A rendelkezésünkre álló adatok jellege miatt mind a tíz csoportra két árindexet számítottunk ki: egyet 1909–1929-re, egyet 1929–1937-re. Az indexeket ezután összeillesztettük az 1929-es csatlakozási ponton (10., 11., 12. táblázat).

4. Az így nyert indexekkel defláltuk a csoportok folyóáras nettó termelési értékét. A háromszoros deflálati eljárás eredményeként megkaptuk a változatlan árak nettó termelési értékét 1909-re, 1929-re és 1937-re. Ezek összege adta ki a teljes ipari termelési értékeket, valamint a teljes termelés árindexét, amely implicit módon megjelenik az állandó, illetve folyó árakon számított értékek összehasonlításában (13., 14., 15. táblázat).

5. Világosan kell látnunk, hogy a fenti eljárásnak több

figyatelkossága is van. A minta terjedelmének változásaitól eltekintve, az alapadatok minőségében feltehetően jelentős az eltérések iparágról iparágra, *inter alia* a vállalatok nagyságának, különösen pedig általános „korszerűségi” fokának függvényében. Ennél fontosabb azonban, hogy a folyóáras termelési adatok deflálására választott módszer távol esik az árindexek ideális felépítésétől, amelyben a szabály az, hogy az egy csoportba sorolt termékek árait súlyozzák (a) az adott évben termelt mennyiséggel, ami kiadja a bázisévi súlyozású termelési indexet és (b) a bázisévi termeléssel, ami az adott évi súlyokkal számított termelési indexet adja eredményül. Mindössze annyit hozhatunk fel az alkalmazott módszer védelmében, hogy sok esetben a kiválasztott árak elég jól reprezentálták a csoporton belüli általános ármozgásokat; egy egyszerű és kellően áttekinthető módszernek vannak bizonyos előnyei egy olyan indexszel szemben, amely egy sor meg nem határozott árucikken alapul, súlyrendszere pedig inkonzisztens, és nem felel meg a kívánalmaknak. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy alkalmas áradatok hiányában 1929-re (1937-re azonban már nem) a termelési értéket négy ágazatban az általános árindexszel kellett deflálnunk. Mindent egybevetve, az itt kiszámított index nem tarthat igényt túl nagy pontosságra, arra azonban alkalmas, hogy segítségével kellően áttekinthető képet vázoljunk fel az ország ipari fejlődésének fő vonásairól.

Az 1. táblázat az ipari termelés alakulását mutatja be 1909 és 1937 között. Egy pillantás az adatokra eloszlát minden olyan elképzelést, amely szerint a bolgár ipari termelés stagnált – ha ezen a nullához közel álló vagy legalábbis a népesség növekedési ütemét (ami a vizsgált periódusban közel 1,4 százalék volt évente)³ meg nem haladó növekedési

1. táblázat

*Nettó ipari termelés, állami támogatású iparágak
(változatlan árakon)
(1909 = 100)*

Súlyként szereplő bázisévek	1909	1929	1937
1909-es árakon	100	335	460
1929-es árakon	100	324	444
1937-es árakon	100	388	455

ütemet értünk. Mint a 2. táblázatból látható, az ipari növekedés lényegesen felülmúlta a népszaporulat ütemét.

2. táblázat

Az ipari növekedés átlagos évi ütemei, 1909, 1929, 1937

Súlyként szereplő bázisévek	1929/1909		1937/1929	1937/1909	
	a	b		a	b
1909-es árakon	6,23	7,85	4,05	5,60	6,56
1929-es árakon	6,05	7,63	4,01	5,47	6,41
1937-es árakon	7,02	8,84	2,01	5,56	6,52

Megjegyzés: a növekedési ütemeket összetett bázison, a megfelelő időszakok első és utolsó éveinek figyelembevételével számítottuk ki. A „b”-vel jelzett becslésekben önkényesen számításba vettük az 1912–1913-as balkáni háborúkat és az első világháborút úgy, hogy az érintett időszakok hosszát négy évvel csökkentettük. Megjegyezhetjük, hogy 1912–1913-ban a húsz és hatvan év közötti bolgár férfiaknak majdnem 90 százalékát behívták katonai szolgálatra. Lásd Weiss-Bartenstein: *Bulgariens volkswirtschaftliche Verhältnisse* (Bulgária közgazdasági viszonyai). Berlin 1917, 261. l.

Meglehetősen magas számok ezek összevetve más országokéval, különösen akkor, ha figyelembe vesszük azokat a zavarokat és késlekedéseket, amit az első világháború és annak utólagos fejleményei idéztek elő (a balkáni háborúkról nem is beszélve), valamint a gazdasági világválság gyengítő hatását. Másfelől azonban számításba kell vennünk, hogy az ipar „állami támogatású” szektora – amiről itt egyedül szó van – igen válogatott, ha nem éppen élen járó csoportot alkotott a korszak iparvállalatai között Bulgáriában. A vezető vállalatok fejlődési üteme minden bizonnyal jóval magasabb, mint az ipar egészéé, amely nagyszámú lemaradó vagy stagnáló vállalatot is felölel. Emellett azt is feltételezzük, hogy egy ország iparosításának sebessége a kezdeti szakaszokban közvetlenül összefüggést mutat a gazdasági elmaradottság fokával. Úgy tűnik nekünk, hogy legalábbis az iparosítás „kezdeti” nagy fellendülése idején valóban ez a helyzet. Kevéssé vonható kétségbe, hogy Bulgária a század elején az európai kontinens egyik legelmaradottabb országa volt. Ha Bulgária ipari fejlődésében 1909 és 1937 között megtörtént volna a nagy fellendülés, joggal várhatnánk, hogy egy ilyen időszakot a 2. táblázatban láthatóknál sokkal magasabb növekedési ütemek jellemezzenek; s ennek igaznak kéne lennie az ipar egészére, különösen pedig az ipari haladás élcsoportjára nézve.

A legtöbb történelmi fogalomhoz hasonlóan, az ipari fejlődés kezdeti nagy fellendülésének fogalma sem kényszeríthető egy túlzottan pontos meghatározás keretei közé. A XIX. századi európai ipartörténetben megfigyelhető hasonló fellendülések némelyik vonása tisztán kvantitatív természetű – ilyen például az ipari termelés görbéjének hirtelen irányváltása, ami a növekedési ütem jelentős felgyorsulására utal. Ha a magas növekedési ütem változatlanul vagy lényegében

változatlanul fennmarad egy nemzetközi válság idején, még jobban megerősödik az a feltevés, hogy a jelenség valóban egy nagy fellendülés. Mégsem volna helyes egy nagy fellendülést kizárólag kvantitatív fogalmakkal meghatározni. Mindannak alapján, amit más országok gazdaságtörténetéről tudunk, azt kell várnunk, hogy a gyors ipari fejlődéssel – valójában annak szerves részeként – igen jelentős változások következnek be az ipar szerkezetében. Gyakran az ipari folyamatok komplementaritási és oszthatatlansági relációi zárják ki a lehetőséget, hogy az ipari fejlődés valamilyen folytonos pályát kövessen. Másrészt a hirtelen fellendülést az a nagy előny teszi lehetővé, ami abból származik, hogy egyszerre nagy mennyiségben lehet átvenni más országok technikai vívmányait. Ennek során az ipari gazdaság azon ágazataira összpontosítanak, amelyekben éppen különösen gyors a technikai megújulás az egész világon, s amelyekben (különlegesen szakképzett munkaerőt nem igénylő) újítások egész tárháza áll készen, hogy az elmaradott országok gyorsan meghonosítsák. Az eredmény minden esetben az, hogy lényegesen módosulnak az addigi szűkösségi viszonyok. Az azelőtt kis tömegben gyártott, magas árú cikkeket nagy mennyiségben kezdik előállítani csökkenő árak mellett, amit a költségsökkentő újítások alkalmazása tesz lehetővé. Másrészt viszont azoknak az áruknak a termelése, amelyek a nagy fellendülés előtt az ipari kibocsátás legfőbb tételei voltak, sokkal lassabban növekszik, miközben áraik emelkedő irányzatúak (az árak emelkedését és esését mindkét esetben nem annyira abszolút, mint inkább relatív értelemben kell elképzelnünk).

A korábbiakat szem előtt tartva, térjünk ismét vissza az 1. és 2. táblázat adataihoz. Mindkét táblázatban mind a három sor más és más évek árrendszerét tükrözi. Más sza-

vakkal: az első sorban szereplő adatok mérése mindhárom évre az 1909-ben érvényes áron – amelyek az akkori szükségviszonyokat kell hogy tükrözzék – alapul, a két másik sorban az 1929-es, illetve az 1937-es árrendszeren. Az előző bekezdésben burkoltan már megfogalmazódott az a várakozás, hogy a fellendülés utáni időszak árrendszerével számított indexnek sokkal alacsonyabb növekedési ütemeket kell mutatnia, mint annak az indexnek, amely a nagy fellendülés kezdete előtti időszak vagy a fellendülés első fázisainak árain alapul. A mérési eljárások során mutatkozó ilyen eltéréseket az ún. indexszámproblémaként tartják számon, s igen keserű pirulát jelentenek a statisztikus vagy az elméleti közgazdász számára. A gazdaságtörténész szemében azonban, aki ezeket a gazdasági átalakulás folyamatának szerves részeként kezeli, nagyon is pozitív érdeklődésének tárgyai e különbségek megléte, nagysága és időbeli alakulása. Sajnos – mint már mondtuk – az ilyen irányú összehasonlítások értékét jelen esetben csökkenti, hogy a deflációhoz néhányszor az általános árindexet kellett felhasználnunk. Ez itt nem pusztán szépséghiba. Ez a szükségmegoldás azonban egyáltalán nem magyarázza meg, hogy miért nincs szinte semmi eltérés a három különböző árrendszer alapján nyert indexek között. Ha komoly költségcsökkenésekkel járó nagymértékű technológiai haladás játszódott volna le Bulgáriában 1909 és 1937 között, a termelés növekedési üteme 1937-es áron sokkal alacsonyabb lenne, mint 1909-es áron. Tökéletesen alátámasztja ezt az állítást, ha alaposabban áttekintjük a bolgár ipar szerkezeti változásait a vizsgált időszakban.⁴

A 3. táblázat a munka termelékenységének változását mutatja az ipar állami támogatású szektorán belül, iparvállalati csoportok szerint.

3. táblázat

*Egy munkásra jutó nettó ipari termelés, 1909 és 1937
(1909-es változatlan árakon)*

Iparág	1909 (a)	1937 (b)	(b/a) ×100
Fémek	1 378	1 069	77,6
Cserép	1 130	3 392	300,0
Vegyí áruk	1 954	2 432	124,5
Gabonamalmok	7 172	5 805	80,9
Egyéb élelmiszerek	4 334	2 408	55,6
Textil	1 275	1 366	107,1
Fafeldolgozás	963	867	90,0
Bőr	2 788	4 005	143,1
Papír	1 490	2 131	143,0
Energia	47 372	277 290	585,3
Összesen	2 057	2 139	104,0
Összes — energia	1 974	1 867	394,6

Világosan látható, hogy az egy munkásra számított termelékenység Bulgária iparának vezető csoportjában egy majdnem három évtizedes perióduson keresztül lényegében állandó maradt. Igaz, valamivel kedvezőbb eredményekre jutnánk, ha a termelékenységet egy munkás helyett egy munkaóra-ra számítanánk, mivel az egy napi munkaidőt a század eleji 10–12 óráról körülbelül 8 órára rövidítették a két világháború között.⁵ A munkások többsége számára ez a munkaidő hosszának legalább 20 százalékos csökkenését jelentette, ám miután magát a munkaórák számának csökkenését gyakran és nagyon is hihetően hosszú távon a termelékenység emelését előidéző tényezőként állították be, nem tudhatjuk, hogy – amennyiben egyáltalán figyelembe vesszük – mekkora hatás tulajdonítható a munkaidő lerövidülésének.

Ami a továbbiakat illeti, a 3. táblázat adatait azokkal összefüggésben kell értelmeznünk, amelyek az egyes iparágak részarányát mutatják az állami támogatású csoport egészének termelésében. Ezeket az adatokat tartalmazza a 4. és 5. táblázat, 1909-es és 1937-es árakon.

4. táblázat

*Az állami támogatású ipar szerkezete 1909-ben és 1937-ben;
az iparágak nettó termelésének százalékos megoszlása
(1909-es árakon)*

Iparág	1909	1937
Fémek	5,99	5,22
Cserép	6,38	13,56
Vegyí áruk	4,12	6,75
Gabonamalmok	23,08	8,87
Egyéb élelmiszerek	19,16	9,38
Textil	25,27	35,20
Fafeldolgozás	5,31	1,05
Bőr	5,43	3,66
Papír	1,10	2,20
Energia	4,15	14,11
Összesen	100,00	100,00

Érdemes először összevetnünk a két táblázatot, hogy megerősítsük korábban szerzett benyomásainkat. Az indexszámprobléma gazdasági jelentését úgy is megfogalmazhatjuk, hogy egy későbbi árrendszer mellett (szemben egy korábbival) viszonylag alacsonyabb százalékarányokat kell kapniuk azoknak az iparágaknak, amelyeket „sajátosan új” ágazatoknak nevezhetnénk. Amennyiben a szóban forgó ipari

5. táblázat

*Az állami támogatású ipar szerkezete 1909-ben és 1937-ben;
az iparágak nettó termelésének százalékos megoszlása
(1937-es árakon)*

Iparág	1909	1937
Fémek	10,00	8,81
Cserép	4,87	10,47
Vegyí áruk	5,09	8,44
Gabonamalmok	15,85	6,16
Egyéb élelmiszerek	23,40	11,56
Textil	25,01	35,22
Fafeldolgozás	6,23	1,25
Bőr	4,51	3,08
Papír	1,60	3,21
Energia	3,44	11,80
Összesen	100,00	100,00

átalakulás a századelő egy elmaradott országában játszódott le, feltételeznénk, hogy a fémkohászat és -feldolgozás, valamint a vegyi anyag-gyártás játszották az „új” ágazatok szerepét. Ezért nagyon jelentős az a tény, hogy Bulgáriában sem a fémek, sem a vegyi anyagok nem képviselnek nagyobb súlyt az össztermelésen belül 1909-es árakon, mint az 1937-es árrendszerben.

Igaz, a termelési indexeink alapjául szolgáló árbázis nem teljesen kielégítő, és legalábbis elképzelhető, hogy a „természetes” árszerkezetet annyira eltorzítják az iparon belül egyenetlenül megoszló monopolista törekvések, hogy mindez elfedi a végbement technikai haladást. De minden ilyen kéte-lyünk nyomban eloszlik, ha egy pillantást vetünk a szóban

forgó ágazatok részesedésére az össztermelésen belül. Akár az egyes táblázatokon belül vetjük össze a fémek és a vegyipari termékek adatait, akár folyó árakon végezzük el az összehasonlítást (a 4. táblázat első és az 5. táblázat második oszlopának felhasználásával), elkerülhetetlenül arra a következtetésre jutunk, hogy a teljes ipari termeléshez viszonyítva egyik ágazat sem mutatott jelentékeny előrehaladást. Aránylag kis súlyúak voltak az induláskor, és azok is maradtak végig a vizsgált időszakban. Csupán két iparágban emelkedett nagyon nagy mértékben a munka termelékenysége és bizonyos mértékben az iparág relatív súlya is: az agyagiparban és az energiatermelésben. 1937-es árakon e két ágazat együtt az össztermelés egynegyedét adta 1937-ben; 1909-es árakon ez az arány még valamivel magasabb is volt. E fejlődés jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülnünk. Úgy tűnik nekünk, ezt teljesen beárnyékolja a textilipar előrenyomulása. Ez a „sajátosan régi” ipar az elmaradott országokban minden iparosítási fellendülés során rendszerint csökkenő szerepet játszott. Valójában szinte kísértést érez az ember arra, hogy kijelentse: minél elmaradottabb egy ország, annál inkább lehet ipari fejlődése fellendülését olyan folyamatként meghatározni, amelynek során a textilipar elveszíti uralkodó helyét. Ha egyáltalán volt olyan iparág, amely kiesett a bulgáriai iparosítás során, akkor az az élelmiszer-termelés és különösen a malomipar, amely 1909-ben egymaga az össztermelés közel egynegyedét adta.⁶

A bolgár iparosítás képenek teljessé tételére felhozhatunk néhány adatot az ipari vállalatok átlagos nagyságáról. A 6. táblázat az egyik vállalatra jutó munkások számának százalékos változását mutatja 1909 és 1937 között.

A papíripari vállalatok száma valójában nagyon alacsony volt, így az egy-egyre jutó munkások számának nagyarányú

*Az egy vállalatra jutó munkások számának változása, 1909–1937
(1909 = 100).*

Iparág	Százalékos változás
Fémek	80,2
Cserép	37,4
Fafeldolgozás	39,7
Textil	185,3
Bőr	103,9
Gabonamalmok	86,8
Egyéb élelmiszerek	130,1
Vegyí áruk	157,9
Papír	479,7
Energia	161,1
Összesen	126,0
Összesen – energia	130,1

Megjegyzés: *Godisnyik*, II. (1910), 253., 255. l.; *Godisnyik* XXXI. (1939), 384–389. l. alapján számítva.

növekedése nemigen befolyásolta az összképet. Ami a többi iparágat illeti, azokban nagyon szerény volt a változás, s ismét sokatmondó, hogy a papíripartól eltekintve, a textilgyártás volt az, ahol a legnagyobb volt a haladás: az egy vállalatra jutó munkások átlagos száma közel megduplázódott.

Nagyon hasonló eredményre jutunk, ha összehasonlítjuk az egy vállalatra jutó termelés nagyságát 1909-ben és 1937-ben.

Annak ellenére, hogy van némi különbség a 6. és 7. táblázat között, az előbbivel kapcsolatban elmondottak lényegében

7. táblázat

*Az egy vállalatra jutó nettó termelés volumenének változása
1937-re, 1909-es változatlan áron
(1909 = 100)*

Iparág	Százalékos változás
Fémek	62,2
Cserép	112,4
Vegyí anyagok	196,3
Gabonamalmok	69,8
Egyéb élelmiszerek	72,4
Textil	198,4
Fafeldolgozás	35,7
Bőr	148,6
Papír	685,6
Energia	65,1
Összesen	131,0
Összesen – energia	123,1

az utóbbira is vonatkoznak: a vállalatok nagyságának változása egészében véve csekély volt, s a textilipar – egy olyan ágazat, amely a XX. századi gazdasági környezetben nem tűnt ki különlegesen jelentékeny üzem- és vállalatnagyságával – lett az ezen a téren lezajlott változások fő haszonélvezője.

Végezetül talán hasznosnak bizonyul, ha összevetjük Bulgária iparának szerkezetét a vizsgált időszak vége felé Németország első világháború utáni ipari struktúrájával. Az előző oldalakon elmondottak alapján helyes ezt az összehasonlítást úgy végeznünk, hogy az egyes iparágakban alkalmazott munkások számát és a beépített lóerő nagyságát a

textiliparához viszonyítjuk. Ilyen célra kevésbé használható az a sajátos kritérium, amely meghatározza az államilag támogatott szektor körét Bulgáriában, mivel ennek nem volt megfelelője Németországban. Ezért mindkét országban az 50 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokat (Németországban „Betriebe”, Bulgáriában „Zavegyenyija”) vet-tük alapul. Nem évenként közzétett, hanem különleges össze-írásokban található adatokat használtunk. Bulgáriára az 1934-es, Németországra az 1925-ös összeírást választottuk. Az összehasonlítás a 8. táblázatban látható.

Az igaz, hogy az 1934-es év céljainkra nem túlságosan alkalmas. A válság ekkor érte el legmélyebb pontját Bulgáriában; a nemzeti jövedelem, az ipari termelés, az ipari beruházások mind a legalacsonyabb szinten mozogtak. Mint mindig, a termelői javak jobban megsínylelték a válságot, mint a fogyasztási cikkek. Más, megfelelőbb évekre azonban nem állnak kész adatok rendelkezésünkre; s még ha valamilyen módon figyelembe kell is vennünk a kereskedelem nyomott állapotát, teljesen egyértelműnek tűnik nekünk, hogy Bulgáriában a textilipar messzemenő elsőbbséget élvezett az ország iparában.⁷ Miközben egy olyan fejlett országban, mint Németország, a fémfeldolgozás és a gépgyártás együtt messze maguk mögött hagyták a textilipar termelését, más „új” iparágak pedig jelentősekké váltak hozzá képest, Bulgáriában még a körvonalai sem bontakoztak ki egy ilyen irányú fejlődésnek. Ez ismét megerősíti korábbi következtetésünket; és legjobban a következőképpen foglalhatnánk össze az e tanulmány leíró részében bemutatott anyagot. A század első éveitől a két világháború közötti időszak végéig jelentős mértékben nőtt Bulgária ipari termelése, ez a növekedés azonban nem mutatott olyan vonásokat, amelyek a nagyfokú elmaradottság körülményei között rendszerint

*A textildolgozás helyzete az iparon belül
Németországban és Bulgáriában
(50-nél több munkást foglalkoztató üzemek)*

Iparág	Foglalkoztatott munkások száma a textilipari munkások százalékában		Felszerelt lóerő a textilipari lóerő százalékában	
	Bul-	Né-	Bul-	Né-
	gária	met-	gária	met-
	1934	or- szág 1925	1934	or- szág 1925
Fémek	21,1	70,2	24,9	198,4
Gépek és szállítóeszközök	39,9	109,0	31,1	113,2
Precíziós műszerek	0,6	45,5	0,2	41,6
Cserép	8,1	—	54,7	—
Fafeldolgozás	5,9	29,3	3,6	23,3
Textil	100,0	100,0	100,0	100,0
Bőr	1,2	7,6	2,0	9,2
Gumi stb.	5,1	6,6	13,2	7,7
Élelmiszer, ital, dohány	53,5	44,2	62,2	49,1
Ruházat stb.	3,8	32,3	1,1	6,7
Vegyí anyagok	5,1	27,4	6,0	73,0
Papír	14,2	41,7	23,6	69,4
Építés	39,0	64,7	0,7	27,3
Energia	1,1	11,0	133,2	25,2

Megjegyzés: az adatok forrása: *Godisnyik*, XXXI. (1939), 347. l. (Bulgáriában az energiatermelés magában foglalja a víz-, jégellátást és a világítást is); *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* (A Német Birodalom statisztikai évkönyve), XLIX., Berlin 1930, 89. l.

együtt jártak az ipari fejlődés nagy fellendülésével. Ezért elsősorban a szerkezeti változások és nem a növekedés hiánya az, ami magyarázatra és értelmezésre szorul.

II.

Kezdhetnénk azzal, hogy tagadjuk a probléma létezését. S valóban, túlzott derűlátás volna azt hinnünk, hogy e tanulmány minden olvasója hajlandó osztani a szerző véleményét, miszerint feltehető, hogy az ipari növekedési folyamatokat jellegzetes szerkezeti változások kísérik; az ipari termelés évente meglehetősen csekély mértékben növekszik, a lényegében helyi nyersanyagokra épült gyárak termelésének eredményeképpen, s e nyersanyagokat javarészt a hazai mezőgazdaság szállítja hozzá. Valóban, igen szuggesztív erejű kép az a másik is, amelyben nemcsak arról van szó, hogy a nagyon magas növekedési ütem szinte mindenütt óriási áldozatokat követel a népesség részéről. *Prima facie* van valami mesterséges abban, amikor egy elmaradott ország megpróbálja lemásolni, esetleg még felül is múlni egy fejlett ország ipari struktúráját. Másrészt viszont „természetesnek” tűnik az olyan fejlődés, amelyben az ipar továbbra is a mezőgazdasági termelésben gyökerezik, miközben a virágzó mezőgazdaság gyorsan felszívja az új gyárakban előállított árukat. Sajnos a részrehajlás és az előítélet rossz iránymutatók az események menetének magyarázatában. Nagyon alapos oka van annak, hogy a nyugodt, nemkívánatos kavarodásoktól és megrázkódtatásoktól mentes ipari evolúció boldog képe oly ritkán ismétlődött meg a történelemben. Ha egy országban nagyfokú az elmaradottság, akkor ott az ipari fejlődés rendszerint erősen „mesterséges” lesz. Az általunk vizsgált

példa közvetve érdekesen megtört fénybe helyezi ezt az állítást. Arról van szó, hogy Bulgáriában a fogyasztási cikket gyártó ágazatok, amelyek a legnagyobb szerepet játszották a termelés növekedésében, meglepően kis mértékben támaszkodtak hazai nyersanyagokra, különösen mezőgazdasági eredetű nyersanyagokra. Az állami támogatású iparágak egy csoportjára vonatkozóan ezt mutatja be a 9. táblázat.

9. táblázat

Az importált nyers- és fűtőanyagok százalékaránya az összfelhasználáson belül néhány állami támogatású iparágban 1909, 1930 és 1937

Iparág	1909		1930		1937	
	Nyers- anyag	Fűtő- anyag	Nyers- anyag	Fűtő- anyag	Nyers- anyag	Fűtő- anyag
Fémek	93,1	66,6	86,9	55,2	82,5	35,8
Cserép	40,9	37,7	59,0	3,0	38,3	5,7
Vegyí anyagok	76,0	17,9	46,3	7,0	50,0	5,3
Gabonamalmok	0,1	57,2	2,6	47,4	0,3	50,4
Egyéb élelmiszerek	31,5	46,4	9,1	24,5	7,9	5,1
Textil	60,5	32,7	80,1	10,9	56,2	21,2
Fafeldolgozás	31,8	26,3	6,7	25,1	2,8	8,3
Bőr	67,2	46,4	75,8	10,0	75,0	17,2
Papír	85,7	—	64,2	—	78,9	4,4

Megjegyzés: az 1909-es adatok forrása *Godisnyik* II. (1910), 247–276. l.; az 1930-as és 1937-es adatoké *Godisnyik* XXXI. (1939), 384–385., 388–389. l. Az 1930-as adatok helyett 1929-esek sokkal megfelelőbbek lettek volna, sajnos azonban az ez utóbbira vonatkozó számokban a felhasznált nyers- és fűtőanyagokat nem bontották szét eredetük szerint,

Ezt a tanulmányos táblázatot úgy kell néznünk, hogy közben háttérként felidézzük a tanulmány első részében közölt statisztikai adatokat. Elsősorban az élelmiszeripar, a textil- és a bőripar azok az ágazatok, amelyekről feltételeznénk, hogy a hazai gazdaságok nyersanyagtermelésére támaszkodtak. Emellett a fafeldolgozás és a papíripar általában egyaránt a hazai erdőgazdálkodás termékeinek természetes fogyasztói. A malomipar tevékenysége valóban kizárólag hazai gabona őrlésére (beleértve valamennyi rizshántolást) korlátozódott; ami az élelmiszeripar fennmaradó részét illeti, a nyersanyag-import aránya nem volt elhanyagolható 1909-ben, de nagyon alacsony szintre esett vissza 1930-ban és 1937-ben. Ugyanakkor azonban – mint a 3., 4. és 5. táblázatokból látható – pontosan az élelmiszeripar volt az, ahol a munkatermelékenység drasztikusan csökkent 1909 és 1937 között, miközben erősen visszaesett az ágazat részesedése a csoport teljes termelésében. A malomipar évi átlagos növekedési üteme az egész időszakot tekintve két százalék, az ágazat többi ágában együttesen három százalék volt, szemben az egész csoport 5,6 százalékos átlagos növekedési ütemével. Az élelmiszeripar még a „fellendülés nélküli” bolgár fejlődésben is egyértelműen az ipar korszerűtlen formáját képviselte. Ez a sajátosan mezőgazdasági termékekre épülő ágazat végső soron inkább a visszafejlődés, mintsem a gazdasági haladás motorja volt. A textil- és a bőripar ugyanakkor egészen más képet mutat. Az importált nyersanyagok aránya mindkettőben magas volt 1909-ben, és csak tovább nőtt a következő húsz évben. Igaz, a kormánynak a fizetési mérleg kiegyensúlyozását célzó különleges intézkedései a nagy válság éveiben sikeresen leszorították az importált nyersanyagok arányát a textiliparban, ami ennek ellenére még 1937-ben is jóval magasabb volt 50 százaléknál. A bőriparban a nyers-

anyagszükséglet nem kevesebb mint háromnegyed részét külföldről szerezték be. Nem kell túlságosan mélyre hatolnunk ahhoz, hogy felleljük e jelenségek okait. A legfontosabb az a tény, hogy az elmaradott országokban a mezőgazdaság túlságosan elmaradott ahhoz, hogy ipari feldolgozásra alkalmas nyersanyagot tudjon termelni. A bőripar csak kismértékben hasznosíthatja az olyan nyersbőrt, amely az állattartásban minimálisan szükséges megfelelő gondosság hiánya miatt szennyeződésektől sérült, és bögölycsípésektől van átl'yuggatva. S ugyanígy, az elmaradott országokban a hazai gyapjú sok ipari célra általában túlságosan durva szálú. Így egyáltalán nem meglepő, hogy 1909-ben az iparban felhasznált gyapjú majdnem felét külföldi országokból importálták.⁸ Ennél is kifejezőbb azonban a megfelelő 1912-es adat.⁹ Végül nem viselték gondját a bolgár erdőségeknek sem (nagy részük az állam vagy különböző társaságok kezében volt), hiányoztak a megközelítésüket, illetve a rajtuk való keresztüljutást lehetővé tevő utak. Nem meglepő, hogy ezek az erdők nem lehettek alapjai a – kicsi, de egészen korszerű – papíriparnak, amely inkább külföldi anyagokra támaszkodott. Egyedül a fafeldolgozó ipar, melynek termelése egészen lassú, 1,58 százalékos ütemben nőtt 1929-ig, majd egy összeomlás következtében 1937-re az 1909-es szint alá csökkent, egyedül a fafeldolgozó ipar volt képes arra, hogy visszaszorítsa az importált nyersanyagok arányát, és termelését szinte kizárólag hazai anyagokra alapozza.

Nem feltétlenül szükséges egyetemes érvényű elméletekben gondolkodnunk. Nem kétséges, hogy egy kedvező fekvésű kis ország, amely nagy felvevőképességű piacok felé vezető nemzetközi kereskedelmi utak mentén helyezkedik el, melynek paraszti népessége kellően képzett, vállalkozó szellemű és túrhetően jómódú, egy ilyen ország összponto-

síthatja gazdasági fejlődését a mezőgazdaságra úgy, hogy exportjának minőségét nagymértékben megjavítja, miközben ipara fokozatosan fejlődik a hazai mezőgazdaságból származó nyersanyagok bázisán. Úgy tetszik azonban, hogy semmiképpen sem várhatunk ilyen fejlődést egy olyan országban, amelyik távolabb van az alternatív értékesítési lehetőségeket jelentő nagy piacoktól, s amelyben – hogy idézzük a bolgár adatot – 1910-ben a vidéki népességnek mindössze 28,5 százaléka tudott írni-olvasni.¹⁰ Szem előtt kell tartanunk, hogy 1913-ban, Bulgária felszabadulása után nem kevesebb mint 35 évvel, a mezőgazdaságban használt ekéknek közel 80 százaléka a legprimitívebb faalkotmány volt.¹¹ (Hús évvel később, 1934-ben még mindig több faekét használtak, mint vasból készültet.¹²) Aligha reális az a remény, hogy egy igen elmaradott országban az ipar kibontakozhat a mezőgazdaságból. Megfelelő késéssel, közvetett ösztönzők hatására valóban korszerűsödhet a mezőgazdaság a fenntartott iparosítási folyamat eredményeként. Ám ez a fejlődési sor mindenekelőtt feltételez egy staccót, az ipar elszakadását a mezőgazdasági környezettől. Ez a következtetés érvényesnek látszik az európai kontinens számos elmaradott országára a századforduló táján. Legalábbis valószínű, hogy Bulgárián kívül a többi balkáni ország gazdasági fejlődése sokat ígérően közelíthető meg ennek az általánosításnak a fényében.

Mindazzal, amit az előző bekezdésekben mondtunk el a 9. táblázat adatai alapján, nem volt több célunk, mint hogy tovább valószínűsítsük azt az értelmezési problémát, amit az első rész végén fogalmaztunk meg. Arra a kérdésre, hogy miért nem valósultak meg bizonyos szerkezeti változások, az a hagyományos válasz, hogy hiányoztak a szükséges sajátos előfeltételek vagy előzetes adottságok. Nemigen vonható kétségbe, hogy az ipari fejlődés „előfeltételeivel” kapcsolatos

fejtegetések nem nevezetesekek módszertani tisztaságukról és élelméjűségükről. Általában véve kétséges, hogy az előfeltétel – mint szükséges és elégséges feltétel – valódi fogalmának sok értelme lenne a történelmi kutatás számára. Sok olyan dolog, ami az ipari fejlődés szükséges előfeltételeként szerepel, egyáltalán nem *előfeltétel*, hanem maga a dolog: a munka, a tőke; a vállalkozók nem előfeltételei az iparosításnak, ezek maguk teszik az iparosítást. Félretéve a tautológiát, mi tulajdonképpen a történelmi szükségszerűség? És milyen műveleteket kell elvégeznünk, ha valamely összefüggésről ki akarjuk mondani, hogy elkerülhetetlen? Milyen lehetséges módon különíthetjük el és mérhetjük fel egy „előfeltétel” elégséges voltát, hiszen az ilyen „előfeltételek” rendszerint sok más tényezővel összefonódva jelennek meg. Ami általában túl szigorúan körülhatárolt tartalmú előfeltételként tűnik fel, az a valóságban sokkal cseppfolyósabb valami: egy bizonyos terület – rendszerint a legfejlettebb országok – gazdasági fejlődésének vizsgálata alapján olyan modellek készülnek, amelyek kauzális sorokat foglalnak magukba, s amelyeket azután valamilyen mértékben valószerűvé tesznek. Az természetesen teljesen megengedhető, hogy az ilyen modellek oksági tényezőit úgy írják le, mint a szónak nagyon sajátos értelmében vett „előfeltételeket”. Az sem kifogásolható, hogy a kevésbé fejlett országok gazdaságtörténetét ilyen előfeltételek listájával a fejünkben közelítsük meg, azt keresve, hogy jelen vannak-e – vagy hiányoznak – azok a tényezők, amelyek a fejlett országban az oksági erők szerepét játszották. Ellenkezőleg: általában ezen az úton nyerünk bepillantást a történelembe. Az itt rejlő veszélyek azonban nagyok. A korábbi vizsgálatok alapján leszűrt kérdések könnyen átalakulnak egy olyan fenntartás nélküli és magabiztos várakozássá, hogy azokban az országokban, amelyekben

iparosítás zajlik le, fel kell tudnunk fedezni az azonos előfeltételek jelenlétét, ezek hiánya pedig szükségképp kizárja az ipari fejlődést. A történelem tökéletes ismétlődésébe vetett ilyen dogmatikus hit minden körülmények között nagyon sajnálatos dolog. És különösen elviselhetetlenné válik akkor, ha kezdi elhomályosítani a megfigyelő szemét, és arra készíti, hogy nyilvánvaló különbözőségeket valószerűtlen egyezésekké torzítson. Bulgária ipari fejlődésének marxista elemzése bőségesen kínál példákat az összehasonlító megközelítés előnyeire és hibáira egyaránt.

A marxista irodalom Bulgáriában először az 1890-es évek elején lépett fel, az orosz marxizmus erős befolyása alatt. Mint ilyen, kétszeresen is utánzó jellegű volt: átvitte Bulgáriára az orosz marxistáknak a kapitalista fejlődés elkerülhetetlen voltába vetett meggyőződését, egyben pedig hajlott arra a feltételezésre, hogy az iparosítás lényegében abban a formában ismétlődik meg Bulgáriában, ahogyan azt Marx leírta. A probléma semmi esetre sem csupán elméleti vagy akár gazdaságpolitikai szinten vetődött fel, felölelte azt a kérdést is, hogy mi a szocializmus jövője az országban. A marxisták félreérthetetlenül leszögezték álláspontjukat: „A szocializmus elterjedésének gyors vagy lassú volta Bulgáriában attól függ, hogy milyen gyorsan vagy lassan fejlődik kapitalizmusunk.”¹³ De „a modern tőkés termelés... az a természeti törvény, amely napjainkban minden nemzetet kormányoz”¹⁴. Így tehát „a mai emberiség természeti fejlődésének törvénye a szocializmushoz vezet minket”¹⁵. Ezzel az iparosítás melletti álláspontjukkal a bolgár marxisták közel álltak a bulgáriai értelmiségnek azokhoz a viszonylag kis csoportjaihoz, amelyek – List hatására – a „nemzet termelése” és a „nemzet produktív erőinek fejlődése” fogalmaiban gondolkodtak, és az 1880-as évek végén kiadták a *Promislennoszty* elnevezésű

újságot, valamivel később pedig elfogadták I. E. Gesov vezetését és ipartámogató politikáját, amelyre korábban már utaltunk.¹⁶ Mégis, az értelmiségnek az ipari fejlődés melletti elkötelezettsége halvány volt ahhoz képest, amelyet az ortodox marxizmus vezető képviselői tanúsítottak. Blagojev amellet, hogy nagyra becsülte Gesovot mindazért, amit a Sztojkov-kormány tagjaként három év alatt (1894 és 1897 között) az iparért tett, keményen bírálta is, amiért nem vitte egészen a szélsőségekig a protekcionizmust, nem volt hajlandó támogatni a nagy bolgár iparvállalatokat, és figyelmet szentelt a bolgár parasztság gazdasági körülményeinek.¹⁷ Gesov, a Lancashire textilgyáraiban iskolázott egyszerű kapitalista üzletember,¹⁸ nem is remélhette, hogy a tőkés fejlődés iránti lelkesedésben és abban, hogy ennek előmozdítására kész legyen bármilyen kormánypolitikai eszközt felhasználni, versenyre kelhet a szocialista Blagojevvel, aki az orosz egyetemi diákság forradalmi mozgalmának részvevője és Plehanov híve volt. Sok olyan mozzanata volt az 1890-es évek oroszországi marxizmusának, amelyek alkalmassá tették arra, hogy egy nagyon elmaradott országban elfogadtasson egy népszerűtlen és súlyos terheket jelentő iparosítást. Kevés dolog képes inkább rávenni az embereket valamilyen eseménysorozat előmozdítására, mint az a szilárd meggyőződés, hogy ez az eseménysorozat elkerülhetetlen.¹⁹ Ennek az attitűdnek természetes következménye volt a szinte korlátlan optimizmus Bulgária ipari fejlődése esélyeinek megítélésében, előfeltételeinek mérlegelésében.

Blagojev világosan rögzítette e fejlődés kiindulópontját: „A Felszabadulás után (1878) Bulgária a kizárólagos kistermelés országává vált: a városokban a kézművesek megszabadultak a céh irányításától; a falvakban megindult a *zadruga*-család és a feudális nagybirtokok (*csiflici*) bomlása, miköz-

ben a földet nagyon nagy számú mezőgazdasági kistermelő között osztották fel. *Ily módon Bulgáriában a Felszabadulás után azonnal kialakultak a tőkés termelés fejlődéséhez szükséges feltételek.*"²⁰

Az iparosítási politika század eleji ellenfeleivel (akik közül nagyon erősen hallatta hangját Várna kikötővárosának Kereskedői Kamarája) folytatott vitáiban Blagojev egyetértett az-
zal, hogy az olcsó és képzett munkaerő, a nagy piacok és a
tőke szintén lényegesek az iparosítás szempontjából, állás-
pontját azonban ez nem ingatta meg. Nem volt-e a bolgár
mezőgazdaság az ipari munkaerő túlcserélődő tárháza? Nem
úgy tudták-e, hogy az ipar a maga fejlődésének folya-
matában megteremti saját piacát? És vajon Oroszország és
Japán nem úgy hajtotta-e végre iparosítását, hogy a fejlett
országok tőkepiacaihoz folyamodott?²¹

Még ma sem teljesen eldöntött kérdés, hogy milyen mérték-
ben alakult ki független kisparasztság a törökök idején (*inter
alia* azért, hogy a svéd példához hasonlóan, a XVIII. szá-
zad végén, majd az 1850-es évek reformjai nyomán a szpáhi
birtokok „visszaszálltak” az államra),²² s hogy a török tulaj-
donban levő földeknek a bolgár kisparasztok által végre-
hajtott kisajátítása az orosz–török háború alatt – és külö-
nösen közvetlenül azután – mennyiben járult hozzá a végered-
ményhez.²³ Az a tény azonban, hogy a felszabadulás után
Bulgáriában a föld nagy része kisparaszti tulajdonban volt,
kellően megalapozott. A század elején az összes megművelt
föld 85,7 százaléka 75 acre-nél kisebb területű gazdaságokhoz
tartozott.²⁴

Ez láthatóan nemigen hasonlított az angliai helyzethez, s
aki hitt az ipari fejlődés egységességében, borúlátó követke-
ztéseket vonhatott volna le abból, hogy a bolgár színen sem-
mi olyasmi nem volt, ami az angliai bekerítési mozgalomra

emlékeztetett volna. A valóságban azonban nem ez történt. Egy mai és igen széles körű ismeretekkel rendelkező bolgár marxista történész a múlt század második felének gazdaságtörténetét elemezve, a felszabadulást magát még ma is, fél évszázaddal Blagojev írásainak megjelenése után, „az angol feudális rendszer XIV. és XV. századi felbomlásához” hasonlítja, és úgy véli, hogy a bekerítések az uzsorahitel formájában ismétlődtek meg, amely – úgymond – a bolgár parasztokat földjeiknek pusztán névleges tulajdonosaivá változtatta.²⁵ Az uzsorát ezek után Natan úgy tekinti, mint a Marx által *A tőke* I. könyvének 24. fejezetében kifejtett eredeti tőkefelhalmozás sajátos bolgár változatát.²⁶ Blagojev a maga idején valóban nem mulasztotta el hangsúlyozni azt, amit e tényező döntő fontosságú mozzanatának vélt.²⁷ Nem ez a megfelelő hely arra, hogy elemezzük a marxi fogalomnak – mint a történelmi kutatás eszközének – a jelentését és használhatóságát.²⁸ Csak azért utalunk rá, mert kétségtelenül szerves alkotóeleme volt annak a nézetnek, amely szerint Bulgáriában 1878 után minden lényeges előfeltétel megvolt a gyors ipari fejlődéshez. Csak egyvalami hiányzott: maga ez a fejlődés. Tényleg találóak Italo Calvino bizarr sorai, amelyeket e tanulmány mottójául választottunk: minden ok jelen volt, de az eredmény elmaradt.

Nem meglepő, hogy mértéktelen optimizmus tükröződött a bulgáriai „kapitalista rendszer” előrehaladásának túlzó megítélésében. Blagojev és Dimitrov már az első világháború előtt az összes kategóriához tartozó bérmunkások számát 400 ezerre tette (hozzátartozók nélkül).²⁹ Elég lenyűgöző lett volna ez egy olyan országban, amelynek népessége 1910-ben 4,3 millió volt.³⁰ Kevésbé kétséges, hogy ez a szám erősen túlzott, mi több, e munkások túlnyomó része olyan munkát végzett, amelynek nem sok köze volt a modern ipari fejlődés-

hez és legkevésbé a stratégiai jelentőségű iparágakhoz. Több mint húsz évvel később, a két világháború közötti időszak vége felé, Oskar Anderson „a szó nyugat-európai értelmében vett valódi ipari munkások” számát Bulgáriában nem tehette 40 ezernél lényegesen többre, amelyhez „talán hozzá lehetne számítani a dohányfeldolgozásban időszakosan foglalkoztatott további 40 ezer munkást”³¹. Az az óhaj, hogy a valószínűleg az előrejelzések megerősítését lássák, megnehezítette a ténylegesen végbement haladás felismerését, amellel elhomályosította Bulgária ipari növekedésének sajátos szerkezeti problémáját.

Ami a kérdés más oldalait illeti, az ismertetett korabeli elemzések nagy része rosszul megalapozott vagy túlzó volt. Az uzsora a bolgár falvakban kétségtelenül súlyos gondokat okozott már a felszabadulás előtt is, de különösen a század első éveiben. Néhány kölcsönforma különlegesen romboló hatásúnak bizonyult. Szívszaggató történetek keltek szárnyra olyan kamatfizetésekről, amelyek igen rövid idő leforgása alatt túlszárnyalták a kölcsön összegét, s így is feltartóztathatatlanul növekvő adósságot hagytak maguk után.³² Mindazonáltal a hitelszövetkezetek és a kormány közös akciója nyomán már az első világháború előtt jelentősen enyhült a helyzet, és rendes jelzáloghitel-formákat vezettek be. A háború alatti és utáni infláció tovább csökkentette az adóssághoz tartozó terheket. Igaz ugyan, hogy a világgazdasági válság katasztrofája után a bolgár mezőgazdaság újabb eladósodás terhe alatt görnyedt, és jogi intézkedések sorsára volt szükség a helyzet stabilizálására. Ez azonban egészen más történelmi szituáció volt, s említésre méltó, hogy a bolgár parasztok magánszemélyekkel szembeni adóssága az összes tartozás kevesebb mint 10 százalékát tette ki.³³ Mindenképpen hibásnak bizonyult az a nézet, hogy az uzsora a tulajdonviszo-

nyoknak az angliai bekerítésekhez hasonlítható szerkezeti átalakulásához vezet. A bolgár mezőgazdaság jellege lényegét tekintve változatlan maradt. Ha valami változott, akkor az, hogy valamelyest még nőtt is a kis- és középgazdaságok aránya, részben Sztambolszkij agrárreformjának következtében és a határokon túlról (görög Macedóniából) menekültek letelepítésével a húszas évek elején. 1934-ben az összes megművelt földterületnek nem több mint 5,9 százalékát alkották a 75 acre-nél nagyobb gazdaságok, szemben az 1897-es és 1903-as 12 százalékkal.³⁴ A bolgár kiscgazdálkodó háborítatlanul birtokolta földjét. A várt kisajátítás elmaradt.

Akárcsak az előző esetben, a bulgáriai kézművesek tönkremenéséről – az eredeti felhalmozás másik sokra tartott bizonyítékáról – szóló minden beszéd ellenére, Bulgáriában még 1936-ban is nem kevesebb mint 134 932-en dolgoztak 69 232 kézműves vállalatban.³⁵ Kétségtelen, hogy a felszabadulást követő évtizedekben a bolgár kézművesek helyzete meglehetősen nehéz volt. Az azonban már egyáltalán nem biztos, hogy a kézművességnek az a hanyatlása, ami azokban az években volt tapasztalható, egy sikeres ipari növekedés előfuallata volt, vagy azzal bármi módon összefüggött. A bolgár kézművesek által átélt nehézségek eredetét nagyon nagy részben magában abban a lépésben kell keresnünk, hogy az ország kivált az ottomán birodalomból. A XIX. században általánosan elfogadott volt az a nézet, hogy a nemzeti önrendelkezésnek és a gazdasági haladásnak kéz a kézben kell járniuk. Az osztrák–magyar állam feldarabolását követő gazdasági katasztrófának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy fény derüljön annak a hiedelemnek a hamis voltára, amelyben tudattalanul összekeveredtek az egyesítés és a bomlás folyamatai. Az ottomán birodalom gazdasági elmaradottságát nem lehetett kétségbe vonni. Ennek ellenére Konstantinápolynak

és a hozzá tartozó területeknek – mint a bolgár kézműipar felvevő piacának – valóban nagy jelentősége volt, különösen a török polgári és katonai hatóságoknak történő szállítások miatt. Ez utóbbinak az elvesztése volt az, ami a felszabadulás utáni időszakban érintette a bulgáriai kézművesek gazdasági helyzetét. Másfelől, ha a bolgár kézműipar állítólagos „tönkremenését” az ipari fejlődés egyik előfeltételének tekintjük, ez annak a jele, hogy nem sikerült megértenünk az elmaradott területek iparosításának sajátos strukturális megoldásait. Egy fejlett országban, például Angliában, ahol az ipari átalakulás jórészt úgy jelentkezett, mint a textilipar korszerűsödése, az új gyáraknak egyaránt le kellett törniük a kézműipar és a kereskedő-foglalkoztatói rendszer konkurrenciáját. Elmaradottabb országokban viszont a vállalkozók, a bankok vagy a kormányok inkább olyan területek felé vonzódtak, amelyeket rendszerint mind a kézművesség, mind a háziipar érintetlenül hagyott. Ebben az értelemben a bolgár kézműiparnak az a meggyengítése, amelyre sor került, csak eltérítette az ipart az optimális fejlődési pályától. Az angol példa gondolkodás nélküli átvétele olyan vállalkozás, amelyben nagy a kockázat és a bizonytalanság, de kicsi az elérhető haszon. Ha ellenben az ország elmaradottságához szabott keretbe ágyazva szemléljük a bolgár kézművesség történetét, ezzel, bár feltehetőleg nem nagy mértékben, de hozzájárulhatunk problémánk, a bulgáriai szerkezeti változások nélküli növekedés magyarázatához.

E közbevetett gondolat után a kérdés további megvilágítása érdekében vissza kell térnünk a bolgár mezőgazdasághoz. Az a tény, hogy a kisgazdaság megőrizte uralkodó helyzetét, nem fogható fel közvetlenül annak jeleként, hogy az ipar felé irányuló munkaerő-kínálat alacsony vagy ingadozó volt. Bármilyen erősen vonakodjunk is – egyébként tel-

jes joggal – használni a „rejtett munkanélküliség” fogalmát, ez – úgy tetszik – hajszálpontosan illik a bulgáriai viszonyokra. Pável Jegorov kitűnő tanulmánya szerint a ténylegesen ledolgozott munkanapok teljes összege a – szó legszűkebb értelmében vett – mezőgazdaságban, az állattenyésztésben, a rózsatermesztésben, a gyümölcsösökben és a zöldségekertekben 1930–1934-ben 355 millió; a *rendelkezésre álló* munkanapok száma azonban a mezőgazdasági kereső népesség alapján számítva 1926-ban körülbelül 564 millió volt. Eszerint az ország mezőgazdasági népességének mintegy 37 százaléka feleslegesnek számított. Jegorov szavaival: „A jelenlegi mezőgazdasági termelési folyamat megzavarása és bármi olyan erőfeszítés nélkül, amely a gazdaságok ésszerűbb munkaerő-hasznosítását célozná, más területeken legalább 720 ezer embert lehetne jövedelmezően foglalkoztatni, akiknek munkaereje most kihasználatlanul hever Bulgária gazdaságaiban.”³⁶ Jegorov számításaiban tízórás munkanapot feltételezett, s nem teljesen világos, hogy figyelembe vette-e – s ha igen, milyen mértékben – a betakarítási időszak munkaerő-keresleti csúcsait. Azt sem tételezhetjük fel minden fenntartás nélkül, hogy minden „felesleges” munkás jobban szeretett volna „rejtekének” felfedezésével nyíltan és tartósan az iparban vállalni munkát. A munkaerő *Landfluchtj*ának előidézésében a bolgár családi kisgazdaság, más európai országokéhoz hasonlóan, kevésbé volt hatékony, mint a nagybirtok. Ennek ellenére, immár mindent egybevetve, akkora az eltérés a mintegy 700 ezer lehetőség szerinti *Landflüchtlinge* és a Bulgária korszerű iparában ténylegesen foglalkoztatott, körülbelül 40 ezer munkás között, hogy nagyon nehéz elfogadni azt az elméletet, amely szerint a munkaerő szűkössége olyan tényező lehetett, ami késleltette az ország ipari fejlődését,

Ezt a következtetést azonban nem szabad úgy értelmeznünk, hogy az ország mezőgazdaságának sajátos jellege nem akadályozta – netán egyenesen elősegítette – az iparosítást. Úgy tűnik, nekünk ebben az összefüggésben legalább két, egymáshoz kapcsolódó gondolatot kell közrebocsátanunk. Az előző oldalakon már tárgyaltuk a bolgár mezőgazdaság általános elmaradottságát. Ehhez hozzá kellene tennünk, hogy az egy mezőgazdasági munkát végző személyre jutó földterület az 1900-ban körülbelül 2,6 hektárról 1934-ig kevesebb mint 1,5 hektárra csökkent. Ez utóbbi évben a gazdaságok átlagos területe már öt hektár alatt volt; a birtokokat nem tagosították, azok átlagosan körülbelül 0,37 hektáros (gyakran igen szétszórtan elhelyezkedő) parcellákból tevődtek össze. A főbb gabonafélék hektáronkénti hozamai a század eleje és az 1930-as évek között majdnem változatlanok maradtak; amikor az 1930-as években végre valamennyire elterjedtek az ipari növények; ez nem elsősorban a kenyérgabonák rovására történt (mint ahogy az ésszerű lett volna), hanem a takarmánynövények háttérbe szorításával, ami leapasztotta a feldolgozott termékek termelésének bázisát. Végül az egységnyi földterületre jutó bevétel már a nagy válság kirobbanása előtt esni kezdett – 1926-ban az acre-nkénti jövedelem majdnem 25 százalékkal alacsonyabb volt, mint 1911–1915-ben, s a csökkenés azután is folytatódott. Világos, hogy az a mezőgazdaság, amelyik ilyen képet mutatott, nemcsak hogy nem szolgálhatott hatékony nyersanyagbázisként (mint korábban már bemutattuk), de nagy húzóerőt sem gyakorolhatott az ország iparosítására, akár fogyasztási cikkek, akár mezőgazdasági gépek, trágya vagy szállítóeszközök iránti keresletével.

Ennél is fontosabb a második megjegyzés. A bolgár mezőgazdaság tehetetlensége az országnak azzal a – közvetlenül

vagy közvetve, nyíltan vagy burkoltan kifejezésre jutó – politikai képességével párosult, hogy eltérítse a kormányt iparosítást támogató politikájától. Ez volt a helyzet az első világháború utáni három évben (1920. márciusa és 1923. júniusa között), amikor a kormány Sztambolijszikijnak, a Mezőgazdasági Szövetség elnökének a személyén keresztül a radikális népi irányzat kezében volt. Nem kevésbé igaz azonban az is, hogy az országban sem Sztambolijszikij előtt, sem utána nem volt olyan kormány, amely gazdaságpolitikájában megengedhette volna magának, hogy az iparosítás kedvéért nagyobb terheket rójon az ország paraszti népességére. Nem egyszerűen a parasztság közvetlen gazdasági érdekei álltak szemben a nagyvállalkozással, hanem egész társadalmi értékrendje – az egyenlőség ethosza – is. Csak fel kell idéznünk azokat a heves támadásokat, amelyek az első ipartámogatási törvényt érték, hogy képet kapjunk az iparral, különösen a külföldi tőkével szembeni ellenérzések erősségéről. Gesovnak nagyon óvatosnak kellett lennie, amikor felszólalt a törvény védelmében, hangsúlyozván, hogy az abban biztosított előnyöket társult kézművesek vállalkozásai is élvezhetik, s mindenekelőtt, hogy a szaporodó gyárak mezőgazdasági eredetű nyersanyagok iránti kereslete valószínűleg megemeli ezek árait.³⁷

Ilyen helyzetben természetes volt az is, hogy a kormány azokat az iparágakat igyekezett támogatni, amelyeket – legalábbis elvben – a mezőgazdasági termelés meghosszabbításaiként lehetett beállítani. Más kérdés, hogy ezeknek a mezőgazdasággal való kapcsolata sokkal gyengébb volt, mint ahogy a hivatalos közlemények bemutatták. Végül is a tény az, hogy a kormánynak nem volt valóban szabad keze az állami támogatású ipar összetételének megválasztásában. Fel sem merülhetett, hogy stratégiailag fontos ipar-

ágakat nyíltan előnyökhöz juttassanak, s akármilyen burkolt, adminisztratív lépésekkel megvalósított diszkrimináció csak olyan iparágaknak kedvezhetett, amelyekről úgy tartották, hogy az ország paraszti földjében gyökerezett. Kevéssé kétséges, hogy a kormánypolitikának ezek a sajátos korlátai nagymértékben magyarázzák a szerkezeti változások nélküli növekedés jelenségét, amely az időszak kvantitatív vizsgálatának oly sok fejtörést okozó problémájaként került a felszínre.

A sajátos bulgáriai körülmények között a tőke volt az alapvető szűkös kínálati tényező. Azokat az iparágakat, amelyek jelentős szerkezeti változásokat idézhettek volna elő az iparban, magas tőke/termelés hányadosok és viszonylag magas tőkeigényességi küszöbértékek jellemezték. Figyelembe véve az ország mezőgazdaságának elmaradottságát és népességének szegénységét, nem lehetett várni, hogy önkéntes megtakarításokból biztosítani tudják a szükséges tőkét. Az igaz, hogy valamennyi kereskedői vagyon felhalmozódott már a felszabadulás előtt, és tovább gyarapodott azután is. E vagyonok birtokosai azonban egészében elleneztek az iparosítást, mint azt némelyik kereskedelmi kamara Gesov politikájával szembeni heves reakciója mutatta.³⁸ Bármennyit beszéltek is Bulgária első vagy eredeti tőkefelhalmozásáról, mindez nem tudta megváltoztatni azt a tényt, hogy a rendelkezésre álló korlátozott vagyon nem került át az ipari vállalkozók kezeibe. Bulgária modern iparosítását nem lehetett azokkal a módszerekkel megoldani, amelyek a nagyon fejlett országokra voltak jellemzőek. Ha más elmaradott országok ipari fejlődésének története „leckeeként” vagy akár csak iránymutatóként szolgálhat a bolgár ipar történetének megértésében, akkor a problémát a következőképpen fogalmazhatnánk meg: nyilvánvaló, hogy egy elma-

radott országban sok minden hiányzik, amit fejlettebb országokban joggal tekinthetünk az ipari fejlődés „előfeltételének”. Ugyanennyire nyilvánvaló azonban az is, hogy sok figyelemre méltó esetben ezeknek az előfeltételeknek a hiánya nem tette lehetetlenné az ipari fejlődést. Az előfeltételek ugyanis nem a szó abszolút értelmében voltak azok, vagy másképpen: bebizonyosodott, hogy a hiányzó tényezőket az elmaradottság fokával és számos egyéb sajátos feltétellel megfelelően összhangba hozott helyettesítőkkel pótolni lehet. Így aztán, ahogy a megfigyelő országról országra halad, egész helyettesítési minták válnak kivehetővé a gazdasági elmaradottság egyes fokozatainak skálája mentén. A bulgáriai iparosítás problémáját tehát lényegében úgy fogalmazhatnánk meg, mint az országnak abban tanúsított tehetetlenségét, hogy sajátos helyzetére szabott helyettesítési mintákat fedezzen fel önmaga számára.

Abban az esetben, ha a korábban felhalmozódott vagyonok nem juthattak el az ipari vállalkozókhoz, hogy a folyó nemzeti jövedelemmel szembeni követelésekké alakulva termelési tényezőket lehessen átszívni a fogyasztási cikkek termeléséből a termelői javakat előállító iparágakba, külföldi kölcsönök, különlegesen szervezett bankok hitelteremtő tevékenysége vagy az állam költségvetési mechanizmusa (esetleg mindhárom különböző arányú kombinációja) voltak azok, amiket helyettesítésként használhattak. Valószínűleg igaz az a megállapítás, hogy minél elmaradottabb volt egy ország, annál hangsúlyozottabb volt az állam szerepe a beruházási bankokkal szemben. Ezeknek az általánosításoknak a fényében feltételezhetően alapvető jelentősége volt annak, amit a bolgár kormány tett, és amit elmulasztott megtenni az ország iparosítása érdekében.

Az ipar kormányzati támogatásának e tanulmány első

résében ismertetett bulgáriai programja – ami a román és a magyar rendeletek példáját követte – kétségtelenül igen tiszteletreméltó kísérlet volt egy nagyon nehéz probléma megoldására. Az iparnak ténylegesen nyújtott segély azonban sokkal inkább a felkínálás módjainak változatosságáról volt nevezetes, mint nagyságáról. Egy bolgár közgazdász egy ízben kiszámította az erre vonatkozó 1912-es törvény alapján nyújtott állami hozzájárulás összértékét, majd összehasonlította az érintett iparágak tőkeállományának nagyságával. Eredményeit a 10. táblázat mutatja.

A tőkeállományra vonatkozó adatok kétségtelenül bizonytalanok; ennek ellenére igen hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a támogatásokat az iparvállalatok termelési értékéhez viszonyítjuk. Ez látható a 11. táblázatban.

Világos, hogy a bolgár iparnak nyújtott állami támogatás összege meglehetősen szerény keretek között mozgott; különösen a fémeket előállító és feldolgozó iparágak által élvezett előny volt nagyon kis mértékű.

Túllépnénk e tanulmány kereteit, ha belebocsátkoznánk Bulgária vámpolitikájának kimerítő tárgyalásába. Elég annyit megjegyeznünk, hogy majdnem három évtizednek kellett eltelnie addig, amíg az ország a Berlini Egyezmény 8. cikkelyének eredeti megkötései,³⁹ majd egységes – előbb 8, később 14 százalékos – *ad valorem* vámok után jogot nyert arra, hogy saját behozatali vámokat alkalmazzon, amire végül az 1905-ben megkötött kereskedelmi egyezmények nyomán került sor. Ennek ellenére hiába kutatnánk a bolgár vámok körében olyan jelek után, hogy szerkezetüket befolyásolta az a törekvés, hogy nagyobb változásokat érjenek el a védett iparágaknál. A valóság ennek éppen az ellenkezője volt. Az élelmiszer-, a textil- és a bőripar erősödő védelmét a gépgyártás csökkenő támogatása kísérte.⁴⁰

10. táblázat

*Az iparnak nyújtott állami támogatás 1912-ben
a tőkeállományhoz viszonyítva
(1000 leva)*

Iparág	Tőke (a)	Állami támogatás			(d/a) x100
		Közvetlen vámteher- és fuvardíj- csökkentés (b)	Közvet- len adó- csökken- tés (c)	Ösz- sze- sen (d)	
Bányászat	2 600	27	42	68	2,6
Fémek	3 260	119	82	201	6,2
Cserép	7 600	25	166	191	2,5
Vegyí anyag	4 000	345	88	433	10,8
Cukor	5 900	206	111	317	5,4
Sör	9 000	63	70	133	1,5
Textil	16 000	986	323	1309	8,1
Fafeldolgozás	4 200	32	43	75	1,8
Bőr	2 750	311	70	381	13,9
Gabonamalmok	16 500	49	430	479	2,9
Egyéb élelmiszerek	5 200	10	40	40	0,8
Energia	6 500	—	28	28	0,4
Összesen	85 610	2209	1501	3710	4,3

Forrás: D. H. Dimov: „Kakvo e polucsila mesztnata indusztrija prez 1912 god ot durzsavata i obsesztvennitate nesrezsdenija?” (Mennyit kapott a hazai ipar 1912-ben az államtól és más intézményektől?) *Szpiszanie na Bulgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo*, XVIII. 9–10. sz., Szófia 1914, 547. l.

A bolgár állam hozzájárulása az ország iparosításához tehát – hogy a legkevesebbet mondjuk – szerény volt. Azt a nagyon jelentős feladatot, amit a balkáni háborúk kitörése előtt

11. táblázai

*Az iparnak nyújtott állami támogatás 1912-ben
a termelési értékhez viszonyítva
(1000 leva)*

Iparág	Termelési érték (a)	Összes álla- mi támoga- tás (b)	(b/a) x100
Bányászat	1 667	68	4,1
Fémek	3 399	201	5,9
Cserép	4 139	191	4,6
Vegyí anyagok	3 436	433	12,6
Cukor	3 149	317	10,0
Sör	5 429	133	2,4
Textil	22 767	1390	5,7
Fafeldolgozás	1 292	75	5,8
Bőr	6 235	381	6,1
Papír	722	56	7,2
Gabonamalmok	49 226	479	1,0
Egyéb élelmiszer	3 249	40	1,2
Energia	1 377	28	2,0
Összesen	106 137	3711	3,5
Összesen, gabonamalmok nélkül	56 911	3232	5,7

Forrás: *Godisnyik*, IV. (1912), 187 – 199. 1.

egy majdnem 2000 km-es vasúthálózat kiépítése jelentett több mint negyedmillió leva költség mellett,⁴¹ és egy mintegy 36 millió leva értékű gördülőállomány beszerzését,⁴² a kormány anélkül oldotta meg, hogy a vasútépítés korszakát kihasználta volna az ipari tevékenység sajátos eszközökkel történő előmozdítására. Ugyanebben az időszakban a bolgár kormány által kapott külföldi kölcsönök összege

(a nettó folyósítást tekintve) körülbelül két és félszeresén meghaladta a vasútépítés költségeit.⁴³ Ha még egy pillantást vetünk a 11. táblázatra, láthatjuk, hogy ehhez képest a ténylegesen ipartámogatásra fordított összegek egészen jelentéktelenek. Kevéssé kétséges, hogy a külpolitika és a hadügyek előtérbe helyezése hatékony gátja volt annak, hogy komolyan törődhessenek az ország ipari fejlődésével.

Az állam támogatását élvező ipari szektor nem járt teljesen sikertelenül a külföldi tőke magához vonzásában. Az indexperiódusnak kezdeti évére rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy 1909-ben az ezekbe az ágazatokba beruházott állótőke értéke elérte a 64,4 millió levát.⁴⁴ A működő tőkét is beszámítva, a teljes összeget körülbelül 72 millió levára becsülhetjük.⁴⁵ Ebből 14,6 millió, azaz egyötöd rész külföldről származott. A szint a belga tőke uralta a közvetlen külföldi beruházások 70 százalékaival. Ezek nagyságánál azonban talán fontosabb a megoszlásuk. Azokban az években a belga tőke és a belga mérnökök Kelet- és Délkelet-Európában közhasznú létesítmények építésében működtek közre; bulgáriai beruházásaik legnagyobb része a villamosenergia-termelést érintette. Ami a fennmaradó részt illeti, az élelmiszer- és – sokkal kisebb részben – a textilipar volt az, ahová a legtöbb külföldi tőke jutott.⁴⁶ Tizenkét évvel később, amikor az első világháború füstje kezdett szétoszlani, az élelmiszer-feldolgozó iparágak kapták a közvetlen külföldi beruházások 73 százalékát (az energiatermelést nem számítva).⁴⁷ A külföldi tőke vagy csak elhanyagolható mértékben, vagy egyáltalán nem érdeklődött Bulgária iparának más ágazatai iránt. Nincs jele annak, hogy ez a helyzet lényegesen megváltozott volna a rögtön ezután következő években. A külföldi bankok elég korán megjelentek a bolgár színen.

1905–1906-ban három fontos intézményt alapítottak a németek, a franciák és az osztrákok. Ezek közül a Disconto-Gesellschaft vezetése alatt álló Hitelbank tűnhetett elég ígéretesnek az ország ipari fejlődése szempontjából. Az első világháború utáni időszakból a Deutsche Bank szófiai fiókjának megalapítását kell megemlítenünk (1922). Ugyanebben az időben kétségtelenül fejlődést mutatott a hazai bolgár bankélet is. Mind a külföldi, mind az otthoni bankok tanúsítottak némi érdeklődést ipari vállalkozások iránt, az ígéret azonban nem vált valóra. Sem az egyik, sem a másik csoportban nem volt meg még a nyoma sem annak a vállalkozói lendületnek és pénzügyi felvilágosultságnak, amit a német bankok oly kitűnően példáztak Olaszországban 1914 előtt. S ami a fő, ez utóbbiak hagyományos érdeklődése az új iparágak iránt, ahol széles tere volt a technológiai változásoknak, nem mutatkozott meg Bulgáriában.

Az előző oldalakon elmondottak összefoglalására, részben pedig kiegészítésképpen, kísérletet tehetünk arra, hogy megfogalmazzunk néhány tapogatózó választ az első rész végén feltett kérdésre.

1. Az ország szegénysége és gazdasági elmaradottsága gyakorlatilag kizárta azt a lehetőséget, hogy ipari fejlődése fejlettebb országok mintáját kövesse.

2. Emiatt az olyan tényezőkkel kapcsolatos fejtegetések, mint az úgynevezett eredeti tőkefelhalmozás folyamata Bulgáriában, aligha mozoghattak a valóság talaján.

3. A sajátos bulgáriai feltételek mellett a kézművességnek a XIX. század utolsó negyedében bekövetkezett hanyatlása nemhogy szabaddá tette volna az utat a gyárrendszer előtt, jószerével el is térítette az ipari tevékenységet a legígéretesebb utakról.

4. Minden ellenkező jóslat ellenére Bulgária mezőgazda-

ságának kiscsaládi gazdaság jellege csak hangsúlyozottabbá vált a vizsgált időszak folyamán. Szegénysége, egy helyben topogása és nem hatékony működése következtében a mezőgazdaság sem az ipar megfelelő nyersanyagbázisaként, sem az ipari termékek iránti hatékony és bővülő kereslet forrásaként nem funkcionálhatott, noha az ipar – mivel a gazdaságokban nagyon alacsony szintű volt a munkaerő hasznosítása – munkaerő-szükségletének kielégítésében támaszkodni tudott a mezőgazdaságra.

5. Ilyen feltételek mellett a tőkekinálat, valamint az ipari termékek iránti állandó és növekvő kereslet problémája egy lehetséges nagy ipari fellendülés beindításának alapvető akadálya lett.

6. A „beruházási bankok” mintájára szervezett és a hasonló külföldi intézményekkel összeköttetésben álló pénzüintézetek a külföldi kölcsönök becsalogatásán és a hitelteremtésen keresztül nagy szerepet játszhattak volna Bulgária iparának tőkével való ellátásában. Valószínűtlen volt azonban, hogy olyan szélsőséges fokú elmaradottság közepette, mint ami Bulgáriát jellemezte, összegyűjthették volna a szükséges tőkét, s mindenekfelett találhattak volna olyan beruházási lehetőségeket, amelyek belátható időn belül jövedelmezőeknek bizonyultak volna.

7. Így hát az államnak kellett volna vállalnia azt a kettős feladatot, hogy kielégítse a még fennmaradt tőkeszükségletet, és hogy hosszú évekig keresletet biztosítson az új iparágak termékei iránt. Másfelől viszont az elmaradott országok ipari fellendülésének sajátos minden-vagy-semmi (vagy legalábbis minden-vagy-sokkal-kevesebb) természetéből következően, az elégséges állami támogatás hiánya igen vonakodóvá tette a bankokat abban, hogy kivegyék részüket az ipar finanszírozásából.

8. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a századforduló igen kedvező pillanat volt egy jelentős volumenű, gyors iparosítás beindulásához. A vasútépítés, ami ekkor még messze állt a befejezéstől, igen széles skálán állandó keresletet biztosíthatott volna az új iparágak termékei iránt. A külföldi tőkepiacokon bőséges volt a kínálat, a kockázati felárak hihetetlenül alacsonyra sülyedtek. Pontosan ebben az időben a hazai ipar növekvő függetlenedése miatt a német bankok előtt beszűkültek a lehetőségek, s így ezek készen álltak arra, hogy más területek iparvállalatainak felkarolásával külföldre is eljuttassák összegyűlt tapasztalataikat.

9. A bolgár állam elszalasztotta az alkalmat. A gazdasági elmaradottság és egy meglehetősen fejlett alkotmányos kormányzati rendszer érdekes kombinációja; a parasztnak az ipartól és a tőkétől – elsősorban a külföldi tőkétől – való idegenkedése; a harcos nacionalista ideológia, amelyet felerősített a lármás és erőszakos macedóniai és trákiai irredentizmus; kormányok és népek rivalizálása és egy okos, de felelőtlen uralkodó ambíciói, hogy a félsziget határain belül imitálja és újraélessze a nagydiplomácia játékát; más balkáni nemzetek hasonló törekvéseinek nyomása – mindez eltérő súllyal összejátszhatott a bolgár kormány akkori döntéseinek meghatározásában. A tanulságok fényében ezek a választások nem tűnnek különösebben szerencséseknek. Úgy esett, hogy egy történelmi véletlen folytán ezek éles személyi megvilágításba kerültek. Tragikus végzet bírta rá Gesovot, az ország gazdasági fejlődésének egykori nagy szószólóját és aktív mérnökét, hogy elnöksége idején lefektesse az 1912-es török elleni támadás alapjait; saját szavaival: felelősnek érezte magát „a Történelem előtt a Balkáni Szövetség megkötéséért”⁴⁸. Mindez azonban már nem egészen tartozik tárgyunkhoz. Fontos, hogy megértsük azokat

a döntéseket, amelyek korábbi választások háttéréből nőttek ki. Nem áll viszont szándékunkban megmagyarázni, hogy mit kellett volna tenniük a bolgároknak. Valóban hasznos, ha az ipari fejlődést a „hiányzó előfeltételek” fokozatokba rendezett helyettesítési mintáinak fogalmaiban közelítjük meg. Hasznos megrajzolniuk az olyan helyettesítések körvonalait, amelyek valóban megvalósulhattak volna Bulgáriában. Ennek ellenére más dolog azt várni, hogy ha ebben az országban lejátszódott volna egy ipari fellendülés, ez minden valószínűség szerint az állam erős gyámkodása mellett történik, és megint más azt feltételezni, hogy a dolgok akkori állása mellett a nagy fellendülésnek be „kellett” következnie. Bulgária iparosításának példája nem csupán némi újabb fényt vethet a nagy fellendülések természetére; tanulságos emlékeztető arra nézve, hogy valójában mennyire feltételes bepillantást nyerhetünk csak a gazdasági átalakulás folyamataiba.

Megvilágító erejétől eltekintve, a bolgár iparosítás nem éppen vidám történet. Ahelyett, hogy nekiveselkedett volna egy viszonylag rövid ideig tartó, összehangolt erőfeszítésnek, a kis dunai ország inkább azt választotta, amit – költőjének szavaival – a Nagy Dunai Monarchia:

félúton és fél tettel,
fél eszközökkel vonakodva haladni.⁴⁹

A bolgár állam ezzel a gazdasági fejlesztés feladatát egy sokkal kedvezőtlenebb helyzetre és egy olyan kormányzatra hagyta, amelyet nem befolyásoltak a technikai meghatározottságok terén bekövetkezett változások, s amely úgy akarta végrehajtani a feladatot, hogy közben nem mérlegelte, mekkora terhet ró ezzel a népre, és nem tűzte ki előre az

áldozat és nélkülözés éveinek a végét – mintha csak Voltaire melankolikus megállapítását kívánta volna példázni: *tout vient trop tard*.^{50*}

JEGYZETEK

1. Egy kivétel a malomipar 1929-ben.

2. A törvényes intézkedésekkel és különösen az állami támogatású ipari termelés körének változásaival kapcsolatos kérdésekről lásd: *Dnyevnyici (Sztenograficseszki) na oszmoto obiknovenno Narodno Szubrányie, Purva Redovna Szesszija, XXVI. Zasedányie* (Gyorsírásos jegyzőkönyvek a nyolcadik rendes Népi Gyűlés első rendszeres ülészakának XXVI. üléséről), 1894. november 25. Szófia 1895; a törvény szövege I. E. Gesov bevezetőjével, 636. l.; Christo T. Russeff: *Die Fortschritte der staatlich unterstützten Fabrikindustrie in Bulgarien* (Az állami támogatású gyáripar fejlődése Bulgáriában); Halle a.d.s. 1914, 71–76. l. *Prilozsenyija kum Sztenografszkite Dnyevnyici na XXII. obiknoveni Narodno Szubrányie, Purva Redovna Szesszija, Zakoni i Resenyija*, „Zakon na naszurdcsenyie na mesztnata indusztriija” (Mellékletek a XXII. rendes Népi Gyűlés első rendszeres ülészakáról készült gyorsírásos jegyzőkönyveihez, törvények és döntések, „Törvény a hazai ipar támogatásáról”), II. Szófia 1928, 144–149. l.

3. Lásd Glavna Direkcija na Sztatisztikata: *Sztatiszticeszki Godisnyik na Carsztvo Bulgarija* (Központi Statisztikai Hivatal: A cári Bulgária statisztikai évkönyve), XXXI. Szófia 1939. (Ezt a kiadványt a továbbiakban *Godisnyik*, kötet és évszám megjelölésével idézzük.) A népesség növekedési ütemét a *Godisnyik*, XXXI. (1939), 21. l. adataiból számítottuk ki.

4. Továbbra is az összesített adatok madártávlatából szemlélve Bulgária ipari folyamatait, mellékesen egy másik oldalról is illusztrálhatjuk ugyanezt a problémát. Egy bolgár közgazdász számításaiából adatok állnak rendelkezésünkre az ipari állótkébe történt bruttó beruházásokról 1880 és 1939 között minden évre: L. Berov: „Kum vuprosza za

* Minden elkésik. – *A szerk.*

tempovite na kapitaliszticeszkata indusztrializacija na Bulgarija” (A bulgáriai tőkés iparosítás ütemének kérdéséről), *Bulgarszka Akademia na Naukite, Izvesztija na Ikonomiczeszkija Insztitut* (Bolgár Tudományos Akadémia, a Közgazdasági Intézet Értesítője), VIII. 3–4. sz. Szófia 1954. A szerző ezeket az adatokat megadta 1939-es változatlan áron is. Az éves beruházási adatok mellett, ötvenként 25 százalék értékcsökkenéssel számolva, megbecsülhettük Bulgária iparának tőkeállományát először 1909-re, majd az eljárást folytatva 1937-re. Csábítónak tűnt, hogy ezeket a számokat összevessük a teljes ipari termelés és munkaerőlétszám 1937-es adataival és az 1909-es értékeknek Cobb-Douglas-típusú termelési függvények felhasználásával nyert becsléseivel: a termelés egyenlő termelékenységi együttható szorozva létszám a k -adik hatványon, szorozva tőkeállomány az $(1-k)$ -adik hatványon. k -ra alternatív értékek széles skáláját választva, a függvényt a – némi nyilvánvaló önkényességgel – a termelékenységi együtthatónak nevezett tényezőre megoldva, igen megdöbbentő eredményre jutunk, amelyet az alábbi táblázatban foglalhatunk össze.

A termelékenységi tényező (F) változása 1909 és 1937 között

$$\frac{F_{1937}}{F_{1909}} = \frac{\text{termelés}_{1937}}{\text{munka}_{1937}^k \cdot \text{tőke}_{1937}^{1-k}} : \frac{\text{termelés}_{1909}}{\text{munka}_{1909}^k \cdot \text{tőke}_{1909}^{1-k}}$$

$1-k$	0,25	0,35	0,50	0,75
százalék	6,85	8,47	10,90	15,12

Ezek a periódus egészére vonatkozó százalékos változások az alábbi évi átlagos százalékos változásokat jelentik:

$1-k$	0,25	0,35	0,50	0,75
százalék	0,24	0,29	0,37	0,50

Könnyű észrevenni, hogy a termelékenységi tényezőben bekövetkezett változások egészen jelentéktelenek. Más szavakkal: a termelés négy és félszeres növekedését az időszak folyamán a foglalkoztatott munka és tőke mennyiségének növekedése idézte elő. Ezt a végeredményt – az eljárás többszörös hiányosságai és megbízhatatlansága ellenére – nagyjából felfoghatjuk úgy is, mint korábban kialakított véleményünk meg-

erősítését: a bolgár ipar termelési függvényében szereplő termelékenységi tényező elhanyagolható mértékű változása jól megfelel annak, hogy gyakorlatilag nincs eltérés azok között az indexszámok között, amelyek egy meglehetősen hosszú indexperiódus kezdeti, illetve záró évéhez tartozó súlyokon alapulnak.

5. 1909-ben az állami támogatású iparágakban a munkások körülbelül 63 százaléka dolgozott napi 10–12 órát; körülbelül 29 százalék naponta több mint tizenkettőt, és hozzávetőleg 8 százalék kevesebb, mint tíz órát. Lásd N. Mihajlov: „Naszurcsavanata ot durzsavata indusztrija prez 1909” (Állami támogatású ipar 1909-ben), *Szpiszanije na Bulgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo*, XVIII. 9–10. sz. Szófia 1914, 586. l. Az első világháború után bevezették a nyolcórás munkanapot (1919. június 24-én). Lásd Angelo Fozarile: *Bulgaria d'oggi nei suoi aspetti sociali, economici, commerciali e finanziari* (Bulgária ma: társadalom, gazdaság, kereskedelem és pénzügyek). Milánó 1929, 263. l.; és Akagyemija Nauk SzSzsZR: *Isztorija Bolgarii* (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája: Bulgária története), II. köt. Moszkva 1955, 583. l.

6. A malomipar eredeti jelentősége Bulgária iparában rávilágít az elmaradott országok korai iparosítási folyamatainak egyik érdekes aspektusára. Rendszerint feltételezik, hogy a tőke/termelés hányadosok a korai szakaszokban emelkedő tendenciájúak. Amennyiben egy ilyen iparosítás átmenetet jelent a textilkorszakból – amelyben a tőke/termelés hányadosok viszonylag alacsonyak – a vasútkorszakba – amelyben azok viszonylag magasak –, ez a várakozás teljesen ésszerűnek látszana. Olyan esetekben viszont, ahol a malomipar háborítatlanul uralhatta az ipari színteret egészen magának a modern iparosításnak a kezdetéig, ez a folyamat csökkenti a malomipar súlyát, s így valószínűleg az ipar egészének átlagos tőke/termelés arányát is. Az elmaradott országok malomiparában ugyanis ez a hányados rendkívül magas, egyrészt az alkalmazott gazdaságtalan felszerelés, másrészt az iparág erősen szezonális jellege miatt (a malmok az év tizenkét hónapjából nyolcban nem termelnek).

7. A 8. táblázatból származó megfelelő német adatok és az állami támogatású szektorra vonatkozó 1937-es bulgáriai adatok összehasonlításában hiányosság, hogy nincs egy rögzített közös vállalatnagyság, elkerültük viszont azokat a nehézségeket, amelyek a válságévek kiválasztásával járnak.

Nyilvánvalónak látszik, hogy ami az alkalmazott munkások számait

A textilfeldolgozás helyzete a több mint 50 munkást foglalkoztató iparvállalatok között Németországban és a bolgár ipar állami támogatású szektorában

Iparág	Foglalkoztatott munkások száma százalékban (textilipar = 100)		Felszerelt lóerő százalékban (textilipar = 100)	
	Bulgária 1937	Németo. 1925	Bulgária 1937	Németo. 1925
Fémek és gép	18,9	179,2	30,1	311,6
Cserép	15,5	—	47,2	—
Fafeldolgozás	4,7	29,3	10,6	23,3
<i>Textil</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
Bőr	3,6	7,6	11,3	9,2
Élelmiszer	21,0	44,2	142,7	49,1
Vegyí áruk	10,8	27,4	21,1	73,0
Papír	4,0	41,7	28,6	69,4
Energia	2,9	11,0	366,5	25,2

illeti, a táblázat teljes egészében alátámasztja a 8. táblázat alapján a szövegben levont következtetéseket. A felszerelt lóerő nagyságával kapcsolatban arra a korábbi gondolatmenetünkre kell utalnunk, hogy a magas élelmiszeripari adatot nem annyira a haladás, mint inkább az elmaradottság jelének kell tekintenünk.

8. *Godisnyik*, II. (1910), 276. l.

9. *Godisnyik*, IV. (1912), 188. l.

10. *Godisnyik*, XXXII. (1939), 35. l.

11. *Szpiszanije na Bulgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo*, XXVIII. 1927. április-május (Szófia), 7. l.

12. Pawel Egoroff: „Eigentümlichkeiten der Organisation des landwirtschaftlichen Betriebes” (A mezőgazdasági vállalatok szervezeti sajátosságai), in: Janaki St. Moloff (szerk.). *Die sozialökonomische Struktur der bulgarischen Landwirtschaft* (A bolgár mezőgazdaság társadalmi-gazdasági struktúrája). Berlin 1936, 165. l.

13. Dimitru Blagojev: *Sto e szocializm i ima li toj pocsva u masz?* (Mi a szocializmus és vannak-e lehetőségei országunkban?). Turnov 1891; eredetileg megjelent D. Bratonov írói álnéven. Újranyomva in: *Szucsinyenyija*, I. (hely, dátum nélkül) 500. l.

14. Uo., 480. l.

15. Uo.

16. Lásd D. Blagojev: *Moi voszpominanija* (Visszaemlékezéseim). Moszkva—Leningrád 1928, 59. l.; Joseph Rotschild: *The Communist Party of Bulgaria* (Bulgária Kommunista Pártja). New York 1959, 16. l.; I. E. Gesov: *Sapomeni i sztudii* (Emlékezések és tanulmányok), Bulgarszka Akademija na Naukite. Szófia 1928, 329—339. l.

17. Lásd D. Blagojev: *Ikonomicnoto razvitie na Bulgarija indusztrijska ili zemedelie?* (Bulgária gazdasági fejlődése, ipar vagy mezőgazdaság?). Várna 1902; újranyomva in: Blagojev: *Szucsinyenyija* VII. 425., 655—667. és különösen 656—658. l.

18. Lásd Bulgarszka Akademija na Naukite, Ivan Evsztratiev Gesov: *Vzgljadi dejnoszt*. Szófia 1926, 15. l.

19. Amint egyszer Croce megjegyezte: „az akarat sohasem érzi magát oly szabadnak, mint amikor úgy tudja, hogy egy Isten akaratával vagy a dolgok szükségszerűségével”. Benedetto Croce: *Storia d'Italia dal 1871 al 1915* (Olaszország története 1871-től 1915-ig). Bari 1935, 161. l.

20. Blagojev: *Szocializmut i rabotmicseszkijat vuprosz v Bulgarija, Kum oborvanijata na szocializma u nasz* (Szocializmus és a munkáskérdés Bulgáriában, a szocializmus tagadásáról országunkban). Plovdiv 1900; újranyomva in Blagojev: *Szucsinyenyija*, VI. 220. l. (saját kiemelés) Egy másik, néhány évvel később, 1906-ban megjelent tanulmányában Blagojev még erősebben adott hangot eme nézetének: „Felszabadulása után Bulgária a kisburzsoá tulajdon és termelés országává vált, ami kiindulópontja és szükséges feltétele a tőkés termelési forma megteremtésének.” *Prinosz kum isztorijata na szocializma v Bulgarija* (Adalék a szocializmus történetéhez Bulgáriában). Szófia 1906; újranyomva in Blagojev: *Szucsinyenyija* (1960?), XI. 73—74. l.

21. Blagojev: *Ikonomicnoto razvitie na Bulgarija*, *Szucsinyenyija*, VIII. 452. és köv. l.

22. Lásd Ivan Szakazov: *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte* (Bulgária gazdaságtörténete). Berlin—Lipcse 1929, 172—197. l.; valamint „Zakon za zemite” (Törvény a földről), 1858. április 21., in: Chriszto Gandev

és Galab Salabov (szerk.): *Fontes Turcici Historiae Bulgariae* (Bulgária történetének török forrásai). Szófia 1959, 14–39. l.

23. Kétségtelen, hogy nagyrészt megakadályozták a berlini kongresszus azon rendeletének érvényre jutását, amely a török tulajdonjogok védelmét célozta (az egyezmény 12. cikkelye, lásd *Archives Diplomatiques*, második sorozat, 1882–1883, Párizs, VI., 291); egy később, 1880 és 1885 között intézményesített szabályos állami megváltási eljárás pedig csak egy nagyon kis részét érintette azoknak a földeknek, amelyek egykor török tulajdonban voltak. Akagyemija Nauk SzSzSzR: *Isztorija Bulgarii*, I. Moszkva 1956, 378–379. l.

24. Bulgarszka Akademija na Naukite, Kirill G. Popov: *Sztopanszka Bulgarija prez 1911, Sztatiszticeszki izsledovanija* (Bulgária gazdasága 1911-ben, statisztikai tanulmányok). Szófia 1916.

25. Lásd Zsak Natan: „Kum vuprosza za purvonacsalnoto naturprane na kapitala v Bulgarija” (A bulgáriai eredeti tőkefelhalmozás kérdéséről), Bulgarszka Akademija na Naukite: *Izvesztija na Ikonomiczeszkiya Insztitut* (A Közgazdasági Intézet Értesítője), 1–2. sz. Szófia 1954, 30–33. l.

26. Zsak Natan: *Sztopanszka isztorija na Bulgarija* (Bulgária gazdaságtörténete). Szófia 1957, 259–261. l.

27. Lásd például Blagojev: *Szucsinyenyija* VII. 533. és köv. l.

28. Lásd a *Megjegyzések a modern iparosítás „előfeltételeinek” fogalmához* és a *Rosario Romeo és az eredeti tőkefelhalmozás c. tanulmányokat*.

29. Natan: *Sztopanszka isztorija na Bulgarija*, 362. l.

30. *Godisnyik*, XX. (1928), 13. l.

31. Oskar N. Anderson: *Struktur und Konjunktur der bulgarischen Volkswirtschaft* (A bolgár népgazdaság struktúrája és fellendülése) szerk.: Andreas Predöhl. Jéna 1938, 12. l.

32. N. Konsztantinov: „Lihvorsztvoto” (Uzsora), *Szpiszanie na Bulgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo* XIV. 3–4. sz. (1910), 161–182. l.

33. Assen Tschakaloff: „Die Verschuldung der bulgarischen Landwirtschaft” (A bolgár mezőgazdaság eladósodása) szerk.: St. Moloff (12. l.), 184. l.

34. Slawtscho Zagoroff: „Die Grundbesitzverhältnisse in Bulgarien” szerk. St. Moloff, 90. l. Dolinszkij professzor, a bolgár mezőgazdaság problémáinak elsőrendű szakértője egy ennél is alacsonyabb számot, 3,6 százalékot közöl erre az arányra. N. W. Dlinzkij: „Sztrukturni pro-

meni v bulgarszkoto zemedelie" (Strukturális változások a bolgár mezőgazdaságban), *Szpiszanie na Bulgarszkoto Ikonomiczeszko Druzsesztvo*, XXXVII. 1938. december, Szófia 1939, 619. l.

35. Anderson, 13. l.; *Godisnyik*, XXXI. (1939), 73. l.

36. Pawel P. Egoroff: „Die Arbeit in der Landwirtschaft” (Munka a mezőgazdaságban) szerk.: St. Moloff, 151–153. l. A szerző hozzáfűzi, hogy (1926 helyett) 1936 adataival számolva, a felesleges munkások száma a mezőgazdaságban egymillió fölé emelkedne. Másfelől viszont ezt a számot csökkenteni kell azzal a munkaidővel, amit a mezőgazdasági népesség a mezőgazdaságon kívül dolgozott le. Az eredeti becslés nagysága, tehát az a 700 ezer személy, aki semmivel sem járult hozzá a mezőgazdasági termelés volumenéhez, így változatlanul maradhat.

37. *Dnevnic (Sztenograficseszki) na oszmoto Narodno Szubranie*, 637–643. l. (A cím fordítását lásd a 2. lábjegyzetben.)

38. Blagojev: *Ikonomicšnoto razvitie na Bulgarija*, 430. és köv. l.

39. *Archives Diplomatiques*, 291. l.

40. Walter Weiss – Bartenstein: *Bulgariens volkswirtschaftliche Verhältnisse* (Bulgária közgazdasági viszonyai). Berlin 1917, 168–202. l.; lásd különösen a 191. lapon levő táblázatot.

41. Popov, 376. l.

42. Uo., 377. l.

43. Leo Pazvolsky: *Bulgaria's Economic Position* (Bulgária gazdasági helyzete). Washington 1930, 36. l.

44. *Godisnyik*, II. (1910).

45. N. Mihajlov: „Naszurcsavanata ot durzsavata indusztriija prez 1909” (lásd fent az 5. lábjegyzetet), 589. l. szerint a működő tőke az állótőkének körülbelül 12,7 százalékát tette ki. Megjegyezhetjük, hogy Mihajlov abszolút adatai nem teljesen fedik a szövegben szereplő számokat.

46. *Godisnyik*, II. (1910), 261. l.

47. Lujven Georgijev: „Pronikvaneto na csuzsdija finanszov kapital v Bulgarija” (A külföldi pénztőke behatolása Bulgáriába), *Bulgarszka Akademija na Naukite: Ikonomiczeszka Miszul*, I. 2. sz. Szófia 1926, 120. l.

48. 1913 májusában azonban Gesov – vagy a kor elfogadott átírása szerint Gueshoff – már elhatárolta magát a Szerbia elleni küszöbön álló bolgár agresszió „bűnös esztelenségétől”. Lásd I. E. Gueshoff: *The Balkan League* (A Balkán Liga). London 1951, 91., 94. l.; valamint

I. E. Gesov: *Presztupnoto bezumie* (Bűnös esztelenség). Szófia 1914, 143. l.

49. Franz Grillparzer: *Ein Bruderszwist in Habsburg* (Testvérvizsálya a Habsburg-házban), II. felv., 922–923. sor.

50. Voltaire: *Histoire de l'Empire de Russie sous Pierre le Grand* (Az Orosz Birodalom története Nagy Péter korában). London 1830, 378. l.

AZ OROSZ AGRÁRPOLITIKA ÉS IPAROSÍTÁS 1861 ÉS 1914 KÖZÖTT

I.

A JOBBÁGYSÁG ELTÖRLÉSE

A jobbágyság eltörlése természetes kiindulópontként kínálkozik egy olyan tanulmányban, amely az orosz agrárpolitikát az iparosítással összefüggésben tárgyalja. A parasztság felszabadításáról szóló törvény és a cári kiáltvány, amely közhírré tette az eseményt, 1861. február 19-én kelt. A Julián-naptár e napját (a Gergely-féle időszámítás szerint 1861. március 3-át) számos történeti munka az orosz gazdaságtörténet két – néha pontatlanul a feudalizmus és kapitalizmus fogalmaival jelölt – korszaka közötti választóvonalként emlegeti. Emellett mind a liberális, mind a marxista történészek gyakran hangsúlyozzák a felszabadítás elkerülhetetlenségét, bár eközben az előbbiek az emberi haladás feltartóztathatatlanságát gondolják, míg az utóbbiak a termelőerők és a tradicionális termelési viszonyok közötti dialektikus ellentmondásra mutatnak rá.

Kétségtelen, hogy számos kortárs, közöttük nem kisebb tekintély, mint maga II. Sándor cár vélte úgy, hogy a felszabadításnak előbb vagy utóbb be kell következnie.¹ A történeti megközelítés szempontjából azonban, amely az események *konkrét időzítésének* az értelmezésére törekszik, aligha van jelentősége, hogy valamilyen határozatlan időpontban ezek az események bekövetkeztek volna – még akkor

sem, ha az „elkerülhetetlen történelmi szükségesség” vagy az „elkerülhető történelmi esetlegesség” használhatóbb fogalmak lennének, mint a *qualitates occultae**. Mi több, semmi látható jel nem mutat arra, hogy a felszabadítást megelőző évtizedekben a jobbágyság intézménye összeegyeztethetetlené vált volna a mezőgazdasági termelés növekedésével. Ellenkezőleg, a bizonyítékok súlya – amint Pjotr Sztruve meggyőzően mutatta ki, komoly kételyeket támasztva a szokásos merész általánosításokkal szemben² – a másik oldalra billenti a mérleget. Az az állítás, amely szerint a mezőgazdasági termelési rendszeren belüli erők vezettek a jobbágyság gyors széthullásához, „súlyának csökkenéséhez”, biztosan nem tekinthető általános érvényű tételnek. Ez nem meglepő. Lehet, hogy a jobbágymunkán alapuló mezőgazdasági rendszer sokkal kevésbé termelékeny, mint a szabad munkaerőre épülő rendszer. De az egyes birtokok szemszögéből tekintve, *ha valamekkora földterület egyszer már a jobbágyoké*, a jobbágymunka és a szabad munka termelékenysége közötti különbségnek óriásira kell növekednie ahhoz, hogy kifizetődővé váljon az ingyenes szolgáltatásokat teljesítő jobbágyok szélnek eresztése és helyettesítésük a termelékenyebb, de egyben drágább szabad munkásokkal.³ Még nehezebb azonban bebizonyítani azt, hogy a „születő kapitalizmus” formálta át az agrárszerkezetet saját igényeinek megfelelően. Saját antropomorf vonásaitól eltekintve, ez az állítás azt jelenti, hogy egyesek (a „burzsoázia”), egyéni gazdasági érdekeiket követve, arra késztettek másokat (az „államférfiakat” vagy a „hivatalnokokat”), hogy felszabadítsák a parasztságot, s így elhárítsák az ország ipari fejlődésének egyik akadályát. Hiába kutatnánk azonban bármi

* A dolgok rejtett minősége. – *A szerk.*

ilyen összefüggés után, figyelembe véve, hogy milyen gyengék, tapasztalatlanok és kiforratlanok voltak a századközép Oroszországában azok a csoportok, amelyeket joggal jellemezhetnénk „burzsoáziaként”.

De a fenti állításnak új értelmet is lehet adni, nevezetesen: az orosz kormány – talán azért, mert ösztönözte a Nyugat gazdasági fejlődésének példája, és felismerte, hogy az iparosítás nagyon megnövelné az ország katonai erejét – tudatosan döntött úgy, hogy a jobbagyságot eltörölve olyan társadalmi-gazdasági kereteket (termelési viszonyokat) teremtsen, amelyek között sokkal nagyobb mértékben hasznosíthatók az új technikai és gazdasági lehetőségek (termelőerők). Ezzel az értelmezéssel az autonóm gazdasági szükségszerűség szellemét teljesen kiűzzük a felszabadítási törvényből, és így az az orosz kormány felelős tagjainak politikai döntésének függvényévé válik. A kérdés ezek után az, hogy a döntés – ha ez a motívum egyáltalán szerepet játszott benne – milyen mértékben alapult azon az óhajon, hogy előmozdítsák Oroszország iparosítását.

Az orosz történelem számos lényeges fordulatóban megmutatkozott az a törekvés, hogy az országban uralkodó gazdasági rendszer hatékonyságának javításával tartsák fenn és növeljék az állam hatalmát. A gazdasági fejlődés így jórészt a változó katonai igények függvényévé vált, és sajátos ingadozásokat mutatott. Amikor a kormány – a helyzettől függően – a védekezés vagy a támadás kedvéért, és különösen külső háborúkban elszenvedett súlyos vereségeket követően, kísérletet tett arra, hogy az ország gazdasági tevékenységét az állam hatalmi politikájával jobban összhangban levő szintre emelje, Oroszország gazdasági reformok időszakát élte át, amelyek vagy a termelés növelését, vagy legalábbis a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások elosztási

rendszerének az állam javára történő megváltoztatását célozták. A megelőző évszázadok során ez a politika döntő szerepet játszott az orosz parasztok jobbágysorba kerülésének folyamatában, amikor a „fekete”- (azaz adóztatott, de egyébként szabad) földeken ülő parasztok egész tömegeit adományozták a *pomescsik*oknak (földesuraknak) az államnak tett szolgálataik fejében.

Másképp viszont, amikor enyhült a katonai nyomás, és Oroszország külső pozíciója szilárdnak látszott, a kormány korlátozta a gazdasági fejlődés elősegítésére irányuló tevékenységét. A Nagy Péter halála utáni időszakot a külügyek terén orosz katonai és politikai sikerek hosszú sorozata jellemezte. A törökökre gyakorolt rendületlen nyomás; az orosz kozákok megjelenése Berlinben a hétéves háború alatt; Lengyelország felosztása, ami Oroszországot Poroszország és Ausztria szomszédjává tette; Finnország meghódítása; Napóleon szégyenteljes visszavonulása, amit követett az orosz csapatok bevonulása Párizsba; a magyarországi forradalom leverése Paskevics csapataival – mindez látszólag annak a jele volt, hogy Nagy Péter reformjai, a mérsékelt gazdasági növekedéssel és a hatalmas ország népességének nagymértékű gyarapodásával párosulva, még jóval egy évszázaddal az uralkodó halála után is elegendőek voltak ahhoz, hogy erős pozíciót biztosítsanak Oroszország számára a nagyhatalmak együttesében. Ebben rejlik talán az egyik fő oka annak, hogy az orosz kormány nem nyúlt a jobbágyság intézményéhez, miután annak kapcsolata az ország katonai és gazdasági fejlődésével a XVIII. század második felére már megszilárdult.

A krími háború erősen megingatta az Oroszország erejéről kialakított derűs elképzelést. Ez az esemény fedte fel, hogy az ország sok lényeges szempontból elmarad a nyugati

hatalmak mögött. Az orosz katonák nem versenyezhettek az angol és francia tengerészekkel, egyedül úgy lehetett hasznukat venni, ha víz alatti zátonyt alkottak; elsősorban a primitív orosz karabély volt a felelős a döntő almai ütközetben elszenvedett vereségért; az ostromlott Szevasztopol emberekkel és munícióval való ellátását hátráltatta a szegényes szállítási rendszer. A háború lefolyása és végeredménye azt az érzést keltette az uralkodóban és a vezető hivatalnokok körében, hogy az országot megint hagyták túlságosan lemaradni a Nyugat fejlett nemzetei mögött. Elkerülhetetlenné vált a gazdaság bizonyos fokú modernizálása, ha vissza akarták nyerni az erős katonai pozíciót. Egyben az is világosan látszott, hogy a szükséges reformok sorában nagy, ha nem egyenesen a legnagyobb fontosságot kell adni a parasztok társadalmi helyzetében végrehajtandó változtatásoknak. Nehéz ellenállni a csábításnak, hogy azt mondjuk: az orosz gazdaságtörténet hagyományos mintája ily módon legalább egy elemében megismétlődni látszott.

Sajnos az orosz kormánynak a gazdasági fejlődéssel kapcsolatos állásfoglalása nem volt sem olyan határozott, sem olyan egyértelmű, ahogy az előzőek alapján gondolhatnánk. És ha léteztek is ilyen indítékok, többnyire háttérbe szorultak más megfontolások mögött. Valujev gróf, II. Sándor adminisztrációjának egyik legnagyobb hatalommal rendelkező alakja, nyíltan ki is fejezte azt az érzését, hogy „az önkényuralom önmaga megőrzésére irányuló törekvése talán minden másnál fontosabb” volt a parasztok felszabadítására vonatkozó döntésben.⁴ Valóban, jócskán volt ok az aggodalomra. A háború erősen felszította a nyugtalanságot a jobbágyok között. Vidéken mindenütt elterjedt az a híresztelés, hogy már közeledik a szabadulás órája. Azt beszélték, Napóleon megbánta, hogy 1812-ben nem törölte el a job-

bágyságot, és már visszatért Oroszországba, helyrehozni azt, amit a múltban elmulasztott. Azt is mondogatták, hogy a katonai sorozás, de már a vasútépítésben való részvétel is szabadulást jelent a jobbágysorból azoknak, akiket érint. A falvakban felgyült feszültség nagyméretű parasztlázadás árnyékát vetette előre, talán az 1773-as Pugacsov-féle felkelés megismétlődését, amely akkor alapjaiig megrázta a birodalmat. Egy ilyen lázadástól való félelem volt az oka, hogy a kormány hosszú évtizedeken keresztül tartózkodott bármilyen komoly reformtól, ami a régóta elfojtott parazsat ellenőrizhetetlen tűzvészé lobbanthatta volna, és állandóan azokat a módszereket és eszközöket mérlegelte, amelyekkel fokozatosan lehetett volna felszámolni a jobbágyságot és vele együtt a politikai stabilitást fenyegető állandó veszélyt. A cári titkosrendőrség főnöke 1839-ben a jobbágykérdésről szólva arra az álláspontra helyezkedett, hogy „valahogyan el kell indulni, és jobb fokozatos, óvatos kezdeményezést tenni, mint megvárni, amíg alulról, azaz a néptől indul meg a mozgás”⁵. Ezt az I. Miklósnak címzett szakértői tanácsot fia, II. Sándor szinte szó szerint megismételte híres 1856. márciusi beszédében, amikor a kormány első ízben jelentette be a tervezett reformot. Nem egészen két héttel a párizsi béke kihirdetése után a cár elmagyarázta a moszkvai nemesség képviselőinek, hogy a reform „a parasztok és gazdáik között tapasztalható ellenségeskedés” miatt szükséges, majd hozzátette: „Ezért sokkal jobb, ha az [a felszabadítás vagy a rendszer megváltozása] felülről megy végbe, mint alulról.”⁶

Ez határozott és világos beszéd volt, s hiába kutatnánk egy ugyanennyire egyértelmű és mértékadó közlés után, amely a küszöbön álló reformot az ország gazdasági potenciálja emelésének szükségességére hivatkozva próbálná igazolni vagy magyarázni. Feltételezhető, hogy a nemesség köré-

ben terjesztett „cári propaganda” – némiképp eltérő összefüggésben Georg Knapp használta ezt a fogalmat – jellegéből adódóan, különleges hangsúlyt helyezett a paraszti erőszakban rejlő veszélyekre. Aligha hatott volna túlságosan meggyőzően a nemesi hallgatóság előtt, ha a gazdasági fejlődés jóval hosszabb távú és sokkal kevésbé kézzelfogható ígéretét hangoztatják. Talán azt is megkockáztathatnánk, hogy magát a politikai stabilitást a gazdasági fejlődés döntő előfeltételének tekintették, és így a kétféle indíték nem volt teljesen független egymástól.

Úgy tűnik azonban nekünk, hogy ezek a meggondolások nem képviseltek nagyobb súlyt. Sokkal fontosabbnak látszik, hogy a kormány gyanakvással és rossz előérzettel szemlélte a gazdasági fejlődés bizonyos oldalait vagy területeit. Talán a vasútépítéssel szemben merült fel a legkevesebb kifogás. Ezen a téren megváltozott a helyzet I. Miklós idejéhez képest, amikor a cár örökös pénzügyminisztere, a nagy hatalmú, tehetséges és szűk látókörű Kankrin (1823–1844) úgy emlegette a vasutakat, mint „korunk betegségét”, és félt, hogy a vasútépítés felemeli a kamatlábat, mértéktelen mobilitást idéz elő a népességben, és kedvez az egalitarizmus terjedésének.⁷ Ha II. Sándor atyja továbbra is egyetértett barátjával, az osztrák I. Ferencsel, aki a vasutat a forradalom előhírnökének tartotta,⁸ akkor a fiatal cárnak kockázatot kellett vállalnia. A krími vereség után nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni a gyors ütemben bővülő vasúthálózat katonai jelentőségét. A kereskedelmi és a banktevékenység bővülését sem tekintették nemkívánatos jelenségnek. Más kérdés volt azonban a gyárvárosok gyors növekedése. A nagy ipari központok kialakulása azzal fenyegetett, hogy elárasztja Oroszországot – az egykori szóhasználatból élve – „a proletariátus rákfenéjével”. A kormány buz-

gón igyekezett elűzni a parasztlázadás szellemét, a városi forradalmak veszélyével viszont vonakodott szembenézni. Úgy vélte, hogy az agrárszerkezet tradicionalizmusa biztosítja leginkább a politikai stabilitást, nem a modern ipar nyugtalan változékonysága.

Az 1850-es évek második felében Oroszországban a hangadó erők között egy sem akadt, amelynek nyomása arra kényszeríthette volna a kormányt, hogy az iparosítás érdekében valamilyen átgondoltabb politikai irányvonalra térjen át. Az udvari és a birtokos nemesség sohasem volt érdekelt a nagyszabású ipari növekedésben, ami az orosz társadalmon belüli kiemelt helyzetüket fenyegette. Az orosz értelmiség javarészt radikális volt, és a politikai stabilitás nem szerepelt eszményei között. Ellenezte az önkényuralmi rendszert, és a parasztok felszabadításának olyan módját akarta, ami jóval túlment a kormány számára elfogadható elképzeléseken. Az iparosítással szembeni idegenkedésében és az agrártársadalom – vélt vagy valóságos – értékrendje melletti kiállásában azonban, egészen más okokból ugyan, de meglepően közel állt a kormány álláspontjához.⁹ Ha a hangsúlyt különböző versengő indítékok között próbáljuk megosztani, a végeredmény mindig kétséges lesz. Az előző oldalakról azonban mégis összegyűjthetünk néhány előzetes következtetést. Kettős értelemben is lényegében politikai jellegűnek kell tekintenünk a parasztság felszabadítását: először, mert vele kapcsolatban valószínűtlenül hatna bármilyen modell, amely az „eredendő ok” szerepét személytelen gazdasági folyamatoknak tulajdonítaná; másodszor, mert a kormány elsődleges célja a paraszti erőszak kitörésének megakadályozása volt, amely a rendszert katasztrofális következményekkel fenyegette. A háborús vereséggel feladott gazdasági leckét – bár nem felejtették el – elhomályosította

a nyomban ezután következő kétes politikai helyzet és az attól való félelem, hogy a mélyreható gazdasági változások hosszú időn át veszélyes szituációt teremtenek. Bármik voltak is az indítékok, az kétségtelen, hogy a parasztság felszabadításának kellett az első nagy lépésnek lennie abban a folyamatban, amelynek során megnyílt az út az iparosítás előtt. De e folyamat sebességét és jellegét, valamint magát az iparosítást is nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy megindulása szinte csak esetleges és nem egészen szándékolt mellékterméke volt egy más célokra irányuló és más megfontolásokon alapuló politikai lépésnek. 1861-ben még a nagyon távoli jövőben volt az az agrárpolitika, amelyik tudatosan alárendelődik az iparosítás követelményeinek. A következőkben a jobbágyi kötelékek fellazításához vezető konkrét folyamatok áttekintésén keresztül kísérletet teszünk előzetes feltevéseink alátámasztására és kifejtésére, majd röviden megpróbáljuk nyomon követni a nagy reformot követő évtizedekben állandóan változó agrárpolitika történetét.

A reform mint az iparosítás előfeltétele

Az átfogó agrárreformoknak történetileg két fő oldala van: az első: a közösségi földművelés különféle formáinak helyettesítése valamilyen egyéni művelési rendszerrel; a második: a földbirtokosokkal szembeni hagyományos paraszti kötelezettségek eltörlése. A mezőgazdaság újjászervezését egy idő óta a modern iparosítás egyik legfőbb előfeltételének tekintik. A feltevés az, hogy ennek következtében ideális esetben emelkedik a mezőgazdaság termelékenységé, a növekvő termelés lehetővé teszi a népesség kiáramlását a mezőgazdaságból, és így egyre többen dolgozhatnak más területeken. Egyben azt is feltételezik, hogy az átszervezés megszűnteti vagy legalább részben leépíti azokat a hagyományos

korlátokat, amelyek az agrárnépesség mobilitásának és foglalkozásuk szabad megválasztásának útjában állnak. Ez az átalakulás végbemehet úgy, hogy a mezőgazdasági termelés hagyományos rendszere lényegében gazdasági erők hatására lassanként elemeire bomlik, és a folyamatot esetleg kiegészíti az állam néhány pótlólagos lépése. Ahol nincs ilyen dezintegrálódás, és a tradicionális rendszer mély gyökereket eresztett a törvényes rendben, ott csak valamilyen állami akció, valamilyen *reform* képes megnyitni az utat a mezőgazdaság ökonómiai átalakulása előtt.

Ez utóbbi esetben a reform jellegét az szabja meg, hogy milyen természetűek a parasztság kötelezettségei. Ezekben azonban eltérések mutakozhatnak. A hagyományos sémának megfelelően, két szélső esetet érdemes elkülönítenünk. Az egyik oldalon áll az a rendszer, amely a munkában teljesítendő szolgáltatásoknak természetbeni vagy pénzbeli fizetéssé történő átalakulásával és a földesúri birtok ezt kísérő összezsugorodásával fejlődött ki Nyugat-Európa nagy részén. A másik oldalon állnak azok az agrárgazdaságok, amelyekben ez a kommutáció vagy soha nem játszódott le, vagy a rekommutációk nyomán visszaállt az eredeti állapot: a földek egy részét átengedték a parasztoknak (vagy a parasztfalvaknak mint egységeknek), a másik részt a földesurak tartották meg maguknak, s itt továbbra is fennmaradtak a parasztok robotolási és fogatolási kötelezettségei. A mezőgazdasági viszonyok két típusát hagyományosan a német *Grundherrschaft* és *Gutswirtschaft* fogalmakkal jelölik, bár ezek a jelenségek egyáltalán nem csak német területekhez kapcsolódnak. Az első esetben a földesúr nem tölt be további vállalkozói funkciókat. Az utóbbi esetben a földbirtokos megőrzi ezt a szerepét, emellett az azonos munkaerőalap és a legalábbis részben azonos tőkealap következtében a parasz-

tok és a földesurak gazdaságai szorosan egymásba fonódnak. Nyilvánvaló, hogy annak, aki a mezőgazdaság reformjára törekszik, más és más problémával kell szembenéznie e két helyzetben. A *Grundherrschaft* viszonyai között a feladat aránylag egyszerű. Ha úgy tetszik, a reform egyetlen tollvonással elintézhető a parasztok járadékfizetési kötelezettségének eltörlésével. Ha a földbirtokoscsoporthoz ilyen drasztikus kisajátítása nem lenne kívánatos, különféle jóvátételi eljárások mellett dönthetnek. Akárhogyan hajtják azonban végre a reformot, az a jövedelemelosztás körén belül marad, és nem érinti a termelést. Igaz, ha a jövedelemelosztás megváltozik a parasztság javára, ez valószínűleg érintheti a mezőgazdasági termelés nagyságát, akár a beruházási hányad megváltozásán keresztül, akár azáltal, hogy a jobb táplálkozás következtében nő a munka termelékenységé. Ezek azonban másodlagos hatások, és irányuk feltehetően pozitív.

Egészen más a helyzet a *Gutswirtschaft* körülményei között. Itt a parasztság kötelezettségeinek egyik pillanatról a másikra való eltörlése általában messzemenő hatást gyakorol a mezőgazdasági termelés nagyságára. Ha a földesurak változatlanul birtokolhatják földjeiket, a munkaerőalap megváltozása és a rendelkezésre álló tőkeállomány lepadása valószínűleg megzavarja a termelési folyamatot, mivel a termelési tényezőknek a paraszti és a földesúri gazdaságok közötti korábbi, mesterséges elosztása mind a munka, mind a tőke vonatkozásában feltehetőleg az optimálisnál alacsonyabb szintű ellátást biztosított az előbbieknél számára. Egy ilyen reform során ezért nagy lehet a kísértés a parasztok által művelt földterület *csökkentésére*, hogy így oldják meg a földesúri birtokok munkaerővel való ellátását. Másrészt viszont, ha egy ilyen körülmények között végrehajtott reform a parasztok javára kisajátítja a földesurak birtokait,

ez utóbbiak vállalkozói irányításának megszűnése önmagában is a termelés kizökkenéséhez vezethet. Emellett valószínű, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységét és a piaci kapcsolatok intenzitását egyaránt érinti a termelési nagyságrendek megváltozása. Ha figyelmen kívül hagyjuk az erőszakos forradalom lehetőségét, az ilyen rendszerek reformja az előzőek miatt feltehetőleg elnyújtott, évtizedeken keresztül húzódó folyamat lesz, melynek során csak lassan enged fel a feszültség a kétféle gazdaság kapcsolatában. Ellentétben a *Grundherrschaft* esetével, a fennálló *Gutswirtschaft*ot megszüntető reform hatásait sokkal nehezebb előre megjósolni. A reform végrehajtásának sebességétől, az újonnan létrehozott és megszilárdított termelő szervezetek gazdasági erejétől függ, hogy végső soron a pozitív vagy negatív elemek kerülnek-e túlsúlyba.

Az iparosításra gyakorolt hatását tekintve a parasztok kötelezettségeinek reformja a *Grundherrschaft* körülményei között így valószínűleg csak másodlagos jelentőségű, a döntő kérdés a parasztság személyi és vállalkozó szabadsága előtt álló korlátok eltávolítása. Ezzel ellentétben, ha reformmal alakítják át a parasztokat egy *Gutswirtschaft* rendszerben terhelő kötelezettségeket, ez lényegesen segítheti vagy komolyan akadályozhatja az ipari növekedést.

A valóság természetesen bármely országban sokkal összetettebb volt, mint a fent vázolt két leegyszerűsített típus. Elég arra rámutatnunk, hogy ahol Oroszországban fennállt a jobbágyság, ott a jobbágyi munkaszolgálat gyakorlata is mindenütt érvényben volt, bár elsősorban az országot nyugat–keleti irányban övező feketeföld-gyűrűben volt uralkodó ez a forma. A parasztok rendszerint fogataikkal, ekéikkel, boronáikkal mentek munkára. Ez már önmagában meghatározta a reform, e roppant összetett művelet jelle-

gét. A reformereknek olyan kérdésekkel kellett megbirkózniuk, mint a paraszti földek és a nagybirtokok egymáshoz viszonyított nagysága vagy az utóbbiak folyamatos munkaerő-ellátása, s bármelyik megoldás lényeges befolyást gyakorolt volna az ország azt követő gazdasági fejlődésére. Emellett az ország gazdasági és politikai elmaradottsága, valamint a reform megkésett volta sajátos vonásokat kölcsönzött a helyzetnek. Néhányuk az Oroszországtól nyugatra eső országok (különösen Poroszország) gazdaságtörténetében sem volt teljesen ismeretlen, ám Oroszországban jóval hangsúlyozottabb formában jelentkeztek.

Más dolog az, ha a jobbágyparasztság intézménye politikai szétagoltság közepette áll fenn, és megint más, ha – mint Oroszország esetében – ezt az intézményt egy modern, fejlett központi kormányzat helyezi védelme alá. Minthogy az oroszországi jobbágyság ilyen értelemben modern intézmény volt, fennállt az a lehetőség, hogy a jobbágyok helyzete olyan pontra süllyedjen le, ahol sok tekintetben már nem lehet megkülönböztetni őket a rabszolgáktól. Mindennapos kereskedelmi műveletnek számított a jobbágyok adásvétele, földdel vagy föld nélkül, családotul vagy egyénenként.¹⁰ A tulajdonos tetszése szerint rendelhette őket mezei munkáról házi szolgálatra; szabadon válogathatott közülük újoncokat a hadsereg számára; ha valamelyikük makacsul viselkedett, Szibériába száműzhette. A tulajdonos hatalma mögött ott állt a mindenütt jelenlevő kormány hatalma. Tanulmányunk szempontjából az a legfontosabb kérdés, hogy mindez hogyan hatott a nem mezőgazdasági tevékenységek fejlődésére. Egyrészt a pomescsik gyárakat létesíthetett földjein, s azokat a jobbágyok munkájával működtethette. Nem volt olyan „udvarházi szokás”, ami meggátolta volna ebben. Másrészt a jobbágy, aki a városban munkát keresve elhagyta

faluját, személyes jogállásában semmilyen változást nem élvezett. A városi levegő nem tette automatikusan szabaddá, bármennyi időt is töltött határain belül. A cári rendőrség minden pillanatban készen állt arra, hogy a jobbágyot visszatoloncolja falujába, ha a pomescsik által engedélyezett időn túl is megpróbált ott maradni. Városban született gyermeke éppúgy örökletes jobbágy lett, mint annak falun született testvérei. A jobbágyi helyzetnek csak azáltal lehetett véget vetni, hogy a szabadságot megvásárolták a tulajdonostól. Ez azt jelentette, hogy a munkaszolgálatok pénzbeli fizetéssé való átalakulása Oroszországban nemcsak a mezőgazdaságra korlátozódó folyamat volt. Még a városban született jobbágy is köteles volt rendszeres robotváltságot fizetni, melynek mértékét a tulajdonos szabta meg, és tesszése szerint változtathatta. A jobbágyok ama kisebbségének, akiknek a városban sikerült némi vagyonra szert tenniük, a robotváltság kifizetésénél sokkal nagyobb terhet jelentett helyzetük bizonytalansága, és ebből adódóan azok az akadályok, melyek bármilyen hosszabb távra szóló gazdasági elhatározás elé tornyosultak. A körülmények ebből a szempontból természetesen esetről esetre másként festettek. Nagyobb biztonságot élvezett az a jobbágy, aki csak egy volt egy nagyon gazdag tulajdonos több ezernyi jobbágya közül, mivel a közte és a bürokratizált birtokigazgatás közötti kapcsolat nem annyira személyes volt, mint inkább intézményes jellegű. Ennek ellenére feltehetjük, hogy a vállalkozói döntések időtávlata, mely az elmaradott országokban rendszerint amúgy is viszonylag kicsi, még rövidebb lehetett a jobbágy vállalkozók esetében, ami nem elhanyagolható hátráltató tényezője a gazdasági fejlődésnek általában, és különösen az iparosításnak, ahol az állótőke-beruházások viszonylag hosszú távú döntéseket tételeznek fel.

Másrészt a városban élő ipari munkát végző jobbágyok szempontjából elsőrendű gazdasági jelentőséggel bírt a robotváltság megfizetésének kötelezettsége. Olyan körülmények között, ahol az ipari bérszínvonal közel van a létfenntartási szinthez, a jobbágyok tulajdonosainak igénye a keresők jövedelmének egy részére vagy azt eredményezi, hogy az ipari vállalatoknak drágábban kell ugyanazt a munkát megfizetniük, vagy azt, hogy az életszínvonalra gyakorolt nyomás a munkások alacsonyabb termelékenységében fejeződik ki. A pomescsiknek fizetett robotváltság mindkét esetben sarc volt, melyet az ipar a jobbágyok tulajdonosainak fizetett, s mint ilyen, akadályozta az ipari fejlődést.¹¹ Így aztán a késelem következtében a reform szerzőinek olyan feltételekkel és közvetlen hatásokkal is számolniuk kellett, amelyek egyébként elhanyagolhatók lettek volna.

Oroszország gazdasági elmaradottsága miatt a reformereknek sokkal fokozottabban kellett számot vetniük azzal, hogy hogyan hat a reform a termelékenységre és a mezőgazdaság piaci képességére. Először is, a gazdasági elmaradottság közepette az iparosítás első szakaszaiban valószínűleg gyors kezdeti fellendülés következik be, ami azzal jár, hogy az ipari népesség lélekszáma egy viszonylag rövid időszakon belül jelentékenyen emelkedik, ez viszont szükségessé teszi a hazai élelmiszerkészletek megfelelő mértékű bővülését. Emellett maga a fellendülés is nagymértékben függ attól, hogy az elmaradott ország mennyire képes a reáljavak (gépek) és a know-how formájában történő tőkeimportra. Még ha a behozatal egy része finanszírozható is külföldi kölcsönökkel, a fennmaradó hányadot mezőgazdasági termékek exportjával kell kiegyenlíteni. Ilyen körülmények között a reformnak – ha valamilyen rákövetkező iparosítást kíván megalapozni – olyannak kell lennie, hogy elősegítse

a piacra történő termelés gyors növekedését. Ez utóbbinak viszont a mezőgazdaság megnövekedett termelékenységén kell alapulnia, vagy legalábbis a jövedelmeknek a mezőgazdaságon belüli újraelosztásán, ami elősegíti a piacon értékesített termékek hányadának emelkedését.

Valamely elmaradott körülmények között végrehajtott agrárreform ugyanakkor nem tekinthető az iparosítás előfeltételének abban az időrendi értelemben, ahogy ezt a fogalmat fejlettebb országokkal kapcsolatban szokás alkalmazni. Ha az elmaradott ország gazdasági helyzete az iparosítás nekilendülésének küszöbén úgy jellemezhető, hogy feszültség van a között, „ami létezik” és a között, „ami lehetséges”, a tényleges stagnálás és a potenciális gazdasági fejlődés között, akkor nagyon valószínű, hogy az agrárreform okozta megrázkódtatás túlhajtja ezt a feszültséget a törésponton, s jelentős módosulási folyamatokat enged szabadjárá az iparban, már jóval azelőtt, hogy a reformnak ideje lenne a kibontakozásra, és teljes mértékben kifejthetné azokat a hatásait, melyeket oly gyakran az iparosítás előfeltételeinek tekintenek. Más szavakkal kifejezve; ilyenkor a fedélzetnek az iparosítás ütközete előtti megtisztítása folytatódik az ütközet alatt is. Ez az egyidejűség a két folyamatban (melyek az „ideáltipikus” modellben egymás után játszódhatnak le, s a fejlettebb országok történelmében valóban sokkal tisztábban, bár távolról sem tökéletes világossággal váltak el egymástól) feltétlenül hatással van az ipari fejlődés és a reformot követő agrárpolitika menetére egyaránt.

Oroszországban emellett – nagyrészt a már említett okok következtében – a fedélzet megtisztítása annak nagymértékű megterhelésével járt együtt. Mintha a nemesi és paraszti gazdaság szétválasztásának alapvető gazdasági problémája nem lett volna önmagában is eléggé bonyolult, az önkény-

uralmi gépezet, a kormány félelmei és részrehajlásai, a politikai és gazdasági elmaradottság közötti egész kölcsönhatás mind csak növelte az ország agrárpolitikai irányvonalának elmosódását és összekuszálódását.

II.

A FELSZABADÍTÁSI TÖRVÉNY ÉS AZ AHHOZ KAPCSOLÓDÓ INTÉZKEDÉSEK

A felszabadítás küszöbén a pomescsikoktól függő parasztok száma Oroszország európai részén és Szibériában körülbelül 22 milliót tett ki, az orosz paraszti népesség 53 százalékát.¹² A különböző kategóriákba sorolt állami parasztok (*goszudarsztvennűje kresztyjanye*) és a cári családhoz tartozó parasztok (*ugyelnűje kresztyjanye*) alkották a fennmaradó 47 százalékot.

Bár ebben a tanulmányban sem lehetőség, sem szükség nincs arra, hogy átfogóan bemutassuk a felszabadítást kísérő s annak végrehajtásához keretet nyújtó törvények roppant hálóját, a következőkben a reform öt alapvető mozzanatát vesszük szemügyre: (1) magát a felszabadítást, azaz a jobbágyparasztok személyi jogállásának megváltoztatását; (2) a jobbágyparasztok tanyával, külső és belső telekkel való ellátását és az ebből eredő kötelezettségeket; (3) a tanyák és a földek paraszti tulajdonának megteremtését; (4) a mezőgazdasági termelékenység növelését célzó intézkedéseket, és végül (5) azt az intézményes keretet, melybe a függőség alól megszabadított parasztságot helyezték. Ezután néhány szót szólunk azoknak a parasztoknak a helyzetéről, akik nem felszabadított jobbágyok voltak.

Polgári jogállás

Az alapvető felszabadítási törvény első cikkelye kimondta: „A nemesi birtokokon települt parasztok és az udvari cselédek (*dvorovüje*) függésben tartásának joga végérvényesen megszűnik.”¹³ Igazán nagy jelentőségű rendelkezés volt ez, melynek következtében a jobbágyi függőségben levő parasztok már nem voltak többé – Alexander Herzen híres kifejezésével élve – a pomescsikok „megkeresztelt tulajdonai”. Néhány – az alábbiakban tárgyalandó – különleges megszorítástól eltekintve, a parasztok jogállásukban egyenlőekké váltak a többi „adózó rend” tagjaival.

A volt jobbágyok családi ügyeikben az érvényben levő törvények hatálya alá kerültek; így elsősorban a házasságkötéshez nem volt többé szükségük a pomescsik beleegyezésére.¹⁴ A parasztok szabadon léphettek bármilyen törvényes, szerződéses viszonyba; szabadon alapíthattak kereskedelmi és ipari vállalkozást, tagságot szerezhettek a kézműves- és kereskedőcéhekben, ipari és kézműves kereső foglalkozást űzhettek;¹⁵ a polgári jogot érintő ügyekben pert indíthattak, és perbe foghatók lettek, büntetőjogi ügyekben vádemelést kérhettek, és megvédehették érdekeiket. Egykori tulajdonsaiknak a felszabadítást megelőző cselekedetei vagy mulasztásai miatt azonban a volt jobbágyok nem indíthattak törvényes eljárást.¹⁶

A parasztság jogállása valóban nagyot változott a felszabadítás előtti helyzethez képest. Az is igaz azonban, hogy korábbi állapotuk jóval sokrétűbb és rugalmasabb volt annál, amire a törvénykönyv tömör kitételeiből következtetni lehet. Ezek lényegében a XVIII. század folyamán életbe léptetett sorozatos megszorító intézkedések nyomán kialakult végeredményt tükrözték. Az 1730-as törvénnyel a parasztoknak megtiltották az ingatlanszerzést; a következő

évtől nem vehettek részt kormányzati szerződésekben, nem bérelhettek ki adókat és monopóliumokat. 1761-ben eltiltották őket a váltókibocsátástól, s hivatalosan elismert formában attól kezdve nem vállalhattak kezességet pénzkölcsönök felett a pomescsik írásbeli hozzájárulása nélkül. A tárgyról szóló írások – talán a szerzők jogászai háttere s talán a jobbágyrendszerrel szemben érzett gyűlöletük miatt is – a parasztságot homogén, szolgai, minden tulajdonjogtól megfosztott tömegként ábrázolták.¹⁷ A XIX. századi valóság lényegesen eltért ettől a képtől. Ha részletekbe nem bocsátkozunk is, annyit el kell mondanunk, hogy a jobbágyok már a felszabadítás előtt is foglalkoztak kereskedelemmel, és vállaltak olyan szerződéses kötelezettségeket, amelyek nem voltak kapcsolatban ingatlanokkal. Indíthattak pert, és törvényes eljárás alá lehetett őket vonni. A jobbágy vállalkozó helyzete természetesen meglehetősen bizonytalan volt. Szerződéses partnereinek minden pillanatban tartaniuk kellett attól, hogy esetleg nem lesz képes a velük szemben fennálló kötelezettségeinek teljesítésére, ha tulajdonosa úgy dönt, hogy visszarendeli őt a földre. Egy XIX. századi törvény megtiltotta a pomescsikoknak, hogy a jobbágy kereskedőt megfosszák üzletétől azért, hogy a hadseregbe küldjék újoncnak, vagy azért, hogy Szibériába száműzzék,¹⁸ azt azonban nem akadályozta meg, hogy más okból elrendeljék a jobbágy visszatérését. Ha egy jobbágy üzleti vállalkozásba fogott, a számára elérhető aktív és passzív hitelműveletek körét – s ezzel együtt lehetőségeinek körét is – kétségtelenül korlátozta, hogy törvényesen nem írhatott alá váltót, és nem kínálhatott fel jelzálogkötvényt. De még az ingatlanokkal kapcsolatban is kiderült, hogy a jobbágy-parasztok igen jelentős földvásárlásokat bonyolítottak le tulajdonosaik nevében.¹⁹ Ezen az úton néhány jobbágy

– egyénileg vagy másokkal együtt – más jobbágyságok tényleges tulajdonosává is vált. Emellett 1848-ban beiktattak egy törvényt, melynek értelmében a pomescsik beleegyezésével a jobbágyság saját nevükben szerezhettek vagy adhattak el földbirtokot, feltéve, hogy azon nem voltak más jobbágy-parasztok.²⁰

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a modern történeti kutatások szerint lényegében csak a nagyon nagy birtokok jobbágyparasztjai bonyolítottak le földdel kapcsolatos tranzakciókat. Ennek részben az az oka, hogy a kisebb birtokokról hiányoztak – vagy elpusztultak – a jól szervezett irattárak. Egész természetesen azonban, hogy a bürokratikus úton igazgatott nagybirtokok nagyobb jogi lehetőséget és teret biztosítottak jobbágyaik gazdálkodói tevékenységéhez; a kisebb birtokokon vagy egyáltalán nem, vagy csak jóval korlátozottabb mértékben volt erre mód.

Az 1848-as törvény mindezen felül jórészt ismeretlen maradt a parasztok előtt, s az égisze alatt 1848 és 1861 között lebonyolított vásárlások és eladások száma nagyon korlátozott maradt.²¹ A jobbágyság továbbra is a tulajdonosok nevében vásároltak földet, házakat és piaci elárusítóhelyeket. Az ilyen eljárás azonban nem volt mentes a nyilvánvaló kockázattól. A törvény nem ismerte el a parasztok jogait azokkal a földekkel kapcsolatban, amelyeket tulajdonosaik nevében vásároltak. Az 1848-as törvény kereken visszautasította a parasztok bármiféle igényének elismerését olyan ingatlanokra vonatkozóan, amelyeket a tulajdonos nevében szereztek 1848 előtt. Ezek elbírálását a jobbágy-tulajdonosok szabad megítélésére bízták. A felszabadítási törvény egy különleges ítélelhozatali és visszkereseti eljárást dolgozott ki és bízott a Belügyminisztérium egyik osztályára a parasztok ilyen irányú igényeinek elbírálására. Az 1861-es

törvény azonban azt is kikötötte, hogy azokat a *vásárlás időpontjától számított* tíz éven belül be kell jelenteni, megakadályozva ezzel, hogy a parasztok tulajdonosi jogcímét szerezhessenek legalábbis az 1848 és 1851 között vásárolt ingatlanokra, a gyakorlatban pedig – a korlátozó rendelkezés sajátos visszaható ereje következtében – egyes 1851 és 1861 között vásárolt ingatlanokra is. A parasztok helyzetét emellett még hátrányosabbá tette az a további kikötés, amely szerint csak írott dokumentumot lehetett bizonyítékként felhozni, ami ritkán volt még meg.²²

Ha a felszabadítás előtt a pomescsikokat ösztönözte is valami arra, hogy örömmel vegyék, ha parasztjaik gazdasági ereje a földvásárlások következtében gyarapodik, ez irányú érdekeltségük most sok esetben alábbhagyott, és bizonyosan nagy kísértést érezhettek, hogy a „megkeresztelt tulajdon” kisajátítását az ahhoz tartozó földek eltulajdonításával ellensúlyozzák. Bár a dolog számszerű felbecsülése lehetetlen, s elképzelhető, hogy néhány esetben a parasztok és földesuraik közötti önkéntes megállapodások kölcsönösen kielégítő eredményre vezettek, nem jelentéktelen az a tény, hogy a parasztok által igényelt és a Belügyminisztériumban rájuk írt földek összes területe feltűnően kicsi volt.²³

Ezek a rendelkezések igen fontosak tanulmányunk szempontjából, de nem annyira a bennük rejlő, nyilvánvaló diszkrimináció miatt. A paraszti földeknek a nemesi birtokok javára végbement csökkenése – fel kell tételeznünk, hogy a rendeleteknek ilyen hatásuk is volt – nem lehetett nagyon nagy mértékű. Ami itt elsősorban számít, az inkább a rendelkezések káros pedagógiai hatása. Joggal kapott nagy hangsúlyt az elmaradott országok iparosítási folyamataiban az az igény, hogy emeljék a becsületesség normáit, és javítsák a vállalt kötelezettségek megtartásában tanúsított készséget.

A jóhiszeműséggel való felháborító visszaélés és a tulajdonosi jogok semmibevétele, ami az 1848-as és 1861-es törvények soraiban rejlik, egész biztosan a legrosszabb módszerek voltak arra, hogy a tulajdon és a szerződések sérthetetlensége iránti tiszteletet oltsanak egy olyan népbe, amelynek csak nagyon halvány fogalma volt a tulajdonról, és amelyben túlzott mértékben is élt a csalás megszilárdult hagyománya.

Ahogy az a gazdasági elmaradottság körülményei között igen gyakran lenni szokott, az ilyen attitűdöket Oroszországban csak táplálta és elmélyítette magának a jobbágyrendszernek néhány jellegzetes vonása. Egyrészt a parasztok sohasem ismerték el, hogy a föld a földesúr tulajdona. Vallási okokból, vagy a még a jobbágyság előtti korból tovább élő szívós kollektív emlékezet miatt, a parasztok szemében a föld nem volt olyasvalami, ami emberi tulajdon lehet („a föld Istené”), terményei megművelőit illették meg – hacsak saját magukat nem tartották a föld jogos tulajdonosainak. Az efféle nézeteket kétségtelenül alátámasztotta az a tény, hogy hosszú történelmi folyamatnak kellett lezajlania, míg a pomescsiknak szolgálatai elismeréseképpen juttatott ideiglenes hűbértulajdonok (*pomesztyje*) allodiális birtokká alakult át. Még jobban erősítette ezeket az a szokás, amely a földesurak gazdaságát nem birtokaiknak nagyságával, hanem a tulajdonában levő „férfiurak” számával mérte. A parasztok arra még hajlandóknak mutatkoztak, hogy a földesúr jogos tulajdonának ismerjék el a majorsági birtokot, ahol munkaszolgáltatást kellett teljesíteniük, ez volt azonban a legtöbb – az osztásföldet mindenképpen sajátjuknak tekintették, s ezt teljes mértékben alátámasztotta a köznapi szóhasználat, amely különbséget tett a *barszkaja zemlja* (az úr földje) és a *kresztyjanszkaja zemlja* (a paraszt földje) között. E mélyen gyökeres meggyőződésekkel szemben nem sokat nyomott a latban,

hogy a tételes jog nyelve teljesen világos és félreérthetetlen volt. „A pomescsik falvakhoz tartozó földek és a parasztok erre épült házai is a földesúr tulajdonát képezik.”²⁴ A parasztság alapmagatartását az a törvényesen elismert gyakorlat sem ingatta meg, melynek keretében föld nélkül, egyénileg vagy csoportokban adták el őket a déli vagy keleti tartományok új földjeire történő áttelepítés céljából (*na vüvod*).

A fentiek mellett a falusi élet mindennapjaiban a jobbágyok az erdők és a gyümölcsösök termését általában *res nullius*nak* tekintették. Rendszeresen előfordult, hogy az úr erdeiben vágtak fát vagy a jószágot földjein legeltették – ami biztosan nem állt ellentétben a parasztság erkölcsi kódexével –, s ez egy fél évszázaddal a reform után még távolról sem vált ismeretlen szokássá.²⁵ Végül maguk a munkaszolgálatok bőséges és teljes mértékben ki is aknázott lehetőséget kínáltak a különböző fondorlatok kipróbálására, a parancsok és előírások kijátszására. Sok időbe tellett, amíg a jobbágyi származású orosz ipari munkások levetették azokat az attitűdöket, amelyek falun töltött ifjúságuk idején oly erősen beléjük plántálódtak. A kis és nagy üzletemberek – kézművesek, kereskedők, iparosok – meggyőződése vagy viselkedése sem volt más. Ilyen körülmények között a felszabadítási törvény megalkotóinak – akik szükségképpen abból indultak ki, hogy a földesúr tulajdonjogát minden általa vásárolt vagy örökölt földdel kapcsolatban el kell ismerniük – különös gondot kellett volna fordítaniuk arra, hogy ahol csak lehet, megvédelmezzék a parasztok magántulajdonát.

Mint azonban rövidesen látni fogjuk, a parasztok által vásárolt földekre irányuló igények jogi rendezése egyáltalán nem a legjelentősebb példája a mulasztásoknak, amelyeket a

* Senki birtokának. – *A szerk.*

kormány annak a feladatnak a teljesítésében követett el, hogy a mezőgazdaságban elterjessze a modern eszméket. Több szót ejtünk majd erről, amikor azt tárgyaljuk, milyen szerepet szántak a faluközösségnek a felszabadítási eljárásban. Azt is megmutatjuk, hogy a parasztnak a felszabadítási törvényben kialakított polgári jogállását nem kis mértékben csorbította a mezőgazdaság közösségi viszonyainak megőrzése és megerősítése. De sem azok a korlátok, amelyeket e viszonyok jelentettek, sem az a tény, hogy a jobbágyok egy része a felszabadítást megelőzően is – akár törvényesen, akár ténylegesen – többé-kevésbé független emberként tevékenykedhetett, nem homályosíthatják el azt a jogállásukban bekövetkezett nagy változást, amit a felszabadítási rendeletek hoztak magukkal. A parasztság mint egész előtt megnyílt a foglalkozásbeli társadalmi mobilitás lehetősége, s így hatalmas mértékben kitágult azoknak a köre, akik közül a nem mezőgazdasági munkások és vállalkozók toborzódhattak. Ebben az értelemben a felszabadítás valóban az azt követő gazdasági fejlődés előfeltételeként szolgált. Bármilyen kifogásokat emelhetünk is a reformmal szemben, azt nem szabad elfelejtenünk, hogy az ország népességének körülbelül 40 százaléka szabadult meg gazdasági döntéseit tekintve a nemesi gondviseléstől, ami a legjobb esetben is ez utóbbiak szűken felfogott érdekeit volt hivatott szolgálni, és aminek gyakorlásában a nemesek túlságosan is gyakran engedelmeskedtek múltó hangulatoknak és hirtelen szeszélyeknek.

Paraszti mezőgazdaság vagy nemesi mezőgazdaság

II. Sándor cár, mint elődjei a trónon, a „Szamogyerzsec Vszjerosszijszkij” – Minden Oroszok Önhatalmú Ura – hivatalos címet viselte. A felszabadítás idejére a fogalom eredeti jelentése – olyan uralkodó, aki nem tartozik külföldi

fennhatóság alá – elhalványult, az orosz egyeduralkodó abszolút hatalmát jelölte. Ha egy pillanatra feltesszük, hogy a cár hatalma valóban korlátlan volt, és hogy tetszése szerint választhatott a különböző reformok között, számba vehetjük azokat a főbb lehetőségeket, amelyeket az ésszerűség alapján fontolóra vehetett. Egyik végletként jöhetett számításba az a megoldás, hogy a reformot csak a jobbágyság eltörlésére korlátozzák, a nemesség továbbra is háborítatlanul és tehermentesen birtokolja földjét. Mindkét csoport tagjai, a parasztok és a nemesek, egyénileg, szabad szerződő felekként köthetnek egymással megállapodásokat a rövid időre szóló részesbérlettől a hosszú távú pénzbérletig vagy az egyszerű bérmunkásviszonyig. A másik végletet jelenthette az a lehetőség, hogy kisajátítanak minden nemesi tulajdonban levő földet, s valamilyen előre meghatározott mértékben megosztják az egyes paraszti háztartások között. Oroszország reform utáni gazdaságtörténetére gondolva megemlíthetnénk még azt a lehetőséget is, hogy a földet az állam javára sajátítják ki abból a célból, hogy a kormány által működtetett vagy ellenőrzött gazdaságokat hozzanak létre, amelyekben a parasztok vagy bérmunkásként, vagy bérlőként dolgoznának. A termést mindkét esetben megosztják az állam és a földművelők között, amit az előbbi oly módon hasznosítana, hogy biztosítsa az ország gyors gazdasági fejlődését.

Elegendő éppen csak felvázolni ezeket az alternatívákat ahhoz, hogy láthassuk: valójában az uralkodó egyik mellett sem dönthetett szabadon. A cár és hivatalnoki testülete közötti viszony egyrészt, a cár és a nemesség kapcsolata másrészt, távolról sem volt egyértelmű és áttetsző. Az önkényuralom múltbeli, de a jelenhez eléggé közeli történelme fölött is éppúgy ott lebegtek a palotaforradalmak és a cárgyilkos-

ságok árnyai, mint a dekabrista felkelése, amelyet arisztokra-
ták és nemesek vezettek. Ha az orosz nemességnek módja lett
volna véleményének képviselésére és intézményes úton való
kinyilvánítására, szinte biztos, hogy Oroszországban is meg-
jelentek volna olyan súrlódások, mint Ausztriában az 1840-es
években – még ha a Metternich korabeli osztrák *Ständéhez**
hasonló szerény mértékben is. Mindent összevéve, mégis a
nemesség volt a cári hatalom valódi gerince. A nemesség ki-
sajátításával, s ezáltal – mint az ország földtulajdonosi osztá-
lyától – saját társadalmi bázisától megfosztva, a cári kormány
igen ingatag és valószínűleg tarthatatlan politikai helyzetbe
került volna. Hosszabb időszakot tekintve ilyen politikával
az uralkodóház megmenthette és fenntarthatta volna ugyan
hatalmát, de csak a mellett a valószínűtlen feltevés mellett,
hogy a kormány rövid távon ellen tudott volna állni a nemesi
oppozíciónak, valamint a közigazgatás és a tiszti állomány
ezzel járó széthullásának. Ez a politika rákényszerítette volna
a cárt, hogy szövetségre lépjen a radikális értelmiséggel. Mint
az előbb, hosszú távon egy ilyen szövetség segíthetett volna
abban, hogy az értelmiség levesse radikalizmusát, rövid távon
azonban tovább gyengítette és bomlasztotta volna a cári
hatalmat. Senki sem várhatta a cártól, hogy olyan politikát
folytasson, amely messzebbmenő következményekkel járt
volna még a francia konvent politikájánál is.

Úgy tetszik, e politikai kényszerűségek mellett nem voltak
túlzottan jelentősek a gazdasági megfontolások. Bármekkora
súlyt tulajdonítottak is azonban e megfontolásoknak, ezek
szintén a nemesség kisajátítása ellen szóltak volna. Még ha
a nemesek teljes kártalanítása megvalósítható lett volna is
költségvetési szempontból, egy ilyen lépés azzal az elkötele-

* Rendei. – *A szerk.*

zettséggel járt volna, hogy a nemzeti jövedelem jókora hányada hosszú időn keresztül egy olyan csoportnak jut, amelyik teljes mértékben ki van zárva a termelésben való részvételből; még ha e hányadból valamennyit felhasználhattak is volna az elidegenített földek visszavásárlására, egy másik részt pedig Belinszkij régi álmának, a nemesség burzsoáziává alakításának megvalósításához vehettek volna igénybe.²⁶ Emellett – bár ez talán paradoxonnak tűnik – a nagy földbirtokok felszámolása az ország egész területén valószínűleg inkább lassította, mint gyorsította volna a burzsoázia növekedését.

Teljesen szélsőséges megoldás lett volna a kisajátított földek nacionalizálásának politikája is. Még ha politikailag keresztülvihető lett volna is a kisajátítás, a föld nacionalizálása, a kormány tulajdonában levő és általa ellenőrzött birtokok létrehozása akkoriban nem volt a csillagokban megírva. Nagy Péter és Sztálin között nem volt olyan időszak, amikor egy ilyen intézkedés szerepelhetett volna a gyakorlati politikusok elképzeléseiben – legkevésbé a XIX. század harmadik negyedében. Bármennyire elmaradott volt is politikai szerkezete Nyugat-Európáéhoz viszonyítva, a korszellem hatásának Oroszország sem tudott ellenállni. A Nyugaton uralkodó gazdasági liberalizmus elemeivel átszőtt kortárs ideológia semmi olyat nem tűrt volna meg, ami akár csak halványan emlékeztet Szovjet-Oroszország *kolhozaira* és *szovhozaira* vagy Arakcsejev* katonai falvaira.

Ugyanakkor a parasztság föld nélküli munkásosztállyá való átalakulása nem lett volna feltétlenül összeegyeztethet-

* Arakcsejev, Alekszej Andrejevics (1769–1834), I. Pál és I. Sándor cárnak mindenható kegyence. 1817-ben megszervezte a katonai telepek hírhedt intézményét. – *A szerk.*

len egy ilyen ideológiával. A cári kormányt azonban üldözte a parasztlázadások rémképe, s így képtelen volt egy ilyen átalakulást a felszabadítási törvénnyel egy csapásra megoldani. A felszabadítás alapelveinek egyike volt, hogy elsőként a parasztok földdel való ellátását kell biztosítani. Minthogy az önkényuralmi kormányzat döntési szabadsága mindkét szélső lehetőség megvalósításában korlátozott volt, a tényleges megoldás csak valamilyen kompromisszum lehetett. Ilyen vagy olyan formában el kellett ismerni mind a nemesség, mind a parasztság érdekeit.

Az orosz kormányzat egyszerre volt konzervatív és sajátos értelemben liberális: a lehető legkevesebb új elemet kívánta befecskendezni az ország társadalmi-gazdasági testébe, ugyanakkor a lehető legkisebb mértékben kívánt beavatkozni a paraszt-nemes viszonyokba. Ebben a helyzetben szinte önként kínálkozott az a viszonylag egyszerű, de legalábbis kevésbé bonyolult megoldás, amit a vilnai, a kovnoi és a grodnói kormányzóságok (ill. tartományok) főkormányzóihoz intézett 1857. november 20-i „Cári Üzenet” tartalmazott. Ezt az üzenetet arra a célra szánták, hogy vezérfonalul szolgáljon a reform előkészítésében. A dokumentum kifejezetten elfogadta, hogy a nemesség továbbra is teljes tulajdonjogot gyakorol a föld felett, kivéve a házakat és a belső telkeket, amelyeket a parasztoknak kellett átadni állandó használatra, akik ezeket megfelelő időben (tizenkét év után) egy különleges eljárás szerint megváltották volna. A földesurakat ugyanakkor kötelezték, hogy biztosítsanak a parasztoknak akkora földet, ami a helyi feltételek mellett megélhetésükhöz kellett. A parasztoknak cserébe robotváltságot kellett fizetniük vagy munkaszolgálatot teljesíteniük a földbirtokosoknál.²⁷ Úgy vélték, a kölcsönös kötelezettségek pontos mértékét legjobb az érintett felek önkéntes megegyezésére bízni.

Feltételezték, hogy ily módon a *status quo* nagyjából fennmaradna, s a kormány a lehető legkevésbé avatkozna be a két csoport közötti viszonyokba. Attól a tényleges újítástól, ami a porták (a házak és a belső telkek) átengedésében rejlett, valóban azt lehetett várni, hogy a migrációs mozgások alacsony szinten tartásával – e mozgások veszélyeztették volna a nemesség felé irányuló munkaerő-kínálatot – erősíti a hagyományokat. Egyben a terv a jövőre nézve egyik végső megoldás előtt sem zárta el az utat. Végső soron lehetőség nyílt volna a kelet-elbai minta követésére, s a parasztoknak juttatott földterület fokozatos csökkentésével a robotváltságot pénz- vagy természetbeni bérrel válthatták volna fel. A reform így egy olyan követő folyamatba torkollott volna, amelyhez hasonló Poroszország keleti tartományaiban játszódtott le az eredeti 1807–1816-os reform utáni évtizedekben. A porosz agrárreform végül lényeges előnyökkel járt a német iparosítás szempontjából. A junker birtokok bőséges tárházai voltak a nyugatnémet ipar munkaerő-ellátásához szükséges emberi tartalékoknak, és az ugyaninnen származó gabonaexport több évtizeden keresztül tartotta egyensúlyban a fizetési mérleget és könnyítette meg a gépek és felszerelések importját. Nem tudunk arról, hogy ezek a következmények egybeestek volna a porosz reform megalkotóinak szándékaival; Thomas Hardy Gunyoros Szelleme joggal mondhatta, hogy e folyamat „az Immanens Akarat kísérletezgető próbálkozásának” újabb megnyilvánulása. Ha a porosz modellt átveszik Oroszországban, az Immanens Akarat minden valószínűség szerint hasonló eredményeket produkált volna, és ugyanúgy gúnyt űzött volna az orosz reform megalkotóiból. Az orosz reform megértésében ezért döntő szerepe van annak a ténynek, hogy nem követte a Poroszország által kijelölt csapást – noha nem ritkán állítják ennek az ellenkezőjét.

Oroszországban végül is azért nem vették át a porosz megoldást, mert az említett üzenet után a cár megváltoztatta a szándékát. Nem szükséges ezen a helyen hosszadalmasan tárgyalnunk e váltás okait, csupán megemlítjük azt a szerepet, amit ebben a feketeföld-övezettől északra eső tartományok nemessége játszott; különösen a tverbeliek hallatták erősen a hangjukat. Ezeken a területeken a jobbágyság mint mezőgazdasági intézmény eléggé bizonytalan helyzetben volt. A talaj gyenge minőségű volt; a nemesség nagy része birtokaitól távol vagy a két főváros egyikében, vagy a helyi városi központokban élt. A vállalkozói energia hiánya megnehezítette, hogy az erőforrások szegényességét technikai újítások bevezetésével ellensúlyozzák, amennyiben a jobbágyság tradicionalizmusa nem áll ezek útjába. Részben a tulajdonosok távolléte miatt a munkaszolgáltatás jelentősége ezeken a területeken sokkal kisebb volt, mint a robotváltságé, a parasztok nagy része mezőgazdaságon kívüli keresetéből fizette a járadékokat. Végül, mivel az északi nemesség megszokott fogyasztási színvonala magas volt, amit nem könnyen lehetett lejjebb szállítani, a nemesség eladósodása az állami jelzálogintézményekkel szemben *pari passu** nőtt a birtokok jövedelmezőségének csökkenésével. Ha a parasztokat a Cári Üzenet elvei alapján szabadítják fel, tovább romlott volna a földesurak helyzete, mivel elestek volna azon volt jobbágyaik robotváltságából származó jövedelemtől, akik a városokból nem tértek volna vissza falvaikba elfoglalni a nekik juttatott földeket. Mivel földje egyre apadó jövedelemforrást képviselt, és az adósság súlya is nyomasztó volt, a nemesség többsége végül is úgy érezte: olyan felszabadításra lenne szükség, ami jelentékeny

* Itt: párhuzamosan. – *A szerk.*

egyszeri bevételhez juttatja, amiből adósságait is visszafizethetné. A reformnak ezért lehetővé kellene tennie – akár ki is kényszeríthetné –, hogy a parasztok megvásárolják a nekik juttatott földet, s a kormánynak kellene finanszíroznia ezt a műveletet. Miután megszületett ez a megoldás, nagy energiával álltak ki mellette. Rövid ellenállás után a cár engedett a nyomásnak, és két lényeges ponton változtatott a felszabadítás jellegén. (1) Nemcsak a portát, hanem a külső telket is át kellett adni juttatásként a parasztnak *állandó használatra*.²⁸ (2) Egy különleges megváltási rendelet szabályozta azt az eljárást, ahogy a volt jobbágyoknak meg kellett vásárolniuk a juttatott földeket. Később valamivel részletesebben szólnunk erről.

Az eseményeknek ez a fordulata hathatósan elejét vette egy földtelen paraszti tömeg esetleges kialakulásának. Az orosz agrárstruktúra egyik alapja a *földbirtokos* nemesség mellett a *földbirtokos* parasztság lett, még ha a paraszti földtulajdon az elképzelések szerint igen különleges típusú volt is, ami nagyon távol állt az egyszerű egyéni tulajdontól. Ami a felszabadítás és az ország azt követő gazdasági fejlődése közötti kapcsolatot illeti, meg kell jegyeznünk, hogy nagy jelentőségű, ezt a kapcsolatot hosszú évekre befolyásoló döntés született, lényegében azzal a céllal, hogy kielégítsék a nemesség egy részének közvetlen igényeit.

Juttatás és robotváltság

A döntés, amely kimondta, hogy a parasztnak adott juttatás visszavonhatatlan, különleges jelentőséget tulajdonított annak a kérdésnek, hogy milyen földet, mennyit és milyen feltételek mellett kapjanak a parasztnak. Az eredeti elképzelés, hogy ezek eldöntését minden esetben a földesurak és parasztjaik önkéntes megállapodására kell bízni, valóban

bekerült a felszabadítási törvénybe.²⁹ A valóságban azonban nem lehetett követni az állam be nem avatkozásának elvét. Egyrészt intézkedni kellett olyan esetekre, ha nem jött létre megállapodás. Másrészt a kormány nem nézhette tétlenül, hogy olyan megállapodásokat kössenek, amelyek csökkentik a paraszti háztartás gazdasági erejét, vagy azért, mert nem megfelelő a juttatott föld nagysága, vagy azért, mert olyan súlyos ellenszolgáltatást rónak a parasztságra, hogy nem tudják teljesíteni adózási kötelezettségeiket. Az általános rendelethez ezért csatoltak négy helyi rendeletet, amelyekben szabályként megállapították azt a legkisebb földterületet, amekkorát egy parasztférfinak – hivatalosan: „egy léleknek” – lehetett juttatni; e mérték alatt nem lehetett megkötni az egyéni megállapodásokat.³⁰ Az osztásföldeket általában úgy tüntették fel, mintha csak „szántókból” állnának, nem jelezték külön, ha azok erdőket, réteket és legelőket is magukban foglaltak. A reform utáni orosz parasztgazdaság helyes értelmezéséhez okvetlenül figyelembe kell vennünk, hogy a juttatott föld összetétele igen sok esetben teljesen kiegyensúlyozatlan lett. A minimális juttatás meghatározásához bonyolult és körmönfont módszert választottak, ami röviden illusztrálható a legfontosabb, a nagyorosz, fehérorosz és újorosz tartományok számára készült helyi rendelettel. A juttatás nagyságának nem a minimumát, hanem vagy az egy lélekre jutó maximumát, vagy pedig „előírt” mértékét határozták meg, földrajzi körzetek szerint differenciáltan. Az önkéntes megállapodásokban nem volt szabad a juttatás tényleges nagyságát a maximális terület fele, illetve az előírt mérték alá csökkenteni.³¹ Sőt azokban a körzetekben, amelyekre a rendelet a juttatás maximumát rögzítette, és ahol a parasztság kezén levő földek (azaz a számukra még a jobbágyság idején kiosztott földesúri föl-

dek) területe nem érte el a maximum egyharmadát, a földesurakat kötelezték arra, hogy a tényleges juttatást a maximum egyharmadára növeljék.³²

Másrészt – és ez volt a célja annak, hogy a minimális juttatás közvetlen megállapítása helyett inkább a maximális értéket írták elő –, ha a felszabadítás előtt kiosztott föld történetesen nagyobb volt, mint a maximális juttatás, a földesúrnak jogában állt az állandó juttatást – az akkori szóhasználat szerint – „lenyirbálni” a maximális nagyságig.³³ Így abban az esetben, ha a felszabadítás előtt kiutalt földek területe valahol a minimális és a maximális juttatás között helyezkedett el, önkéntes megegyezés hiányában a felszabadítási eljárás során azt kellett állandó juttatásként kezelni.³⁴ Ezt az általános szabályt azonban néhány további megszorítás révén felrúgták a földesurak érdekében. Ha a felszabadítás előtti összes kiutalt földterület több mint kétszerese volt magának a földesúr földjének (azaz a majorság nem érte el az egész birtok területének egyharmadát – a parlagon hagyott földet sohasem számították), a földesúr ismét csökkenthette az állandó juttatásokat egészen addig, amíg saját birtokai el nem érték az egyharmadot; ennek azonban az volt a feltétele, hogy a parasztok juttatása ezáltal nem csökkenhetett a törvényes maximum egyharmada alá. A sztyeppvidékeken, ahol a juttatást „előírt” mérték szabályozta, azt le lehetett csökkenteni annyira, hogy a földesúr tulajdonában maradjon az egész terület fele. A kormány tehát szerteágazó szerepkört töltött be a két csoport közötti osztozkodásban. Azon túl, hogy a parasztokat megvédte a földszűkétől, a felszabadítási törvény a nemesek földbirtoklását is megóvta azzal, hogy megállapított egy küszöbértéket, amely alá – tulajdonosaik akaratától függetlenül – nem csökkenthetett a birtokuk. Két oldalról is megdőlt az a konzervatív

elképzelés, hogy a földek felszabadítás előtti megoszlását állandó elrendezéssé merevítsék.

A parasztok rendelkezésére álló földterület 4,1 százalékos csökkenése nem tekinthető nagyon jelentősnek. Ez a szám azonban elfedi azt a tényt, hogy a különböző irányú változások nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg az ország egyes vidékei között. Ha kihagyjuk a számításból a nyolc nyugati tartományt, ahol a túlsúlyban levő lengyel nemességet hátrányos megkülönböztetés sújtotta, a kép számottevően átalakul. E nyolc tartomány számlájára írható a paraszti földeknek a felszabadítás alatt bekövetkezett összes növekményéből körülbelül 90 százalék. Ezeket leszámítva, az 1861-es rendezés során elvesztett paraszti földek nagysága 13 százalékra emelkedik.³⁵ Ez az adat ismét rámutat arra a tényre, hogy a „megnyirbálások” sokkal jelentékenyebbek voltak a feketeföldű és sztyeppe területen, mint másutt. E körzet tizenhat tartományában a parasztoknak a felszabadítás előtt 13 093 000 gyeszjatyina juttatott földjük volt, amelyből a felszabadítás folyamán 3 059 400 gyeszjatyinát, vagyis körülbelül 23,3 százalékot veszítettek el. A kevésbé termelékeny, nem feketeföldű tartományokban a megnyirbálások százalékos aránya ennek megfelelően kisebb volt. Ezt a végeredményt megint csak nehéz volna az ország gazdasági fejlődésével kapcsolatos elképzeléseknek tulajdonítani. Sokkal valószínűbb egy olyan magyarázat, ami a kormány és a nemesség közötti kapcsolatból indul ki. A nem feketeföldű területek nemességének nyomására a felszabadítás jóval túlment a személyi kötöttségek pusztá felszámolásán. A termékeny feketeföldeken élő nemességnek, melynek gazdasági helyzete a földművelés jövedelmezőbb voltának köszönhetően sokkal kedvezőbb volt, nem állt érdekében egy radikálisabb reformot elfogadni. Ilyen körülmények

között az a lehetőség, hogy csökkenthették a parasztnak juttatott értékes földek nagyságát, némi kárpótlást nyújtott azért a megzavarásért, amit a reform jelentett a dolgok kielégítő rendjében, s e tartományok nemességét megbékítette a felszabadítás eszméjével.

Amikor az iparosítás szempontjából értékeljük a reformot, két dolgot kell figyelembe vennünk: a fent leírt módon megnövekedett területű nagybirtokokon folyó gazdálkodás további fejlődését, és azt, hogy mi volt a jelentősége a paraszti gazdaság meggyengülésének. Ez utóbbit a kormány általános költségvetési helyzetével és azzal a ténnyel összefüggésben kell tárgyalnunk, hogy a kormány bevételeinek elsődleges forrása a parasztnak jövedelme volt, miután a nemesség nagyrészt mentességet élvezet az adózási kötelezettség alól. Nem a föld elosztása volt azonban az egyetlen tényező, amelyen keresztül a felszabadítás hatást gyakorolt a paraszti gazdaságra. Ugyanilyen fontos volt az is, hogy a felszabadított parasztságra a föld fejében különféle kötelezettségeket róttak, továbbá az a probléma, amit az jelentett, hogy a parasztnak a felszabadítási rendelkezésekben meghatározott szabályok szerint meg kellett vásárolniuk a nemességtől a juttatott földeket.

Ahogy a felszabadítási törvény szerzői részben társadalompolitikai és közérdekű megfontolásokból, részben más okokból nem bízták korlátozások nélküli, önkéntes megegyezésekre a földjuttatások kérdését, ugyanúgy a helyi rendeletekbe is kerültek megszorítások a munkaszolgáltatások maximális mennyiségét és a parasztnak által a juttatott földek fejében fizetendő robotválságot illetően. Így a nagyoroszországi helyi rendeletben a munkaszolgáltatást évente és „egy lélekre eső maximális juttatásra” 40 férfi és 30 női munkanapban szabták ki.³⁶ A kisorosz helyi rendelet hasonló, bár

differentiáltabb megkötéseket tartalmazott.³⁷ Az előírt munkamennyiségnek csak 60 százalékát kellett a nyár folyamán teljesíteni.³⁸ A földtulajdonosnak jogában állt tetszése szerint fogatolást kérni az egyszerű munkaszolgálat helyett, ami biztosította, hogy a nagyorosz rendelet hatálya alá eső területek (a déli sztyeppes vidék kivételével) majorsági birtokai folyamatosan el legyenek látva igavonó állattal. A paraszti fogattal teljesített munkaszolgáltatás elszámolásához a nagyorosz rendeletben előírták, hogy egy fogatos nap hány „gyalogos” napnak felel meg.³⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy egy kétéves átmeneti időszak letelte után a parasztoknak joga volt a munkaszolgálatot robotváltsággal felváltani a földtulajdonos beleegyezése nélkül.⁴⁰ Önmagában véve ez a rendelkezés azt sugallhatná számunkra, hogy a reform szerzőinek véleménye szerint a paraszti és a földesúri gazdaságokat könnyen szét lehet választani, s ezt nagyon rövid időn belül meg is akarták tenni. Ez azonban elhamarkodott következtetés volna. Később utalunk más intézkedésekre, amelyek célja az volt, hogy közvetett védelmet nyújtsanak a földesuraknak a paraszti munka és tőke földjeikre történő áramlásának túl hirtelen félbeszakadásával vagy gyengülésével szemben.

A helyi rendeletek a robotváltságot – a munkaszolgáltatáshoz hasonlóan – maximális összegben határozták meg, amit a két fél között létrejött önkéntes megállapodások nem léphettek túl. Az összeget maximális juttatásra állapították meg, területek és alterületek szerinti jelentős differenciálással. E megoldás egyik érdekessége, hogy olyan esetekben, amikor a tényleges juttatás alacsonyabb volt a maximumnál, a kiszabott robotváltság nem arányosan csökkent a juttatott föld területének csökkenésével. A reform bizottsági vitáin a „csökkenő hozadék törvényére” hivatkozva próbál-

ták különösebb meggyőződés nélkül igazolni, hogy a maximális juttatás „első” gyeszjatyinájára eső robotváltságot miért úgy állapították meg, hogy az minden esetben magasabb legyen a „további” gyeszjatyinákra esőnél. Így például néhány nem feketeföldű körzetben a maximális – mondjuk 4 gyeszjatyina – juttatásra eső robotváltság 10 rubel volt: ebből az „első” gyeszjatyinára jutott 5 rubel, a „másodikra” 2,50 rubel, a fennmaradó egy-egy területegységre pedig 1,25–1,25 rubel. Így ha egy tényleges juttatás feleakkora volt, mint a „maximális juttatás”, akkor robotváltságterhe nem 50, hanem 75 százaléka volt az utóbbira előírt teljes robotváltságnak.⁴¹ A feketeföld-övezetben is ez az elv volt érvényben, de a fokozatok között nem voltak ekkora különbségek. Ha a robotváltságot jövedelemadónak tekintjük, a regresszív adózás fenti elvének bevezetésével az egységnyi földterületre jutó bevételt kívánták megnövelni, különösen a nem feketeföldű körzetekben.⁴² A kikötés azonban elsősorban azért született, mert félték, hogy a parasztok vonakodnának elfogadni a *teljes* juttatást, abban bízva, hogy a fennmaradó részt kibérelhetik alacsonyabb áron.

Végül a földesúr maga is kezdeményezhette az egy lélekre eső robotváltság egy rubellel történő megemelését, amire számos indokot találhatott, beleértve azt is, ha a falu egy nagyobb városi település vagy kikötő közelébe esett, ami lehetőséget nyújtott a parasztoknak arra, hogy jelentős nem mezőgazdasági haszonra tegyenek szert.⁴³ Ezzel a rendelkezéssel *pro tanto** feladták azt az elvet, hogy a robotváltság a föld használatáért fizetett díj, s lehetővé tették a földes-

* Itt: tulajdonképpen. - *A szerk.*

uraknak, hogy lefölözzék a maguk részét a parasztság ipari és más nem mezőgazdasági kereseteiből. Másfelől napvilágot láttak olyan intézkedések is, amelyek – önkéntes megállapodások hiányában – a fennálló vagy a helyi rendeletek szerint kiszabott robotváltság bizonyos esetekben megengedett csökkentését célozták, például olyankor, ha a parasztok kirívóan rossz vagy távol eső földeket kaptak.⁴⁴ A robotváltságnak a megváltási eljárással kapcsolatban szántak különösen fontos szerepet, melynek során az állandó használatra juttatott földek a parasztok örökös tulajdonába kerültek át. Mindenesetre a helyi rendeletek értelmében a parasztság kötelezettségeit – beleértve a robotváltságot is – húsz évre kellett megállapítani, ennek elteltével aztán újra lehetett értékelni azokat.

A föld elosztásának és a parasztság kötelezettségeinek eddigi leírása csupán összefoglaló áttekintés egy nagyon összetett intézkedéssorozatról. A jelzett intézkedések végrehajtása mindenképpen óriási feladatot jelentett. A XVIII. században, Erzsébet cárnő uralkodásától kezdve, az állam határozta meg a nemesi birtokok határait. Attól azonban tartózkodott, hogy átlépje ezeket a határokat, és megnézzék a birtokok belső működését. A felszabadítás előtti időkben a nyugati körzetek kivételével mind a földjuttatást, mind a paraszti kötelezettségek kirovását a tulajdonosokra bízták, s az állam nemcsak hogy nem szabályozta ezeket a kapcsolatokat, de még megbízható és átfogó információhoz sem kívánt jutni velük kapcsolatban. Az egyetlen kivétel az volt, amikor I. Péter heti három napra korlátozta a munkaszolgáltatásokat, amit az állam sohasem juttatott érvényre.⁴⁵

A birodalom területének túlnyomó részében tehát semmi ahhoz hasonlítható intézkedés nem volt érvényben, mint például a XVIII. század második felében Ausztriában hozott

urbárium-rendelet.^{*} A reform szerzői (a „szerkesztő bizottságok”) csupán valamiféle *ad hoc* népszámlálást hajtottak végre, és így lényegében ellenőrizetlen adataik voltak a paraszti művelés alatt levő földek nagyságáról és kötelezettségeik természetéről. Kétséges, hogy igazán megfelelő alappal rendelkeztek volna ahhoz, hogy felmérhessék a reformintézkedések valódi jelentőségét és megítélhessék a tervezett változtatások mértékét. Végül is a felszabadításhoz minden esetben külön-külön, falvanként meg kellett állapítani a majorsági birtok és a paraszti földek megoszlását és a parasztok kötelezettségeit. Mivel pedig a felszabadítási eljárás lehetővé tette a földek újrafelosztását is, az értékelés során elkerülhetetlenül komoly problémák vetődtek fel. Ezek gyakorlati megoldására létre kellett hozni egy gépezetet, amely röviden az alábbiak szerint működött.

Az első lépés minden esetben a felosztási jegyzék vagy „örökváltsági szerződés” (*usztavnaja gramota*) megszerkesztése volt, ebbe kellett foglalni a felszabadítási megállapodást. Ez a földesúr feladata volt, amit vagy egyedül, vagy parasztjaival közösen oldható meg. A szerződéseket ezután különleges békedöntnököknek kellett bemutatni, akiket háromévenként a helyi nemesség választott saját soraiból. A békedöntnököknek (*mirovoj poszrednyik*) meg kellett vizsgálnia, hogy az örökváltsági szerződések összhangban állnak-e a helyi rendelettel. Ha a parasztok nem fogadták el a dokumentumot, átadta nekik a szerződést, és megkísérelte, hogy megállapodásra bírja a két felet. Vitás esetekben a kerület békedöntnökének rendszeres ülései, végső fokon pedig egy min-

^{*} Urbárium: a jobbágy kötelező szolgáltatásait meghatározó oklevél.

– *A szerk.*

den kormányzati központban felállított, a kormányzó elnöklése alatt működő testület töltötte be a fellebbviteli bíróság szerepét.

Nem vitás, hogy ily módon a reform megvalósításának nagy része a nemesség kezébe volt letéve. Az is világos, hogy a földesurak sokszor komoly hasznot húzhattak abból, hogy az örökváltsági szerződések az 1861 előtti juttatások nagyságát tudatosan alá-, a robotváltságot pedig tudatosan fölébecsülték. Döntő tényező volt a békedöntnök személyisége. A valódi helyzet tisztázása, a parasztok juttatásainak és kötelezettségeinek „megállapítása” sok jóakaratot, türelmet és bátor erőfeszítést kívánt. De még ha rendelkezett is ezekkel a tulajdonságokkal, és feltételezzük is, hogy tökéletesen objektíven járt el, sok múltott azon, hogy a parasztok mennyire voltak képesek és hajlandók helyzetük világos megfogalmazására. A feltételek ebből a szempontból faluról falura nagymértékben eltérőek voltak. A jelek szerint a parasztok nagyon sok esetben úgy hitték, még hátra van a második, az „igazi” felszabadítás, s gyakran nem voltak hajlandók részt venni egy olyan műveletben, amit a jogról és az igazságról alkotott elképzeléseik megcsúfolásának tekintettek. Így aztán visszautasították az együttműködést, és nem írták alá a szerződéseket, aminek következtében a megállapodások abban a formában, ahogy a békedöntnök azt a békedöntnöki ülés elé terjesztette, minden valószínűség szerint hátrányosabban érintették a parasztok érdekeit, mint egyébként lehetett volna.

Különösen veszélyesen ment a robotváltságok fennálló mértékének kiderítése. Néhol a földesurak túl magasan szabták meg a robotváltságot a parasztok azon – ugyancsak hagyományos – hajlandósága miatt, hogy kevesebbet fizeszenek kötelezettségeik teljes összegénél; néhol az előző évi

hátralékot egyszerűen hozzászámították az adott évi robotváltáshoz. A használatban levő, nagyon kezdetleges vetésforgó-rendszerek mellett (amilyen a *perelog* volt) éppoly hasznos lett volna, mint amennyire lehetetlennek bizonyult a paraszti földek nagyságának megállapítása. A távoli déli sztyeppeken, ahol bőségesen volt föld, a földesúr nem törődött azzal, hogy a parasztok mennyit művelnek meg belőle – az egykori kifejezés szerint – *po szilam* (azaz „kéességeik szerint”), feltéve természetesen, hogy teljesítették a földesúrral szembeni kötelezettségeiket. Ám a feladat igen gyakran még azokon a területeken sem volt egyszerű, ahol a hagyományos hármas vetésforgót alkalmazták. A „megnyirbálás” vagy hozzátoldás előtti állapot sok vita tárgya volt még akkor is, ha a parlagon hagyott földet nem akarták művelés alá vonni.

Komoly gondot okozott az is, hogy kevés volt a földmérő. A hivatalos szakértők száma teljesen elégtelennek bizonyult a feladathoz, és a békedöntnököknek gyakran kellett önkéntes segítőkhez fordulniuk, akiknek ugyan kevesebb volt a szaktudásuk, de jobban ellen tudtak állni a kísértésnek, mint a közhivatalnokok. Végül pedig a nemesség nagyon nagy nyomást gyakorolt a békedöntnökökre. Lev Tolsztojt, aki egy évig (1861 májusától 1862 májusáig) békeközvetítő volt, bűnvádi eljárással és testi erőszakkal fenyegették, noha ő állította, hogy hivatalában a „legérzelelmentesebb és leglelkiismeretesebb módon” járt el.⁴⁶

A döntnöki tevékenység színvonala valamikor az 1860-as években kezdett észrevehetően hanyatlani. Ennek ellenére az „első sor”-beli békedöntnökök, akiket rögtön a felszabadítási törvény kihirdetése után neveztek ki, és akik felülvizsgálták a szerződések zömét, mindenhol rengeteg dicséretet kaptak, elfogulatlan és elfogult helyekről egy-

aránt. Az volt az általános vélemény, hogy jó részüket idealista motívumok mozgatták, s azért esett rájuk a hatóságok választása, mert féltő volt, hogy a parasztok erőszakkal torolják meg az igazságtalan szerződéseket. Pedig, mint kiderült, a szerződések részrehajlóak lettek a nemesség javára, és a törvénynek azokat a vonásait hangsúlyozták, amelyek a parasztokat sújtották. Mindazonáltal talán nem járunk nagyon rossz nyomon, ha azt állítjuk, hogy általában a békedöntnökök akadályozták meg, hogy a reform végrehajtása a parasztsággal szembeni újabb kirívóan hátrányos megkülönböztetéssé fajuljon. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy a valójában alkalmazott eljárással szemben nem sok választási lehetőség volt, s hogy a cári bürokrácia, sem számát, sem szakértelmét tekintve, nem volt alkalmas arra, hogy megbirkózzon egy ilyen természetű feladattal. Akármit mondhatunk az osztály- és csoportérdekekről, a jelek szerint a békedöntnökök – pontosan azért, mert maguk is a földbirtokos nemesség tagjai közül kerültek ki – bizonyos fokú függetlenséget és egységet tudtak felmutatni, amire aligha lett volna képes egy alacsonyabb rangú cári csinovnyik.⁴⁷

A juttatások megváltása

A fenti módszerrel meghatározott robotváltságnak húsz évig változatlanul kellett maradnia, ennek leteltével lehetett újrabecsülni akár a parasztok, akár a földesurak kérésére. Ezt a rendelkezést azonban sohasem váltották valóra. Ennek az volt az oka, hogy jogi értelemben időközben radikális változás következett be a juttatott földek természetében. A megváltási eljárás következtében a juttatott földek nagyobb része átkerült a parasztok tulajdonába, így megszűnt a robotváltság – pontosabban: átalakult az államnak fizetendő megváltássá.

A megváltási eljárás fő vonásai az alábbiak szerint összegezhetők:

(a) A porta megváltását elvben a földesúr és a parasztok közötti magánmegállapodásra hagyták. Ha ezt nem lehetett megkötni, a paraszt kérhette a megváltást a földesúr akarata ellenére is. Ilyen esetekre a megváltási törvényben négy fokozatban határozták meg azt az összeget, amit az egy juttatásra és egy lélekre eső teljes robotváltságból a portáért fizetendő robotváltsággént kellett kezelni. Minden faluról eldöntötték, hogy a négy fokozat közül melyikhez kell sorolni. A portára eső robotváltságot 16,67-tel megszorozva – azaz 6 százalékos tőkésítéssel –, megkapták a porta egy főre jutó értékét, amit ki kellett fizetni a földesúrnak. Így biztosították, hogy a porták a parasztok tulajdonába kerüljenek, a juttatás egészéért fizetendő összeget pedig csökkentették azzal a robotváltsággal, aminek alapján a porta értékét kiszámították. Az állam szerepe ebben az esetben nem terjedt ki a vétel finanszírozására, csupán annak ellenőrzésére és nyilvántartására korlátozódott.

(b) A juttatott föld megvételeit vagy megváltását *nem* kezdeményezhették a földesúr akarata ellenére, ő azonban megtehetette azt a parasztok szándékai ellenére. Így óvták azoknak a nemeseknek az érdekeit, akiket nyugtalanított, hogy le kell mondaniuk földjeikről, és azokét, akik nem voltak hajlandók örökre lemondani róla. A cár nem fogadta el azokat az indítványokat, hogy tegyék kötelezővé a megváltást, ha a parasztok kérik, mivel ez szemében egyenértékű volt az erőszakos kisajátítással.⁴⁸ Minthogy a megváltást végső soron kötelezővé tették, e rendelkezés hatása az volt, hogy valamelyest lelassította a folyamatot, amelynek során a földek paraszti tulajdonba kerültek.

(c) A juttatott földdel kapcsolatban is fenntartották az

önkéntes megállapodások útján történő lebonyolítás alap-
elvét. Azokban az esetekben azonban, amikor a megváltást
rákényszerítették a parasztokra, a föld értékét a juttatásra
kiszabott robotváltság 6 százalékos tőkésítésével kellett
kiszámítani.

(d) Akár kiszámolták a föld értékét, akár nem, az állam
vállalta, hogy kifizeti 80 (néha csak 75) százalékát. Ha a
portát nem külön megállapodás keretében vásárolták meg,
a robotváltság a teljes juttatásra vonatkozott, azaz a földre
és a portára együttesen. A földesúr 5 százalékos kamatozású
kötvényeket kapott (a kamatot később 6 százalékra emel-
ték) a számított érték négyötödének megfelelő összegben,
levonva belőle az állami jelzálogintézetekkel szembeni tar-
tozásait. Az állammal szemben fennálló egyéb rendezetlen
kötelezettségeit (adóhátralékokat stb.) elsősorban a nem
kötvényesített hányadból kellett kifizetnie – ha kapott, a
parasztok által fizetett vételárból –, de ha ezt nem tudta
megtenni, ezeket is le lehetett vonni a vételár kötvényesített
részéből. Ha a megváltást a parasztok akarata ellenére haj-
tották végre, a földesúr a számított érték 80 százalékán felül
nem tarthatott igényt fizetségre. (Számos eltérést tettek lehe-
tővé a most leírt szabálytól, ezektől azonban ezen a helyen
eltekinthetünk.)

(e) Azok a parasztok, akik az állam támogatásával vásá-
rolták meg a juttatást, a 49 éves időszakra előlegbe kapott
teljes összegnek évente 6 százalékát tartoztak befizetni a
kincstárba. Az annuitási táblázatok szerint ez évi 6 százalé-
kos kamatterhet jelentett, ami abban az időben (és egészen
1879-ig) a megengedett legmagasabb kamatláb volt.⁴⁹

Figyelembe véve, hogy általában miként használták ki a
megváltásban rejlő lehetőségeket a felszabadítást követő
évtizedekben, a megváltási törvény rendelkezéseit kell ama

végző eszközöknek tekintenünk, melyek által a paraszti család gazdaságok végérvényesen kialakultak Oroszországban – persze végérvényesen csak a cári Oroszország keretén belül maradt ez a változás. Hogy Sztálinnak az 1930-as évek kollektivizálására vonatkozó, nem egészen eredeti jellemzését használjuk,⁵⁰ a „második, fentről végrehajtott forradalomra” volt szükség ahhoz, hogy átalakítsák a megváltási rendelettel létrehozott alapokat. Ha nincsenek ezek a rendelkezések, legalábbis elképzelhető, hogy a földesurakkal szembeni paraszti kötelezettségek újraértékelése során, amely az 1880-as évek elején vált esedékessé, és amellyel kapcsolatban semmilyen megszorító rendelkezést nem tartalmazott a reform, a földesurak a robotváltság túlzott megemelésével megpróbálják rászorítani a parasztokat, hogy lemondjanak az „állandó használatra” nekik adott juttatásokról.

Nem könnyű felbecsülni, milyen terheket jelentettek a megváltási intézkedések, mivel súlyuk aszerint változik, hogy milyen összehasonlítási alapot választunk. A föld értékének változása hosszú távon emelkedő tendenciát mutatott. Loszitzkij összevetette a megváltási értékeket a föld átlagos szabadforgalmi áraival az 1854–1858-as és az 1863–1872-es időszakokra vonatkozóan.⁵¹

Talán helyénvalóbb volna a juttatásokat olyan árakon értékelnünk, melyek az 1873–1882-es évek adatait is tartalmazzák. Az egész 1863-tól 1882-ig terjedő periódus átlagára azonban csupán mintegy 10–11 százalékkal lenne magasabb, mint az 1863–1872-es időszaké.⁵² Ami 1882 után történt, nem annyira érdekes. 1881 elejére a volt jobbágyok nem kevesebb mint 84,7 százaléka juttatásának tulajdonosává vált, többségük (majdnem 93 százalék) a megváltási eljárás révén.⁵³ Emellett 1881 végén abban az irányban módosított

ták az eredeti megváltási eljárást, hogy a kisorosz és nagy-orosz tartományokban is kötelezővé tették a megváltást; az itteni parasztok 1883. január 1-ével váltak juttatásaik tulajdonosaivá.⁵⁴

Eltekintve attól a kérdéstől, hogy mely időszak árait kell figyelembe vennünk, világos, hogy nem tekinthető túl pontosnak az efféle részleges számítás, ami lényegesen más minőségű és fekvésű földek tartományonkénti átlagáiraival dolgozik. Mindamellett Loszitckij 1863–1872-re megadott szabadpiaci árai – szem előtt tartva, hogy ezek átlagok –, más források számításaival egybevetve, nem látszanak túl *alacsonyaknak*.⁵⁵

Ha elfogadjuk, hogy Loszitckij számításai nagyjából jelzik a korabeli földárakat, adataiból kiderül, hogy a juttatásokat igen jelentősen felülértékelték az akkor érvényes árakhoz képest. Ha összevetjük a 2. táblázatot az 1.-vel, érdekes ellentétre bukkanunk. Míg a feketeföld-övezet földesurainak hatásosabban sikerült csökkenteniük a parasztok juttatásait, mint a nem feketeföldű körzetek földesurainak, ez utóbbiak voltak azok, akik a legnagyobb hasznot húzták a juttatások felülértékeléséből. Az egyik esetben a parasztoknak le kellett mondaniuk a földről, a másikban megkapták ugyan, de az érvényes piaci áraknál közel 100 százalékkal magasabb összegért. Miután ez a megoldás jól igazodott a két körzet nemességének eltérő érdekeihez, nehéz nem arra a következtetésre jutnunk, hogy – tudatosan vagy nem tudatosan – ezeket az érdekeket tartották szem előtt a reform szerzői, amikor megállapították a juttatások nagyságát és a parasztok kötelezettségeinek mértékét, s így közvetve rögzítették a megváltási érték szintjét.

A megváltási érték – amelyet a robotváltság 6 százalékos tőkésítésével nyertek – lehetett felülértékelt a túl alacsony

tőkésítési ráta vagy a túl magas robotváltság, esetleg mindkettő következtében. Egy ilyen természetű műveletnél nehéz megállapítani, mennyire indokolt a tőkésítési ráta nagysága.

Az 1860-as években kibocsátott, papírrubelben nyújtott belföldi kormánykölcsonök kamatlába (adózás nélkül) 4,40 és 4,82 százalék között mozgott.⁵⁶ Talán ennél is többet mond azonban az, hogy néhány évvel később a szentpétervári értéktőzsdén árusított jelzálogkötvények kamatlába 6,5–7,0 százalék volt.⁵⁷ Ez utóbbi kamatláb választása (feltéve, hogy nagysága még megengedett) természetesen – mintegy 14 százalékkal – csökkentené az összádósság terheit. Mindenesetre világos, hogy a kamatlábak elfogadható határonkon belüli eltérései nem adhatnak teljes mértékben számot arról, hogy a megváltott földek milyen mértékben lettek felülértékelve. Mi több, a tőkésítési ráta ugyanaz volt a feketeföldű, mint a nem feketeföldű körzetekben. És ugyanekkora volt a „nyugati tartományokban” is, ahol a már említett okok miatt a megváltási értékeket egyáltalán nem becsülték túl, inkább alacsonyabbak voltak a piaci áraknál. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a megváltás itt sokkal hamarabb befejeződött, mint a birodalom belsejében. El kell tehát fogadnunk, hogy a feketeföld-övezetben a robotváltságot túl magas szinten állapították meg a juttatott földek akkori piaci árához képest. Még megalapozottabbá válik következtetésünk, ha felvetjük azt a jogos kételyt, hogy a szabadpiaci érték helyesen tükrözi-e a föld produktív értékét. A földhöz kapcsolódó társadalmi presztízs és egyéb, a következőkben tárgyalandó okok következtében, a föld piaci értéke általában magasabb volt, mint tőkésített tiszta hozama. Emellett, a juttatott földekkel ellentétben, a szabadpiaci forgalomba kerülő földeket nem sújtották különféle korlátozások. Így a juttatások hozamértékben (*Ertragswert*)

kifejezett valódi felületértékelése talán még nagyobb volt annál, mint amit a 2. táblázat adatai mutatnak. Ezek után nem meglepő, hogy a törvényhozók szükségesnek látták a felszabadítási törvényekben kikötni, hogy a parasztnak (1861. február 19-től számítva) kilenc éven keresztül meg kell tartaniuk a juttatást⁵⁸, és ennek leteltével ezt a helyzetet a földesurak állandósíthatták, ha egyoldalúan kezdeményezték a megváltást. Ahogy Witte gróf helyesen megjegyezte, a földek piaci értéke és a kiszabott robotváltság közötti eltérés elkerülhetetlenné tette, hogy a „parasztnak úgyszólván röghöz kössék” – miközben felszabadítják őket.⁵⁹ Ha ez a kikötés nem lát napvilágot, sok paraszt választása talán az olcsó haszonbérbe vételre esett volna a drága juttatással szemben. Más kérdés, hogy az azt követő évtizedekben a föld értékének emelkedése igen radikálisan változtatta meg a haszonbérleti és a megváltási árak arányát.

Hangsúlyoznunk kell azonban itt valamit, ami – mindegy, hogy miért – még nem tisztázódott eléggé a tárgyról szóló irodalomban. Önmagukban véve a megváltási rendelkezések nagyon előnyösek voltak a parasztság szempontjából, mivel nem sok *pótlólagos* terhet róttak rájuk. Ha az állam viselte volna a megváltás összes költségét, a parasztnak egyszerűen neki fizették volna azt, amit korábban a földesurnak kellett fizetniük. Ilyen körülmények között ellenszolgáltatás nélkül megkapták volna a föld tulajdonjogát (megkülönböztetve az állandó használat jogától). Ez abból következik, hogy a részletfizetés 6 százaléka volt a föld értékének, amit a robotváltság ugyanekkora kamatláb alapján történő tőkésítésével számítottak ki:

$$\frac{\text{robotváltság} \times 100}{6} = \text{a föld jelenlegi, diszkontált értéke};$$

$$\frac{\text{robotváltság} \times 100 \times 6}{6 \times 100} = \text{évi részlet} = \text{robotváltság}.$$

Az igazság azonban az, hogy az állam a föld számított értékének általában csak 75–80 százalékát finanszírozta. Ez azt jelentette, hogy olyan esetekben, amikor a földesúr kényszerítette a parasztokat a megváltásra, és azok semmilyen címen nem tartoztak neki közvetlenül pénzt fizetni, a megváltási terhek 20–25 százalékkal *alacsonyabbak* voltak, mint az örökváltsági szerződésben rögzített robotváltság. Az évi törlesztési részlet ekkor kevesebb volt a robotváltságnál. Ha a megváltás kölcsönös megállapodás alapján történt, a parasztoknak közvetlenül ki kellett fizetniük a kiszármolt földérték 20–25 százalékát, egy akkora összeget, ami a korábbi robotváltság $3 \frac{1}{3}$ – $4 \frac{1}{6}$ -szorosára rúgott. Ez a többletfizetés olykor nagy tehertételnek számított. Még ha éves részletekben lehetett is kifizetni, a törlesztési időszak rövidebb volt, mint a megváltási adósságé, miközben a kamatláb esetleg jóval magasabb. Néhol a kamatot – sőt magát a főösszeget is – munkaszolgáltatással kellett törleszteni; egy-két földesúr pedig úgy próbálta kierőszakolni a kötelezettségek teljesítését, hogy fizetési késedelmek esetén drákói szigorral szabták ki a bírságokat. A jelek szerint azonban ezek egészen kivételesen fordultak csak elő. Húsz éven keresztül kamattörlesztés nélkül lehetett fizetni az éves részleteket. Az adósság elég tetemes részét gyakran már a visszafizetés kezdetekor elengedték. Nem volt ritka a – legalábbis részleges – fizetési késedelem, s néha a földesurak úgy próbáltak ösztönözni a kötelezettségek pontos teljesítésére, hogy szántóföldet, egy erdőrészt vagy egy víz melletti földdarabot ajándékoztak a parasztoknak, azzal a kikötéssel, hogy ha nem tesznek eleget kötelezettségeiknek, az

ajándékot vissza kell szolgáltatniuk a hitelező-adományozónak.⁶⁰ Nem valószínű, hogy az egy évre szóló teljes fizetség magasabb lett volna a korábbi robotváltságnál. Mindent összevéve világos, hogy az alkalmazott módszer nagyon vonzóvá tette a parasztok számára a megváltást. A baj nem ezekben a megállapodásokban rejlett, hanem abban, hogy eredetileg túl magasan szabták meg a robotváltságot.

Ezen a ponton megfogalmazhatunk egy közbevetett következtetést arra vonatkozóan, hogy hogyan hatott a reform az iparosításra: *a jobbágyság alól felszabadult parasztok elégtelen földjuttatásban részesültek, aminek fejében aránytalanul magas vételárat kellett fizetniük.*

Janszon mértékadó, körülbelül a reform után másfél évtizeddel végzett becslése szerint egy parasztcsaládnak a fekete-föld-övezetben lelkenként mintegy öt gyeszjatyinára volt szüksége ahhoz, hogy elláthassa magát a kenyérfogyasztáshoz szükséges gabonával, és fenntarthasson két lovat, egy tehenet, két juhot és egy disznót. Ekkora juttatás még nem tette lehetővé, hogy textilneműket, sőt és cukrot, mezőgazdasági felszerelést vásárolhassanak, kifizethessék az adókat és a megváltást, más kiadásokról nem is beszélve. A nem feketeföldű területeken, ahol a hozamok alacsonyabbak voltak, körülbelül nyolc gyeszjatyinás juttatásra lett volna szükség a pusztá létfenntartáshoz.⁶¹ E becslések fényében megállapítható, hogy a kötöttségeiktől megszabadult parasztok juttatásai általában jelentősen alatta maradtak a létfenntartási küszöbnek.⁶²

A talaj termelékenységének különbségeit figyelembe véve, a nem feketeföldű területeken még a nagyobb juttatások is általában elmaradtak a minimális nagyságtól. Egészében véve a parasztság majdnem háromnegyed része lelkenként kevesebb mint négy gyeszjatyina juttatásban részesült.⁶³

Nem kerülhető ki az a következtetés, hogy a felszabadítás nem teremtett gazdaságilag erős parasztságot. A parasztok esélyei, hogy a reform utáni évtizedekben erős gazdasági pozícióra tegyenek szert, először is azon múltak, hogy milyen lehetőség volt az egységnyi földterület hozamának emelésére. Másodszor, a juttatások elégtelen voltának ellensúlyozására a parasztgazdaság megpróbálkozhatott azzal, hogy földbirtokait vásárlások vagy bérleti szerződések révén növeli, munkaerejét pedig bérbe adja a mezőgazdaságon belül, illetve azon kívül. Harmadszor, a parasztok független, nem mezőgazdasági – például háziipari, kézműves és egyéb – foglalkozások után nézhetek. Számos tényezőtől függött, hogy milyen mértékben lehetett kihasználni ezeket a lehetőségeket: a mezőgazdasági árak összmozgásától, a kormány adóztatáson keresztül érvényesülő agrárpolitikájától és az agrárgazdaság támogatásában való érdekelttségétől, valamint a gazdasági haladással szemben álló egyes – a következőkben érintendő – intézményes gátak erősségétől. Úgy tetszik, egyelőre joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az apró paraszti birtokok a megváltás magas pénzügyi terheivel párosulva, nagyon is valószínűtlenné, ha nem éppen lehetetlenné tették a parasztság számára, hogy a jobbágyság alóli felszabadulásukat követően erős és növekvő szektorrá lépjenek elő az ipari fogyasztási cikkek belső piacán. Semmi nem mutat arra, hogy a reformot megelőző hivatalos megfontolások során bármekkora figyelmet szenteltek volna a reform ilyen irányú lehetséges hatásának.

A termelékenység növelésére tett intézkedések

Az orosz agrárreform egyik jellegzetessége az, hogy a fő hangsúlyt a mezőgazdasági termelés korszerűsítésével szemben más megfontolásokra helyezte. Mindazonáltal néhány

erre vonatkozó rendelkezést is tartalmaztak a helyi rendeletek. Ezek elsősorban biztosították a földesuraknak azt a jogot, hogy 1869. február 19-ig kérjék a közföldek leválasztását és a majorsági birtok egyesítését az elkerítetlen földek bevonásával. A parasztoktól ugyanakkor kifejezetten megvonták azt a jogot, hogy az elkerítetlen és a közös használatban levő földekkel kapcsolatosan bármilyen változtatásra igényt tartassanak; ezeket, beleértve a felparcellázásokat és a tagosításokat is, a földesurak és a parasztok közötti önkéntes megállapodásokról tették függővé.⁶⁴ A földesurak ezenkívül a megváltás előtt bármikor kérhették, hogy a parasztoknak juttatott földek bármelyik darabját visszavehessék csatornázási, öntözési, folyami kikötő vagy útépitési és hasonló célokra, vagy ha hasznos ásványkincset fedeznek fel. A parasztoknak cserébe az elvett egyenértékű földet kellett adni, közel azokhoz a parcellákhoz, amelyeket megtartottak maguknak.⁶⁵

Nem áll még rendelkezésünkre levéltári anyagokon alapuló végleges statisztikai összeállítás. Lehetetlen ezért teljes bizonyossággal szólni arról, hogy mi történt e rendelkezések hatására. P. A. Zajoncskovszkij azonban közölt néhány – bár nem teljes körű – adatot egyes kiválasztott kormányzóságokról. Úgy tetszik, ezek alátámasztják az alábbi következtetéseket: a végrehajtott leválasztások és egyesítések a meglevő birtokoknak csak egy viszonylag kis részét érintették. A fekete-föld-övezet kormányzóságaiban a földesurak sokkal nagyobb érdeklődést tanúsítottak a számukra törvényben biztosított lehetőségek iránt, mint az övezeten kívül. A rendelkezések egyoldalú volta miatt a leválasztások és egyesítések köre kétségtelenül szűkebb volt, mint amekkora lehetett volna, ha a parasztoknak is jogukban áll kérni azokat. Ezt részben nyilvánvaló, részben kevésbé nyilvánvaló okok magyarázzák.

A rengeteg diszkrimináció valójában visszajára fordult. Minthogy a fenti módon kezdeményezett műveleteket a földesurak érdekei diktálták, a parasztság komoly ellenállást tanúsított velük szemben. Néhány erőszakos rendzavarást követően a Belügyminisztérium titkos rendeletet bocsátott ki, amelyben utasította a kormányzóságok vezetőit (*gubernatorü*), hogy *akadályozzák meg* a leválasztásokat és az egyesítéseket. Nem kevésbé fontosnak látszik az, hogy a földek ilyen módon történő újrendezése iránti érdeklődés rövid ideig tartó fellángolása után a földesurak tehetetlenségbe sülyedtek, és az előírt időszak további részében már nem fordították hasznukra a törvény adta lehetőségeket. Végül sok esetben talán nem is lett volna ésszerű, hogy a földesúr birtokainak egyesítését kérje. Igen gyakran különleges előnyei származtak abból, hogy földjei szétszórva a parasztok földjei közé ékelődtek, helyzetét pedig még kedvezőbbé tehetette, ha gondosan kitervelte a felszabadításkor végrehajtott megnyirbálásokat. Ha sikerült megoldania, hogy a lehasított darabok körülfogják a parasztok parcelláit, megakadályozva azok megközelítését, a földesúr olyan lehetőséget kaparintott meg, amellyel nagy bosszúságot okozhatott a parasztoknak. Kiaknázásával megnövelhette munkavégzési hajlandóságukat, és leszoríthatta az elvégzett munka után járó bért. Szavahihető források számoltak be arról, hogy egyes területeken egy birtok piaci értékének alakulására messzemenő hatással volt az, hogy rendelkezett-e olyan adottságokkal, melyek révén nyomást lehetett gyakorolni a parasztokra.⁶⁶

Mindent egybevetve, a bekerítések gazdasági értékének felismerése nem volt szembetűnő mozzanat a reformerek gondolkodásában. Ami magukat a paraszti földeket illette, a reform rendelkezései természetesen nem ösztönöztek a nyílt

földek felszámolására. Ellenkezőleg. Az az intézményi keret ugyanis, melybe a parasztokat helyezték, közvetlenül az ellen hatott, hogy ezen a téren javulás következzen be.

Az intézményi keret

A paraszti földek bekerítésének – vagy inkább tagosításának – problémája szinte kibogozhatatlanul összefonódott az orosz faluközösség kérdésével. Nem volt faluközösségi rendszer a balti területeken. Részaránya az összes paraszti földbirtokból Ukrajna korábban lengyel területein, a Dnyeper jobb partján kevesebb mint 15 százalékot tett ki; s még Belorussziában és Ukrajnában, a Dnyeper keleti partján sem emelkedett 33–40 százalék fölé. Új-Oroszország sztyeppjein, valamint Ukrajna legkeletibb területein viszont a faluközösségek kezén volt az összes paraszti föld 80, illetve 90 százaléka; a nagyoroszok által benépesített körzetekben pedig, beleértve a keleti sztyeppeket is, az egyéni birtokok aránya ritkán haladta meg a 3,0–3,5 százalékot.⁶⁷

A törvényhozó szemével nézve az orosz faluközösségnek (*obscsinának*) két alapvonása volt: (1) a szántóföldek periodikus újrafelosztása a háztartások között és (2) a közösség tagjainak egyetemleges felelőssége az állammal szembeni adókötelezettségekért.⁶⁸ Az a kritérium, amelynek alapján a földet szétszították a háztartásoknak, változott körzetről körzetre, és változott az időben is. Egyaránt megtalálható volt a cenzusban szereplő lelkek (tetszőleges életkorú férfiak), a háztartásban levő dolgozó kezek, a „szájak” (a háztartás minden tagja) vagy a házaspárok száma szerinti földosztás. Az alkalmazott egységekre jutó földterületeket úgy tették egyenlővé, hogy minden egység ugyanannyi földdarabot kapott a nyílt földek minden részéből. A földek minőségi eltéréseit, amennyire csak lehetett, figyelembe vették e dara-

bok elosztásánál. Az ezután is elkerülhetetlenül fennmaradt egyenlőtlenségeket az úgynevezett forgásoknak – azaz a földek egyedi sorsolás útján történő időszakonkénti rotációjának – kellett kiegyenlíteniük az idő folyamán. Az orosz faluközösséget hangsúlyozottan egalitárius jellege különbözteti meg a nyugat-európai földhasználati rendszerektől. Az obscsina a nyíltföld-rendszerre épült, abban az értelemben, hogy az előbbi elképzelhetetlen lett volna az utóbbi nélkül.

A reform szerzői nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül az obscsina problémáját. Az előmunkálatok alatt erősen elítélték ezt az intézményt, mondván, hogy összeegyeztethetetlen a modern gazdálkodás kívánalmaival, s e nézetük alátámasztására a nyugati tapasztalatokra és szakirodalomra hivatkoztak.⁶⁹ Ez az álláspont az általános rendelet 36. cikkelyében fogalmazódott meg:

A faluközösség minden egyes tagja kérheti, hogy a megvásárolt és közösségi tulajdonba került földekből leválaszsanak egyéni tulajdonába egy akkora darabot, amilyen mértékben hozzájárult e földek megvásárlásához. Ha ez a leválasztás célszerűtlennek vagy kivihetetlennek bizonyulna, a közösségnek jogában áll a távozni kívánó parasztot egy bizonyos pénzüsszeggel kielégíteni, amit megállapodás vagy hivatalos értékelés alapján határoznak meg.

Ez a rendelkezés azonban, jóllehet első látásra lehetővé tette a faluközösség egyszerű és könnyű elhagyását, nem járt gyakorlati következményekkel. Először is, a megváltási rendelet gyakran idézett 165. cikkelye máris korlátozta annak lehetőségét, hogy a közösségi tulajdonból kijáró részt egyéni tulajdonba vehessék:

Ameddig a megváltási kölcsönt nem fizetik vissza, az egyes háztartásfők számára nem választható le föld a közösség által vásárolt földekből, csak akkor, ha a közösség ehhez hozzájárul. Ha viszont a leválasztást kérő háztartásfő a Kerületi Kincstárnak visszafizetné a földjére eső teljes megváltási adósságot, a közösség köteles számára egy megfelelő nagyságú földet leválasztani; ha a közösség megítélése szerint lehetséges, egy helyen (azaz egyesítve); ameddig a leválasztás meg nem történik, a paraszt a vásárolt földet továbbra is a közösségi földek részeként használja.

Meg kell jegyeznünk, hogy még ha a megváltási adósságot visszafizették is lejárat előtt, a fenti rendelkezés nem kötelezett a föld tagosítására, hanem a közösségre bízta, hogy megteszi-e vagy nem. Teljesen nyilvánvaló a különbség ebből a szempontból a földesurakra és a leendő paraszt tulajdonosokra ruházott jogok között. Azt természetesen senki sem várhatta, hogy sokan fizetik vissza lejárat előtt a kölcsönt. A megszorítás valójában a törvényhozóknak azt a kívánságát tükrözi, hogy a megváltási eljárás beindulása után még 49 évig fennmaradjon az összes létező közösség. Így kihasználatlan maradt az a lehetőség, hogy a reformot legalább néhány olyan intézkedéssel kapcsolják össze, amelyek az ország nagy részében ösztönöztek volna a földhasználati rendszer modernizálására. Semmi értelme bizonygatni – amint az irodalomban gyakran előfordul –, hogy adott kedvező feltételek mellett az obszcina mint egység átvehet termelékenyebb rotációs rendszereket, és megjavíthatja a művelési technikát. A valóságban Oroszországban a parcellás rendszer általános fogyatékoságait tovább mélyítette a földhasználat átmeneti jellege, és az erős ellenősztönzés annak a

földdarabnak a feljavításával szemben, ami előbb vagy utóbb más háztartásokhoz került. Azzal, hogy korlátot emelt az egyén és a közösség közötti kötelékek feloldása elé, a reform állandósította, ha nem éppen felerősítette a paraszti mezőgazdaság tradicionalizmusát és nem kielégítő hatékonyságát.

A reform által teremtett intézményi keret néhány fontos eleme egyenesen megszilárdította a közösségi jelleget a mezőgazdaságban. A reform során kialakított alapvető közigazgatási egység a *mir* lett. A *mir* általában az obscsina politikai megfelelője volt. Nem feltétlenül esett azonban egybe a faluval, inkább az egy földesúrhoz tartozó volt jobbágyparasztokat fogta össze, ami azt jelentette, hogy néha egy faluban több egymástól független faluközösség is létezett. A földjuttatásokat és a parasztok kötelezettségeit tartalmazó örökváltsági szerződéseket – melyekben számítási egységként a „lelkek” szerepeltek – a mirt alkotó paraszti közösségre dolgozták ki. Ez nemcsak a faluközösségi szervezetek esetében volt így, hanem olyan területeken is, ahol ilyen szervezet nem létezett. Csak az utóbbiaknál tüntették fel az egyes háztartásokhoz tartozó birtokokat az örökváltsági szerződésben. A föld megváltását a *mir* megint csak közösen vitte végig; igaz, ahol nem volt obscsina, ott lehetőséget adtak a háztartásonkénti megváltásra, az adózással kapcsolatos egyetemleges kezességet (*krugovaja poruka*), az obscsina alapvető vonását azonban azokra a faluközösségekre is kiterjesztették, amelyekben a föld az egyes háztartások és nem a földközösség tulajdonában volt. Ahol a megváltott földet a faluközösség birtokolta, és *ad hoc* csoportosulások formálódtak a föld megváltására, a megváltási adósság részleteinek kifizetését ismét csak egyetemes felelősséggel biztosították.⁷⁰

Végül, de nem utolsósorban az a különleges védelem, melyet az obscsina élvezett, kifejeződött a *mir* előírt szavazási

rendszerében is. A szabály szerint a döntéseket többségi szavazattal kellett meghozni. A föld újbóli felosztására, az obscina elhagyására és egyéni, örökletes földhasználattal való felváltására vonatkozó döntéseket azonban csak kétharmados szavazati többség mellett lehetett elfogadni. A parasztság mély tradicionalizmusa ily módon erős törvényes alátámasztást kapott. Egy kisebbség megakadályozhatta az obscina felosztását, és egyszerűen lehetetlen volt engedelmessé tenni a racionális gazdasági kalkulációnak. Hogy ugyanezek a megszorítások a föld újrafelosztására is vonatkoztak, ez azokat a kételyeket tükrözi, amelyek a bürokrácia néhány tagjában az obscina gazdasági előnyeivel szemben merültek fel. A rákövetkező évek során újabb kísérleteket tettek az obscina megóvására, miközben csökkentették az újrafelosztások gyakoriságát. Valami ilyesfélét javasolt az ország liberális közvéleménye is.⁷¹

A végeredmény belső ellentmondásai⁷² rámutatnak arra, hogy a reform megoldása tudatosan nem a paraszti mezőgazdaság fejlődésén, hanem más megfontolásokon alapult. E megfontolások némelyike elég világosan kitűnik a reform előkészítő szakaszából származó, rendelkezésünkre álló anyagokból. Részben ott volt az az óhaj, hogy konzerváljanak egy intézményt, amelyről – bár valószínűleg tévesen – úgy vélték, hogy történelmi gyökerei a nagyon távoli múltból erednek.⁷³ Részben az az érzés befolyásolta a reform alkotóit, hogy obscina nélkül nincs erős mir: azt tartották, hogy a gazdasági földközösség szükséges alapja a jól működő adminisztratív faluközösségnek. Az erős mir pedig elsődleges fontossággal bírt a kormány szempontjából. A felszabadítás előtt a földesúr gyakorolta a rendőri hatalmat a falvakban. Az általános rendelet fenntartotta ezt a hatalmat, amelynek azonban a megváltással gyorsan el kellett enyésznie. Azt ál-

lították tehát, hogy „a jelen pillanatban az obscsina szervezete nélkülözhetetlen Oroszország számára; a népnek szüksége van egy keménykezű hatalomra, amely helyettesíti a földesúr hatalmát”⁷⁴. Emellett a földesúr volt a kormány adóbeszedője, akire fizetési késedelem esetén bírságokat vehettek ki. Az adójövedelmek folyamatos beáramlásának további biztosítása olyan feladat volt, amelyre a bürokrácia egyáltalán nem készült fel. És a probléma nem egyszerűen az adók befizetése volt. Ha csak ez lett volna, úgy beérhették volna a mir kollektív felelősségével. Inkább azt kellett biztosítani, hogy a termelési erőforrásokat úgy osszák el az egyes paraszti háztartások között, hogy mindegyik képes legyen megfizetni az adót. Miután a fejadó (*podusnaja podaty* – a lélekadó) volt a parasztok adózásának alappillére, a közösségi földelosztás egalitarizmusa adta a kormány kezébe azt a rendszert, amely – legalábbis elméletben – igazolta a fejadó meglétét, egyben pedig jócskán leegyszerűsítette begyűjtésének mechanizmusát.

Önmagában az a tény, hogy szétválasztották a paraszti és a nemesi gazdaságot, elkerülhetetlenül hangsúlyozottabbá tette az obscsina működésének egyik elemét, az újrafelosztást. A felszabadítás előtt az általános újrafelosztás kevésbé volt lényeges, amíg a földesúrnak voltak tartalékföldjei, s ezekből hajlandó volt kielégíteni azoknak a földigényét, akik a faluban élő házaspárok számának *tiszta* többletét alkották. Ha a parasztok a robotváltság helyett inkább munkaszolgáltatással fizettek, a földesúr ilyenkor is hozzácsatolhatta szántóihoz a megfelelő mennyiségű földet. Ezzel szemben az egy falura jutó összes juttatás nagysága egyszer s mindenkorra állandósult a felszabadítás befejeztével. A közös földvásárlástól eltekintve, ezután az újrafelosztás volt az egyetlen eszköz arra, hogy figyelembe vegyék a népesség nö-

vekedését úgy, hogy közben fenntartsák a föld egyenlő elosztását.⁷⁵

Hasonlóképpen célszerűségi megfontolások sugallták azt, hogy az egyes parasztok helyett inkább a mir legyen az egyik fél a földesurak és a parasztok gazdasági szétválasztásának folyamatában és a megváltási eljárásban is, ami – a fejadóhoz hasonlóan – lelkenként egyenlő fizetésen alapult. Itt is úgy érezték, hogy ha a megváltás előtt, amikor a parasztnak még robotváltságot kell fizetniük a földesúrnak vagy munkaszolgáltatást teljesíteniük számára, a földesúr az egyes háztartások szervezetlen tömegének ellenállásával kerül szembe, nem lesz képes arra, hogy legyőzze azt, és kikényszerítse az örökváltsági szerződés kikötéseinek teljesítését.⁷⁶ Meglehetősen általános jelenség, hogy ha egy csoport szervezetlen, ez egyidejűleg forrása erejének és gyengeségének is. Az 1920-as évek végén éppen a szervezetlen parasztság amorf ereje volt az, ami veszélyeztette a szovjet kormányt, és késztette arra, hogy vállalja a kollektivizálás súlyos kockázatait.

A kormányban a változással szembeni alapvető konzervatív idegenkedésen és a racionális költségvetési, gazdasági megfontolásokon túl az a meggyőződés élt, hogy az obscsina az az alap, amin a birodalom politikai stabilitása nyugodott. Úgy tetszett, hogy az obscsina, amely minden parasztnak biztosított egy darab földet, erős sorompót állít a békétlenség és a felfordulás elé. Haxthausen, az orosz obscsina nagy csodálója – és bizonyos értelemben irodalmi „felfedezője” – erőteljesen és ékesszólóan hangsúlyozta a földközösség konzervativizmusát.⁷⁷ Ezt a nézetet az orosz agrárpolitika automatikusan vezérelveként fogadta el az eljövendő évtizedekre. Csak ennek fényében érthetők meg azok a későbbi jogi és közigazgatási törvények, amelyek a földközösségnek a szét hullástól való megóvását célozták. Az új évszázad első évei-

nek az 1905-ös forradalomban tetőződött paraszti felfordulások okozta megrázkódtatás kellett ahhoz, hogy a kormány feladja az obscsinával kapcsolatos meggyökeresedett álláspontját. Azonban el kell ismernünk: pusztán az a tény, hogy a kormány obscsina-politikája közel fél évszázaddal később helytelennek bizonyult, nem jelenti azt, hogy szükségképpen hibás volt a felszabadítás utáni első évtizedekben is. Az államférfiak elképzelései mindenütt ritkán lépnek túl egy néhány éves időhorizonton.

Igaz, a reform közvetlen hatásaként rengeteg ellenállást, engedetlenséget és nyugtalanságot váltott ki. Ma már, miután közzétették azokat a beszámolókat, amelyeket a belügyminiszter 1861–1862-ben a cár számára készített, nagyon részletes képet alkothatunk erről. A reform, amely minden földet a földesúr tulajdonává nyilvánított, minden bizonnyal meglehetősen általános elégedetlenséget szült. Az örökváltási szerződések elkészítésekor helyi feszültségek alakultak ki, néhol erőszakra is sor került. Mint már említettük, a földek leválasztására és egyesítésére irányuló törekvések további sérelmek forrásai voltak. A rendzavarások fő oka azonban az általános rendelet egyik átmeneti érvényű kikötésében rejlett, amelynek értelmében a felszabadítás előtti helyzetnek két éven keresztül változatlanul kellett maradnia. A törvény kihirdetése utáni zavargások legnagyobb részét az okozta, hogy a parasztok nem voltak többé hajlandók munkaszolgáltatást teljesíteni a nemességnek. Miután befejeződött az örökváltási szerződések elkészítése, a rendzavarások megszűntek, és olyan mértékben állt helyre a béke és a rend, amire a felszabadítás előtt nem volt példa.⁷⁸

Mindazonáltal a reform szerzői, ha nem is kellett volna feltétlenül megmásítaniuk véleményüket, vitáik során legalább felvethették volna azt az általános kérdést, hogy hosszú

távon mennyire tartható fenn az obscsina, s hogyan egyeztet-
hető össze az ország gazdasági fejlődése által támasztott igényekkel. Az 1850-es évtizedben, a reform előkészítésekor, a
születési arányszám új csúcsot ért el (1000 főre 52,4; 1801-től
1810-ig 43,7 volt). Igaz, ebben az évtizedben a halálozási
arányszám is példátlanul magasra szökött fel (1000 főre
39,4), ami jól tükrözi az ország elmaradottságát. A két ráta
mellett azonban a népesség így is 1,3 százalékkal növekedett
évente.⁷⁹ A reform szerzői, mint korábban bemutattuk, érzé-
kelhetően megkurtították az obscsina földbirtokait. Ha az
egyéb tényezők nem változnak, a népességnövekedés ilyen
üteme mellett az egy főre jutó földterület a reform után két
évtizeddel további mintegy 25 százalékkal csökken. Mint lát-
tuk, a jobbágyság idején azokban a körzetekben, ahol
bőségesen volt föld, a földesúr megnövelte a parasztnak
adott juttatást, ha a mirt hozzá kellett igazítani a népesség
növekedéséhez. A jobbágysággal együtt ez a lehetőség is
megszűnt. Semmi nyoma nincs annak, hogy a kormány ko-
molyabban mérlegelte volna azt a problémát, hogy a népes-
ség növekedése és ezzel az egy főre jutó földterület csökke-
nése miként hat az obscsinára mint az ország politikai stabi-
lításának alapjára.

A reform szerzői közül néhányan felismerték, hogy az obs-
csinának megerősített formában történő fennmaradása a
parasztgazdaság termelésének növekedése ellen hat. Az ural-
kodó álláspont azonban nagyon közel állt Haxthausenéhoz,
aki azt bizonygatta, hogy „abban a percben” nem volt szük-
ség a paraszti mezőgazdaság fejlődésére, mivel a szántóföldek
kiterjedése teljesen elegendő volt a népesség élelmezéséhez,
amint azt a gabonaexport ténye is tanúsította. A mezőgaz-
dasági fejlődés – állította – nem jelentett gyógyírt a termés-
kiesésekre és az ebből fakadó éhínségekre. Bárhogyan is, a

parasztok földjei nem lehetnek a haladás színterei, mert a technikai fejlesztést a nagybirtokoknak kell elkezdeniük és hosszan hordozniuk, mielőtt a parasztokat érdekeltté lehet tenni ezek követésében. Addig azonban akár egy fél évszázad is eltelhet. A szükséges és megvalósítható apró mezőgazdasági előrehaladás tehát nem a parasztgazdaságokban, hanem a nemesi birtokokon várható. A felszabadítás majd arra kényszeríti a nemeseket, hogy ellássák birtokaik vállalkozó vezetését, és növeljék termelékenységüket.⁸⁰

Itt is valószínűnek látszik az a feltevés, hogy Haxthausen meglehetősen meggondolatlan általánosításai jól összegzik azt, hogy a kormánynak mik voltak az elképzelései a reform ezen oldalával kapcsolatban. Ha a mezőgazdasági fejlődést a nemesi gazdaságra kívánták korlátozni, akkor úgy kellett volna intézniük, hogy a parasztgazdaság annak kiegészítőjeként működjön, ellátva azt a szükséges olcsó munkaerővel. A juttatások elégtelen voltának és a parasztságra rótt nehéz terheknek elkerülhetetlenül ehhez kellett vezetnie, hacsak a parasztok előtt nem marad nyitva az az út, hogy otthagyják a földet, és nem mezőgazdasági foglalkozások után nézzenek. A jelek szerint annak, hogy a mirt és az obscsinát a reform integráns részeivé tették, egy további indítéka volt az a szándék, hogy megakadályozzák a földekről való kirajzást. Ez az a pont, ahol a legközvetlenebb és a legkevésbé késleltetett a kapcsolat a reform és az azt követő gazdasági fejlődés között.

A felszabadítási törvény általános rendelete egy sor intézkedéssel szabályozta a parasztoknak a mir elhagyására vonatkozó jogát; közülük a legfontosabbakat fel kell sorolnunk ezen a helyen. Először és mindenekelőtt, a parasztnak örökre le kellett mondania a közösségi földjuttatásokkal és a közföldek használatával kapcsolatos jogairól. Minden adót ki kellett fizetnie a központi és a helyi hatóságoknak, beleértve

az adott naptári év végéig esedékes hátralékait – s mindezt nemcsak a maga, hanem egész háztartása részéről. Nem távozhatott szüleinek kifejezett beleegyezése nélkül.⁸¹ S mintha mindez nem lett volna épp elég szigorú, a megváltási törvény 173. cikkelyének rendelkezései további megszorításokat tartalmaztak:

Ha a faluközösség közösen vásárolta meg a földet a földesúrtól, a közösség egyes tagjai akkor bocsáthatók el, ha kifizetik a birtokukra eső állami megváltási kölcsön alapösszegének felét, feltéve, hogy a közösség garanciát vállal az adósság másik felének kifizetésére.

A parasztnak azonban jogában állt eladni vagy lebontani és magával vinni a gazdasági épületeket.

Ha egy szabad angol kisbirtokos túl magasnak találta földje bekerítésének költségét, eladhatta birtokát, és így valamekkora pénzalaphoz juthatott, amivel máshol üzleti vállalkozásba foghatott, vagy legalábbis fedezhette áttelepülésének költségeit. Az orosz parasztnak nemcsak hogy el kellett hagynia földjét, de még komoly összegeket is ki kellett fizetnie annak a földnek a megváltása címén, amelyről lemondott. Nem is kell mondanunk, mennyire nehéz volt a szülői beleegyezést megszereznie a gyermeknek, akinek távozása azt jelentette, hogy csökken a háztartás rendelkezésére álló földterület nagysága.

Ugyanígy nagyon megnehezítette a közösség elhagyását az a követelmény, hogy elbocsáttatás előtt ki kellett fizetni az adóhátralékokat. Ez a merev kikötés nyilvánvalóan nem volt bölcs lépés a kormány költségvetési politikája szempontjából, mert a hátralékok tükrözhatték – mint ahogy tükrözték is – a földjuttatás csekély voltát és a háztartás általános gazdasági gyengeségét; ilyenkor az lett volna az utolsó esély ar-

ra, hogy az állam biztosítani tudja jövedelmét, ha a hátralékokat a közösség eltávozó tagjának személyes kötelezettségévé teszik. Érdemes ezzel kapcsolatban megjegyeznünk, hogy az adóhátralékok kezelésének egyik előírt módja értelmében a mirnek jogában állt a hátralékot felhalmozó háztartás fejét vagy egyik tagját külső munkára küldeni vagy a kerületbe, vagy a döntőbíró hozzájárulásával akár egy másik, „nem túl távoli” tartományba is.⁸² Ez a törvényes rendelkezés – amely bevezette a munkakényszer elemét a mir működésébe – legalább igazolta a reform néhány szerzőjének az előkészületek során kifejtett azon nézetét, hogy az obscsina fennmaradásával a földesúrhoz fűződő kötelékeket a mirhez fűződő kötelékek helyettesítik.⁸³

A falu ideiglenes elhagyására és önkéntes külső munkavállalásra megvolt a lehetőség, de 1849-ig a mir választott fejének ehhez ki kellett jelenteni: nem látja akadályát annak, hogy a távozni kívánó tag részére kiállítsák az útlevelet. Ugyanez volt a helyzet az útlevelek érvényességének meghosszabbításánál is. Az ellenvetés joga egyben magában foglalta azt a lehetőséget is, hogy a helyi hatalmak tetszésük szerint dönthessék el, hogy az útlevelet csak egy hathónapos időszakra vagy három évet túl nem lépő hosszabb periódusokra állítsák-e ki.⁸⁴ Mivel a konkrétan felhozható ellenvetéseket nem részletezte a törvény, és érvényes útlevél nélkül senki sem utazhatott vagy időzhetett saját kerületén kívül, a mir tagjainak még ideiglenes távolléte is a mir jóváhagyásától függött. Mi több, ha nem fizették ki a megváltási részleteket, a döntőbírónak jogában állt megakadályoznia, hogy a mir kibocsássa az útlevelet vagy meghosszabbítsa a régiék érvényességét.⁸⁵

Csak három évtizeddel a reform után került sor arra, hogy bizonyos fokig liberalizálják ezeket a rendelkezéseket, egy

olyan időszakban, amikor az orosz kormány tudatosan a gyors iparosítást állította politikája előterébe. Az 1894-es útlevétörvényben a közönséges útlevelek érvényességét egy évről öt évre terjesztették ki. Útlevelet hátralékok ellenére is ki lehetett bocsátani, feltéve, hogy a faluközösség hozzájárult ehhez. A háztartásfő beleegyezése viszont szükséges volt az útlevél kiadásához és érvényességének meghosszabbításához egyaránt. Kérésére vissza lehetett vonni azt, ha a mir is támogatta ebben. Az útlevelet abban az esetben is érvénytelenítették, ha tulajdonosát beválasztották a mir egyik tisztségébe vagy a paraszti közigazgatás egy magasabb testületébe. A mir döntéseihez azonban a kormány valamelyik képviselőjének jóváhagyására volt szükség, s csak különleges jogi eljárással lehetett visszavonni őket. Ha az útlevelet érvénytelenítették, tulajdonosát a rendőrségnek hét napon belül vissza kellett toloncolnia falujába. A parasztok útlevele adófizetői státusukról is tartalmazott adatokat; ha hátralékra bukkantak, ez ugyanúgy az útlevél elkobzásával és erőszakos visszatoloncolással járt.⁸⁶ A liberalizálás mértéke tehát enyhén szólva szerény volt, és még az 1890-es évek törvényhozása is a mir hozzájárulásához kötötte tagjainak a falun kívüli munkavállalását. A törvények megerősítették a *pater familias* szerepét az esetleges távolléthez szükséges engedély megadásában vagy megtagadásában, és általánosságban fenntartották a városi munkás és a mir közötti kötelékeket, teret engedve mind a mir közigazgatása, mind a családfő által gyakorolt pénzügyi nyomás különféle válfajainak. Ha a helyi hatalomnak nem volt is valóságos gazdasági indoka egy ember visszatartására, csábította az a lehetőség, hogy a távollevő városi tartózkodását attól tegye függővé, hogy ki tudja-e belőle préselni keresetének egy részét. A mir tagjának mint városi munkásnak a helyzete ingatag maradt.

Ha az iparosításhoz szükség van olyan munkaerőre, amely elfogadja a gyári fegyelmet, és belenyugszik abba, hogy egy életen keresztül nem mezőgazdasági tevékenységet kell űznie, a reform most tárgyalt vonásai mindenképpen lassították ennek kialakulási folyamatát Oroszországban.

Mondhatjuk, hogy ennek a folyamatnak Oroszországban mindenképpen különleges nehézségekkel kellett járnia. A földesurak földjein kialakult azt a szokás, hogy amikor mások számára dolgozik az ember, hanyag munkát végez, s ezt a szokást nem volt könnyű kiirtani, feltétlenül túlélte a reformot. Rövid és bizonytalan nyaraival az orosz időjárás is arra kényszerítette a parasztot, hogy hosszú tétlenségi periódusok között hirtelen erőbedobásokkal dolgozzon, olyan ritmusban, ami nem felel meg a gyári munka óraműszerű rendszerességét és állandó, egyenletes erőfeszítést követelő jellegének. Az oroszországi gyárakban még ma is tombol a *sturmovcsina*, ez az őrült rohanás minden tervidőszak végén, a korábbi hónapok lazasága és közömbössége után. A jelenséget általában a szovjet tervgazdálkodási rendszer, a túlzott kibocsátási tervek számlájára írják. A jelenségnek azonban a mezőgazdasági munka természetében is vannak gyökerei egy olyan országban, ahol időről időre nagyon rövid ideig tartó, de emberfeletti erőfeszítéssel lehetett csak megmenteni a termést és megmenekülni az éhezéstől. Nem meglepő, hogy ilyen körülmények között a rendszeres igyekezetet mint „német”, mint „nem orosz” szokást lenézték ott, ahol a lehetőleg kockázatot és virtuskodást is magában foglaló gyors rekordteljesítmény csodálat tárgya volt. A szovjet állam, miközben támadta a *sturmovcsinát*, megpróbálta ezen keresztül hasznosítani a hagyományos munkaattitűdöt, és így korlátozott helyet biztosítani számára a modern ipari környezetben.

Ilyen körülmények között igen sürgető volt a városi munkást és a földet összekötő köldökzsinór szétvágása. A reform azonban messze volt ettől, inkább megerősítette e köldökzsinórt, sőt azon keresztül inkább a városi munkással tápláltatta a földet, mint fordítva.

A felszabadítási törvény tehát sem az ország élelmiszerbázisának szélesítését, sem a nem mezőgazdasági ágazatok munkaerő-ellátásának növelését nem segítette elő. A földjuttatások elégtelen volta és a parasztokra rótt súlyos pénzügyi kötelezettségek miatt elmaradt a munkaerő-áramlás hirtelen sebességnövekedése; ennek oka elsősorban a faluközösség szerepének fenntartása és megerősítése volt. A közösség, szükségszerűen a hagyományos művelési módszerekre orientálódva, eredményesen akadályozta meg a munka termelékenységének növekedését. Emellett a földnek a háztartások munkaslétszáma – a leggyakrabban előforduló újrafelosztási kritérium – alapján történő elosztása már önmagában is azt jelentette, hogy a háztartásnak a viszonylag szűkös tényező (a föld) biztosításához fel kellett halmoznia a viszonylag bőségben rendelkezésre álló tényezőt (a munkát). Ez meggátolta a tényezők ésszerű felhasználását, és hozzájárult a túlnépesedéshez. Ennek a parasztgazdaság – mint az iparcikkek iránti egyik keresleti forrás – gyengesége és az ipar munkaerő-ellátásának nehézségei lettek a természetes következményei, amelyek viszont feltétlenül hatással voltak az ország iparosításának jellegére.

A parasztgazdaság magas munka/föld hányadosa úgy mond a nemességnek kedvezett. Felvetődhet a kérdés, hogy a nagybirtokok számára biztosított olcsó munkaerő nem volt-e veszélyes ajándék. Várható volt, hogy a parasztok mesterséges bezárása a falu határai közé megszabadítja a földesurakat a technikai újítások bevezetésének és a tőke/mun-

ka hányados növelésének kellemetlen gondjától. A reform kétségtelenül nagyon messzire ment abban a féltő gondoskodásában, amellyel a földesurakat óvta. És mégis bizonyos – nem könnyen megragadható – mértékben a nemességnek kedvező megkülönböztetés csak olyan alapvető kényszerűségek kifejeződése volt, amelyekkel mint feltételekkel a reformereknek számolniuk kellett. Amint már korábban tisztáztuk, a két gazdaság szétválasztása mindenképpen csak lassú és fájdalmas folyamat lehetett. A felszínen az örök-váltásági szerződések a megváltási eljárással együtt hirtelen súlyos csapást mértek a régi rendszerre. A valóságban azonban a reform minden alapvonása – a juttatások elégtelen volta, a sok kötelezettség, a parasztok mobilitásának korlátozása – arra szolgáltak, hogy kipárnázzák vele a gazdaságot, és így tompítsák a reform előidézte megrázkódtatást. Más kérdés, hogy a párnát túl nagyra szabták és túlságosan kitömték, s hogy akkor sem távolították el, amikor már világossá vált, hogy fojtogatja és nyomasztja a beteget.

Az állami parasztok asszimilációja

A földesúri jobbágyság felszabadításának kérdése jó alkalom arra, hogy rövid pillantást vessünk az állami parasztokra (és néhány szót szóljunk a parasztoknak a cári családhoz tartozó kisebb csoportjáról is). A nemesi jobbágyságot érintő 1861-es törvényhozás mind *pro passato*, mind *pro futuro* kapcsolódik ahhoz, hogy milyen politikát követett a kormány az állami parasztokkal szemben. Ami 1861-ben történt, arra irányult, hogy a volt jobbágyság helyzetét az állami parasztokéhoz idomítsák. Ezzel szemben a felszabadítást követő évtizedekben az állami parasztok voltak azok, akiknek helyzete közeledett a felszabadított parasztsághoz, különösen ami a megváltási intézkedéseket illeti. A kormány politikája

arra irányult, hogy fokozatosan elmosódjanak az orosz parasztság egyes kategóriái között fennálló történelmi különbségek.

Nagy Péter 1719 és 1724 között kibocsátott dekrétumai az állami parasztok csoportját formálisan külön rendként (*szoszlovüje*) alakították ki. Ennek az lett az eredménye, hogy ez az óriási csoport – amely számos, történelmi eredete alapján elkülönülő alcsoportot tartalmazott – fogta egybe mindazokat a parasztokat, akiket sem a nemesektől nem tettek függővé, sem a cárral tulajdonában levő udvari parasztokhoz nem soroltak. Az állami parasztok száma a XVIII. század hátralevő részében csökkent, ha az arisztokrácia és a nemesség olyan földeket kapott ajándékba, amelyeken parasztok települtek, máskor viszont a „rend” gyarapodott az egyházi földek szekularizálásával és a területszerzésekkel. I. Sándor trónra jutásával véget ért a parasztok elajándékozásának gyakorlata. A csoport számbeli ereje így főleg a születési és halálozási rátáktól függött és kisebb részben a másik két „adórend”, a kereskedők és a *mescsányinok* – a legalacsonyabb rangú nem mezőgazdasági csoport – közé való átáramlástól.

Erre megvolt a lehetőség. Az állami parasztok polgári jogállása ugyanis jóval szabadabb volt, mint a földesúri jobbágyoké. Mint másutt is (például Poroszországban), az állami uradalmakat jóval azelőtt modernizálták, hogy a kormány átfogóan megreformálta volna a kötelezett parasztok és a magánbirtokok közötti kapcsolatokat. Valójában az orosz fejlődésnek – a jobbágyság késői bevezetéséből fakadó – egyik sajátossága volt az, hogy még akkor is növelték és erősítették a földesúrnak a jobbágyság feletti hatalmát, amikor az állam már hozzálátott saját parasztjai polgári jogállásának és gazdasági helyzetének megjavításához. A XIX. század harmadik-negyedik évtizedére az orosz állami paraszt – legalább-

is elvben – meglehetősen kiterjedt jogokat szerzett kereskedelmi és ipari tevékenységek gyakorlására, a falu időleges vagy hosszú időre történő elhagyására, és ha úgy kívánta, ki is léphetett az állami parasztok rendjéből, bár ebben az esetben számos követelménynek kellett eleget tennie, az obscsina és a bürokrácia ellenállása pedig komoly akadályokat gördített a dolog útjába. Egy sor reformmal – amiket 1837 és 1841 között hajtottak végre – valamelyest tökéletesítették és az a célra létrehozott Állami Javak Minisztériumára bízta az állami parasztság igazgatását. A reformok szerzője, P. D. Kiszelev még sokáig irányította az új minisztériumot. Később, az 1850-es években kísérletet tett arra, hogy újraszabályozza a „robotváltságadót”, amit az állami parasztoknak a fejadó mellett fizetniük kellett. Az adó addigi alapjáról, „egy lélekről” „egységnyi földterületre” kívánt áttérni, s a különböző földrajzi területek eltérő földminőségének figyelembevételével a robotváltságadót a jövedelemadóhoz akarta közelíteni. Végül megpróbálkoztak a parasztság birtokában levő földek területének növelésével is, ez azonban – ha egyáltalán hozott valami változást – csak nagyon szerény eredményekkel járt. Országos átlagban az „egy lélekre” eső juttatás a népesség növekedésével csökkenő irányzatot mutatott. Ennek ellenére kevés kétségünk lehet afelől, hogy a felszabadítást közvetlenül megelőző években az állami parasztokra sokkal kisebb terhek nehezedtek, mint a nemesi parasztokra, miközben juttatott földjeik legalább ugyanakkorák, de valószínűleg inkább nagyobbak voltak.⁸⁷ A jobbágyság felszabadításának menetéről mondtak után világos, hogy a reform eredményeként az állami parasztok helyzete a rendelkezésükre álló földek és talán a pénzben teljesítendő kötelezettségek vonatkozásában is még kedvezőbbé vált a korábbi jobbágysághoz képest. A jobbágyság helyzete ugyan-

is, legalábbis ami a földjuttatásokat illeti, romlott, míg az állami parasztok nem vesztek semmit földjeikből.⁸⁸

A cár tulajdonában levő paraszttal kapcsolatban elég annyit megjegyeznünk, hogy helyzetük a legtöbb tekintetben rosszabb volt, mint az állami, de jobb, mint a nemesi paraszttoké. Biztosan igaz ez polgári jogállásukkal és a rájuk kiszabott terhekkel kapcsolatban. Ami az előbbit illeti, a cári parasztok 1858 előtt gyakran nem köthettek házasságot a hatóságok beleegyezése nélkül; falvaik elhagyásával szemben – akár ha csak idénymunkát akartak vállalni – erős korlátokat emeltek, s az állami paraszttal ellentétben, nem vásárolhattak ingatlant, csak az igazgatásukkal megbízott iroda (*ugyelnoje vedomsztvo*) nevében, és még ingó tárgyaikról sem rendelkezhetek anélkül, hogy ne kellett volna ezekben is utasításoknak és rendeleteknek engedelmeskedniük. 1858-ban jogállásukat formálisan az állami paraszttokéval tették egyenlővé, igazgatásukat azonban továbbra is elkülönítetten végezték, és a módszerek lassan változtak.

Eldöntetlen kérdés, hogy az 1861-es felszabadítási törvény szerzőit mennyiben befolyásolta a Kiszlev-reform. Druzsinyin korábban idézett könyvében lelkes igennel felel a kérdésre. Bárhogyan volt is, az kétségtelen, hogy a felszabadított parasztok polgári jogállása lényegében ugyanolyanná vált, mint az állami paraszttoké, s az 1861-es törvényhozásnak a faluközösségre és az egyetemes felelősségre helyezett hangsúlya is anticipálódott az állami paraszttok kezelésének régi gyakorlatában és az őket érintő újabb törvénykezésben. Ugyanígy igaz azonban az is, hogy miközben néhány tekintetben a volt jobbágyság felzárkózott az állami paraszttokhoz, más téren megelőzték őket; különösen így volt ez a földdel kapcsolatos jogi helyzetüket illetően. Azt természetesen elmondhatjuk, hogy az obszcina fennmaradása a faluközös-

ségen belül minden *egyéni* tulajdonosi jogot látszattá redukált. Mégis, a felszabadított parasztok mint kollektív egységek „állandó használatba” kapták meg a földet, ezután pedig a megváltási rendeletek alapján rájuk háramlottak a tulajdonosi jogok. Ezzel szemben az állami és a cári parasztok jogi helyzete összességében elmosódott volt. Ezek a különbségek elkerülhetetlenül rosszindulatú összehasonlításokat és elégedetlenséget szültek a kevésbé privilegizált csoportok körében. A felszabadítás előtt az orosz nemességet nagyon nyugtalanította, ha a nemesi jobbágyokon kívül más parasztok helyzetét javították; nagyon erősen próbálták ellenezni Kiszlev állami parasztoikat érintő reformjait. Ugyanezért a kormány számára nehéznek bizonyult, hogy elkerülje az állami és a cári parasztoik jogi helyzetének megváltoztatását, miután egyszer megindult a felszabadítási törvények rendelkezéseinek végrehajtása.

Nem meglepő, hogy különleges sietséggel igyekeztek szabályozni a cári parasztoik körülményeit. A cár személyes tulajdonában levő parasztoikkal nem lehetett kevésbé jól bánni, mint a nemesi parasztoikkal, különben sötét árny vetült a hagyományos népi elképzelésekre. A cári parasztoikkal foglalkozó rendeletet tehát 1863 júliusában tették közzé, körülbelül abban az időben, amikor éppen jóváhagyták a volt jobbágyok örökváltsági szerződéseinek zömét.⁸⁹ A rendelet nyíltan utalt az „1861. február 19-i törvényhozásban elfogadott alapelvekre”, és továbbmenve mindazon jogokat biztosította a cári parasztoiknak, amelyeket korábban a nemesi jobbágyok megkaptak. Ezenfelül juttatott földjeiknek két év múlva saját tulajdonukba kellett kerülniük. Ez alatt a két év alatt – mint a nemesi jobbágyok esetében – örökváltsági szerződéseket kellett kiadni, amelyekben a cári parasztoik számára lényegében a „maximális” méretű juttatást (lásd

fent) kellett biztosítani. Ezekért a parasztnak 49 éven keresztül alapjában változatlan robotváltságot kellett fizetniük „megváltásként”, amellyel kapcsolatban a nemesi jobbágyságra vonatkozó megváltási törvény rendelkezései voltak az irányadók.⁹⁰ A döntőbírók ugyanazt a szerepet játszották a szerződések megfogalmazásában, mint a nemesi jobbágyság esetében. Egy szempontból a cári parasztságot előnyösebb helyzetbe kerültek, számukra ugyanis automatikusan következett a föld megváltása, míg a korábbi jobbágyság földjeire ez csak két évtizeddel később vált általánosan kötelezővé. A törvény emellett azt is kikötötte, hogy ha a cári parasztságot robotváltsága meghaladná a nemesi parasztságot, úgy le kell szállítani. Ami a többi kérdést, az obscsinával kapcsolatos dolgokat, az adózást és a faluközösség – akár ideiglenes, akár állandó – elhagyásának lehetőségeit illeti, helyzetük messze-menőkig idomult a felszabadított nemesi parasztsághoz.

Az állami parasztságot ugyanilyen problémáit már kevésbé sebesen oldották meg. Semmi sem mutatja jobban az állami parasztnak juttatott föld tulajdona körüli zűrzavart, mint az a tény, hogy a kormányon belül meghosszabbított vita folyt erről. Azok, akik szerint a parasztságot a kérdéses föld tulajdonosai, nem voltak elég erősek ahhoz, hogy megszabják a törvénykezés alapját, ugyanakkor volt akkora súlyuk, hogy negatív irányú befolyást gyakoroljanak, ami elég furcsa módon az állami parasztságot ellen szolgált: földjeik megváltását jelentősen elhalasztották, s még az első, hézagos megoldásra is csak 1866-ban tettek kísérletet.

Az év januárjában az állami parasztságot minden kategóriájára kiterjesztették az 1861 februári általános rendelet érvényességét. Ezután 1866. december elsején közzétettek egy szenátusnak címzett cári ukázt az „állami parasztságot földjeinek rendezéséről”.⁹¹ Az ukázt bevezetője elmondja, hogy

már 1861 márciusában utasították az állami javak miniszterét, hogy megfelelő törvénytervezetet készítsen arról, hogyan lehet alkalmazni a felszabadítási törvényeket az állami parasztságra, „abban a mértékben, amit lehetségesnek és szükségesnek ítélnék gazdasági helyzetük újabb megerősítése érdekében”. Ez a bizonytalan nyelvezet jól tükrözi a kormánypolitika tétova bizonytalanságát.

A törvényben ünnepélyesen kinyilvánították, hogy a használatukban levő minden földre vonatkozó formális jogcím az állami parasztok faluközösségeire száll. Szokatlan nevet választottak e jogcím megjelölésére: *vlagyennaja zapisz*, amit birtoklási bejegyzésnek fordíthatnánk. A választott jelzőnek megvolt az a kettős előnye, hogy a jogilag képzettek számára jelezte: nincs szó tulajdonjogról, miközben a korabeli orosz köznyelvi szóhasználatban éppen a tulajdon jogára utalt. A parasztnak mindenesetre a birtoklási bejegyzés – amit egy békebíró jelenlétében nyújtottak át nekik – ellenében továbbra is fizetniük kellett a robotváltságadót. Ennek, csekély módosításoktól eltekintve, húsz éven keresztül a korábbi szinten kellett maradnia; ezután – noha csak törvényhozói intézkedéssel – meg lehetett változtatni a mértékét. Egy, az adó alapján megszabott tőkésített összeg megfizetésével lehetőséget biztosítottak a robotváltságadó egészbeni vagy részbeni megváltására, de a kormány ebben nem nyújtott támogatást, s még a törvényben is elmulasztották megadni a tőkésítés rátáját. A szóban forgó parancs csak 36 tartományra vonatkozott. Az, hogy kihagyták belőle a megváltási eljárást, annál is meglepőbb volt, mivel pár hónappal később a kilenc nyugati és északnyugati tartomány állami parasztjai megváltással váltották fel a robotváltságadót. Nem kértek tőlük magas árat: a robotváltságadónál 10 százalékkal nagyobb összeget kellett fizetniük 1913. január 1-ig.

Így az állami parasztok, pontosabban az állami parasztok közösségei ezekben a tartományokban a föld teljes jogú tulajdonosának rangjára emelkedtek. Ennek megfelelően nem „birtoklási bejegyzést”, hanem egy homályosan *dan-nüjének* – „tények”-nek – nevezett dokumentumot kaptak.⁹² Egészen nyilvánvalóan azért volt ez az eltérő bánásmód, mert a nyugati tartományokban biztosítani kívánták a parasztok hűségét a lengyel nemességgel szemben. E diszkriminációs politika otrombasága igazán azon döntésének felülvizsgálatára indíthatta volna a kormányt, amely szerint nem fog bele az állami parasztok földjeinek általános megváltásába Oroszország belsejében. Erre a felülvizsgálatra azonban nem került sor. Az állami parasztok jogi helyzete még két évtizeden keresztül bizonytalan maradt, amikor is a fejadó eltörlése után a robotváltóságadót (beleértve a falu juttatásához tartozó fás területek hasznosításáért fizetett úgynevezett erdőadót is) kétharmadával felemelték és megváltási díjként kezelték; a megnövelt összeg azonban nem léphette túl a korábbi robotváltóságadó és fejadó *együttes* összegét. A megváltást 44 éven keresztül, 1931. február 1-ig kellett volna fizetni. Ötszázalékos tőkésítési ráta mellett nyílt lehetőség lejárat előtti megváltásra (a nemesi parasztok esetében ez hat százalékos volt), az alacsonyabb rátával valamelyest ellensúlyozni kívánták a föld értékének az 1860-as évekéhez képesti növekedését.⁹³

Jogi szempontból ez az intézkedés mindenképpen támadhatónak látszik. Volt némi józanság J. S. Akszakov, a konzervatív gondolkodó egyik híres megjegyzésében, mely szerint az, hogy az állami parasztokkal megváltatják földjeiket, nagyon hasonlít ahhoz, mintha egy tölgyfát kényszerítenének arra, hogy megváltsa saját gyökereit.⁹⁴ Gazdasági szempontból azonban a kérdés más oldalai domborodnak ki. Az állami

parasztnak helyzetének egész felszabadítás utáni alakulása lényegében abban merült ki, hogy állandó szinten tartották az állam bevételeinek egyik különleges forrását. A robotváltásadó átalakítása megváltássá a költségvetési politika szempontjából nem volt más, mint hogy egy új jogcímet – és egy új elnevezést – tulajdonítottak egy régi bevételnek, megtetézve azzal, hogy a távoli jövőben vagy új bevételeket, vagy régiekre újabb elnevezést kelljen majd kitalálni. A nemesi paraszttal ellentétben ugyanis az állami parasztnak földjeinek megváltásakor a kincstár nem bocsátott ki kamatazó kötvényeket. Ugyanígy az állami parasztnak, amikor birtokosokból tulajdonosokká léptek elő, semmilyen további jogot nem szereztek földjeikkel kapcsolatban.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy az állami és cári parasztnak vonatkozó, felszabadítás utáni intézkedések csekély jelentőségűek lettek volna az ország gazdasági fejlődése szempontjából. Ameddig az állami parasztnak kedvezőbb helyzetben érezték magukat a nemesi parasztnál, kisebb volt a nyomás, hogy otthagyják a mezőgazdaságot az ipari munka kedvéért. Ahogy a népesség nőtt, úgy emelkedett azoknak a volt állami parasztnak vagy leszármazottaiknak a száma, akik hajlandók voltak beállni a városi munkaerő sorába. A nemesi parasztnak helyzetéhez való hozzáidomulásuk folyamata és különösen a földek megváltása azonban az obscsina további megerősödéséhez és a mezőgazdasági elvándorlás újabb korlátozásaihoz vezetett. Emellett az állami parasztnak anyagi helyzete, jóllehet viszonylag kedvezőbb volt a nemesi parasztnénál, nem tette lehetővé, hogy jelentős és növekvő keresletet támasszanak az iparcikkek iránt. A gazdasági haladásnak magával az obscsina meglétével együtt járó korlátai nem engedték meg, hogy a mezőgazdaságban magas jövedelmek keletkezzenek – s ez akkor is így lett volna, ha a XIX.

század utolsó negyede nem olyan kíméletlen a mezőgazdasághoz.

Az itt leírt intézkedésekkel lényegében lezárult az a folyamat, amelynek során az orosz parasztság fő csoportjai egy renddé kovácsolódtak. Persze az eltérő eredet továbbra is tükröződött a gazdagság és a jövedelem különböző szintjében. A kormány agrárpolitikája azonban, amint az a további törvényhozásban kifejezésre jutott, egységes, homogén csoporttal számolt, amelynek problémáit mint ilyeneket lehet kezelni. Bármik voltak is érdemei vagy hibái, ez az attitűd világos perspektívába állítja e politika természetét.

III.

A FELSZABADÍTÁS UTÁN

Az orosz iparosítás jellege és az agrárreform

A történésznek, aki az agrárreform és az iparosítási folyamat közötti kapcsolat iránt érdeklődik, először meg kell kísérelnie alkotóelemeire bontani a reformot. Ezt követően tisztázni kell, hogy az egyes megfigyelt elemek mennyiben segítették vagy hátráltatták az ipari fejlődést. Erre tettünk kísérletet az előzőekben. Indokolt és nélkülözhetetlen ez az eljárás. Alapítalan volna azonban az a feltevés, hogy a gyorsító és lassító tényezők pusztá szétválasztásával, ilyenekként való azonosításukkal és relatív fontosságuk felbecslésével tökéletesen megragadhatjuk, hogy mi volt a reform jelentősége az iparosítási folyamat szempontjából. A történelmi valóság bonyolult. Valamely gazdaságpolitikai intézkedés, mint például egy agrárreform hatásai, nem szükségképpen egyszer s mindenkorra adóttak. Felerősíthetik, de semlegesíthetik vagy akár

túl is kompenzálhatják őket az eredeti intézkedés kihívására válaszoló, alkalmazkodási lépések. Ez a folyamat valószínűleg nemcsak a növekedés ütemét, hanem jellegét is érinti. Mindezt szem előtt kell tartanunk, miközben az oroszországi agrárreform hatásait vizsgáljuk.

Korábban már érintettük azt az elképzelést, amely szerint az agrárreform az iparosítás egyik történelmi előfeltétele. Létezik egy olyan nem túl szerencsés felfogás is, amely ezeket a reformokat a „feudalizmus eltörlésének” és ebből következően a modern ipari fejlődés egyik szükséges – ha nem éppen elégséges – feltételének tekinti. Csakhogy az idézett felfogás rejtett feltevését, amely szerint az iparosítás mindig és mindenütt ugyanolyan folyamatként zajlik le, ezt a feltevést nehéz fenntartani, ha széles körű tapasztalati anyaggal szembesítjük. Az ipari fejlődés sok helyen anélkül játszódott le, hogy megteremtették volna azokat a feltételeket, amelyeket korlátozott történelmi tapasztalatok (például az angol gazdaság története) alapján, némi deduktív megokolással alátámasztva, az iparosítás előfeltételeinek tekintenek. Mint oly gyakran az emberi történelemmel kapcsolatban, egy fogalom megismerő értéke abban rejlik, hogy felismerjük alkalmazási lehetőségeinek korlátait. Az tehát, hogy egy agrárreformot az iparosítás egyik előfeltételének tekintjük, nem néhány dogmatikus várakozás megfogalmazását jelenti, hanem ellenkezőleg, annak a kérdésnek a felvetését, hogy milyen helyettesítési minta vagy minták megjelenését várhatjuk, amelyek ellensúlyozzák az agrárreform hiányát vagy gyengeségeit egy ilyen körülmények között zajló ipari fejlődés szempontjából.

Valójában nem az előfeltételek fogalma, hanem a hiányzó előfeltételek helyettesítéseinek fogalma bizonyulhat hasznosnak az orosz gazdasági fejlődés vizsgált periódusának megértésében.

Mint korábban már említettem, minél elmaradottabb egy ország, annál valószínűbb, hogy iparosításának korai szakaszait a beruházás és a termelés növekedésének hirtelen, gyors fellendülése fogja jellemezni. A gyors és sokoldalú növekedés követelményei általában növelik az elérhető erőforrások felhasználásának feszültségeit, felerősítik az elmaradott gazdaságban rejlő hiányosságokat, és intézményesítik a felszámolásukra alkalmas eszközök és utak kutatását. Az elmaradott országok ipari fejlődése így számos olyan elemet tartalmaz, amelyek egészen ortodoxiaellenesnek tűnnek a fejlettebb országok szemszögéből, ahol (az anyagi és emberi erőforrások megfelelőbb javadalmazása és az adekvátabb intézményi keretek következtében) könnyedén megengedhettek maguknak valamilyen igen magas növekedési ütemet, de valójában beérték a sokkal fokozatosabb fejlődéssel. Ennek fényében kell vizsgálnunk a XIX. századi oroszországi agrárreformok következményeit.

Az 1860-as évek mezőgazdasági törvényhozását nem követte gyors ipari fejlődés. A jobbágyság eltörlését és az ipari növekedés fellendülését közel egynegyed század választotta el egymástól. A közbenső időszakot, mikor az ipari terjeszkedés üteme nagyon szerény volt, a vasútépítés, valamint jogi és közigazgatási reformok uralták, amelyek kétségtelenül nagy jelentőségűek voltak Oroszország ipari fejlődésének szempontjából. Az 1880-as évek második felétől azonban megindult az ipari növekedés, és egyre jobban lendületbe jött az 1890-es évtizedben, amikor elérte a több mint 8 százalékos átlagos évi ütemet. Bármilyen fogyatékoságai voltak is a felszabadítási intézkedéseknek, nem tudták megakadályozni az ipari fejlődés gyors fellendülését, melynek sebessége szinte példa nélkül áll a világ nagy országainak ipari történetében.

Nem szabad alábecsülnünk a felszabadítási törvények pozi-

tív oldalait. A nemesi parasztok polgári jogállásának reformja feltétlenül hatott az ország gazdasági életére; többek között kétségtelenül bővítette azt az alapot, amelyből vállalkozói tehetségek emelkedhettek ki. A nagybirtokok földterületének (a „megnyirbálásokból” adódó) kibővülése nyomán emelkedett az összes mezőgazdasági termék piacon értékesíthető – és exportálható – hányada, ami egyaránt fontos tényező volt a városi lakosság növekedésében és – az iparosítás által támasztott igényekhez igazítva azt – a fizetési mérleg egyensúlyának megerősítésében. Az sem kétséges, hogy a megváltás fizetésének rendszerén keresztül jelentékenyen megnőtt a pénzgazdaság szerepe. Ugyanakkor azoknak a különleges privilégiumoknak az eltörlése, amelyekkel egy, az ipari fejlődéstől hagyományosan idegenkedő csoport jutalmazta tagjait, gyengítette ezt a csoportot, és csökkentette a gazdasági fejlődéssel szemben kifejtett ellenállását. Végül hallatlanul nagy pszichológiai hatással járt a jobbágyság eltörlése. Egy olyan intézmény megszűnése, amely minden másnál jobban kifejezte az Oroszország és a Nyugat közötti különbséget, feltétlenül erős ösztönzést adott annak, hogy még nagyobb mértékben átítassák a gazdaságot és a társadalmat a nyugati kultúrával, s ez elsősorban gyors ipari fejlődést jelentett.

Ezzel szemben ott voltak a reform negatív vonásai, amelyeket tanulmányunk II. részében írtunk le. Kettő emelkedik ki közülük: a munkaerő ipari körzetek felé irányuló áramlásának korlátozása és a mezőgazdasági termelés növekedésének fékezése. Közvetlenül vagy közvetve, mindkét hatás az obszina fennmaradásából és megerősödéséből származott, s a korlátok megszűnéséhez az állam obszinapolitikájának felülvizsgálatára lett volna szükség. Más, talán kevésbé kézzelfogható hiányosságok ugyancsak az obszínával voltak

összefüggésben. Mint korábban láttuk, a felszabadítási törvények nem segítették elő, hogy a parasztok körében olyan határozott attitűd alakuljon ki az egyéni tulajdonnal szemben, amely megfelelt volna a modern ipari gazdaság igényeinek. A parasztok, akiknek tulajdonosi jogait a jobbágyság egész története alatt lábbal tiporták, nem tartották tiszteletben mások tulajdonát. A felszabadításkor hozott intézkedések több oldalról is – de elsősorban és leghatékonyabban talán a közösségi irányítás rendszerének megőrzésével – e felfogás megerősödéséhez járultak hozzá.

Oroszország intellektuális történetének néhány sajátossága következtében az obscsinának az ország iparosítására gyakorolt hatásaiban megnyilvánuló, döntően kedvezőtlen szerepe érdekes módon nem kapott hangsúlyt. A narodnyikok általában dicsőítették az obscsinát, és nem voltak érdekeltek az ipari fejlődésben. A másik oldalon a marxisták oly mértékben buzgólkodtak annak kimutatásán, hogy az obscsinán belüli vagyoni és jövedelmi differenciálódás annak gyors felbomlásához vezet, hogy az intézményt *quantité négligeable*-ként* kezelték az akkori fejlődési irányzatokhoz képest. A liberális közvélemény ítélné el a lehangosabban az obscsinát. A hűvös vérmérsékletű orosz liberálisok nagyobb része azonban rokonszenvezett a narodnyikokkal. Végül a kormányt támogató konzervatív körök – Witte gróf kifejezésével: a szellemi „ószerekek” – későbbi pálfordulásukig nagyjából egységesen az obscsina mellé álltak. Ezután a később tárgyalandó fordulatot követően, az obscsina a hivatalnokok és a kormányt támogató írók éles kritikájának céltáblájává vált; az utóbbiak azonban olyan messze estek az orosz szellemi élet fő áramlatától, s olyannyira bizalmatlanná hangolták

* Elhanyagolható mennyiség. – *A szerk.*

magukkal szemben a közvéleményt, hogy nem tudták befolyásolni sem a kortárs publicisztikát, sem a korszak utólagos történelmi megítélését – legkevésbé a jelenlegi szovjet történetírást, amely sajátos módon egy helyben topogva csak az 1890-es évek szócsatái iránt mutat érdeklődést. Ha a történész a XX. század második felének jó kilátást biztosító pontján állva, az egykori érték- és előítéletektől mentesen tanulmányozza Oroszország gazdasági fejlődésének problémáit, a földtulajdon és a földhasznosítás archaikus formájának fenntartását jóformán lehetetlen nem úgy kezelnie, mint kulcsfontosságú tényezőt, amely nélkül lehetetlen megérteni az orosz ipari fejlődés múlt század végi sajátosságait.

Minél elmaradottabb volt valamely XIX. századi európai ország iparosításának küszöbén, annál hangsúlyozottabban érvényesült iparosításának folyamatában az a törekvés, hogy sokszoros belső tehetetlenségét a korszerű külföldi technika komoly előnyöket biztosító átvételével s azzal ellensúlyozza, hogy elsősorban olyan ipari tevékenységekre koncentrál, ahol külföldön különösen gyorsan követték egymást a technikai újítások. A XIX. századi technika szembetűnő vonása volt egyrészt annak kifejezetten munkamegtakarító jellege, másrészt a növekvő tőke/termelés hányados irányzata. Így az elmaradott országok leküzdhatték vagy legalábbis csökkenthették azokat a nehézségeket, amelyeket a megbízható és szakképzett munkaerő megteremtése jelentett, miközben a kisegítő műveleteket (rakodás, szállítás stb.) a gyárakban továbbra is meghagyhatták az igen primitív technikai feltételek között, s rábízhatták a szakképzetlen és megbízhatatlan munkaerőre. Az elmaradott országok egyik alapvető problémájának ezzel a megoldásával azonban még nem szűnik meg a munkaerőhiány, az iparosítási folyamatnak ez a nagyon lényeges fogyatéksága. Sehol nem mutatkozott meg ez olyan

világosan, mint Oroszország esetében. A lényeg az, hogy az iparosításnak itt ahhoz, hogy egyáltalán végbemehessen, nagyon magas növekedési ütemet kellett követnie. Az egyes orosz vállalkozók szemszögéből ez abban a tényben tükröződött, hogy minden munkát megtakarító újítás bevezetésének rentabilitása végső soron a kérdéses árucikk termelésének gyors fellutásán múlt. Más szavakkal: a tényezőarányoknak a technikai újítást követő megváltozása csak egy gyorsan növekvő gazdaságban, azaz nemcsak a tőke, hanem egyben a munkaerő dinamikus bővülése esetén nyerhetett igazolást. Sok múlt tehát azon, hogy elfogadhatóan stabil marginális reálbérek mellett munkaerőtöbblet álljon rendelkezésre. Pontosan ezt hiúsította meg azonban a felszabadítás utáni agrárszerkezet. Az ipari munkaerő-kínálat emiatt volt elégtelen nagyságú, minőségét tekintve pedig alacsony színvonalú. Ha folytatni kívánták az iparosítást, még inkább a munkamegtakarító újításokhoz kellett fordulniuk, s ezzel együtt tovább növelniük az egyre nagyobb ipari termelés tőkeintenzitását. Ebben rejlik annak a paradox helyzetnek a magyarázata, hogy abban az országban, ahol oly nagy volt a tőkehiány, és a vagyon korábban olyan kezekben halmozódott fel, amelyek ipari vállalkozások számára nem tették hozzáférhetővé, az 1890-es évek fellendülése idején sikerült korszerű ipari struktúrát kiépíteni, amelynek több területe a technika és a tőkefelszerelés tekintetében sikeresen állta ki az összehasonlítást a gazdaságilag fejlett országokkal. Különleges helyettesítési folyamat játszódott itt le. Az obszcinának a munkaerő mobilitását korlátozó hatásai önmagukban véve lassították az ipari fejlődést. Miután azonban lezajlott egy „kreatív alkalmazkodási” folyamat a felszabadításkor létrejött fogyatékokhoz, már lehetetlen megállapítani, hogy a fenti hatások végül is hátráltatták vagy előmozdították

Oroszország ipari fejlődését. Mindössze annyit mondhatunk, hogy nagymértékben befolyásolták az iparosítási folyamat jellegét, és még inkább kiemelték és kidomborították sajátos vonásait.

A mezőgazdasági termelés és annak növelése körülbelül hasonló problémákkal nézett szembe, bár a megoldás itt már távolról sem volt olyan vonzó. Figyelembe véve a mezőgazdasági termelés növekedésének intézményes korlátait, a termékek olyan újraelosztása kínálkozott lehetséges megoldásként, amely az iparosítás érdekeit szolgálja. Később részletesebben elemezzük az ilyen politika néhány aspektusát. Ezen a helyen elegendő megemlítenünk azt a tendenciát, hogy rövid távra korlátozódjon. Ez akkor derül ki a legvilágosabban, ha az újraelosztás a nettó terméken túllépve kiterjed az össztermékre is – és így befolyásolja azt is, hogy mekkora hányadot lehet a tőke fenntartására fordítani –, vagy még továbbmenve: ilyen vagy olyan formában közvetlenül csökkenteni kezdi a mezőgazdaság számára elérhető tőkejavak arányát. Nyilvánvaló, hogy a gazdálkodók elszegényítésének folyamata nem tarthatott a végtelenségig. Az elégedetlenség egyre nőtt. Ily módon az iparosítás tényleges sikereivel párhuzamosan kialakult egy vele szemben álló erő, amely azzal fenyegetett, hogy nehézzé, ha nem egyenesen lehetetlenné teszi további sikerek elérését. Az iparosításhoz politikai stabilitásra volt szükség, és hosszú távon minden bizonnyal hozzá is járult a stabilitás létrejöttéhez. Rövid távon azonban nagyon is ingatag helyzetet idézett elő. Alig kétséges, hogy az 1905-ös forradalom kataklizmái szoros kapcsolatban álltak az ipari átalakulás korábbi éveivel. Ugyancsak kevés kétség férhet ahhoz, hogy a parasztlázadásoknak a birodalom összeomlásával fenyegető viharai, valamint a gyári és a szállítómunkások tömegsztrájkjai kényszerítették ki az agrárpolitika felül-

vizsgálását. Az agrárstruktúrát végül is hozzá kellett idomítani az iparosodó gazdaság igényeihez. Meg kellett tisztítani a fedélzetet – de csak a döntő ütközet megvívása után.

Reform és forradalom között

Az orosz agrárpolitika 1861 és az 1905-ös forradalmi zavarások között három, egymással szorosan összefonódó célt tűzött ki maga elé: (1) a felszabadítás bizonyos túlzásainak kiigazítását; (2) a rendeletek hatókörének kiterjesztését és (3) kimélyítését – részben azért, hogy eltorlaszolja az idővel láthatóvá vált kibúvókat. A (2) ponthoz sorolható intézkedések lényegében a nemesi parasztságon kívüli csoportok bevonását célozták a felszabadítási intézkedések hatókörébe, amit korábban már elemeztünk. Most röviden érintjük a másik két intézkedéssorozatot.

Hogy az elégtelen földjuttatások és a nyomasztó pénzügyi kötelezettségek milyen hatást tettek a növekvő paraszti népességre, arra az 1870-es évek hívták fel az állam figyelmét. Ez volt az az időszak, amikor az orosz kormány – bár rövid életű és korlátozott – *laissez-faire* attitűdjei még erősödőben voltak. A szabadkereskedelmi politika jól illett a fellendülés előtti periódus kívánalmaihoz, az 1860-as évek végén pedig nagyon liberális vámrendszer lépett életbe. Nem meglepő tehát, hogy a parasztkérdés tanulmányozásával megbízott különleges kormánybizottság komolyan fontolóra vette a faluközösségekkel kapcsolatos kormánypolitika irányváltását. A társadalmi és politikai célszerűség azonban – amelyről azt hitték, hogy az obszcina mellett szól – felülkerekedett a gazdasági hatékonyság elvén. II. Sándor uralkodásának legvégéig nem is tettek semmit azért, hogy könnyítsenek a parasztok adóterhein, amelyek nyilvánvalóan nem álltak arányban a gazdaságok jövedelmezőségével. Hagyták, hogy

a hátralékok ellenőrzés nélkül halmozódnak tovább. 1876–1880-ban az adóhátralékok az egész országban elérték a költségvetés közvetlen adókból származó bevételeinek 22 százalékát, néhol azonban 33, 36, sőt 46 százalékát is.⁹⁵ A kormány csak az uralkodó utolsó éveiben tette meg az első lépéseket abban az irányban, hogy eltörölje a sóra kivetett nagyon népszerűtlen fogyasztási adót⁹⁶, miután egy terrorista bombájától megrázkódott a szentpétervári Téli Palota. A cár 1881 márciusi meggyilkolása után utóda parancsoló szükségét érezte annak, hogy néhány jelentősebb intézkedéssel kifejezésre juttassa a parasztság iránti jóindulatát. Az adóterheket ezért lejjebb, realisabb szintre szállították. A fejadót – a költségvetésnek ezt az I. Péter óta alapvető tételét – eltörölték; első lépésben (1881–1883 között) azoknál a parasztoknál, akiknek vagy nem volt földjük, vagy 1861 után úgynevezett ajándékjuttatásban részesültek, amelyek nagysága jócskán az önellátó gazdálkodást lehetővé tevő minimum alatt helyezkedett el; 1885 májusában pedig az európai Oroszország valamennyi paraszti kategóriájánál.⁹⁷ Határozatokat hoztak a felhamozódott adóhátralékok egy részének elengedésére, és ezeket olyan ünnepélyes alkalmakkor jelentették be, mint például az 1883-as Koronázási Kiáltványban. A megváltási díjat még 1881-ben – III. Sándor trónra jutásának évében – is állandóan lejjebb szállították, a csökkentés Kis- oroszország tartományaiban 16 százalékot, Nagyoroszországban juttatásonként egy rubelt tett ki. Az elengedett tartozás kiszámításának eltérő módszere nyilvánvalóan a nagy- oroszországi parasztokkal szembeni sokkal kevésbé nagy- lelki bánásmódot volt hivatva leplezni; a kisoroszországi parasztok közvetlenül a nyugati kormányzóság kiváltságos helyzetben levő parasztjai után következtek a sorban. A tartozások eltörlése ezzel együtt nem volt jelentéktelen dolog, s

olyan helyeken, ahol a gazdasági feltételek különösen kedvezőtlenek voltak, még további, külön csökkentésekre is sor került.⁹⁸ Az elengedett tartozások összesen elérték a hitel 9,2 százalékát.⁹⁹

Azzal egy időben, hogy módosították a felszabadítás szélsőséges következményekkel járó költségvetési intézkedéseit, erőltlen kísérletet tettek arra, hogy enyhítsék a paraszti földek szűkösségét. Ezért létrehozták a Paraszti Földbankot, amelynek feladata a faluközösségek és a szövetkezetek (de nem az egyének!) földvásárlásainak kölcsönök útján történő pénzügyi támogatása volt.¹⁰⁰ A bank nem lépett fel vásárlóként a földpiacon. Ennek ellenére végül is volt némi szerepe abban az igen lassú folyamatban, amelynek során a nemesi földek a parasztok kezeibe kerültek át. Sem ez a folyamat, sem az adócsökkentések nem hoztak azonban semmi jelentős változást a felszabadítás utáni helyzet alapjaiban. Néhány év múlva, az iparosítás nagy fellendülésének kezdetekor, a feszültségek még magasabb szinten termelődtek újjá. Az 1890-es évek közepére a hátralékok majdnem elérték a közvetlen adók egyévi becsült összegét (pontosan 95,2 százalékát). A keleti tartományokban közel másfélszeresen meghaladták azt, és még a központi feketeföld-övezetben is 25 százalékkal magasabbak voltak az adóknál.¹⁰¹

Ami azt a kérdést illeti, hogy a kormány mennyiben segítette a földvásárlásokat, a bank fennállásának első, döntő kilenc éve alatt csak 1,2 százalékkal növelte a parasztok földjének területét. A parasztok támogatás nélküli vásárlásai sokkal nagyobb mértékűek voltak.¹⁰² Másrészt a kormány törekvése az volt, hogy néhány fontos vonatkozásban megerősítse a felszabadítási intézkedések nyomán kialakult helyzet sajátos vonásait.

III. Sándor uralkodása első éveinek parasztpolitikai intéz-

kedései között kapott helyet a megváltási eljárás késői kiterjesztése: lehetővé tették és megindították minden olyan nemesi birtokon, ahol korábban azért nem kezdődött meg, mert nem jött létre önkéntes megállapodás a paraszt és a földesúr között, s mert az utóbbi nem volt hajlandó ráerőltetni a megváltást a parasztra, mivel ilyenkor legalább 20 százalékot veszíthetett. Ekkorra már a volt jobbágyok legnagyobb része – több mint 85 százaléka – megváltási státusba került. Az 1881-es intézkedés ezért csak korlátozott jelentőségű lehetett, s inkább csak az 1861-es törvényhozásnak azt az egyoldalúságát kellett helyrehozni, hogy csak földesuraknak volt joga kérni a megváltást, parasztoknak nem.¹⁰³ Megjegyezhetjük, hogy azoknak a parasztoknak, akik az 1881-es törvény alapján váltották meg földjeiket, nem kellett megfizetniük a tőkésített járadék összegének 20 százalékát, az intézkedés ennyivel csökkentette tényleges kötelezettségeiket.

Az 1889-ben létrehozott helyi (kerületi) előljárói intézményt (*zemszkije [ucsasztkovüje] nacsalnyik*) megítélhetnénk úgy is, hogy az nem a felszabadítási intézkedések elmélyítését, hanem aláásásukat szolgálta. Igaz, a helyi előljáróknak, akik a falu igazgatásának bármely tagját elbocsáthatták vagy rövid időre bebörtönözhatték, lényegében az volt a szerepük, hogy az 1861-es törvények által létesített paraszti önkormányzati szerveket alárendeljék a Belügyminisztériumnak. A helyi előljárók széles körű hatalma emellett kiterjedt mindarra, amire korábban a békedöntnököké. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy az az eredeti elképzelés, amely szerint a békedöntnök a köz javát szolgáló független közvetítő a szemben álló érdekek között (akit csak a szenátus törvényével lehetett elbocsátani), aligha illett azokra, akik már az 1860-as évek második felében is ebben a hivatalban voltak, amikor az első

békedöntnökök közül már oly sokan lemondtak tisztségük-ről, hogy békebírókká váljanak. Emellett évről évre nőtt hatalmuk a parasztok önkormányzati intézményei felett. A felszabadítás utáni falu egyik éles szemű megfigyelője az 1870-es évek elején még elmondhatta, hogy a „döntnök volt a minden” – ami annyit jelentett, hogy óriási befolyással rendelkezett a falu önkormányzati testületeiben, s szinte korlátlanul élhetett – vagy visszaélhetett – hatalmával.¹⁰⁴ Végül ami a legfontosabb, a felszabadítás tulajdonképpen természetéből következett, hogy – a mezőgazdasági túlnépesedéssel, az egyáltalán semmilyen iparosítás és a nagy erőfeszítést kívánó, éles és költséges fellendüléssel járó iparosítás alternatívájával a háttérben – a faluközösségek és az egyes parasztok fölött erős rendőri uralomnak kellett kiépülnie, hacsak a kormány nem akart lemondani az iparosításról. Bármilyen paradoxul hangzik is, az ország gazdasági fejlődésére oly sajátos hatást gyakoroló obszcina ellenpárja a másik oldalon a falvak erős rendőri uralom alá helyezése volt. Egy olyan helyzetben, amikor sok múltott azon, hogy a kormány képes-e megadóz-tatni a parasztokat, és amikor az 1847-es reform után a rendőrséghez kellett fordulni annak biztosítására, hogy rendben folyjon az adóbegyűjtés¹⁰⁵, az erőskezü *zemszkij nacsalnyikok* intézménye sokkal inkább megfelelt a felszabadítási törvények szellemének, mint az eredetileg dédelgetett elképzelés, hogy a falvak közigazgatását és az alacsonyabb szintű bíraskodást a lakosokra bízzák. Ez egy olyan iparosítási folyamat mellett lett volna lehetséges, amelyben a jómódú parasztság növekvő kereslete jelenti a húzóerőt. Nem nagyon volt valószínű, hogy Oroszországban bármilyen körülmények között sor kerülhet ilyen iparosításra, de legkevésbé azután lehetett remélni, hogy az 1861-es reform olyan lett, amilyen. Az ország politikai stabilitását egészen a kritikus pontig

feszítő iparosítás már első szakaszaiban összeomlott volna, ha nincs egy erőskezű kormány, amelynek meglepően hosszú ideig sikerült a paraszti elégedetlenség megnyilvánulásait a még elviselhető határokon belül tartania.¹⁰⁶

A fejadó 1885-ben bekövetkezett eltörlése némi könnyítést hozott a parasztoknak, és néhány átalakítást tett szükségessé az orosz költségvetés felépítésében. Jelenthetett volna többet is. Az „egalitárius” fejadó megszűnésével ugyanis elesett az egalitárius obscsinaszervezet mellett szóló egyik erős érv. A közvetlen adók, mint például a földadó, a megváltási díj és a különféle helyi adók, természetesen az egyéni parasztok vagy a háztartások földjeinek nagyságához igazodtak – vagy legalábbis könnyen ahhoz lehetett igazítani őket. Várható lett volna, hogy ezek után enyhülnek az obscsina elhagyására vonatkozó korlátozások. Azonban nem ez történt. Az adózás terén fenntartották az egyetemleges felelősséget. Ez ugyan az obscsinafalvakon túl az egyéni tulajdonosok lakta falvakra is kiterjedt, de nem tagadható, hogy az egyenlősítő földhasználat és a közös felelősség jó összeillettek. Csakhogy a kormány politikájának alakulásában valószínűleg fontosabb szerepet játszottak bizonyos általános politikai okok. Mindenesetre a kormány nem vonta le a következtetéseket a fejadó eltörlése után. Valójában éppen az ellenkező irányban indult el, és még jobban megerősítette a faluközösség intézményét. Több jogi intézkedéssel tovább mélyítette a felszabadulás utáni helyzet sajátos vonásait.

Az első törvény, amit ebben az összefüggésben meg kell említenünk, az obscsinatagok háztartáson belüli vagyonmegosztására vonatkozott. Az 1886-os előírások szerint a falugyűlés (*szelszkij szhod*) szavazásra jogosult tagjai kétharmadának beleegyezése nélkül nem kerülhetett sor ilyen megosztásra. A gyűlés (vagyis a háztartásfők) vétója véglegesnek

számított, míg a jóváhagyó határozatot még mindig visszavonhatták, ha fellebbeztek a helyi eljárónál.¹⁰⁷

Ezt az intézkedést bizonyos mértékig az a törekvés szülte, hogy megakadályozzák olyan családi egységek kialakulását, amelyek túl kicsik lettek volna a hatékony gazdálkodáshoz és az adókötelezettségek rendszeres teljesítéséhez. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az a gazdálkodóegység, amely túl kicsinek bizonyult az obscsinán belül, tökéletesen megfelelő méretű lehetett volna azon kívül, ha a háztartás végrehajtja azokat a technikai változtatásokat, amelyekre a közösségi rendszerben nem volt módja. Ha tehát az obscsinának (és a *zemszkij nacsalnyik*nak) az egyéni háztartások felett jelentősen növekedett a befolyása, ez szükségszerű következménye volt a faluközösség végső soron gazdaságtalan jellegének.

Sokkal fontosabb volt azonban két másik intézkedés, amelyeket III. Sándor uralkodásának utolsó egy-másfél évében hoztak. Az egyik az obscsina létét fenyegető valóságos vagy vélt veszély elhárítását célozta, a másikkal az intézmény gazdasági hatékonyságát kívánták növelni.

Egy 1893. júniusában kibocsátott törvényben a kormány kimondta, hogy a földek egy-egy közösségi újrafelosztása között legalább 12 évnek kell eltelnie. A közbeeső időben az obscsinának már nem volt joga arra, hogy egyes háztartásoktól elvegye és másiaknak adja át a földet, és így menet közben változtatásokat hajtson végre. A szabály alól volt néhány kivétel; az obscsinának csorbíthatatlan maradt az a joga, hogy földet vehessen el attól a háztartástól, amelyik nem fizette meg az adóit. Az a paraszti háztartás továbbá, amelyik megjavította a neki juttatott földet, a rendelet értelmében újrafelosztáskor vagy megkapta ugyanazt a darabot, vagy valamilyen formában kárpótolták a jó föld elvesztéséért. Az obs-

csina mindezen döntéseit meg lehetett támadni a *zemszkij nacsalnyik*hoz benyújtott fellebbezéssel. Volt valami paradox abban, hogy az intézmény egyik lényeges vonásának elhalványításával próbálták megőrizni és megszilárdítani az obscsinát. Az intézkedés kedvező hatása egyébként számos okból csak lassan ért be. Először is, nem vette rögtön elejét az újrafelosztásoknak, mivel még ha a kormány visszamenőleg kívánta volna is alkalmazni a törvényt, ezt megakadályozta volna a múltbeli felosztásokra vonatkozó feljegyzések szinte teljes hiánya. Másrészt, az a kilátás, hogy a juttatott földeknek a használat ideje alatti feljavításáért kárpótlást nyújtanak, nem jelentett ösztönzést a kompenzáció bizonytalansága miatt, és azért sem, mert a kompenzációt nehéz volt a befektetésekkel arányosan megállapítani. Így az új rendszer nem küszöbölte ki a föld értékét növelő újítások bevezetésének akadályait a tizenkét éves periódus kezdete előtt vagy vége felé, s különösen az időszak lejártá után (amikor már bármely időpontban sor kerülhetett az újrafelosztásra). A haladás jele volt, hogy a kormány felismerte a obscsina egyik alapvető fogyatékoságát. A törvényben kifejezésre jutó attitűd sokkal jobb volt annál a hagyományos irányzatnál, amely a periodikus újrafelosztásnak gazdasági értéket tulajdonított, mondván, hogy a szegény és nemtörődöm paraszt kimerült földje takarékos és iparkodó földműves kezébe kerülve gyorsan visszanyeri termőerejét.¹⁰⁸ Ezen túl nem sok jót mondhatunk el a törvényről.¹⁰⁹

A második törvény nemhogy jelét adta volna az obscsina gazdasági értékét illető kétségeknek, nyíltan a faluközösségi rendszer megőrzését célozta. Emlékeztetnünk kell arra, hogy a megváltási rendelet értelmében a parasztnak eltávolzásához meg kellett szereznie a közösség jóváhagyását; ezt azonban nem tagadhatták meg, ha a háztulajdonos vissza-

fizette a juttatáshoz kapcsolódó teljes megváltási adósságát, s ha lehetett, a juttatás különböző parcelláit egyetlen összefüggő birtokká egyesítették.¹¹⁰ Az 1880-as években, a „jóindulat korszakában”, a kormány gondoskodott arról, hogy tisztázza a megváltási adósság lejárat előtti visszafizetésének jogi feltételeit. Érvénytelennek nyilvánították azt a nézetet, hogy a parasztnak, ha meg akarja gyorsítani az adósság visszafizetését, az eredeti összeget (*sic*) kell kifizetnie, tekintet nélkül a korábbi részlettörlesztésekre, és csak a hátralevő összeget követelték meg.¹¹¹ Az adósság lejárat előtti visszafizetése így már nem volt gazdaságilag teljesen elképzelhetetlen. A föld értéke továbbra is emelkedő irányzatú volt. Az 1890-es évek elejére az egykor nagyon magasnak számító megváltási díjat a földárák túlszárnyalták. Ezek után azt gondolhatnánk, hogy az egyéni parasztok hasznot húzhattak abból, ha visszafizették a megváltást, otthagyták az obscsinát, majd földjüket kívülállóknak eladták, akik – meglehet – meg is előlegezhették volna a megváltási összeget. Ez azonban nem volt így: részben talán a parasztok gazdasági ügyekben való ügyefogyottsága, részben amiatt, hogy Oroszországban a földnek *nem* azért volt magas az értéke, mert ugyanilyen magasak voltak a hozamok. Végül is az 1882-ig lejárat előtt megváltott juttatások száma egészében elhanyagolható maradt (47 000), s ez nem is lehetett másként a vázolt kusza jogi feltételek között. 1882 után hirtelen megnőtt ez az arány, de még így is igen alacsony volt; 1891-re csak mintegy 182 ezer – kb. 889 ezer gyeszjatyina összterületű – juttatást váltottak meg ezen a módon a faluközösségek tagjai. Ha ehhez hozzászámítjuk a faluközösségeken kívüli parasztok 317 ezer gyeszjatyinányi megváltott földjét, az eredmény a parasztok mindhárom kategóriájának juttatott földterületből nem több, mint kb. 1,2 százalékot képvisel. Megjegyezhetjük még

azt is, hogy a lejárat előtt megváltott földeknek csupán nem egészen 12 százalékát adták el kívülállóknak.¹¹² Elég kézenfekvőnek tűnik, hogy azok a parasztok, akik lejárat előtt váltották meg földjeiket, ezt nem azért tették, hogy eladják azokat. Úgy tűnik, az mozgatta őket, hogy megszabaduljanak az egyetemleges kezességgel járó kötelezettségek alól, és talán hogy szabad kezet kapjanak a művelési módszerek megválasztásában.

Kétségtelen, hogy a kilencvenes évek kezdetén a mozgalom nagyságát tekintve teljesen jelentéktelen volt. Ennek ellenére joggal tételezhetjük fel, hogy ahol rendszeresen fizették a megváltást, és a tartozás évről évre kisebb lett, ott felszökött a lejárat előtti megváltások aránya. A kormány azonban nem várta meg, hogy ez a tendencia határozottá váljon. Az obszcina olyannyira fontos eleme volt politikájának, hogy minden ellene irányuló fenyegetést azonnal el kellett fojtania. Ezért egy 1893 novemberében kibocsátott törvényben módosította a megváltási rendelet 165. cikkelyének rendelkezéseit. Attól fogva mindaddig, amíg meg nem váltották az összes közösségi földet, az egyes paraszt nem válthatta meg a sajátját lejárat előtt a közösség kifejezett beleegyezése nélkül, azaz a falugyűlésben szavazásra jogosultak kétharmadának megerősítő szavazata nélkül. A törvény egyben azt is megtiltotta, hogy a közösségnek juttatott földet bárkinek eladják, aki jogilag nem számított parasztnak. Nemcsak a közösséget kellett fenntartani, hanem meg kellett előzni a nem paraszti, azaz burzsoá földbirtokok növekedését is.¹¹³

Végül ebben az összefüggésben meg kell említenünk az új útlevílrendeletet is. A törvényben – a cár uralkodása alatt hozott legfontosabb intézkedések egyikében – felbukkan ugyanakkor néhány liberális vonás, az egész intézkedés viszont kellő összhangban állt a most tárgyalt két intézkedéssel

abban, hogy az obszcinának és a háztartásfőnek jelentős hatalmat adott a távollevő tagok felett, s bőséges lehetőségeket nyitott meg a rájuk gyakorolható nyomás és zsarolás előtt.

Míg a törvényhozás az intézményi *status quo* megőrzésén fáradozott, a parasztság gazdasági körülményei egyre rosszabbodtak. A XIX. század utolsó negyedében mindenütt rossz idők jártak a mezőgazdaságra. Oroszországban azonban a nehézségeket nagymértékben súlyosbították az erőltetett iparosítás okozta feszültségek. A mezőgazdasági termékek árai az 1880-as évek elején esni kezdtek. Az ezt követő éveket a rozs és a zab, ezek a jellegzetesen paraszti termények sínylették meg leginkább. Ha 1881-es áraikat 100-nak vesszük, 1894-ben a rozs árindexe 42, a zabé 56 volt. A téli és tavaszi búza ára elég stabil maradt az 1880-as évek végéig, bár ezután ezek is elkezdtek valóban nagyon gyors ütemben zuhanni.¹¹⁴ Ilyen árszínvonalra nem volt példa az akkori parasztgeneráció emlékezetében; az árak rövid ideig tartó emelkedése az 1891–1892-es éhínség idején ugyanolyan katasztrofális hatású volt a parasztgazdaságra, mint a korábbi és a későbbi árcsökkenések.

A mezőgazdasági népesség közben egyre gyarapodott. 1867 és 1898 között száma kb. 56 millióról több mint 80 millióra nőtt, azaz évente 1,2 százalékkal. 1877-től 1898-ig a paraszti népesség legalább 25 százalékkal nőtt.¹¹⁵ A rendelkezésre álló földterületet 1877 és 1905 között körülbelül 15 százalékkal tudta növelni földvásárlások révén, melyeknek mintegy egyötödét a 'Paraszi' Földbank finanszírozta.¹¹⁶ Az egy főre jutó paraszti földek nagysága nem kis mértékben csökkent. A hiány áthidalására a parasztoknak egyre többször kellett a nemesi földek haszonbérletbe vételéhez folyamodniuk. De még az a 6,7 millió gyeszjatyina, ami 1901-ben paraszti haszonbérletben volt, még ez sem bizonyult elégséges-

nek ahhoz, hogy visszaállítsa az 1860-as–1870-es években egy főre eső földterület mégoly alacsony szintjét.¹¹⁷ A csökkenő földtartalékok által kikényszerített földvásárlások felhajtották a föld értékét – egy olyan időszakban, amikor a föld terményeinek árai csökkentek. Ha egy gyeszjatyina átlagos ára az 1869–1877-es periódusban 19,1 rubel volt, 1888–1897-ben 42,5 rubelre emelkedett.¹¹⁸ Igaz, az acre-nkénti hozamok világosan növekvő tendenciát mutattak; erőteljesebben a nemesi földeken és viszonylag kevésbé a parasztokéin. A növekedés nagy része abból származott, hogy a déli szűzföldeken visszaszorították a juhlegeltetést a gabonatermesztés javára, amelyből a parasztgazdaságnak kevés haszna származott, másrészt itt a hozamokat értékes rétek és legelők felszántásával növelték, ami szűkítette az állattartás bázisát és a trágya-ellátás lehetőségeit – s ez aránytalanul magas ár volt a hozamok emelkedéséért. A vetőmag/termés arány javulása a periódus folyamán – a vetőmag a termés átlagosan körülbelül 25 százalékról mintegy 17 százalékra csökkent – szintén a nemesi gazdálkodásban lejárt változások eredménye volt. A parasztgazdaságokban a veszendőbe ment vetőmag hányada még mindig nagyon magas volt.

A parasztgazdaság technikai újítások bevezetésével sem tudott javítani a helyzetén. A tőkehiány és a megfelelő hitelezési formák fogyatékoságai komoly akadályt jelentettek. A szerszámok között továbbra is a primitív orosz faeke – a *szoha* – volt túlsúlyban az ország nagy területein. A pénzügyi okokon túl nemcsak az obscsina visszahúzó ereje, tagjainak tudatlansága és nemtörődömsége gátolta meg akár az egyszerű nyugati eke bevezetését, hanem az a nézet is, hogy a csekély igavonó erővel rendelkező parasztgazdaságokban nem lehet meghonosítani a hatékonyabb, ugyanakkor rendszerint nehezebb gépeket.¹¹⁹ A paraszti mezőgazdaságban a

lovak száma siralmasan alacsony volt. Az 1899–1901-es összeírás szerint a paraszti háztartások nem kevesebb, mint 29,3 százalékában egyáltalán nem volt ló, a csak egy lóval rendelkező háztartások százalékaránya pedig elérte a 42,7-et.¹²⁰ 1888 és a fenti összeírás között a ló nélküli háztartások száma Oroszország európai területein (a déli és a keleti sztyeppeket kivéve) 22 százalékkal, a csak egy lovat tartóké 25 százalékkal nőtt; a 2 és 3 lovat tartó – döntő fontosságú – háztartások száma 4, illetve 35 százalékkal csökkent. A parasztgazdaság legfontosabb tőkéjének fenntartásáról nem gondoskodtak.¹²¹

A XIX. század utolsó negyedében az orosz mezőgazdaság egész hősies erőfeszítést tett az egy főre jutó termelés szintjének fenntartására, de hiába. Az egy főre jutó búza- és rozstermelés indexe (50 tartományban) az alábbiak szerint alakult:

1870–1874	100,0	1891–1895	95,1
1883–1885	97,1	1896–1900	97,2
1886–1890	92,3		

Ha levonjuk az exportált mennyiséget, még tovább romlik az összkép:

1870–1874	100,0	1891–1895	91,9
1883–1885	95,3	1896–1900	94,5
1886–1890	86,1		

A kormány politikájának nyomása következtében nőtt az export hányada az össztermelésen belül.¹²²

Figyelembe kell vennünk a nagybirtokok kimagasló szerepét az össztermelés növekedésében, és számolnunk kell azzal a ténnyel is, hogy az export emelkedése mellett jelentősen nőtt a városi piacokra vitt termékek mennyisége is. A városok-

ban a népesség gyors ütemben gyarapodott, kenyérfogyasztása jóval magasabb volt a parasztokénál. Nehéz lenne ezek után nem levonni azt a következtetést, hogy az agrárnépesség kenyérfogyasztása nagyon alacsony volt az 1890-es években, még akkor is, ha az 1891–1892-es katasztrofális éhínséget nem vesszük figyelembe.

Miközben estek a mezőgazdasági termékek árai, az 1891-es magas védővámokkal oltalmazott ipari árak emelkedtek. Emellett a parasztok által vásárolt árucikkek árait lényegesen növelte az is, hogy a közvetett adók az 1881. évi 16,5 millió rubelről 1895-re 109,5 millió rubelre emelkedtek; ugyanebben az évben a közvetlen adók – *beleértve* a megváltási díjat – a jóindulat korszakának csökkentéseivel együtt is jóval meghaladták az 1881-es szintet. Kevésbé drasztikusan bár, de az alkoholjövedék is megnőtt ebben az időszakban.¹²³ Teljesen igaz, hogy ebben a hátrányos helyzetben csak a parasztság egy egészen szűk rétege tudott virágzó fejlődést elérni. A paraszti népesség túlnyomó többsége számára a nagyon kedvezőtlen cserearányok mellett az adóterhek elviselhetetlenül súlyosnak bizonyultak, a termelés növekedése pedig teljesen elégtelennek. A parasztgazdaságok nettó pénzüjvedelmének csökkenésével – miközben a tőkeállományt a felélés veszélye fenyegette – a parasztság helyzete valóban ingataggá vált. A politikai következményeket nem lehetett mindörökre háttérbe szorítani. Az idő szerint azonban a kormány kitartott irányvonala mellett, s néhány időleges engedménynél többre nem volt hajlandó.

A kormányt az egész 1890-es évtizedben foglalkoztatták a megváltási díjak kifizetésének egyre növekvő hátralékai. Az 1891-es és 1892-es éhínség alatt az összes felgyűlt adóhátralék megkétszereződött: az 1890-ben 51,1 millió rubelről 1892-re 102,8 millió rubelre nőtt. A termés kiesés sújtotta tar-

rományokban a megváltási hátralékok kifizetését különleges utasítással elhalasztották 1902-ig.¹²⁴ Egy 1894-ben kibocsátott törvénnyel ugyanakkor megteremtették a felhalmozódott hátralékok elhalasztásának és részletekben történő kifizetésének jogi feltételeit.¹²⁵ Két évvel később újabb rendelkezést hoztak, amellyel új törlesztési periódusok alkalmazásának lehetőségét kívánták biztosítani; a fennálló megváltási adósság egy részét illetően új, 28, 41 és 56 éves visszafizetési határidők közül lehetett választani, a fennmaradó részt ennek lejártáig elhalaszthatták. Később, 1899-ben egyszerűsítették az egyes esetekben adható könnyítések elbírálásának adminisztrációját, viszont a pénzügyminiszter követelésére a kiterjesztett törlesztési periódus hosszát 28 évre korlátozták.¹²⁶ E módosítás nélkül a megváltási adósság törlesztési ideje túl lépte volna a 100 évet is.

Meg kell említenünk, hogy a megváltás visszafizetése a vizsgált időszakban komoly gondot okozott a kormánynak. Több hátralék gyűlhetett itt fel, mint bármely más adónál. Nem vitás, hogy a megváltási díj rendkívül népszerűtlen adónak számított, hiszen olyan jogi elvekben gyökerezett, amelyek elfogadhatatlanok voltak a parasztok szemében. Nagyon költséges adó volt ez. A megváltás beszedésének költségei körülbelül ötször magasabbak voltak az összes többi adó behajtási költségeinél¹²⁷, ugyanakkor maga a megváltás a teljes nettó adóbevételeknek csupán 6,4 százalékát tette ki 1903-ban. II. Miklós megkoronázása 1896-ban jó alkalom volt egy kiáltvány kibocsátásához, melyben amellett, hogy többféle amnesztiáról döntöttek, elengedték a földadó összes felhalmozódott hátralékát, az adókulcsot egy teljes évtizedre a felére csökkentették, és elengedték az 1880-as években eltörölt fejadó és robotváltság-adó régi hátralékait.¹²⁸ A kiáltvány azonban nem érintette a rendes megváltási díjak kifizetését,

sem ennek hátralékait. Ahelyett, hogy egy részüket elengedte volna, a kormány jobbnak látta, ha rendes törvényi úton intézkedik, amit egy nappal korábban meg is tett (lásd a 126. jegyzetben). A megváltást nem csökkentették az új uralkodó egyik előző kiáltványában sem, amikor elrendelték, hogy az ebből származó összegek egy részét a Paraszti Földbank tőkájének növelésére kell fordítani.¹²⁹

Alig férhet hozzá kétség, hogy ha a kormány maga akart volna szabadulni ettől a kellemetlen, költséges és jelentéktelen adótól, könnyen találhatott volna helyébe valami más, megfelelő bevételt. Hogy mégsem ezt tette, és inkább fáradozott a könnyítések és az állandó újraszabályozás lehetséges módozatainak kimunkálásán, ez azt jelzi, hogy különleges okai lehettek erre. Valóban joggal hihetjük, hogy a kormány azért ragaszkodott a megváltás kifizetéséhez, mert ennek eltörlésével felbomlottak volna az obscsinát összetartó törvényes kötelékek. Ki kell emelnünk azonban egy másik összefüggést is. A megváltással kapcsolatos politikai intézkedések történetének feltárásakor nehezen szabadulhatunk attól az erős benyomástól, hogy az orosz kormány obscsinapolitikájában a meghatározó általános okok mellett egy nagyon erős, különleges motívum is közrejátszott, nevezetesen az ország egész politikai gépezetének működéséért felelős Belügyminisztérium érdeke.

Az 1890-es évek iparosítási fellendülése a Pénzügyminisztérium példátlan expanzióját hozta magával. Természetes volt, hogy az idő múltával sok olyan funkciót, amit korábban a rendőrség töltött be, a Pénzügyminisztérium megfelelő szerve vett át. Az adófelügyelő (*podatnoj inszpektor*) intézményét Bunge pénzügyminiszter alakította ki már 1885-ben, de a Belügyminisztérium csak 1892-től volt hajlandó együttműködni a felügyelőkkel adóbegyűjtési ügyekben. Az eltoló-

dás a közvetett adók felé feltétlenül csökkentette a rendőrség szerepét ezen a téren. A közvetlen adók reformja és a jövedelemadó bevezetése is ilyen hatással járt volna. Az utóbbi lépés azonban nemkívánatosnak látszott az iparosítás korai szakaszaiban, amikor inkább arra törekedtek, hogy növeljék, mint hogy csökkentsék az ipari vállalkozók jövedelmét. Egészen 1916-ig valóban nem vetettek ki jövedelemadót. Mégis, világosan érezhető volt a fenyegetés, s úgy tetszett, a hagyományos adók fenntartása – melyeknek begyűjtése megkívánta a rendőri kényszerítés archaikus módszereinek, köztük a testi fenyítésnek az alkalmazását – és az egyetemes felelősséggel összeláncolt parasztok faluközösségei segítik a Belügyminisztériumot abban, hogy kivédje a Pénzügyminisztérium támadásait. A két minisztérium ellentéte sok területen nyilvánult meg, így az adópolitikában, az útlevélyügyekben és a munkáskérdésben.¹³⁰ Ezek a konfliktusok végül Witte gróf fellépésében tetőződtek, amikor az 1890-es évek nagy pénzügyminisztere alkotmányos kormányzati rendszer bevezetésével kívánta korszerűsíteni az ország politikai struktúrájának alapjait.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az 1890-es években a Pénzügyminisztérium csak lassan foglalt el független agrárpolitikai álláspontot. Mint Witte maga is elismerte, pénzügyminiszteri pályafutásának kezdetekor csupán felszínesen ismerte a mezőgazdaság problémáit, és általában az obszcina pártján állt, mert azt hagyományos orosz intézménynek tekintette.¹³¹ A mezőgazdaság nyomorúságos állapotától indítva, Witte csak a századforduló után kezdte „próbálgatni a talajt” a megváltás kifizetésének és az egyetemes felelősség eltörlésének ügyében, s csak ekkor jelentette ki az Államtanácsban, hogy a Pénzügyminisztériumnak nincs szüksége az egyetemleges kezességre, és az adóbeszedést a rend-

őrségről a minisztérium szerveire kellene átruházni.¹³² Ekkor kezdtek el különleges bizottságok tanulmányozni a mezőgazdaságot; az egyiket Witte utasításai alapján szervezték meg, egy másik, konkurrens bizottságot pedig Pleve, a mindenható belügyminiszter állított fel. Wittét megvádolták, hogy túl nagy nyomás alá helyezte a mezőgazdaságot. A Belügyminisztériumot ebben támogatta a Hadügyminisztérium, amely úgy érezte, hogy egy olyan politika, amely tönkreteszi a mezőgazdaságot, sérti a nemzet katonai érdekeit, mert legyengíti a hadsereg emberi tartalékait, és a lóállomány csökkentésével kimeríti a vonóerőforrását.¹³³

Mindez azonban alig volt kivehető az 1890-es évek legnagyobb részében. Abban az időben Witte örült, hogy a parasztságot átengedte a Belügyminisztérium jövedelemszopolyozó kezei közé, és belenyugodott abba, hogy kompromisszumos megoldások szülessenek. Ez utóbbiak a Belügyminisztériumnak az adókkal és a mezőgazdasággal – különösen a megváltással – kapcsolatos *status quo* politikáját tükrözték, ugyanakkor nagyobb részvételi lehetőséget biztosítottak a Pénzügyminisztérium számára ellenőrző és tanácsadói szerepkörben. A megváltás kifizetésére vonatkozó intézkedéssorozatot ilyen kompromisszumnak kell tekinteni. Az volt a faluközösségi adók begyűjtésének 1899-es reformja is, amelyben a helyi előljárót tették felelőssé azért, hogy adóügyekben gyakorolja a *posztojannoje pomuzsgyenyijé*- (a szüntelen kényszerítést), az adófelügyelők pedig a bevételek beáramlását ellenőrizték. Igaz, az intézkedés bevezetését élénk vita előzte meg az Államtanácsban; maga az intézkedés pedig – bár újból deklarálta, hogy a faluközösségek egyetemleges kezességet viselnek az adókkal kapcsolatban – bevezette az egyéni felelősséget azokban a faluközösségekben, ahol a „telkekre” kiosztott juttatások száma nem haladta meg a hat-

vanat.¹³⁴ Ez azonban csak kis rés volt az 1890-es évek agrárpolitikájának bástyáján. A megváltási adósság lejártáig fenn tartani az obscsinát, meghosszabbítani az adósság törlesztési idejét, hogy védjék az intézményt, és a parasztságot emellett továbbra is az elnyomórító adóztatás satujába szorítani – ezek voltak a kormány agrárpolitikájának vezérelvei ebben az időszakban. Az ipar modernizálásának és az archaikus mezőgazdasági szerkezet fenntartásának céljai ugyan nem nagyon illettek egymáshoz, de nem is voltak feltétlenül összeegyeztethetetlenek vagy egyszerre kivihetetlenek. Ehhez azonban az orosz paraszt sokkal nagyobb béketűrésre lett volna szükség, mint amekkorát kész volt tanúsítani. Az új évszázad beköszöntét jelző viharos években a parasztságnak tett engedmények hosszú sorára volt szükség ahhoz, hogy a kormány elfojthassa a forradalom tüzét. Ezután már készséggel levonta a következtetést az éppen hogy elhárított fenyegetésből: agrárpolitikájában teljes fordulatot hajtott végre. Hátra van még, hogy ismertessük az engedményeket és a politika új orientációját.

A fedélzet megtisztítása az ütközet után: a nagy pálfordulás
Az 1890-es évek nagy ipari fellendülése az 1900-as depresszióban végződött. A visszaesést sokféleképpen kommentálták: túltermelési válságként, pénzügyi csődként vagy az Oroszországon kívüli területek – különösen Közép-Európa – kedvezőtlen gazdasági helyzetének következményeként. Valamennyi magyarázat hiányos és teljesen felszínes maradna, ha nem venné figyelembe a parasztság adózási képességének ki merülését. A felszabadítási törvény megjelenése óta először öltött nagyobb méreteket a parasztok nyugtalansága. 1900 és 1902 között az erőszak és az engedetlenség gyakorisága és

intenzitása egyaránt megnőtt. Némi hanyatlás mutatkozott 1902-ben és 1904-ben, ezután azonban soha nem tapasztalt csúcsok következtek. Törvényellenesen elfoglalták és legeltetésre használták a nemesek földjeit és parkjait; erdeiket a falubeliek népes csapatai szállták meg, és nagy irtást rendeztek; feltörték és kifosztották csűrjeiket; a földesurak fenyegetéseknek és testi sértéseknek voltak kitéve; a parasztok kirabolták kúriáikat, és a „vörös kakast felröppentették a tetőkre”, diadalittasan figyelve, hogyan borulnak lángba a francia kastélyok és a György-korabeli udvarházak gyűlölt utánczatai. A kép azáltal lesz teljessé, ha még hozzátesszük a földmunkások magasabb bérért folytatott sztrájkjait és a korábban kikötött bérleti díjak kifizetésének kollektív megtagadását. A kormánynak volt egy régen kifejlesztett egyszerű módszere a paraszti erőszak vagy ellenállás megtörésére. A lázongó faluba katonai osztagot vezényeltek, amely – ha kellett, tűzfegyvereit is bevetve – szétszórta a tömeget, lefogta a főkolomposokat, tömegkorbácsolásokat rendezett, majd a béke és a rend helyreálltával távozott. Ezek az eszközök elég hatékonyaknak bizonyultak mindaddig, amíg a lázadások szórványosak és elszigeteltek maradtak. De amikor a felkelés már madjnem mindenütt előforduló tömegjelenséggé vált, és a kormány haderejének nagy részét lekötötte a távolkeleti háború, s ráadásul a parasztok zendülései egybeestek a szállításban, a közlekedésben és az iparban kibontakozott széles körű sztrájkmozgalommal: akkor küszöbön állt a forradalom.¹³⁵

A forradalmi hullám az 1905 decemberi moszkvai felkeléssel érte el tetőpontját. Ettől az időtől a kormány fokozatosan visszahódította elvesztett állásait. 1906 őszére nagyjából helyreállították és megerősítették a rendet – bár a fizikai és jogi brutalitás olyan kombinációját alkalmazva, amelyre addig

nem volt példa az ország újkori történelmében. Ami az agrárviszonyokat illeti, a parasztság nagy támadásait a nemesség földjei ellen visszaverték. A kormány megtagadta hozzájárulását azokhoz a kisajátítási tervezetekhez, amelyeket még a radikális szocialista csoportoktól és pártoktól erősen jobbra eső elemek is támogattak.¹³⁶ És mégis, a forradalom utáni helyzet távolról sem volt egyszerűen visszatérés a forradalom előtti *status quo*hoz. Az eltelt idő alatt visszafordíthatatlan folyamat ment végbe, amely alapjaiban érintette a paraszti mezőgazdaságot. A legfontosabb változások intézkedések egész sorában öltöttek testet, amelyeket alább röviden ismertetünk.

Az egyetemleges kezesség eltörlése. 1903 februárban egy cári kiáltvány sajnálkozását fejezte ki a nyugtalan idők miatt, amelyek „hátráltatták a nép jólétének növelése érdekében kifejtett erőfeszítéseket”, és elrendelte a mezőgazdasági helyzet megjavítására irányuló kutatások megkezdését, hangsúlyozva, hogy ezekhez az obcsinarendszer elvéhez való változatlan ragaszkodásnak kell alapul szolgálnia. A kiáltvány bejelentette, hogy a Paraszti Földbank (és a Nemesi Bank) tevékenységét az „orosz mezőgazdasági élet alapjai” további megerősítésének szolgálatába állítják, és késedelem nélkül lépéseket tesznek az egyetemleges kezesség intézményének felszámolására, amely, úgymond, „korlátozó” hatással volt a parasztságra.¹³⁷ Két héttel később az ország legtöbb tartományában valóban eltörölték az egyetemleges kezességet. Az éppen esedékes közvetlen adók és a felgyűlt hátralékok kifizetéséért azontúl az egyes paraszti háztartásokat tették felelőssé.¹³⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy miközben megszüntették azt az intézményt, amelyet a törvényes meghatározás az obcsina egyik lényeges elemének tekintett, ünnepélyesen megerősítették, hogy az obcsinarendszer továbbra is érintetlenül marad.¹³⁹

A felhalmozódott hátralékok és a testi fenyítés. Vidéken folytatódtak a zavargások – egy trónörökös fiúgyermek születése és megkeresztelése jó alkalom volt arra, hogy a kormány különleges kiáltványt bocsásson ki. A királyi herceg születésnapján e kiáltvány egyetlen tollvonással eltörölt minden hátralékot, ami a megváltási díj és a juttatott földek utáni állami földadó kifizetésének elmulasztásából származott.

Ezzel egy időben és ugyanebben a törvényben a parasztságot mentesítették a testi fenyítés büntetése alól, ezzel – magyarázta a törvény – befejeződött az a folyamat, melynek során „rendről rendre” haladva az egész népesség megszabadult a törvényes kényszerítés e sajátos módszere alól. A két rendelkezés szorosan összekapcsolódott, minthogy a rendőrség, abbeli törekvésében, hogy csökkentse a felhalmozódott hátralékok nagyságát, igen gyakran fordult a verés módszeréhez.¹⁴⁰ A hatóságok a falusiak háztartási eszközeinek, ruháinak, ágyneműinek és jószágainak elárverezése mellett a megkorbácsolást alkalmazták alapvető orvossággként a helyzet megjavítására. A büntetéssel rendszerint magukat a hátralékosokat sújtották, bár a rendőrség a múltban sokszor úgy értelmezte az egyetemleges kezességet, hogy nagyszabású korbácsolást rendezett – megkülönböztetés nélkül úgy, hogy a pontos adófizetők éppúgy szenvedtek, mint a késedelmeskedők.

A megváltás visszafizetésének eltörlése. Az 1905 októberi általános politikai sztrájk után a kormány kényszerhelyzetbe került, s az 1905. október 17-i kiáltványban alkotmányos jogokat – többek között képviseleti gyűlést, a Dumát – adományozott a népnek. A parasztok azonban továbbra is forrongtak, így 1905. november 3-án újabb kiáltványt tettek közzé, melyben kijelentették, hogy nem tűrnek több erőszakot a falvakban. Ugyanakkor bejelentették a kormánynak azt a

határozatát, hogy a parasztok minden kategóriájánál 50 százalékkal csökkentik az 1906-ra esedékes megváltási összegeket; 1907. január 1-én pedig az egészet eltörlik. 1907-ig a parasztság 670,3 millió rubelt fizetett vissza az *eredetileg* tervezett, összesen 2012,1 millió rubelből.¹⁴¹ Az állami parasztok közel egy generációval a volt jobbágyok után kerültek megváltási státusba. Így ők voltak a megváltás eltörlésének igazi haszonélvezői: 765 millió rubel adósságukat engedték el, ami több mint kétszerese volt a korábbi jobbágyok eltörölt hátralékainak.

A parasztok pénzügyi terheinek enyhítése mellett a kormány vissza akarta szorítani azt a törekvésüket, hogy elfoglalják a nemesi földeket. Ezért ugyanebben a kiáltványban bejelentették a Paraszti Földbank tőkéjének soron következő emelését, valamint azt, hogy azoknak a parasztnak a földvásárlásait, akiknek nem volt földjük – vagy csak nagyon kevés volt – a bank a beszerzési érték 90 vagy akár 100 százalékat is elérő kölcsönökkel támogatja.¹⁴²

A törvény előtti egyenlőség megteremtése. Egy 1906 őszén kelt részletes utasítással számos olyan jogot biztosítottak a parasztnak, amelyeket azelőtt megtagadtak tőlük, de a népesség más csoportjainak legtöbbje már korábban is élvezett. A családon belüli vagyonmegosztást korlátozó intézkedéseket törölték a rendeletek sorából. Ugyanerre a sorsra jutott az a rendelkezés is, amelynek értelmében azok a parasztnak, akiknek az obscsina területén kívül nem volt ingatlanuk, nem írhattak alá váltót. A parasztnak nem büntethették többé olyan cselekedetért, amelyeket a békebírákra vonatkozó rendelet nem szabályozott. Adósságaik visszafizetésének elmulasztásáért a falukozosság nem sújthatta őket kényszermunkával. A legfontosabb intézkedés lehetővé tette, hogy a parasztnak szabadon válasszák meg állandó lakóhelyüket.

Az útlevelek megszerzése azontúl nem függött a háztartásfő vagy a faluközösség beleegyezéséről. A közösséget megfosztották attól a jogról, hogy visszahívhatta távollevő tagjait; végre elzárult egy forrás, amely lehetővé tette, hogy a család és a közösség zsarolja a falun kívül dolgozó parasztokat. Végül az útleveleket tetszőlegesen hosszú időre lehetett kibocsátani, így csak most hárult el az otthonuktól távol tartózkodó parasztok feje felől az az állandó fenyegetés, hogy *bezpaszportnüj*ekké – útlevelüktől megfosztott törvényenkívüliekké – válhatnak, és erővel visszahurcolhatják őket szülőfalujukba: az egyetlen helyre, ahol útlevelüket meghosszabbíthatták.¹⁴³

Az intézkedés egyáltalán nem számolta fel a „paraszti rendet”. A cár alattvalói továbbra is parasztok, nemesek, közhivatalnokok, kereskedők, városlakók voltak a hatóságok szemében. A városi és a vidéki jogi és közigazgatási szervezetek között még mindig voltak különbségek. Eltörölték azonban a parasztokkal szembeni hátrányos megkülönböztetés legkirívóbb oldalait; megtörték a faluközösség jogi hatalmát felettük, és eltávolították a szabad költözködés törvénybeli akadályait. Ha meggondoljuk, hogy mindössze két évvel korábban a Minden Oroszok Önhatalmú Ura nyilvánította a paraszti karakter mint különleges rend fenntartásának szükségességét, a változás igazán szembetűnő. A dekrétum bevezetőjében azt állították, hogy az mintegy összefoglalása II. Sándor felszabadítási terveinek. Bizonyos értelemben ez talán így is volt, de bármekkora hangsúlyt helyeztek is az átfogó történelmi folytonosság gondolatára, azt a pár évtizedet nem tehatték meg nem történtté, de még csak nem is homályosíthatták el, amelynek során a kormány fáradhatatlanul azon igyekezett, hogy a parasztságot saját rendjének rácsai mögött tartsa, és amennyire csak lehet, el-

különítse a népesség többi részétől. Az 1905-ös forradalom küszöbén a parasztok jogi helyzete – ha lehet – még különlegesebb volt a négy évtizeddel korábbinál. Annak szemében, aki a felületes történelmi általánosítások ösvényén haladva a francia forradalom eredményeit a modern ipari fejlődés előfeltételeinek tekinti, az oroszországi események sorrendje valóban zavaró lehet. Az idézett dekrétum bevezetőjében az uralkodó a polgári szabadság és a törvény előtti egyenlőség elveiről beszélt. Oroszország iparosítása már jócskán előrehaladt, amikor hozzáláttak az általános politikai keretek komoly átalakításához.

A most tárgyalt törvényhozói intézkedések több szempontból is közvetlenül érintették a faluközösség problémáját. Az adófizetéssel kapcsolatos személyes felelősség megteremtése, a családi vagyon megosztása felett gyakorolt ellenőrzés megszüntetése, az útlevelügyek liberalizálása, különösen pedig a megváltási adósságok eltörlése – úgy tetszett – mind csökkentette az obcsina hatalmát az egyének felett, vagy legalábbis korlátozta funkcióit. Ezek a változások azonban mégsem feltétlenül határozták meg az orosz obcsina jövőbeli sorsát. Ha az orosz kormány még ekkor is úgy érezte volna, hogy az obcsina a társadalom tradicionális és ezáltal stabilizáló eleme, ha hitte volna, hogy megléte elejét veszi a népesség tömeges elszegényedésének vagy legalábbis elviselhetővé teszi a szegénységet,¹⁴⁴ és eleget tesz az egalitárius igazságosság általános követelményeinek, még mindig megtehetette volna, hogy az orosz faluközösséget megújított, esetleg meg is erősített védelem alá helyezze. Ehhez számos különleges politikai intézkedésre lett volna szükség, amelyekkel megállították volna az obcsináról való leszakadás folyamatát. A parasztok juttatott földjeit az obcsinában tarthatták volna úgy is, hogy az tökéletesen összeegyeztethető legyen a szabad

utazás és letelepedés jogával, amit a forradalom utáni törvényhozás biztosított.

Ilyen lehetett volna az orosz kormány politikája, ha ragaszkodik 1905 előtti pozíciójához. A valóságban azonban nem ez történt. 1906 júliusában, amikor rövid háromhónapos működés után feloszlatták az első választott Orosz Dumát, a cár elbocsátotta Gromikin miniszterelnököt, és P. A. Sztolipint, Gromikin belügyminiszterét emelte az elnöki székbe. Az események ezzel döntő fordulatot vettek. Sztolipin, mielőtt csatlakozott volna a kormányhoz, Szaratov kormányzóság kormányzójaként teljesített szolgálatot, ahol az obscsina mindent elsöprő túlsúlyban volt. Bőségesen volt alkalma tanulmányozni az állítólagosan konzervatív obscsinatagok magatartását az 1905-ös vidéki zavargások hosszú hónapjaiban. Főnökéhez, a belügyminiszterhez címzett egyik titkos jelentésében Sztolipin annak a nézetének adott hangot, hogy a forradalmi agitáció csupán közvetlen oka volt a parasztok nyugtalankodásának. A baj a mezőgazdasági népesség szegénységében gyökerezett. Sztolipin ennek ellenére úgy vélte, hogy a parasztok földjeinek növelése nem oldaná meg a kérdést, mivel nagyon sok esetben a nagy juttatásokat kapott parasztok voltak azok, akiket lefűleltek a nemesi birtokok rombolásánál és gyújtogatásánál. A megoldás: létre kell hozni egy „kistulajdonosi osztályt – az állam alapsejtjét és természetétől fogva is minden romboló elmélet ellenségét”¹⁴⁵. Nem kétséges ezek után, hogy Sztolipin nézeteinek kiindulópontjában a probléma rendőri aspektusa, tehát az a nézet állt, hogy az obscsina inkább táplálja, mint megfékezi a lázongást és az erőszakot. Egy olyan erős akaratú ember, mint Sztolipin, nem ismert félmegoldásokat. „Arról van szó, hogy nem tesztek semmilyen engedményt, sem nagyot, sem kicsit. Úgy gondolom, valódi cselekvésre és valódi reformokra

van szükség” – írta egy levelében D. N. Sipovnak, a zemsztvo-liberalizmus egyik igen mérsékelt, kiemelkedő képviselőjének.¹⁴⁶ „A zűrzavar kora volt – mondta négy évvel később, az 1905–1906-os esztendőkre visszatekintve. – A nemesi birtokok lángokban álltak vagy már hunyón parázslottak . . . A döntés, nem a töprengés ideje volt . . . A politikai zűrzavar gyökerei a nép lelkéből (*v narogye*) eredtek és a társadalmi zűrzavarból táplálkoztak . . . Meg kellett semmisíteni az okok okát . . . új társadalmi-gazdasági rendet teremteni a parasztok számára.”¹⁴⁷ Sztolipint kétségtelenül sok nemes támogatta álláspontjában, akiknek az obscsináról alkotott véleménye radikális változáson ment keresztül. Lehet, hogy az obscsina olcsó munkaerőt adott, és tagjai magas bérleti díjakat fizettek a nemesi földekért, ezek az előnyei azonban jelentéktelenné halványultak, amikor az lett a nyomasztó probléma, hogy a nemesek vagyonát megvédjék a közösségi falvak lakóinak baltáitól és tűzétől. Nem lényeges itt, hogy Sztolipint milyen motívumok vezérelték: a nemesemberé vagy pedig az állam hű szolgájáé.¹⁴⁸

Azt azonban meg kell említenünk, hogy 1906-ra az obscsinaellenesség jelentékenyen megerősödött. 1902-ben Witte vezetésével különleges konferenciát szerveztek a mezőgazdaság gondjainak tanulmányozására. A munkát már az elején visszafogta, hogy az uralkodó bejelentette: az obscsinának sértetlenül kell maradnia. Mindazonáltal egy év elteltével a konferencia tartományi és kerületi bizottságai hosszú listát állítottak össze a közösségek fogyatékságairól, és különféle reformokat javasoltak, többek között az eltávozás megkönnyítését. Wittének a parasztkérdésről szóló felterjesztésében (1904) nagy köntörfalazásba kellett kezdenie, hogy bebizonyíthassa: az obscsina sérthetetlensége azt jelenti, hogy a parasztok obscsinában maradásával vagy eltávozásával kap-

csolatban lemondanak az erőszakról. Szenvedélyesen állította, hogy 1861-ben a reformerek átmeneti megoldásként fogadták el az obscsinát, és utána kifogásolták az intézményt, melynek csodálata – mondta – jóval megelőzte természetének felismerését; hangsúlyozta, hogy az obscsina összeegyeztethetetlen a gazdasági haladással és a „kultúrával” általában. A közösséget korábban hagyományosan a „proletarizálódás veszedelme” elleni csalhatatlan gyógymódnak tekintették. Witte itt úgy jellemezte, mint ami nyomorba dönti a népesség nagy részét, és finoman utalt az obscsina és a „szocializmus és kommunizmus elméleti konstrukciói” között fennálló, „legalábbis külsődleges hasonlóságokra”. Ez azonban inkább csak mellékesen kapott helyet a memorandumban. A fő hangsúly a gazdaságon volt: feltárta a közösségek hibáit, és amellett szolt, hogy a mezőgazdaságban engedjenek teret a gazdasági individualizmusnak.¹⁴⁹

Érdemes megjegyeznünk, hogy Pleve, a nagy hatalmú belügyminiszter hátráltatni próbálta a különleges konferencia munkáját. Sikerült is a hosszú téli álom állapotába juttatnia azt, a Belügyminisztériumon belül pedig felállított egy konkurrens szervezetet, amely a mezőgazdasági kérdéssel foglalkozott. Miután Plevét a forradalmi terroristák keze által elérte a halál, Witte konferenciája újjáéledt. Érdekes, hogy az obscsinával szemben abban az időben a Belügyminisztérium egyik embere, Gurko képviselte a legradikálisabb álláspontot, aki éppoly energiával lépett fel az obscsina ellen, mint amekkorával Witte az ország iparának kiépítéséhez látott hozzá. Gurko azzal is megpróbálkozott, hogy Gromikint – a mezőgazdaság megsegítésére alakított egy másik bizottság irányítóját – rávegye: forduljon szembe a hagyományos nézettel, de ebben nem járt sikerrel. Sztolipin hatalomra jutása egyben egy periódus végét jelezte. Ahogy a

hivatali vélemény fokozatosan szembekerült az obscsinával, az előkészítő munka nagy részét előzetes törvénytervezetek formájába öntötték. Sztolipin meríthetett is ebből a tárházból. Ugyanakkor nem szabad feltételeznünk, hogy sokat vett át – ha egyáltalán átvett valamit – az újabb keletű obscsina-ellenesség mélyebb intellektuális tartalmából. Úgy tetszett, Witte és Sztolipin hasonló negatív álláspontra jutott. Mégis nagy különbség volt a korszak két vezető államférfija között. Wittének nem volt ellenére, hogy a forradalmi felfordulással szemben a parasztok földjeinek növelésével vegyék fel a harcot, és terveket dolgoztatott ki a nemesi földek egy részének kötelező elidegenítéséről. Sztolipin viszont ez utóbbit teljesen elfogadhatatlannak és nemkívánatosnak tekintette. Bármekkora volt is azonban e pont jelentősége, az alapvető eltérés másutt rejlett: míg Witte az obscsinát az ország ipari fejlődésének összefüggésében kezelte, Sztolipinnak – hogy a legtöbbet mondjuk – nagyon kevés érdeke fűződött az iparosításhoz, ő nyíltan a földet tekintette „jólétünk egyetlen forrásának”. Még ama nevezetes dumai beszédéből is, amelyben a „gyenge jellemű iszákosokat” hasonlította össze az „erős és intelligens” paraszttal, kijelentve, hogy a kormány inkább az utóbbi mellett adja le a „voksát” az előbbivel szemben, még ebből is teljesen világosan kiderül, hogy a gazdasági individualizmus az ő számára nem jelentett többet, mint erős *point d'appui*-k* kiépítésének lehetőségét a forradalmi erőkkel vívott harchoz.¹⁵⁰ Lehetetlen ellenállni a kínálkozó történelmi analógiának. A parasztháborútól való rettegés vezetett az 1861-es jobbágyszabadításhoz. Az obscsina politikai értékebe vetett hit volt az oka annak, hogy 1861-ben az intézmény megőrzése mellett döntöttek, és hogy intézkedések

* Támaszok. – *A szerk.*

egész sorozatával próbálták megmenteni a széthullástól és a pusztulástól. A felszabadításnak az ipari fejlődésre gyakorolt kedvező hatásai sohasem foglaltak el kitüntetett helyet az 1861-es reformerek gondolkodásában. És megint csak politikai megfontolások vezettek arra a döntésre, hogy a kormány megvonta védelmét az obscsinától, és siettette felbomlását. Oroszországban ismét követelte jogait a politikának a gazdasággal szembeni régi elsőbbsége.

A szükségrendeletként kibocsátott 1906. november 9-i törvény (az Alkotmány 87. cikkelye) szerény cím alatt jelent meg, amiből aligha tűnt ki az intézkedés jelentősége: cári utasítás a szenátusnak a parasztok földtulajdonáról és földhasználatáról szóló jelenleg érvényben levő törvény néhány rendelettel történő kiegészítéséről.¹⁵¹ Mint a törvény bevezetőjében helyesen mutattak rá, a megváltás visszafizetésének 1907. január 1-i hatállyal történő beszüntetésével az 1890-es évek korlátozó jellegű törvényei alkalmazhatatlannokká váltak. Az obscsina parasztagjai ezenkívül jogot nyertek a szabad eltávozásra (az általános rendelet 36. cikkelyében – egyes kiadásokban a 12. cikkelyben). Ilyenkor a parasztnak akkora földet kellett személyi tulajdonába adni, ami arányos volt a földek megváltásában való részvételével. Nyilvánvalóan nem volt könnyű – valójában lehetetlennek bizonyult – megállapítani azt, hogy egy paraszti háztartás pontosan milyen mértékben vett részt egy olyan műveletben, ami sokszor több mint négy évtizeden át tartott; ráadásul a háztartásoknak a megváltás kifizetéséhez való hozzájárulása a család méretétől és birtokainak nagyságától függően változott, nem is beszélve arról, hogy a fizetési kötelezettséget ki lehetett játszani oly módon, hogy felhalmozták a hátralékokat, amelyeket később eltöröltek.

Sztolipin megoldása egyszerű volt és drasztikus. Mindenek-

előtt a faluközösségekben minden háztartásfőnek megadták azt a jogot, hogy bármely időpontban kérhessék a közösségi földek egy részének formális átírását személyes tulajdonukká. Ezt a részt a következőképpen állapították meg. Azokban a faluközösségekben, ahol az utolsó 24 évben nem volt általános földújrafelosztás, az obscsinát elhagyni kívánó paraszt igényt tarthatott az éppen használatában levő összes juttatott földre. Ahol az utolsó 24 évben sor került általános újrafelosztásra, ott ugyanez volt a szabály, kivéve azokat a háztartásokat, amelyek nagyobb földet használtak a kérdéses időpontban, mint amekkora az utolsó felosztáskor alkalmazott kritérium alapján nekik járt volna; az eltérést ki kellett fizetni azon az átlagos megváltási áron, amennyiért az obscsina annak idején hozzájutott a földekhez. Az obscsinából távozó fenntarthatta a közös rétek, erdők, legelők stb. használatának jogát. Távozási kérelmét a közösségnek egy hónapon belül ki kellett elégítenie; a döntéshez elegendő volt a gyűlésen jelenlevők többségének hozzájárulása. Ha az obscsina nem döntött az előírt időn belül, a *zemszkij nacsalnyik*nak, azaz a belügyminiszter alárendeltjének kellett ezt megtennie.

A korábban közösségi földek magántulajdonba adásán kívül a háztartás fejének jogában állt bármikor kérnie, hogy földjeit egyetlen összefüggő darabbá egyesítsék. Ha az időpont egybeesett egy általános újrafelosztással, az obscsinának feltétel nélkül teljesítenie kellett a kérést; egyébként visszatarthatta a földeket, és pénzbeli kárpótlást nyújthatott a tulajdonosnak, aminek összegében vagy kölcsönösen megállapodtak, vagy egy zemsztvobíróság szabta azt ki. Végül megadták azt a lehetőséget, hogy a szavazásra jogosultak kétharmadának egyetértésével a faluközösség feladhassa a nyílt-föld-rendszert, és általános tagosítást hajthasson végre a háztartások által hasznosított földeken.

Az 1906-os törvény említett fő vonásait részletesebben munkálták ki és nagyobb gonddal iktatták törvénybe 1910-ben, amikor már nem szükségrendeletként szerepelt, hanem annak rendje és módja szerint megszavazták a Dumában és az Államtanácsban.¹⁵² Az új törvény egyik különlegessége az volt, hogy bizonyos automatizmust vezettek be vele: kikötötték, hogy azokban a faluközösségekben, amelyeknek 1887 előtt juttattak földet, s amelyek azóta nem hajtottak végre általános újrafelosztást, minden külön intézkedés nélkül magántulajdonosi rendszer lép életbe. A tagok egyszerűen megtartották maguknak mindazokat a földeket, amelyeket az 1910-es törvény életbelépésekor használtak.¹⁵³

Világosan látnunk kell, hogy az említett két törvény sokkal több volt a régi 36. cikkely pusztá értelmzésénél és részletes kidolgozásánál. Az új törvények szerzői nem is tettek kísérletet arra, hogy megállapítsák, mennyi esett egy háztartásra a teljes megváltási összegből. Úgy döntöttek, hogy a boldog birtokosokat részesítik előnyben, akik esetleg nemrégiben jutottak földhöz, vagy valamilyen módon következetesen kibújtak kötelezettségeik teljesítése alól. A kezén levő juttatáson felüli földeket mindenki megvásárolhatta az átlagos megváltási árakon, amelyek egykor jóval magasabbak voltak a piaci áraknál, a föld értékének nagyarányú emelkedésével azonban ekkorra már csak töredékei lettek az új piaci áraknak. A 36. cikkely értelmében a faluközösség saját belátása szerint választhatta meg, hogy az eltávozó tagot pénzzel vagy földdel kárpótolja. Az új törvények ezt a jogot csak arra az esetre korlátozták, amikor a közösségi tag a leválasztáson kívül földjeinek egyesítését is kérte; ez utóbbit nem tagadhatták meg tőle általános újrafelosztáskor. Az új törvénykezés talán legfontosabb eleme az volt, hogy erős irányítói pozícióba juttatta a kormány szerveket. A zemsztvofőnökök nyo-

mást gyakorolhattak annak érdekében, hogy az egyes parasz-
tok és az obscsina közötti kötelékek a leggyorsabban bomol-
janak fel. Aligha kétséges, hogy az alárendelt tisztviselők
rendkívüli buzgalmat tanúsítottak abban, hogy a lehető leg-
többen hagyják el az obscsinát. A hatóságok nem kevésszer
éltek a fenyegetés és az erőszak eszközeivel. Noha Sztolipin
állandóan sürgette a tartományi kormányzókat, hogy nagy
energiát fordítsanak az 1906-os törvény végrehajtására, a
helyi hatóságok néha még túl is lépték utasításait.¹⁵⁴

El kell ismernünk, hogy Sztolipin törvényei hatékony esz-
közöknek bizonyultak arra, hogy jelentős mértékben csök-
kentsék az obscsinának az ország mezőgazdaságában be-
töltött szerepét. Hozzá kell tennünk, hogy az obscsina mellett
a kormány tűz alá vett egy másik tradicionális intézményt is:
az 1906-os és 1910-es törvények nem ismerték el a családi
vagyon ősi fogalmát. A család helyett a családfőre szállt az
obscsináról leválasztott földek teljes tulajdonjoga.

Teljesen helytelen lenne azonban azt feltételeznünk, hogy e
törvényekkel és foganatosításuk módjával gyors kihalásra
ítélték az orosz obscsinát. A számos ellenkező véleménnyel
szemben az obscsina Oroszországban nem volt az általános
széthullás állapotában, hiszen egy mégoly erős csapás, mint
Sztolipiné sem volt képes teljesen eltörölni a föld színéről.
1906. november és 1915. május között a faluközösségi ház-
tartásfők több mint 30 százaléka jelentette be azt a szándékát,
hogy elhagyja a közösséget; majdnem 22 százaléuk jutta-
tott földjeit különítették el az obscsinától és vált egyéni tu-
lajdonossá. Ezekhez a háztartásokhoz az obscsinák földjeinek
több mint 16 százaléka tartozott. Az utóbbi két adat eltérése
rávilágít arra a tényre, hogy a távozó obscsinatagok között
jelentős volt azoknak a száma, akik az átlagos juttatásnál
kevesebbet kaptak. Ez nem is lehet meglepő. Sztolipin tör-

vényhozásának eredményeképpen az a paraszt, aki ott akarta hagyni földjét, és a városba vagy az ország egy másik részébe kívánt átköltözni, most először adhatta el a földet és teremthette elő a faluból való távozásához szükséges anyagiakat. Igaz viszont, hogy az eladókat még most is korlátozták: a juttatott földet tilos volt olyasvalakinek eladni, aki nem volt paraszt. Másfelől a sok jómódú paraszt, aki a neki kijáró mennyiségnél több juttatott földet halmozott fel, most alig várta, hogy megszerezze egyéni jogait azáltal, hogy sietve kilép az obcsinából. Végül igen jelentősek voltak az eltávózásokban mutatkozó területi különbségek: a távoli déli, délnyugati és nyugati körzetekben volt arányuk a legmagasabb – a központi, keleti és délkeleti területek parasztjai sokkal inkább húzódoztak a távozástól. Az egyes évek adataiból világosan kitűnik, hogy azok, akik már régóta távozni akartak – beleértve azokat, akik lejárát előtt visszafizették a megváltást, és az 1890-es években hozott törvények miatt kényszerültek maradásra – kitörésszerűen tódultak ki az obcsinából.¹⁵⁵ Az 1908–1910-es évek új földtulajdonosainak száma az 1906–1915 közötti összes eltávózás közel 72 százalékára rúgott; 1911–1913-ban ugyanehhez viszonyítva csak 20 százalék vált tulajdonossá. Ez utóbbi arány mellett (amikor az 1906-ban közösségben élő háztartásfők közül évente körülbelül 1,5 százalék hagyta el az obcsinát) még mindig elég sok időre lett volna szükség ahhoz, hogy az eredeti szám, mondjuk, 50 százalékkal csökkenjen. A folyamatot lerövidítette volna ugyan, hogy voltak obcsinák, amelyekre az „automatikus” eljárás volt érvényben, és ahol ennek megfelelően nem került sor leválasztásokra, elég volt egyszerű tulajdonosi igazolásokat szerezni, de ezek kiadásának üteme is nagymértékben csökkent 1911 után.

Azzal, hogy a közös földeket magánbirtokokra szabdalták

szét, elejét vették a további újrafelosztásoknak, ez azonban önmagában még nem szüntette meg a nyíltföld-rendszert a maga különböző helyeken szétszórta, nagyszámú parcellájával. Ennek felszámolása vagy legalábbis visszaszorítása lényeges alkotóeleme volt annak a tervnek, hogy egy gazdaságilag erős – és így politikailag konzervatív – birtokos paraszti osztályt hozzanak létre. Nem meglepő azonban, hogy a földek összefüggő birtokokká való egyesítése elmaradt a magántulajdonba történő pusztá leválasztás mögött, s hogy a tanyák (*hutor*) létrejötte, ami az egy mag köré tömörülő falvak szétszóródását jelentette, elmaradt az egyszerű egyesítések mögött. Mindent összevéve, 1916. január 1-ére az elkülönített juttatásoknak körülbelül 60 százalékát egyesítették ilyen vagy olyan formában.¹⁵⁶ Meg kell azonban jegyeznünk: a kormánynak az a törekvése, hogy az orosz mezőgazdaságban a bekerítéshez hasonló mozgalomfélét indítson el, jóval nagyobb sikerrel járt, mint ezekből a számokból megítélhetnénk. Egy 1906 elején kelt cári dekrétummal központilag felállítottak egy földszervezeti kérdésekkel foglalkozó különleges bizottságot, amely főbizottságból és az alája rendelt megfelelő tartományi és kerületi bizottságokból állt.¹⁵⁷ A bizottság felmért és egyesített minden olyan földet, amit a Paraszti Földbankon keresztül vagy annak közreműködésével vásároltak. Közvetlen feladatkörébe tartozott, hogy a különböző tulajdonosok – egyéni parasztok, közösségek, nemesek – egymás közé ékelődött földjeinek egyesítései során közvetítsen a falvak és a magánszemélyek között.¹⁵⁸ Az 1911-ben kibocsátott átfogó törvényben a helyi bizottságokat az előzőeken felül felhatalmazták arra, hogy az érintett felek kívánságára kényszertagosítással egyesítsék az egymás közé vegyült földbirtokokat, ha a fennálló helyzetet gazdasági szempontból hátrányosnak ítélték meg.¹⁵⁹

A tagosítási politikát nagy eréllyel folytatták; a parasztságnak is komoly érdekei fűződtek a parcellásrendszer megszüntetéséhez és a tulajdon vagy a birtok egyértelmű körülhatárolásához. 1907 és 1914 között több mint hatmillió háztartás kérte juttatott földjeinek tagosítását. Az obszcinából való kilépésekkel ellentétben, a tagosítási kérelmek évenkénti számában 1914-ig, a háború kitöréséig nem mutatkozott szembeűűő hanyatlás.¹⁶⁰

A történelem nem volt különösebben kegyes Sztolipin reformjaihoz. Hatásainak teljes kibontakozását megakadályozta a háború és a forradalom. Igaz, Sztolipin törvényhozása nem ment teljes mértékben veszendőbe a régi rendszer összeomlásával. Meglepő, milyen erősen hatottak Szovjet-Oroszország első földkódexére a késői birodalom törvényei.¹⁶¹ Az 1920-as évek tagosítási politikája a Sztolipin által kijelölt úton haladt. Szűk nézőpontból tulajdonképpen még a mezőgazdaság kollektivizálását is tekinthetjük úgy, mint Sztolipin birtokegyesítési elképzeléseinek beteljesülését.¹⁶²

Ami Sztolipin többi törekvését illeti, minden másképpen alakult. 1917-ben forradalmi úton kisajátították a nemesi földeket s éppen ez volt az, amit Sztolipin elhárítani igyekezett. A szovjet kormány még a NEP éveiben is csupán megtűrtte az erős elemeket a parasztok között. A kollektivizálási politika korai kezdetei – amikor a falvakban keresték azokat, akikben megbízhatott a kormány – és Sztolipin politikája között volt némi formális hasonlóság, de ellenkező politikai előjellel. Ám eltekintve attól a nyilvánvaló ténytől, hogy a kollektivizálással palackba kívánták zárni a falvakban feltámadt gazdasági individualizmus szellemét, a döntő különbség a mezőgazdasági és az iparpolitika közötti kapcsolatban rejlett. A szovjet kollektivizálás célja – mint néhány kezdeti bizonytalankodás után kibontakozott – az volt, hogy

Oroszország mezőgazdaságát egy korábban sohasem tapasztalt időtartamú és intenzitású új ipari fellendülés szolgálatába állítsák. Sztolipin reformjai ezzel szemben akkor láttak napvilágot, amikor éppen lecsillapult az iparosítás hulláma. Ez a sorrend az, ami kijelöli a sztolipini reformok történelmi helyét.

IV.

BEFEJEZÉS

A politikai színpad szereplői szeretik alakításaikat a történelmi folytonosság nézőpontjából igazolni. Nem meglepő, hogy Sztolipin agrártörvényeit szerzői úgy tálalták, mint az 1861-es jobbágyszabadítás természetzerű beteljesülését. Valóban úgy látszott, hogy Sztolipin műve, a gazdasági individualizmus hangsúlyozása logikai összefüggésben van azzal az átalakulással, amelynek során az emberi jószág szabad emberré vált. És az események menete néhány nyugati országban – elsősorban Franciaországban – látszólag azt igazolja, hogy a parasztság ősi megkötöttségeinek az eltörlése „természetes módon” vezet egy gazdaságilag erős és független parasztság kialakulásához. A felülről végrehajtott forradalom a jobbágyszabadítással kezdődött és az 1906–1910-es törvényekkel zárult. Mindazonáltal elővigyázattal kell kezelnünk azt az állítást, hogy egyenes vonal húzódik a korai 1860-as évek reformjai és Sztolipin reformjai között. Hogy megismételjük egy korábbi következtetésünket: a felszabadítási törvények tényleg megteremtették a családi gazdaságot Oroszországban, de ezek nem váltak erős és virágzó gazdasági egységekké. Elfogadva, hogy a parasztgazdaság és a nemesi

gazdaság közötti kapcsolatokat csak fokozatosan lehetett felszámolni, a felszabadítás utáni agrárpolitika egész menete felfedi azt a szembetűnő érdektelenséget, ami az orosz mezőgazdaság fejlődését kísérte. Így alakult ki a mezőgazdaság és az ipari fejlődés között egy olyan kapcsolatrendszer, amelyet nem volt könnyű megérteni például az angol gazdaságtörténet hagyományos felfogásának talajáról. Angliában – Paul Mantoux gyakran idézett szavaival – „a hatalmas ipari központok növekedése elképzelhetetlen lett volna, ha a mezőgazdasági termelés szervezete nem olyan, hogy kielégítse egy nagy ipari népesség szükségleteit; másfelől a mezőgazdaság nem lett volna képes a fejlődésre, ha az ipari körzetek nem nyújtanak megfelelő, egyre több fogyasztót magukba foglaló piacokat”¹⁶³. Sztolipin előtt Oroszországban nem volt meg ez a kölcsönhatás. A városok termékekkel való ellátását nagyrészt a parasztok jövedelmeinek leszorításán keresztül biztosították; az orosz ipar pedig nem egy virágzó mezőgazdaság iparcikkek iránti növekvő keresletére, hanem a beruházási javak iránti keresletre épült, aminek nagy részét a kormány támasztotta. Az obszcinapolitikát adottnak véve, az 1890-es évek oroszországi iparosításának egyetlen világos alternatívája az volt, hogy egyáltalán nem iparosítanak. Ugyanígy valamilyen nyugat-európai mintán alapuló agrárreform fontos előfeltétele lehetett az iparosítás bizonyos típusainak, ám e reform hiánya Oroszországban nem akadályozta meg azt, hogy egy nagyon jelentős ipari fejlődés játszódjék le.

Mégis, ha itt az agrárreform nem volt is előfeltétele az iparosításnak, lehetett annak – *sit venia verbo** – utófeltétele. 1914 előtt Európában a nagy iparosítási fellendülések nem tartottak örökké. Hacsak mesterségesen nem akadályozták

* Legyen kegyelem a szó. – A szerk.

meg a növekedési feltételek normalizálódását, úgy nagy valószínűséggel ez lett a nagy nekilendülés során tett előrelépés fő következménye. Oroszországban a gyors iparosításnak forradalmi zavargások vetettek drámai módon véget. Amikor az ország kibontakozott a nyugtalan háborús és forradalmi időkből, világossá vált, hogy már nem követheti az ipari növekedésben addig alkalmazott helyettesítési mintákat. Különösen az állam nem volt képes arra, hogy továbbra is egyszerre keresletet és tőkét biztosítson az ipar számára. A parasztokra gyakorolt erős adóztatási nyomás politikáját sem lehetett tovább folytatni a forradalom után. A könnyed költségvetési költekezés korszaka véget ért. Az 1905-ös forradalom és az első világháború kitörése közötti években óvatos deflációs pénzpolitikát alkalmaztak, hogy szigorú ellenőrzés alatt tartásuk a költségvetést, és betömjék a Japán elleni háború és a forradalmi felfordulás nyomán kialakult hatalmas szakadékokat. A nagy fellendülés éveiben kifejlődött spontán gazdasági erők kezdték átvenni a korábban a kormány által betöltött funkciókat. Ez elkerülhetetlenül azt jelentette, hogy a kellő színvonalú munkaerő kínálatának gyengeségeit és a megfelelő piacok hiányát áthidaló legköltségesebb helyettesítések némelyikéről le kellett mondani. Ezek a megoldások kívül estek a rentabilitási számításokon alapuló intézmények hatókörén.

Azt mondtuk, Sztolipin reformja lényegében inkább politikai, mint gazdasági célokra irányult. Szerzőjének nézőpontjából az ország ipari fejlődésére gyakorolt hatás csupán mellékes volt a fő célkitűzéshez képest. Ez azonban nem kisebbíti a forradalom jelentőségét abból a szempontból, hogy mekkora hatást gyakorolt az azt követő ipari fejlődésre. Az 1906–1914-es években növelni tudták az ipar termelését – mégpedig egy elfogadhatóan magas, évi 6 százalékos ütemben. Úgy

tűnik nekünk, ezt az eredményt nem érhatték volna el – most már az állam sürgetése nélkül –, ha egyben nem korszerűsödtek volna a mezőgazdasági körülmények. Sztolipin reformja, amellett, hogy elősegítette az ipari növekedés újrakezdését, láthatólag befolyásolta annak jellegét is. Több munkaerő állt rendelkezésre, és így nagyobb hangsúlyt kaphattak a munkaigényes iparágak. A mezőgazdaságra nehezedő adózási nyomás enyhülésével és a parasztságon belüli erős fogyasztói csoport kialakulásával legalábbis valamelyest csökkent a nehézipar korábbi súlya. Az agrárpolitika fordulatával nagy változás következett be az ipari folyamatok természetében.

Úgy látszott tehát, közel fél évszázaddal a jobbágyok felszabadítása után Oroszország gazdasági fejlődése olyan útra terelődött, amely már közelebbi hasonlóságot mutatott Nyugat-Európa történelmi modelljeivel. Az addig megtett utat azonban ez az elkésett – és halva született – „normalizálódás” sem homályosíthatja el vagy teheti meg nem történtté. Az orosz agrárpolitika áttekintésének befejeztével, nem hányhatunk szemet a megítélésekben elkövetett hibák és ennek okai, a szellemi restség és a szűklátókörűség fölött. Ugyanakkor az ipari fejlődés szemlélője nem vonhatja ki magát a mély benyomás alól, amelyet az a leleményesség, merészség és határozott cselekvés gyakorol rá, amivel ellensúlyozni – ha nem éppen előnnyé változtatni – sikerült a mezőgazdaságban elkövetett baklövéseket és a bizonytalankodásokat. A politika e két eltérő vonalának egymásmelletti-ségében rejlik a történelem bonyolultsága, mert a történelem minden egyszerű magyarázatnak ellenáll, akárcsak a sztolipini reform nem szándékolt végkifejlete.

1. Alekszej Popelnyickij: „Recs Alekszandra II. szkazannaja 30-vo marta 1856-vo goda moszkovszkim predvogyityeljam dvorjansztva” (II. Sándor 1856. március 20-i beszéde a moszkvai nemesség vezetőihez). *Golosz Minuvsevo* (1916), 5–6. sz. 393. l.

2. Pjotr Sztruve: *Kreposztnoje hozjajsztvo: isszledovanyija po ekonomicseszkof isztorii Rosszii v XVIII. i XIX. vekah* (Jobbágygazdaság: tanulmányok Oroszország XVIII. és XIX. századi gazdaságtörténetéről). Szentpétervár 1913, különösen 102. és köv. l.

3. Felvethető – és Sztruve fel is veti (149. l.) –, hogy a vasútépítés volt a további mezőgazdasági fejlődés feltétele, s ez összeegyeztethetetlen a jobbágyság fenntartásával. Sztruve érvelése azonban láthatólag nem a korai 1860-as évekre vonatkozik, hanem valamely meghatározatlan jövőbeli időpontra, a vasútépítés és a jobbágyság pedig távolról sem volt abszolút összeegyeztethetetlen. Emellett éppen a vasutak hiánya nyújtott védelmet a feketeföld-övezettől északra eső, kevésbé kedvező területek mezőgazdaságának, még ha a *podvodnaja povinnoszty*, azaz a parasztok gabonaszállítási célú fogatállítási kötelezettsége a téli hónapokban kétségtelenül kiterjesztette valamennyire azt a kört, ameddig az egyes nagybirtokok piacra termelt áruai eljuthattak.

4. P. A. Valujev: *Dnyevnyik, 1877–1884* (Napló). Petrográd 1919, 190. l.

5. *Kresztijanszkoje dvizsenyije, 1827–1869. gg.* (A parasztmozgalom), szerk. E. A. Morohovec. Moszkva, 1931, I. 32. l.

6. *Golosz Minuvsevo* (1915), 393. l. Hozzátehetjük, hogy a „felülről végrehajtott forradalom” fogalma a porosz agrárreform idejére nyúlik vissza, ekkor alkotta meg Altenstein és Hardenberg. Lásd Leopold von Ranke: *Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg* (Fürsten von Hardenberg államkancellár emlékiratai), IV. Lipcse 1877, 8.,* 116. l.

7. Georg Kankrin: *Aus den Reisetagebüchern, 1840–1845* (Úti feljegyzésekből), Braunschweig 1865, I. 23., 141. l. „Az utazásnak ez a módja növeli a társadalmi rendek közötti egyenlőséget, ami ellen fel kell lépnünk az olyannyira szükséges társadalmi hierarchia érdekében”. Feltehetőleg ilyen meggondolások vezették azt a magas rangú orosz hivatalnokot, aki még a század utolsó évtizedében is magával vitte a vonaton lovait és hintóját, és kiszállt az utolsó előtti vasútállomáson,

hogy illő módon vonuljon be a fővárosba. Lásd Wladimir von Korostowetz: *Graf Witte, des Staatsmann in der Not* (Witte gróf: államférfi bajban). Berlin 1929, 29. l.

8. „Na, na, damit ist's nichts, da käm' mir höchstens die Revolution ins Land.” („Nana, ez nem lesz jó, ezzel nekem csak a forradalom jön be az országba.”) Viktor Bibl: *Der Zerfall Österreichs* (Ausztria összeomlása). Bécs 1924, II. 66. l.

9. Lásd A. Gerschenkron: „Economic Development in Russian Intellectual History of the Nineteenth Century” (Gazdasági fejlődés a XIX. századi orosz eszméletörténetben), 152–187. l.

10. Csupán 1833-ban tiltották meg, hogy egyének családjuk nélkül adjanak el. Lásd *Szvod zakonov rosszijszkoj imperii* (Az Orosz Birodalom törvénytára; szerk. 1857.), IX. 1082. cikkely.

11. Figyelembe kell vennünk másfelől, hogy az a nyomás, amit a jobbágytulajdonosok a magas robotváltság elérése érdekében gyakoroltak, bizonyos esetekben növelhette a városi munkaerő-kínálatot.

12. Az 1857–1859-es Tizedik Cenzus (az ún. *Gyeszjataja revizija*) adatai: 10 696 139 férfilelek, 11 283 794 női lélek, illetve 21 979 932 mindkét nembeli paraszt. Ebből a számból 1 467 378-an tartoztak a házi-cselédek (*dvorovije*) kategóriájába. A. Trojnyickij: *Kreposztnoje naszelenyje Rosszii po gyeszjatoj narodnoj perepiszi, sztatyiszticzeszkoje isszledovanyije* (Oroszország jobbágynépessége a tizedik népszámlálás alapján, statisztikai tanulmány). Szentpétervár 1861, 49., 57. l. A. G. Rasin: *Naszelenyje Rosszii za szto let, 1811–1913 gg* (Oroszország népessége száz év alatt). Moszkva 1957. Valamivel magasabb számot közöl a férfi jobbágyparasztokra (10 858 400) és lényegesen magasabbat a teljes férfi paraszti népességre (23 658 400); ezek szerint a megkötött férfi parasztok aránya a teljes férfi paraszti népességben csak 45,9 százalék (34. l.).

13. „Obscseje polozsenyje v kresztyjanah visedsih i kreposztnoj zaviszimosztyi” (Általános rendelet a jobbágyi függőség alól felszabadított parasztokról; a továbbiakban: *OP*), in: *Polnoje szobranije zakonov rosszijszkoj imperii* (Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye), XXXVI. (szerk. 1863), 36 657. sz., a továbbiakban *PSZZ*.

14. *OP* 21. cikkely. Annak ellenére, hogy egy I. Péter idején (1722-ben) kibocsátott törvény megtiltotta a jobbágytulajdonosoknak jobbágyaik kényszerrel történő összeházasítását (*Szvod zakonov rosszijszkoj imperii*, szerk. 1857., 1032. cikkely), a kényszerházasságok gyakorlata széleskörűen elterjedt volt a jobbágytság egész fennállása alatt.

15. OP 23. cikkely.
16. OP 24. cikkely.
17. Kevés és elszórt kivétel volt ez alól. Megkülönböztetett helyet foglal el közöttük Ny. I. Turgenyev klasszikus műve: *La Russie et les Russes* (Oroszország és az oroszok). Párizs 1847.
18. *Szvod zakonov rosszijszkoj imperii* (szerk. 1857), 1137. cikkely.
19. Vö. V. Kasin: „Zemlevagyenye kreposztnih kresztjan” (A jobbágy-parasztok földbirtoklása), in: *Kreposztная Rosszija, szbornik sztatyej* (A jobbágy Oroszország, tanulmánygyűjtemény). Leningrád 1930.
20. *Szvod zakonov rosszijszkoj imperii* (szerk. 1857), 1138. cikkely.
21. P. P. Szemjonov Tyian-Sanszkij: *Memuari, epoha oszvobozszenyija* (Visszaemlékezések, a felszabadítás korszaka). Szentpétervár 1915, III. 259. l.
22. Lásd az OP 32. cikkelyét és Függelékét, 1–8. l.
23. J. E. Janszon: *Szravnyityelnaja Sztatyisztika Rosszii* (Oroszország összehasonlító statisztikája). Szentpétervár 1880, II. 147. l.
24. *Szvod zakonov rosszijszkoj imperii* (szerk. 1857), 1138. cikkely.
25. D.-Sz. Flekszer: *Ohrana szelszkohozjajsztvennoj szobsztvennosztij* (A mezőgazdasági tulajdon védelme). Szentpétervár 1904, 6–7. l.
26. P. V. Annyenkov i jevo druzja (P. V. Annyenkov és barátai). Szentpétervár 1892, 611. l.
27. *Zsurnali szekretnovo i glavnavo komitetov po kresztijanszkomu gyelu* (A titkos és legfőbb bizottságok jegyzőkönyvei a parasztkérdésről). Pétervár 1915, I. 27–35. l.; *Matyeriali dlja isztorii uprazdnyenyija krepnosztново szosztjanyija pomescsicsih kresztijan v Rosszii v carsztvo-vanyiji imperatora Alekszandra II.* (Anyagok a földesúri parasztlakosság helyzete eltörlésének történetéhez Oroszországban II. Sándor cár uralkodása idején.) Berlin 1860, I. 140–141. l. Továbbá A. A. Kornijlov: *Ocserki po isztorii obszesztvennovo dvizsenyija i kresztijanszkavo gyela v Rosszii* (Tanulmányok az oroszországi társadalmi mozgalmak és a parasztkérdés történetéből). Szentpétervár 1895, 170–171. l.
28. OP 12. cikkely.
29. OP 6. cikkely.
30. Az egyik helyi rendelet a nagyorosz, fehérorosz és újorosz tartományokra vonatkozott: „Meszetnoje polozsenyije v pozemelnom usztrojsztve kresztjan vodvorenih na pomescsicsih zemljah v gubernyijah velikorosszijszkih, novorosszijszkih i belorosszijszkih” (Helyi rendelet a nagyorosz, újorosz és fehérorosz kormányzóságok földesúri földjein

települt parasztok földjeinek rendezéséről; a továbbiakban *MPV*), *PSZZ XXXVI.* (szerk. 1863), 36662. sz. A másik helyi rendelet három kisoroszországi kormányzóságra vonatkozott: „Mesztnoje polozsenyje v pozemelnom usztrojsztve kresztyan vodvorennih na pomescsicsih zemljah v gubernijah malorosszijszkih: Csernyigovszkoj, Poltavszkoj i csasztyi Harkovszkoj” (Helyi rendelet a kisorosz kormányzóságok: Csernyigov, Poltava és Harkov egy része földesúri földjein települt parasztok földjeinek rendezéséről), *uo.*, 36663. sz.; a továbbiakban *MPM*. Két további helyi rendeletet bocsátottak ki: egyet az úgynevezett nyugati tartományok, egyet az úgynevezett északnyugati tartományok számára: „Mesztnoje polozsenyje v pozemelnom usztrojsztve kresztyan vodvorjonnih na pomescsicsih zemljah v gubernijah Kijevszkoj, Podolszkoj i Volinszkoj” (Helyi rendelet a kijevi, podolszki és volini kormányzóságok földesúri földjein települt parasztok földjeinek rendezéséről); „Mesztnoje polozsenyje v pozemelnom usztrojsztve kresztyan vodvorjennih na pomescsicsih zemljah v gubernijah Vilenszkoj, Grodenszkoj, Kovenszkoj, Minszkoj i csasztyi Vityebszkoj” (Helyi rendelet a vilnói, grodnói, minszki, valamint a vityebszki kormányzóság egy része földesúri földjein települt parasztok földjeinek rendezéséről), *uo.*, 36664., 36665. sz. A két utóbbi törvény fontos rendelkezéseit azonban az 1863-as lengyel felkelés után megváltoztatták, büntetőintézkedésként a lengyel nemességgel szemben.

31. *MPV* 121. cikkely.

32. *MPV* 16. cikkely, 1. jegyzet és 19. cikkely.

33. *MPV* 18. cikkely.

34. *MPV* 22. cikkely.

35. P. A. Zajoncskovszkij: *Otmena kreposztново prava v Rosszii* (A jobbágyság eltörlése Oroszországban). Moszkva 1954, 206–207. 1. Egy gyeszjatyina = 2,7 acre.

36. *MPV* 189. cikkely.

37. *MPV* 195. cikkely.

38. *MPV* 193. cikkely; *MPM* 198. cikkely.

39. *MPV* 201. cikkely.

40. *MPV* 236. cikkely; *MPM* 234. cikkely.

41. Vö. *MPV* 168. cikkely.

42. Az igaz, hogy egy különleges rendelkezés értelmében azokban a falvakban, ahol a felszabadítás előtt csak robotváltságot fizettek, de munkaszolgáltatást nem teljesítettek, az örökös juttatásért fizetett robot-

váltáság nem haladhatta meg a felszabadítás előtti szintet (*MPV* 170. cikkely; *MPM* 178. cikkely). Ritkán fordult elő azonban, hogy csak robotváltáságot fizettek, mivel valamennyi munkaszolgáltatást a legtöbb esetben teljesíteni kellett, így e rendelkezésnek nem lett nagy korlátozó hatása.

43. *MPV* 173. cikkely; *MPM* 181. cikkely.

44. *MPV* 174. cikkely; *MPM* 182. cikkely.

45. Az 1797. április 5-i törvény. *Szvod zakonov rosszijszkoj imperii* (szerk. 1857), IX. 1046. cikkely; és V. I. Szemevszkij: *Kresztyjanye v carsztvovanyii Imperatrici Jekatyerini II.* (A parasztok II. Katalin cárnő uralkodása idején). Szentpétervár 1903, I. xiii. l.

46. Lev Tolsztoj: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij* (Összes művei), *Piszmá* (Levelek) LX. Moszkva 1949, 415., valamint 403., 405., 416., 433. l. és XLVIII. második sorozat; *Dnyevnyiki* (Naplók). Moszkva 1952, 37–38. l.

47. A reform életbe léptetéséről szóló jogi intézkedéseket lásd: „Polozsenyije v guberszkij i ujezdnoj po kresztyanszkim gyelam nesrezsgyenyijam” (Rendelet a parasztügyekkel kapcsolatos kormányzósági és kerületi intézményekről); „Pravila v porjadke privegyenyija v gyejsztvie polozsenyija o kresztyanah visedsih iz kreposztnoj zaviszimosztyi” (A jobbágyi függőség alól felszabadított parasztokról szóló rendelet végrehajtási rendjének szabályai), *PSZZ XXXVI.* (szerk. 1863), 36660., 36661. sz. Értékes elemzést nyújt az örökváltásági szerződések köréből vett egy meglehetősen nagy mintáról P. A. Zajoncskovszkij: *Provegyenyije v zszizny kresztyjanszkoj reformi 1861. g.* (Az 1861-es parasztreform életbelépése). Moszkva 1958.

48. Szemjonov Tyian-Sanszkij: *Memuari*, III. 211. l.

49. Lásd Konsztantyin Pobedonoszcev: *Kursz grazsdanszkavo prava* (A polgári jog tankönyve), III. Szentpétervár 1896, 95. l. A megváltási rendeletek megelőző összefoglalásának forrása: „Polozsenyije o vikupe kresztyjanami visedsimi iz kreposztnoj zaviszimosztyi ih uszagyebnoj oszedlosztyi i o szogyejstvii pravityelsztva k priobratyenyija szimi kresztyjanami v szobsztvennoszty polevih ugogyi” (Rendelet a jobbágyi függőség alól felszabadult parasztok tanyahelyeinek megváltásáról és a szántóföldek megvásárlásához ezen parasztok részére nyújtott kormányhozzájárlásról), *PSZZ XXXVI.* (szerk. 1863), 36659. sz. Lásd különösen a 2., 3., 4., 11., 14., 15., 29., 32., 35., 36., 64., 65., 66., 113. és 114. cikkelyeket.

50. J. V. Sztálin: „Otnoszityelno markszizma v jazikoznanyii” (Marxizmus a nyelvtudományban), *Bolsevik*, XXVII. (1952. június), 92. 1. Lásd még fent, 319–320. 1.

51. A. E. Loszickij: *Vikupnaja operacija* (A megváltási művelet). Szentpétervár 1906, 16., 38–39. 1. A szabadpiaci árakat az egyes tartományokra számítottuk ki, és mindegyikben a juttatott földterület nagyságával súlyoztuk azokat. Az adatok nem az ország egészére vonatkoznak.

52. V. A. Koszinszkij: *Osznovnije tyengyencii v mobilizacii zemelnoj szobsztyvennosztyi i ih szocialno-ekonomicseszkije faktori* (A földtulajdon mobilizálásának alapvető tendenciái és társadalmi-gazdasági tényezői). Prága 1925. A 78. oldalán megadott földárak alapján számítva.

53. Zajoncskovszkij, 272–274. oldalakon megadott adatok alapján számítva.

54. PSZZ I. 1881. december 31-ig, 585. sz. A „nyugati kormányzóságokra” ilyen módosítás már 1863-ban, a lengyel felkelés után napvilágot látott.

55. A 2. táblázatban szereplő feketeföldű és nem feketeföldű kormányzóságokra együtt 1863–1872-re gyeszjatyinánként 21 rubeles átlagár adódik. Ez magasabb a Koszinszkij, 78. oldalon megadott árnál. E forrás szerint a gyeszjatyinánkénti átlag 1863–1867-ben 14,73 rubel, 1868–1872-ben 20,44 rubel. Hasonló adatokat (14,62 illetve 19,52 rubel) közöl V. V. Szviatlovskij: *Mobilizacija zemelnoj szobsztyvennosztyi v Rosszii, 1861–1908* (A földtulajdon mobilizálása Oroszországban). Szentpétervár 1911, 81–84. 1.

56. Walter A. Knoop: *Die verzinsliche russische Staatsschuld* (A kamatozó orosz államadósság). Berlin 1907, 2. táblázat, Függelék.

57. Centralnij sztatyisztyicseszkij Komityet: *Sztatyisztyicseszkij vremennyik rosszizszkoj imperii, szbornyik szvegyenyij po Rosszii za 1883 god* (Központi Statisztikai Bizottság.: Az Orosz Birodalom Statisztikai Évkönyve, oroszországi adatgyűjtemény az 1883. évre). Szentpétervár 1886, III. sorozat, 8., 286. 1.

58. Vö. MPV 120. cikkely.

59. Sz. Ju. Witte: *Zapiszka po kresztyanszkomu gyelu* (Feljegyzés a parasztkérdésről). Szentpétervár 1904, 45. 1.

60. Lásd Zajoncskovszkij: *Provegyenyie*, 318–360. 1.

61. J. E. Janszon: *Opit sztatyisztyicseszkavo isszledovanyija o kresz-*

tyanszkih nagyelah i platyezsah (Statisztikai tanulmánykísérlet a paraszti juttatásokról és fizetésekről). Szentpétervár 1877, 25., 65–67. l.

62. Az egy férfilelekre jutó átlagos juttatás néhány déli tartományban gyeszjatyinában az alábbiak szerint alakult: Kurszk: 2,2; Kazany: 2,7; Voronyezs: 2,4; Poltava: 1,9; Rjazan: 2,9; Penza: 2,5; Szaratov: 2,8; Tambov: 2,5; Tula: 2,7; Szimbirszk: 2,7. Az északi tartományokban nagyobbak voltak a juttatások, például: Vlagyimir: 3,8; Moszkva: 3; Pszkov: 4,8; Tver Jaroszlavl: 3,8. Csak néhány tartományban haladták meg a juttatások az 5 gyeszjatyinát: Novgorod: 5,8; Vologda: 5,3. *Sztatyisztjika pozemelnoj szobsztvennosztyi i naszeldjennih meszt jevropejszkaj Rosszii* (A földtulajdon és európai Oroszország lakott vidékeinek statisztikája). Vipuszk I–VIII. Szentpétervár 1880–1885.

63. A juttatást kapott összesen 10 039 800 paraszt a következőképpen csoportosítható a juttatások nagysága szerint (uo., Vipuszk I., 1880. XLIII. l.):

A juttatás nagysága gyeszjatyinában	Parasztok száma	Az összes százalékban
1 alatt	544 884	5,5
1 – 1,5	548 453	5,4
1,5 – 2	784 414	7,8
2 – 3	2 828 882	28,2
3 – 4	2 613 435	26,0
4 – 6	2 239 334	22,4
6 – 10	413 059	4,0
10 felett	67 339	0,7
	10 039 800	100,0

64. *MPV* 64., 65. cikkely; *MPM* 56., 57. cikkely.

65. *MPV* 93, 94., 95. cikkely; *MPM* 87., 88., 89. cikkely.

66. Zajoncskovszkij: *Provegyenyie*, 113–119. l. Az utolsóként említett pontra lásd különösen A. M. Engelgardt klasszikus művét: *Iz gyerevnyi* (A faluból). Moszkva 1937, 291., 350–351. l.

67. K. R. Kacsorovszkij: *Russzkaja obscsina* (Az orosz földközösség). Moszkva 1906, 74. l.

68. *OP* 113. cikkely, jegyzet.

69. N. P. Szemjonov: *Oszvobozsgyenyie kresztyjan v carsztvovanyii*

Imperatora Alekszandra II. (A parasztok felszabadítása II. Sándor cáuralkodása idején). Szentpétervár 1890, II. 383. l.

70. Az előzőekhez lásd *OP* 40., 187. cikkely: „Polozsenyje o vikupe” (Rendelet a megváltásról), 34., 35., 127., 131. cikkely: „Pravila o porjadke privegyenyija v gyejsztvie polozsenyii o kresztyjanah visedsih iz kreposztnoj zaviszimosztyi” (A jobbágyi függőség alól felszabadított parasztokról szóló rendelet végrehajtási rendjének szabályai), *PSZZ* XXXVI. (szerk. 1863), 3661., 23. sz. cikkely.

71. K. D. Kavelin: *Publicisztika, szobranije szocsinyenyij* (Publicisztika, összegyűjtött művek). Szentpétervár 1903, II. 163., 164., 177., 181., 184. l.

72. Megjegyezhetjük azonban, hogy a törvényben az újrafelosztás fogalma nyilván nem vonatkozott a szántón belül a parcellák forgására, csak a földeknek a háztartások körében végbement változások miatti radikális átrendezésére. Vó. A. A., Leontyev: *Kresztyjanszkoje pravo, szisztymatycseszkoje izlozsenyje oszobennosztyej zakonodatyelsztva o kresztyjanah* (Paraszttörvény, a parasztokra vonatkozó törvényhozás sajátosságainak rendszeres kifejtése). Szentpétervár 1909, 194. l.

73. „Nem, uraim, nem fogom hagyni, hogy Önök darabokra törjék történelmünket Van obscsinánk, ezért szükségünk is van rá, és meg kell azt őriznünk.” Ez volt az álláspontja a reformrendeleteket megszövegező szerkesztői bizottság egyik legbefolyásosabb elnökének, J. I. Rosztovcevnak; lásd Szemjonov: *Oszvobozszenyije kresztyjan*, II. 383. l.

74. Szemjonov, I. 95. l.

75. Ny. Brzsesszkij: *Obscsinnij bit i hozjajsztvennaja nyeobeszpecsenoszty kresztyjan* (Az obscsina élete és a parasztok gazdasági biztonságának hiánya). Szentpétervár 1899, 3–4. l.

76. A. A. Kornilov: *Kresztyjanszkaja reforma* (A parasztreform). Szentpétervár 1905, 125. l.; *Zsurnali szekretnavo i glavnavo komityetov po kresztyjanszkomu gyelu* (A titkos és főbizottságok jegyzőkönyvei a parasztkérdésről). Pétervár 1915, I. 298. l.

77. A földközösség „fenntartja a társadalmi és politikai értékeket; fenntartja az együvé tartozás, a közösség, a testvériség és a közös tekintély alatti egyenlőség, az igazság, az otthon és az anyaföld szeretetének érzését”. „Mindaddig, amíg ez a rendszer fennáll, nem jöhet létre és nem formálódhat ki örökletes proletariátus Oroszországban.” August Freiherr von Haxthausen: *Die ländliche Verfassung Russlands* (Oroszország

fálvainak alkotmánya). Lipcse 1866, 416., 420. l. A reform előkészítésének idején Haxthausen egy franciául írt pamflettel lépett fel a vitában, hogy az Szentpéterváron is könnyen hozzáférhető legyen – *De l'abolition par voie législative du partage égal et temporaire des terres dans les communes russes* (Az orosz közösségekhez tartozó földek egyenlő és ideiglenes felosztásának törvényhozás útján való eltörléséről). Párizs 1858, – ami nagy figyelmet keltett abban az időben.

78. Akagyemija Nauk SzSzsZR: *Otmena kreposztново prava, dokladi minyisztrоv vnutrennyih gyel o provegyenyii kresztyjanszkоj reformi, 1861 1862. g.* (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája: A jobbágyság eltörlése, belügyminiszterek jelentései a parasztreform végrehajtásáról). Moszkva Leningrád 1950.

79. Brokgaus i Jefron: *Enciklopedyicseskij szlovar*, XXVII. „Roszsziya”, 92. Rasin úgy véli, hogy a halálozási arányszám növekedése legalábbis részben megtevesztő, mivel azt az elhalálozásokra vonatkozó jobb adatszolgáltatás eredményezte. Saját becslése a népesség évenkénti növekedési üteméről az 1850-es évtizedben csak egy kicsivel alacsonyabb annál, ami a szövegben szerepel – 12,2 százalék (38–42. l.)

80. Haxthausen, 420–423. l.

81. OP 5.fej.

82. OP 188. cikkely.

83. Kornyilov, 290. l. Emellett hátralékok előfordulásakor a békeközvetítő kényszeríthette a mirt, hogy az a hátralékos tagokat külső munkavállalásra küldje (megváltási törvény, 129. cikkely).

84. „Szvod usztavov o paszportah i beglih” (Az útlevelekre és a szökevényekre vonatkozó törvények tára), 141–142. cikkely.

85. Megváltási törvény, 129. cikkely.

86. „Usztav o passzportah” (Rendelet az útlevelekről); *Szvod zakonov rosszizszkоj imperii*, XIV. (szerk. 1903), 22., 29., 30., 31., 32., 46., 49., 60. cikkely.

87. Az előzőekhez lásd N. M. Druzsinyin alapművét: *Goszudarsztvennije kresztjane i reforma P. D. Kiszeljova* (Az állami parasztok és P. D. Kiszeljov reformja), I. Moszkva–Leningrád 1946; II. Moszkva 1958. A különböző kategóriákba tartozó parasztok kötelezettségeinek és földjuttatásainak összehasonlítását lásd II. 133., 214. l.

88. Uo., II. 551–566. l.

89. Lásd „Viszocsajse utverzszyennoje polozsenyie o kresztyanah vodvorennih na zemljah imenyii goszudarevih, dvorcovih i ugyelnyih”

(Őfelsége által jóváhagyott rendelet az uralkodói, az udvari és az ügyelnie birtokokra települt parasztokról), *PSZZ* 2. sorozat, XXXVIII. I. rész, 39792. sz. 1863. június 26. Szentpétervár 1866. Az uralkodói, az udvari és az ügyelnie parasztok közötti különbségek szűken technikai jellegűek voltak, így nincs jelentőségük ebben az összefüggésben, ahol a fogalmakat egymással felcserélhetően használtuk.

90.1., 2., 3., 4., 5., 8., 38., 77. cikkelyek.

91. „Imennoj dannij Szenatu . . . o pozemelnom usztrojsztve goszudarsztvennih kresztijan v 36 gubernyijah” (Cári utasítás a szenátusnak az állami parasztok földjeinek rendezéséről 36 kormányzóságban), *PSZZ* 2. sorozat, II. rész, 43888. sz. 1866. november 24. Szentpétervár 1868.

92. „Imennoj dannij Szenatu ukaz o potemelnom usztrojsztve goszudarsztvennih kresztijan v 9 gubernyijah” (Cári utasítás a szenátusnak az állami parasztok földjeinek rendezéséről 9 kormányzóságban), *PSSZ* 2. sorozat, XLII. I. rész, 44590. sz. 1867. május 16. Szentpétervár 1871.

93. „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyie Goszudarsztvennavo Szoveta o preobrazovanyii obrocsnoj podati bivsih goszudarsztvennih kresztijan o vikupnie platyezsi” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a volt állami parasztok obrokadójának megváltási fizetéssé történő átalakításáról), *PSZZ* 3. sorozat, VI. 3807. sz. 1886. június 12. Szentpétervár 1888.

94. Lásd Nyikolaj Barszukov: *Zsizny i trudi M. P. Pogonyina* M. P. Pogonyin élete és munkái). Szentpétervár 1904, XVIII. 16. I.

95. Ny. Brzsesszkij: *Nyedoimocsnoszty i krugovaja poruka szelszkih obsesztv* (Adóhátralékok és a faluközösségek egyetemleges kezessége). Szentpétervár 1897, 393. I.

96. Brzsesszkij: *Obscsinnij bit*, 13. I.; Valnyev: *Dnyevnyik*, 63–129. I.

97. Az adót 1886. január 1-ével minden volt földesúri és uralkodói paraszt esetében megszüntették. Az állami parasztok fejadóját 1887. január 1-ével törölték. el. „Viszocsajse utverzsgyennoje mnyenyie Goszudarsztvennavo Szoveta ob otmenye podusnoj i preobrazovanyii obrocsnoj podati” (Az államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a fejadó eltörléséről és a járadékadó átalakításáról), *PSZZ* 3. sorozat, V. 2988. sz. 1885. május 28. Szentpétervár 1887.

98. „Imennoj dannij Szenatu . . . o ponyizsenyii vikupnih platyezsej” (Cári utasítás a szenátusnak a megváltási fizetések csökkentéséről) és „Viszocsajse utverzsgyennoje mnyenyie Goszudarsztvennavo Szoveta

o vikupe nagyelov kresztyanami . . . i o ponyizsenyii vikupnih platyészaj” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a parasztok juttatásainak megváltásáról . . . és a megváltási fizetések csökkentéséről), *PSZZ* 3. sorozat, I. 576., 577. sz. 1881. december 28. Szentpétervár 1885.

99. J. Polyakoff: *Die bäuerlichen Loskaufszahlungen in Russland. Mit besonderer Berücksichtigung ihrer Bedeutung innerhalb des russischen Reichsbudgets* (A parasztok megváltási fizetései Oroszországban. Különös tekintettel jelentőségükre az orosz birodalmi költségvetésben). München 1916, 40. l.

100. „Viszocsajse utverzsgyonnoje polozsenyie o kresztyjanszkom pozemelnom banke” (Őfelsége által jóváhagyott rendelet a Paraszti Földbankról), *PSZZ* 3. sorozat, II. 894., 1882. sz. május 18. Szentpétervár 1886.

101. Brzsesszkij: *Nyedoimocsnoszty*, 413. l.

102. Kornijilov: *Kresztyjanszkaja reforma*, 227. l.

103. „Imennoj dannij Szenatu . . . o vikupe nagyelov” (Cári utasítás a szenátusnak a juttatások megváltásától), *PSZZ* 3. sorozat, I. 575. sz. 1881. december 28. Szentpétervár 1885.

104. Engelsingardt: *Iz gyerevnyi*, 119. l.

105. „Viszocsajse utverzsgyonnoje polozsenyie ob izmenenyijah v usztrojsztve mesztnih ucsrezsgyenyij po kresztyjanszskim gyelam” (Őfelsége által jóváhagyott rendelet a paraszti ügyekkel kapcsolatos helyi intézmények felépítésének módosításáról), *PSZZ* 3. sorozat, I. rész, 53678. sz. 1874. június 27. Szentpétervár 1876.

106. „Polozsenyije o zemszkih ucsasztkovih nacsalnyikah” (Rendelet a falusi körzeti előjáróról), *PSZZ* 3. sorozat, IX. 6196. sz., 1889. július 12. Szentpétervár 1891.

107. „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyie Goszudarsztvennavo Szoveta o porjadke razresenyija szemejnih razgyelov vo szelszkih obscsesztvah v kotorih szuscsesztvujet obcszinnoje polzovanyie mirszkoj polevoj zemlej” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a háztartások szerinti felosztás engedélyezésének eljárásáról azokban a faluközösségekben, amelyekben közösségi szántókat obcszinaszervezet keretében hasznosítanak), *PSZZ* 3. sorozat I. 5578. sz. 1886. március 18. Szentpétervár 1888.

108. A. A. Rittyih: *Zaviszimosztyi kresztyjan ot obcszini i mira* (A parasztok függése az obcszinától és a mirtől). Szentpétervár 1903, 49. l.

109. „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta ob utverzsgyonnih pravil o peregyelah mirszkoj zemli” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása az obscsinaföldek újrafelosztási szabályainak elfogadásáról), *PSZZ* 3. sorozat, XII. 9754. sz., 1893. június 8. Szentpétervár 1897.

110. Megváltási rendelet, 165. cikkely.

111. Lásd „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta o porjadke zacsota oszobih vnoszov predsztavljajemih v uplatu kapitalnih dolgov kresztijan po vikupnim sszudam” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a parasztok még fennálló alapadósságainak rendezéséhez szükséges külön fizetések meghitelezésének rendjéről), *PSZZ* 3. sorozat, II. 752. sz. 1882. március 23. Szentpétervár 1886.

112. Rittih, 76–86. l.

113. „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta o nyekotorih merah k preduprezsgyenyiju otsuszsgyenyija kresztijanszkkih nyegyelnih zemel” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a parasztoknak juttatott földek elidegenítésének megelőzése érdekében hozott egyes intézkedésekről), *PSZZ* 3. sorozat, XIII. 10 151. sz. 1893. november 14. Szentpétervár 1897.

114. Obgyel Zemlegyelija i Szelszkoj Promislennosztyi: *Szelszkohozjajsztvennija sztatyisztjicseszskija szvegyenyija* (Mezőgazdasági és Mezőgazdasági Ipari Osztály: Mezőgazdasági statisztikai adatok), III. rész: *Sztoimoszty proizvodstva glavnyejsih hlebov v jevropejszkoj Rosszii* (A legfontosabb kenyérgabonák termelési költsége európai Oroszországban). Szentpétervár 1890, xii. 1.; és P. L. Ljascsenko: *Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzsZR* (A Szovjetunió népgazdaságának története). Moszkva 1948, II. 90. l.

115. Rasin: *Naszelenyije Rosszii za 100 let*. 46., 98. oldalak alapján számítva.

116. W. von Swyatlowski: *Der Grundbesitzwechsel in Russland, 1861–1908*. (A földbirtokváltozás Oroszországban 1861 és 1908 között) Lipcse 1909, 116., 128. l.

117. *Sztatyisztjicseszskija szvegyenyija po zemelnom voproszu v jevropejszkoj Rosszii* (Statisztikai adatok európai Oroszország földkérdéséről). Szentpétervár 1906, 41. l.

118. Peter Lohtyin: *Szosztojanyie szelszkavo hozjajsztva v Rosszii szravnyityelno sz drugimi sztranami* (A mezőgazdaság helyzete Orosz-

országban más országokkal összehasonlítva). Szentpétervár 1901, 4–7., 15–17. l.

119. Minisztyersztvo Zemlegyelija i Goszudarsztvennih Imuscsesztv: *Szelszkohozjajsztvennija sztatyiszticzeszkija szvegyenyija* (Földművelés és Államjavak Minisztériuma: Mezőgazdasági statisztikai adatok), XI. rész: *Primenyenyije i razsposztranyenyije v Rosszii szelszkohozjajsztvennih masin i orugij* (Mezőgazdasági gépek és eszközök alkalmazása és elterjedése Oroszországban). Szentpétervár 1903, különösen 1–24., 119–128. l.

120. *Sztatyiszticzeszkija szvegyenyija po zemelnom voproszu v jevropejszkoj Rosszii*. 1906, 27. l.

121. Pjotr Maszlov: *Agrarnij voprosz v Rosszii* (Az agrárkérdés Oroszországban). Szentpétervár 1908, 9. l.

122. Az előző két adatsort Raymond W. Goldsmith alábbi művéből számítottuk: „The Economics Growth of Russia. 1860–1913” (Oroszország gazdasági növekedése), A–1, A–2 Függelék (sokszorosítva); és Ljascsenko: *Isztorija narodnovo hozjajsztva SzSzSzR*, II. 144. Hálával tartozom Goldsmith professzornak, amiért lehetővé tette tanulmányának felhasználását.

123. *Minisztyersztvo Finanszov, 1802 1902* (A Pénzügyminisztérium). Szentpétervár 1902, II. 640–641. l.

124. Brzsesszkij: *Nyedoimocsnoszty*, 413. l.; Polyakoff, 58–59. l.

125. „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta o porjadke otszrocski i razszoecski nyedoimok vikupnih platyezsej” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a megváltási hátralékok elhalasztásának és részletekben történő kifizetésének rendjéről), *PSZZ*, 3. sorozat, XIV. 10 328. sz. 1894. február 7., Szentpétervár 1898.

126. A két intézkedésről lásd „Viszocsejsa utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta o merah k oblegcsenyiju szelszkim obivatjeljam vszeh naimenovanyij uplati vikupnovo dolga” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a mezőgazdasági népesség megváltási adósságai visszafizetésének megkönnyítésére hozott intézkedésekről); „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta ob izmenyenyii zakona 13-vo maja 1896 goda o merah k oblegcsenyiju szelszkim obivatjeljam uplati vikupnovo dolga” (Az Államtanács Őfelsége által jóváhagyott állásfoglalása a mezőgazdasági népesség megváltási adósságai visszafizetésének megkönnyítésére hozott intéz-

kedésekről szóló 1896. május 13-i törvény módosításáról), PSZZ 3. sorozat, XVI. I. rész, 12 933. sz. 1896. május 13. Szentpétervár 1899; és XIX. I. rész, 16 983. sz., 1899. május 31. Szentpétervár 1902. Lásd még *Otcsot po gyeloproizvodstvu Goszudarsztvennovo Szoveta za szessziju 1898–1899* (Beszámoló az Államtanács 1898–1899-es ülészakának ügyviteléről). Szentpétervár 1899, 439. l.

127. Ez legalábbis 1903-ban igaz volt, amikor a megváltási fizetések esetében a begyűjtés költségei a jövedelem 29,6 százalékát, az összes többi adónál pedig csak 5,9 százalékát tették ki. Lásd Polyakoff, 257. l.

128. „Manyifeszt o darovannih v gyenj szvjascennavo koronovanyija ih imperatorszkih velicesztv milosztjah” (Kiáltvány az Őfelsége a cár megkoronázásának napja alkalmából elhatározott kegyes adományokról), PSZZ, 3. sorozat, XVI. I. rész, 12 936. sz., 1896. május 14. Szentpétervár 1899.

129. „Manyifeszt o vszemilosztjivejse darovannih milosztjah i oblegcsenyijah po szlucsaju brakoszocsetanyija jevo imperatorszkavo velicesztva goszudarja Imperatora Nyikolaj Alekszandrovicssa” (Kiáltvány az Őfelsége a cár, Második Sándor Miklós uralkodó házasságkötésének alkalmából elhatározott legkegyelmesebb kegyes adományokról és könnyítésekről), PSZZ 3. sorozat, XIV. I. rész, 11 035. sz., 1894. november 14. Szentpétervár 1898.

130. A Pénzügyminisztérium egy mérsékelt szociális törvényhozás mellett volt, míg a Belügyminisztérium szakszervezeteket akart megszervezni a rendőrség közreműködésével.

131. Witte: *Voszpominanyija*, I. 446. l.

132. *Uo.*, 473. l. Nagyon is helyénvaló lett volna, ha Witte gróf memoárjaiban megemlíti, hogy az Államtanácsban még 1899-ben is a kölcsönös felelősség fenntartása mellett szavazott. Abban az időben az ezt az intézményt célba vevő támadások a Tanács tagjaitól indultak ki. Witte a politika művésze volt, kapcsolatai a Belügyminisztériummal mindig nagyon bonyolult stratégia szerint alakultak. Vö. *Goszudarsztvennovo Szoveta*, 1898–1899, 459. és köv., valamint 466. l.

133. Ezzel a Louvois-Colbert vita ismétlődött meg eltérő körülmények között. Lásd Kuropatkin: *Dnyevnyik*, 30. l.

134. „Viszocsajse utverzsgyennoje polozsenyie o porjadke vzimanyija okladnih szborov sz nagyelnih zemel szelszkih oscsesztv” (Őfelsége által jóváhagyott rendelet a faluközösségek juttatásos földjeire kivetett adók

begyűjtésének rendjéről), *PSZZ* 3. sorozat, XIX. I. rész, 17 286. sz. 1899. június 23. Szentpétervár 1902.

135. A parasztfelkelések leírásait lásd Pjotr Maszlov: *Krizisz kresztyjanszkavo hozjajsztva i kresztyanszkoje dvizsenyie* (A parasztgazdaság válsága és a parasztmozgalom). Szentpétervár 1908; és V. I. Picseta: *Isztorija kresztyjanszkih volnyenyij v Rosszii* (A parasztfelkelések története Oroszországban). Minszk 1923, 12–14. fejezet; Sz. M. Dubrovskij: *Kresztyjanszkoje dvizsenyie v revolucii, 1905–1907* (A parasztmozgalom a forradalomban). Moszkva 1956.

136. Különösen a liberális alkotmányos demokraták (az úgynevezett kadétok). Egy generációval később Maklakov, a párt egyik kimagasló vezéralakja úgy jellemezte a földek kényszerű elidegenítésével kapcsolatos álláspontjukat, mint „az orosz liberalizmus legsúlyosabb [szellemi] áldozatát”. V. A. Maklakov: *Iz voszpominanyij* (Visszaemlékezéseimből). New York 1923, 222. l.

137. „Manyifeszt o prednacsertanyijah k uszoversensztvovanyiju goszudarsztvennavo porjadka” (Kiáltvány az államrend tökéletesítéséről szóló tervezetokről), *PSZZ* 3. sorozat, XXIII. I. rész, 22 581. sz. 1903. február 26. Szentpétervár 1905.

138. Lásd „Viszocsajse utverzsgyonnoje mnyenyije Goszudarsztvennavo Szoveta ob otmenye krugovoj poruki po uplatye okladnih szbo-rov...” (Az Államtanács Öfelsége által jóváhagyott álláspontja az egyenes adókra vonatkozó kölcsönös felelősség eltörléséről), *uo.*, 22 629. sz. 1903. március 12.

139. *MPV* 113. cikkely, jegyzet. Pár hónappal később, amikor egy cári parancs arra szólította fel a szenátust, hogy „az 1861-es alapelvekből kiindulva” vizsgálja felül a parasztságot érintő törvénykezést, újra utalások hangzottak el az obscsinarendszer „sérthetetlenségéről”, valamint a parasztság mint különleges rend megőrzésének és a juttatásos földek elidegeníthetetlensége fenntartásának szükségességéről. Imennoj vizsocsajsiy ukaz dannij Szenatu ob ucsrezsgyenyii gubernszkih szovescsanyij po pereszmotru zakonodatyelsztva o kresztyjanah” (Cári utasítás a szenátusnak a parasztokról szóló törvénykezés felülvizsgálatára hivatott kormányzósági tanácsok létrehozásáról), *PSZZ*, 3. sorozat, XXIV. I. rész, 23 860. sz. 1904. január 8. Szentpétervár 1907.

140. „Manyifeszt o milosztjah darovannih v gyeny szvjatavo krescsanyija naszlednyika cezarevicsa i velikavo knyazja Alekszeja Nyikolajevicsa” (Kiáltvány Alekszej Nyikolajevics cárevics trónörökös és nagy-

herceg szent megkeresztelésének napján elhatározott kegyes adomá-nyokról), *uo.*, 25 014. sz., 1904.

141. Polyakoff, 55. l.

142. *PSZZ* 3. sorozat, XXV. I. rész, 1905. november 3. Szentpétervár 1908: (1) 26 871. sz.: „Manyifeszt ob ulucssenyii blagoszosztojanyija i oblegcsenyii polozsenyija kresztyjanszkavo naszelenyija” (Kiáltvány a paraszti népesség jólétének emeléséről és helyzetének könnyítéséről); (2) 26 872. sz.: „Imennoj vizsocsajsij ukaz dannij Szenatu ob umeny-senyii i poszledujuscsem prekrascsenyii vikupnih platyezsej sz kresztyjan bivsij pomescsicsih, goszudarsztvennih i ugyelnyih” (Cári utasítás a szenátusnak a volt földesúri, állami és udvari parasztok megváltási fizetéseinek csökkentéséről és soron következő beszüntetéséről); (3) 26 873. sz.: „Imennoje vizsocsajsij ukaz Szenatu ob oblegcsenyii zadacsi kresztyjanszkavo pozemelnavo banka po szogyejstvija k uvelicsenyiju ploscsagyi zemlevlagyenyija malozemelnih kresztyjan” (Cári utasítás a szenátusnak a Paraszti Földbank feladatainak megkönnyítéséről a kisérdő parasztok birtokainak növelésében való közreműködésé-
ben).

143. A törvény számos egyéb olyan kikötést tartalmazott, amelyek kevésbé fontosak a jelen összefüggésben. Hozzátehetjük, hogy azt az alaptörvények híres 87. cikkelyének értelmében szükségrendeletként bocsátották ki; a kormány nyilvánvalóan közkedvelté kívánta tenni ezt a cikkelyt azért, hogy egy igen népszerű intézkedés bevezetésére használta fel. A dekrétum teljes szövegét lásd: „Imennoj vizsocsajsij ukaz dannij Szenatu ob otmenye nyekotorih ogranyicsenyij v pravah szelszkih obivatyelej i lic drugih bivsij podatnih szosztojanyij” (Cári utasítás a szenátusnak a falusi lakosok és más, azelőtt adófizetői státusú személyek jogaiban levő egyes korlátozások hatályon kívül helyezéséről), *PSZZ* 3. sorozat, XXVI. I. rész, 28 392. sz., 1906. október 5. Szentpéter-
vár 1909.

144. A jelző nagyon lényeges. Konsztantyin Pobedonoszcev, III. Sán-dor uralkodásának legnagyobb hatású szelleme ebben az értelemben fogta fel az obscsinát: „Vannak a nagypolitikában olyan problémák, amelyeket veszélyes kizárólag a gazdasági szabadság elvont elvi alapján megoldani. Törekedhet valaki . . . a gazdasági szabadság létrehozására, és ehelyett eljut a pauperizmus szabadságához, amely mindenütt a rab-szolgaság legrosszabb formája volt . . . Ez idáig paraszti népességünk zömének helyzete olyan, hogy a fő kérdés nem a megtakarítás, hanem

a mindennapi kenyér . . . Ilyen körülmények között csak az obscsina mentheti meg a parasztot az elszegényedéstől, és nyújthat számára menedéket; vagy inkább szegénységében – ami nálunk rendes állapot – távol tarthatja tőle az éhhalál veszedelmét. Az obscsina lehetővé teszi hogy a földet tőkeráfordítások nélkül úgy-ahogy [*koje kak* – az olasz *pressappochismo* orosz megfelelője] megműveljék.” Pobedonoszcev: *Kursz grazsdanszkavo prava*, I. 477–480. l.

145. Megjelent in Ny. Karpov: *Agrarnaja polityika Sztolipina* (Sztolipin agrárpolitikája). Leningrád 1925, 172–173. l.

146. D. Ny. Sipov: *Voszpominanyija i dumi v perezsitoni* (Visszaemlékezések és gondolatok az átélt dolgokról). Moszkva 1918, 470. l.

147. *Goszudarsztvennij Szovet, Sztenograficseskij otcso*t (Az Államtanács. Gyorsírásos beszámoló), V. ülésszak, 25. ülés, 1910. március 15, 1137–1138. l.

148. Erőteljesen hangsúlyozta a nemesség szerepét P. Ny. Miljukov, akinek véleménye szerint a nemesség obscsináról alkotott álláspontjának megváltozását a kormány irányváltása határozta meg. Különösen az 1906 folyamán megtartott két nemesi konventben kifejtett nézetek mutattak nagyon közeli hasonlatosságot Sztolipin fent idézett titkos beszámolójának álláspontjával. *Goszudarsztvennaja Duma, tretij szoziv, sztenograficseskij otcso*ti (A harmadik Állami Duma. Gyorsírásos beszámoló), 1907–1908, 2. ülésszak, I. rész, 1908. október 31. és 1908. november 5, 627–628., 774. l. Szentpétervár 1908.

149. Witte: *Zapiszka*, 10., 22., 30., 81–90. l.

150. *Goszudarsztvennaja Duma*, 27. ülés, 1908. december 27. Szentpétervár 1908, 2282–2283. l.

151. „Imennoj vizsocsajisij ukaz dannij Szenatu o dopolnyenyii nyekotorih posztanovlenij gyejsztvujuscsevo zakona kazajuscsevoszja kresztijanszkavo zemlevlagyenyija i zemlepolzovanyija” (Őfelsége által a szenátusnak adott utasítás a parasztok földbirtoklását és földhasználatát érintő, érvényben lévő törvény néhány rendelkezésének kiegészítéséről), *PSZZ*, 3. sorozat, XXVI. 28 528. sz. 1906. november 9. Szentpétervár 1909.

152. „Vizsocsajse utverzsgyonnij, odobrjonnij Goszudarsztvennim Szovetom i Goszudarsztvennoj Dumoj zakon ob izmenyenyii i dopolnyenyii nyekotorih posztanovlenij o kresztijanszkom zemlevagyenyii” (Őfelsége által szentesített, az Államtanács és az Állami Duma által jóváhagyott törvény a paraszti földbirtoklással kapcsolatos egyes rende-

letek módosításáról és kiegészítéséről), *PSZZ* 3. sorozat, XXX. I. rész, 33 743. sz., 1910. június 14. Szentpétervár 1913.

153. Ez a kikötés lépett a korábbi megkülönböztetés helyébe, amely a közösségeket aszerint osztotta fel, hogy azokban az utolsó 24 évben volt-e újrafelosztás vagy sem. Ezt 1910-ben elejtették, s minden olyan közösséget, amelyben volt általános újrafelosztás, egy általános eljárás alá soroltak, amit 1906-ban írtak elő azokra a közösségekre, amelyekben 24 éven belül újrafelosztásra került sor.

154. Zenykovszkij: *Pravda o Sztolipinye* (Az igazság Sztolipinről), 37. l. Vö. Sztolipin széljegyzetével: „micsoda ostobaság!” egy paraszt börtönbe vetéséről szóló beszámolóval kapcsolatban, aki az 1906-os törvénnyel szembeni ellenvéleményének adott hangot (Karpov, 182. l.).

155. A fenti százalékarányokat Sz. M. Dubrovskij: *Sztolipinszkaja reforma* (Sztolipin reformja). Moszkva 1930, 150., 152. lapokon megadott adatokból számítottuk.

156. *Uo.*, 191. l.

157. „Imennoj vizocsajsij ukaz dannij Szenatu ob ucsrezsgyenyii komityeta po zemleusztroityelnim gyelam . . .” (Őfelsége által jóváhagyott utasítás a szenátusnak egy földegyesítési kérdésekkel foglalkozó bizottság felállításától), *PSZZ* 3. sorozat, XXVI. 27 478. sz., 1906. március 4. Szentpétervár 1909.

158. „Nakaz zemleusztroityelnim komissziam” (Utasítás a földegyesítési bizottságok részére), Ny. T. Volkov: *Szbornyik polozsenyii o szel-szkom szosztojanyii* (A falvakat érintő törvények gyűjteménye). Moszkva 1910, 68–97. cikkely, 482–493. l.

159. „Vizocsajse utverzsgyonnij i odobrjonnij Goszudarsztvennim Szovetom i Goszudarsztvennoj Dumoj zakon o zemleusztrojsztve” (Őfelsége által szentesített, az Államtanács és az Állami Duma által jóváhagyott törvény a földegyesítésről), *PSZZ* 3. sorozat, XXXI. I. rész, 35 370. sz., 1911. május 29. Szentpétervár 1914.

160. Minyisztjersztvo Zemlegyelija, Otgyel Goszudarsztvennyih Zemelnij Imuscsesztv: *Otcsotnija szvegyenyija o gyejatyelnosztji zemleusztroityelnih komisszii na prevoje janvarja 1916 goda* (Földművelési Minisztérium, Mezőgazdasági Államjavak Osztálya: Beszámoló adatok a földegyesítési bizottságok tevékenységéről 1916. január 1-ig). Lásd a „Vnutrinagyelnoje zemleusztrojsztvo, obscsie szvegyenyija” (Belső juttatásos földek egyesítése, általános adatok; Petrográd 1916) c. műben a táblázatot.

161. Például a földtörvénytár obscsinától történő elválasztásra vonatkozó rendeleteit (135., 136. cikkely) szintc egészben vették át az 1910-es törvény 34. cikkelyéből.

162. Lásd „*Zemelnij kodeksz RSzFSzR, szobranjje uzakonyenyii*” (Az OSZFSZK törvénytárainak gyűjteménye), 3. szerk. Moszkva 1925.

163. Mantoux: *The Industrial Revolution of the Eighteenth Century* (A XVIII. század ipari forradalma), 190. l.

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS A XIX. SZÁZADI OROSZ GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN

Ha valaki egy pillantást vet a fenti címre, alighanem jóval többet fog várni, mint amennyit e tanulmány nyújtani tud. Itt csupán arra vállalkozhatunk, hogy kiválasztunk néhány sajátos szempontot, és megkíséreljük tárgyunk bizonyos részeire alkalmazni őket. Remélhetőleg így is érdekes kérdéseket sikerül felvetnünk, bár eljárásunk meglehetősen önkényes és számos előfeltevésen nyugszik. Mindenekelőtt ezeket kell tisztáznunk.

Először is, mi az, hogy „az orosz gondolkodás története”? A fogalom meglehetősen homályos, mégis ezt fogjuk használni, mivel az angolban ezzel a kifejezéssel* jelölik azt, ami Oroszországban „az orosz értelmiség története”, illetve az „orosz szociális gondolat története” – nem minden szempontból helytálló – elnevezéssel vonult be a köztudatba. Fogadjuk el a terminust ebben az értelemben, de ne feledkezzünk meg arról, hogy ezáltal hallgatólagosan állást is foglaltunk bizonyos kérdésekben. Elsősorban azokkal az olümposzi alakokkal fogunk foglalkozni, akik – a XIX. század szóhasználatával élve – „a szív és az ész táplálékával” látták el az orosz értelmiséget. Nehéz ellenállni a csábítás-

* Ti. „intellectual history”. – *A ford.*

nak, hogy – sajátosan gazdasági nézőpontból nézve a kérdéseket – megvizsgáljuk, vajon tápláló volt-e ez az étrend, és ha igen, mennyire – vagy csupán ízletes volt.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a téma leszűkítve ismét a háttérbe szorítja azokat az írókat, akik ilyen vagy olyan okból saját korukban is kívül rekedtek az értelmiség panteonján – holott ugyanezek a földi halandók más esetekben legalább ugyanennyire méltóak lehetnének figyelmünkre. Ha ez a tanulmány az elmúlt évszázad orosz gazdasági fejlődéséről vagy orosz közgazdasági gondolkodásáról szólna, akkor nyilván nem az itt kiválasztott szereplőket kellene fókuszba állítani. Ám az orosz gondolkodás történetének szentelt konferencia keretei között eljárásunk jogosultnak tekinthető. De témánk még így megszorítva is túlon túlterjedelmes ahhoz, hogy előadható legyen. Az értelmiség Olümposza még a homéroszinál is népesebb volt, így aztán a népesebb Olümposz egyik vagy másik istenségének általában csak annyi figyelmet szentelhetünk, amennyit a szóban forgó probléma szempontjából megérdemel.

A „szóban forgó problémán” az értendő, hogy az orosz gazdaság tényleges történetét szembesítenünk kell a szerzőink által kívánatosnak, valószínűnek vagy éppenséggel elkerülhetetlennek tartott fejlődésmenettel. Megközelítésünk vitathatatlanul szűkös, mégis: ha felmérjük a gondolat és az esemény, a képzet és a valóság távolságát, némiképp hozzájárulhatunk a korszak orosz gondolkodásában rejlő életerő felbecsüléséhez. Tehát Oroszország gazdasági fejlődésének rövid és szükségképpen vázlatos fölrajzolásával kezdjük, és ezután látunk neki az idevágó írások megtárgyalásának.

Az orosz merkantilizmus korszakát, amely Nagy Péter politikájában csúcsosodott ki, a viszonylag gyors iparosodás jellemezte. Ha Európa egészét tekintjük, nehéz egységes fel fogásként értelmezni a merkantilista politikát, de az orosz merkantilizmus kétségtől leírható ilyen módon: gondolat-rendszere szorosan összekapcsolta egymással a hatalmi politikát és a gazdasági fejlődést, az iparosításra helyezte a hangsúlyt, és elhanyagolta a mezőgazdaságot, s alig mutatott érdeklődést a szó szoros értelmében vett fogyasztói iparágak iránt. Így az orosz merkantilizmus sokkal inkább fel fogható gazdaságpolitikai elvek egységes rendszereként, mint nyugati megfelelői. Az ország össztermelése és a népesség gazdasági felkészültsége távolról sem felelt meg a kormány törekvéseinek, ráadásul hiányoztak azok a rétegek, amelyeknek érdekei fejlettebb viszonyokhoz fűződtek volna, és hibádzott a kellő elméleti felkészültség is. Valószínűleg ezek azok a tényezők, amelyek rendszerré kovácsolták az orosz merkantilizmust – vagy még rövidebben összefoglalva: az orosz merkantilizmus sajátosságait mindenekelőtt az ország elmaradottsága magyarázza. De ugyanaz a tényező megmagyaráz egy másik orosz sajátosságot is. Nyugaton a merkantilizmus korában a jobbágyság nagyban-egészben eltűnt vagy széthullóban volt. Ezzel szemben Oroszországban a jobbágyparasztságot fogták a merkantilista gazdaságpolitika kocsija elé. Amikor a merkantilizmus kora lejárt, a jobbágyság elszakadt a gazdasági fejlődéstől, és a minden korábbinál jobban megszilárdult jobbágyrendszer a gazdasági növekedés legfőbb akadályává lett.

Már több mint négy évtizede vitatják azt a kérdést, hogy elmaradott volt-e Nagy Katalin Oroszországa vagy sem.

A kortárs szovjet történetírás hajlik arra, hogy a kérdésre „nem”-mel válaszoljon. Előadásom célját tekintve kevésbé számít az, hogy ez a nézet nem vesz tudomást például arról, hogy a városi népesség lélekszáma a XVIII. század hosszú évtizedein keresztül közel állandó volt, vagy arról, hogy Oroszországban hiányzott a nyugatihoz hasonlítható üzleti tisztesség, vagy akár arról, hogy az ipari termékeknek nem volt kiterjedt piaca (ez utóbbi volt az oka például annak, hogy a megtermelt nyersvas jelentős hányadát exportálták). A mi szempontunkból az a fontos, hogy például Angliában a XVIII. század utolsó negyedében erőteljesen meggyorsult az ipari növekedés, vagy Franciaország a forradalom után gyorsan iparosodott, még akkor is, ha az ütemet 1815 után már nem tudta tartani. Ezzel szemben Katalin korában a jobbágyrendszer területileg szétterjedt, a jobbágyok helyzete gyorsan romlott, a kormány pedig feladta a merkantilista politikát. Mindez nemcsak állandósította a jobbágyságot, de minden addiginál elterjedtebbé és szigorúbbá is tette.

Lehet, hogy pillanatnyi állapotát tekintve a XVIII. század utolsó évtizedeinek Oroszországa nem volt igazán elmaradott, de az biztos, hogy ha mozgásában szemléljük az orosz gazdaságot, akkor azt látjuk, hogy a XIX. század első felében egyre növekvő orosz elmaradottság alapjait még ebben az időszakban rakták le.

Nem tudjuk nagy statisztikai pontossággal megállapítani, hogy milyen ütemben növekedett az orosz ipar a jelzett időszak folyamán, de alig kétséges, hogy ez az ütem nem lehetett nagyon gyors. A fejlődés persze valamivel gyorsabb volt a textilipar némely ágazataiban, más tekintetben azonban alig volt megfigyelhető haladás, s a termékállomány gyarapodása nemigen tarthatott lépést a népesség növekedésével. Általános megállapításként megkockáztathatjuk azt

a kijelentést, hogy az ország viszonylagos elmaradottsága nem csekély mértékben növekedett a század első felében.

Ha valamely ország növekvő mértékben kezd lemaradni más országok mögött, akkor – legalábbis a múlt század feltételei közepette és az európai civilizáció szféráján belül – számítani lehet rá, hogy működésbe lép a gazdasági elmaradottság sajátos mechanizmusa, vagyis attól függően, hogy milyen mértékű a lemaradás, az ilyen feltételek közötti fejlődés egyik vagy másik szokásos módszere kezd újra-termelődni. Megismételve amit máshol már elmondtunk,¹ egy elmaradott ország helyzete felfogható úgy, hogy feszültség van az ország adottságai és lehetőségei között, vagyis: az ország elmaradottságának növekedésével azonos ütemben nőnek azok a lehetséges előnyök, amelyek az elmaradottság legyőzésére irányuló tartós erőfeszítéssel learathatóak. Ennek lényegében az az oka, hogy az elhalasztott gazdasági fejlődés lehetővé teszi, hogy az ország később a fejlett külföldi technológiát vegye igénybe, sőt – mivel külföldön a tőke olcsóbb lesz – eközben még pótlólagos előnyökre is szert tehet. Ahogy a feszültség fokozódik, egyre valószínűbbé válik, hogy egy pillanatban a gyors fejlődés kínálta előnyök túlcsapnak a gazdasági elmaradottság gátjain. Világos, hogy a feszültséget két irányból lehet mesterségesen feloldani: a gátak szándékos eltávolításával és a gazdasági fejlődés elszánt ösztökélésével. A folyamat bizonyos mértékig szaggatott volt, és nemcsak azért, mert az ilyen eltökélt lépéseket hirtelen tették meg, hanem azért is, mert a *XIX. század feltételei közepette* különösen fontosak voltak a „nagy méretekkel” járó előnyök. Így a gazdasági fejlődést vagy az iparosítás gyors nekirugaszkodása – a nagy üzemméretekben és a „kiegyensúlyozott növekedésben” (vagyis sok iparág egyidejű fejlesztésében) rejlő kedvező gazdasági hatások

teljes kihasználása – hozta meg, vagy egyáltalán nem került sor gazdasági fejlődésre. Úgy is lehet érvelni, hogy minél késleltetettebb volt az iparosítási folyamat a termelés tőkeigényének tartós növekedéséhez viszonyítva, annál erőteljesebben kellett nekirugaszkodni a növekedésnek. Ahhoz, hogy az ország lerázhassa a megszokás és a stagnálás béklyóit, hirtelen kell elrugaszkodnia. Más szóval: a vázolt körülmények között az imént említett feszültségnek különösen nagyra kell nőnie.

Az itt vázolt modell látszólag csak azt általánosítja, ahogy számos XIX. századi európai ország (mint például Franciaország, Németország, Ausztria) legyűrte gazdasági elmaradottságát. De ugyanez a séma Oroszország gazdasági fejlődésére is ráillik.

Nem kétséges, hogy a parasztság egyenjogúsítása döntően növelte a feszültséget, és így nagy lépés volt a rákövetkező gazdasági fejlődés előmozdítása felé, de mégsem vezetett el közvetlenül a gyors iparosítás időszakához. Ennek magyarázatát elsősorban a jobbágyfelszabadítás végrehajtási módjában kell keresnünk. De ezen túlmenően is: az igen számottevő elmaradottság körülményei között az iparosítási folyamat tőkeellátása szükségszerűen az állam feladata volt. Az iparosodás ennek megfelelően nem is indulhatott meg addig, amíg a kormányzat a nyolcvanas évek közepén nem kezdett kifejezetten iparosító politikát folytatni, ami aztán az 1890-es években nagyszabású ipari fellendülésre vezetett. Oroszország jóval elmaradottabb volt, mint a nyugat-európai országok, így a tőkeellátás aligha lett volna beruházási bankok útján megoldható, ezért a bankok szerepét Oroszországban jórészt az állam látta el.

A megfelelő intézmények tehát hasonló stratégiákat követtek, ami arra utal, hogy a gazdasági elmaradottság felté-

telei közötti gazdasági fejlődésnek létezik valamilyen sémája. Az alkalmazott intézményi eszközök különbségei ezzel szemben a viszonylagos elmaradottság fokozatait fejezik ki. Ha kellően hosszú időszakot veszünk figyelembe, a különbségek abban a mértékben kezdenek eltűnni, ahogy az elmaradottság csökkenése lehetővé teszi. Például Oroszországban fokozatosan áttértek az állami finanszírozásról a beruházási bankok által végzett finanszírozásra.

Bármelyik eszközt alkalmazzák is, a népesség fogyasztási szintje időlegesen csökken. A cél mindkét esetben az, hogy a kormány vagy a bankok beavatkozásával magasabb beruházási rátát érjenek el. A jövedelem időleges újraelosztásának szempontjából ugyanazt jelenti a kényszermegtakarítás (infláció) és az adózás. Az orosz tapasztalat nagyon jól szemlélteti ezt az összefüggést. A növekedési ütem mind a kilencvenes években, mind pedig az első világháború kitörését megelőző időszakban nagy volt, de amíg az előbbi időszakban súlyos nyomás nehezedett a fogyasztás szintjére, addig a későbbiben az életszínvonal jól észlelhetően javult.

Összegezve elmondható, hogy az orosz gazdaságtörténet főáramában megismétlődött egy sor olyan folyamat, amelyet a Nyugat gazdaságtörténete már ismert, mint ahogy elmondható az is, hogy a folyamatoktól való eltérések jól beleillenek abba az általános kontinentális fejlődési sémába, amely az elmaradottság fokozataihoz igazodik. A felzárkózási folyamat szembetűnő jellegzetessége – mind Oroszországban, mind másutt – a megkésett gazdasági fejlődésben rejlő előnyök hasznosítása.

A fenti vázlattal semmi olyasmire nem szándékozunk utalni, hogy az orosz gazdasági fejlődés *szükségyszerűségként* zajlott le, mintegy hűségeesen engedelmeskedve a fejlődés valamiféle vastörvényének, csupán arra akarjuk felhívni a

figyelmet, hogy a tényleges fejlődés – a jelek szerint – egy bizonyos sémába illeszkedik, és a megfigyelhető illeszkedések és formai azonosságok segítenek megérteni az események sorát. A történelem értelmezése lényegében ilyen sémák kialakításából áll. Hogy a fejlődés egy bizonyos utat követett, ez nem zárja ki más utak lehetőségét, de sejteni engedi, hogy milyen hatalmasak voltak azok az erők, amelyek az orosz gazdaságot arra a pályára vitték, amelyen ténylegesen végighaladt. Az eddigiek alapján jogosultnak tűnik a kérdés: ismerjük a XIX. századi orosz szellemiség kimagasló képviselőit? Érzékelhető-e írásaikban, hogy tudatosították azokat az erőket és – még kifejezettebben – azokat a sajátos elemeket, amelyek összekapcsolódása az orosz gazdaságot ténylegesen megvalósult fejlődési pályájára vezette? A következő részben erre a kérdésre keresünk választ.

II.

Az orosz írók előszeretettel írták Ragyiscsevről, hogy ő volt az „első orosz *értelmiségi*”. Semmi kétség, főleg azért jellemezték így, mert Ragyiscsev eltökélten ragaszkodott az értelmiségi hiszekegy két alapvető pontjához – gyűlölte a szolgaságot, és mélységesen aggódott a paraszti nép (*narod*) jólétéért. Tekintsünk most el attól, hogy szigorúan véve jogos-e Ragyiscsev igénye az elsőbbségre. Akárhogy volt is, az bizonyos, hogy feltűnő magatartásbeli változás ment végbe a mintegy hetven év alatt, amely Ragyiscsev *Putyesesztviye is Petyerburga v Moszkvu* (Utazás Pétervárról Moszkvába) (1790) című útleírását Poszoskov *Knyiga o szkudosztyi i bogatsztve* (Könyv a szegénységről és a gazdagságról) (1724) című értekezésétől elválasztja. A művek alapján alig hihető –

pedig tény –, hogy a két szerző ugyanannak a földnek a szülötte.

Poszszkovot lényegében egyetlen dolog érdekelte – az ország gazdasági fejlődése. Szemléletmódja egészében véve dinamikus – abban az értelemben, hogy az orosz gazdaság adottságaiban bekövetkezett *változások* érdekelték. Ezen belül is különösen sok figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy gyarapodott-e a gazdaság a technika és a kereskedelem terén. Poszszkov a gazdasági élet gyors változásaira szögezte tekintetét; a társadalmi és a gazdasági kérdések is legtöbbször csak hazája gazdasági fejlődésének szempontjából érdekelték. Törekvéseit jól szemléltetik javaslatai: új iparágak bevezetése és gazdaságilag racionális földrajzi telepítésük; geológiai expedíciók szervezése; az orosz kézműipar reformja a jól szabályozott tanoncidővel rendelkező nyugati céhrendszer elvei alapján; az újítások ösztönzése szabadalmi törvények átvételének segítségével; idegen szakmunkások és technológia csábítása; a takarékoskodás bátorítása; a termelés minőségét és az üzleti tisztességet javító intézkedések; a gyermekek munkára fogása; erőszakos intézkedések a kolduló népesség teremtő célú foglalkoztatására.² De például szinte kizárólag ebből a nézőpontból vizsgálta a bíraskodás reformjának kérdését is. A reformot főleg aszerint mérlegelte, hogy miként hat a népesség adófizetési képességére, illetve az elvándorlásra. Poszszkovot a parasztok jobbágysora sem érdekelte közvetlenül. Mindenképpen nehéz volna azt állítani róla, hogy ellenezte a jobbágyrendszert, inkább az iránt érdeklődött, hogy milyen jogi lépésekkel lehetne megakadályozni azt, hogy a sok jobbággyal bírók eltulajdonítsák a szegényebb köznemesek jobbágyait, és e kérdés mögé tekintve figyelt fel rá, hogy a fő- és a köznemesség, valamint az állam egymással versengenek a

jobbágy munkájáért vagy terményéért. Nehéz volna a parasztok jobbágysora elleni támadást látni Poszszoskovnak abban a híres mondásában, hogy „a földbirtokosok nem örökös urai a parasztoknak...”³. Ez a kijelentés inkább fenyegetés: ha a földbirtokosok a kormány gazdaságfejlesztési érdekei ellenére használnák ki a jobbágyrendszert, akkor az állam a pomescsikoknak szolgáló jobbágyság rendszerét az állami jobbágyság rendszerével fogja felváltani. Az eddigiekhez hasonlóan a paraszti jólét is csak annyiban érdekelte Poszszoskovot, amennyiben hatással volt a kormányzat pénzügyi szükségleteire, illetve termelékenységnövelő törekvéseire.⁴ Valószínű, hogy Poszszkov fentebb idézett és ezekhez hasonló kijelentéseit még kevésbé lehetne félreérteni, ha szerzőjük nem I. Péter uralkodásának vége felé írta volna őket, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy a cár politikája katasztrofálisan hatott a parasztságra.

Egészen másként foglalt állást a jobbágyrendszer kérdésében Ragyiscsev. Felháborította, hogy az egyik ember a másik tulajdona lehet, és ez az érzés nála a paraszti nyomorúság iránti mélységes részvétellel társul. Lángoló szavakkal írja le a nemesség raktáraiban fekvő gabonatermést: robotmunka termése; a parasztság bánatát és kétségbeesését testesíti meg, és magán viseli a Mindenható átkát.⁵ Annál, amit Ragyiscsev leír, még fontosabb, hogy mi az, amivel nem foglalkozik. Már nem foglalkoztatja sem a gazdasági fejlődés, sem a termelés és a gazdálkodás színvonala. Az emberek jóléte többé már nem pusztán eszköz egy cél érdekében, hanem maga is cél – mi több, a legfőbb célok egyike. Hogyan lehetnének boldogok az állam polgárai, ha a hombárok telve vannak ugyan, de a gyomrok üresek⁶ – írja. Ugyanakkor a gazdasági haladás kérdésében Ragyiscsev két megjegyzésre szorítkozik. Az egyik odavetett kijelentése

a „kereskedelem virágzására” vonatkozik, egy másik rövid eszmefuttatása szerint pedig a kínai textíliák importja sajnálatos módon csökkentené a házilag előállított szövetek fogyasztását Szibériában.⁷

Ily módon Ragyiscsevet több orosz értelmiségi nemzedék szellemi ősének tekinthetjük. Ragyiscsev mély érdeklődést tanúsított a parasztság létfeltételei iránt, ezzel szemben nem érdekelte az orosz ipar fejlődése. Az orosz gondolkodás történetének hosszú szakaszát jellemzi ez a beállítódás. Poszskov nyersessége és államimádata emberies nézőpontoknak adta át helyét. Igaz, meglehetősen hosszú ideig tartott, amíg a változást problémaként kezdték kezelni vagy legalábbis tudomásul vették. A fordulat számos okkal magyarázható, de a legfontosabbik talán az, hogy Nagy Katalin uralkodása után a jobbágyság eltörlése a gazdaság további fejlődésének szükséges előfeltételévé vált. Nagy Péter alighanem túlságosan is civilizálta Oroszországot, és így a reálpolitika talaján állva már képtelen volt saját iparosítási módszereihez visszatérni. Egy ilyen fordulat végrehajtásához még a mi időnkben is az kellett, hogy egy eladdig példa nélkül álló háború romba döntse az orosz civilizációt, és létrejöjjön a bolsevikok vezette rendszer. A parasztság egyenjogúsításának támogatása – elvileg legalábbis – nem határozza meg eleve a további gazdasági fejlődés irányát. A valóságban azonban az orosz gondolkodás túllépett az ilyesfajta semleges állásfoglaláson. Az első példa erre a dekabristák – a „nemesemberek gyülekezete” –, akiktől kortársaik azt várták, hogy – Puskin szavaival – „a parasztok felszabadítóivá” lesznek.

Ragyiscsev – mint láthattuk – nem foglalt állást az iparosítás kérdésében. Közömbössége Pesztelnél és Turgenyevnél már kifejezett iparellenességnek adja át a helyét. Különösen

hangozhat ez az állítás, főleg Turgenyev esetében, aki talán az egész évszázad legtudatosabb „nyugatos” volt. „Ha azt kérdik, vajon merre akar az orosz nép haladni, akkor azt mondom, hogy ezt a kérdést a tények már végleg eldöntötték; a népnek az európai civilizáció felé kell haladnia.”⁸ De vajon Turgenyev számára az európai civilizáció felé való haladás egyet jelentett az ország iparosításával? Igenlő választ várhatnánk a szerzőtől, aki elsősorban közgazda volt, és könyvétől, amelyet nem korábban, mint 1847-ben adtak ki. Mégis hiába keresnők az alkalmi megjegyzések mögött (mint például, hogy Oroszország kereskedelme és ipara az elmúlt huszonöt évben nem mutatott túl sok haladást⁹) bármilyen jelét annak, hogy a szerző méltányolná az iparosodást. Nem vitás, amikor azt taglalta, hogy a jobbágyrendszer káros hatást gyakorolt az országra, nem feledkezett arról sem, hogy a jobbágyrendszer akadályozza az iparosodást: „Ami a gyárakat és az üzemeket illeti, a jobbágyrendszer ezekre még gátlóbban hat, mint a mezőgazdaságra; ezek majdhogynem képtelenek boldogulni ott, ahol a munka nem szabad.”¹⁰ A szerző azonban a bekezdés közepén egy hirtelen fordulattal így folytatja:

*Egyébiránt, még ha a jobbágyság többé nem létezne is, a feltörésre és megművelésre alkalmas földek nagy kiterjedése önmagában is megakadályozná azt, hogy a gyáripar jelentősebb mértékben bővüljön; a munkások nem záratnák be magukat a gyárakba, ha volna számukra más munka, s ha a föld könnyebb megélhetést nyújtana.*¹¹

Ha valaki úgy vélné, hogy Turgenyev sajnálja, hogy a szabad földnek bősége határt szab a gyártelepek munkaerő-ellátásának, és így gátolja az iparosodást, hamarosan rádöbbenhet tévedésére. A közvetlenül ezután következő bekezdés ugyanis így szól: „Mégis, az orosz kormány, akárcsak a

többi, minden erejével gyárakat és üzemeket akar létesíteni, és ezt a nemzet valódi érdekei ellenére is szorgalmazza.”¹²

Jóllehet I. Miklós uralkodása ellen sok vádat lehet emelni és emeltek is, de biztos, hogy a cár erre a vádra szolgált rá a legkevésbé. Akárhogyan is, most tekintsünk el e kérdéstől – számunkra az a lényeges, hogy Turgenyev szemében még az a csekélyke figyelem is szemben állott a „nemzet valódi érdekeivel”, amelyet a kormányzat e korszakban egyáltalán hajlandó volt az iparnak szentelni.

Már nehezebb dolog szabatosan megfogalmazni Pesztel idevágó nézeteit, mivel azok néhány szempontból cseppfolyós állapotban voltak. Nevezetesen eléggé jól látható különbségek vannak a szerző *Russzkaja pravda* (Az orosz igazság) törvénye és a korábban keletkezett *Prakticseszkiye nacsala ekonomii* (A közgazdaságtan gyakorlati elvei) című művei között. Mégis, Turgenyev és Pesztel nézetei tagadhatatlanul hasonlítanak egymásra. Pesztel is elvként fogadja el azt, hogy a szabad munkaerő hatékonyabb a jobbágy-munkánál, mégis, mint mondja, a legjobb volna, ha a napi-
renden levő jobbágyfelszabadítás fokozatosan és nem egyszerre menne végbe. Ezt az álláspontot adja elő a *Nacsalában*, majd megismétli a *Russzkaja pravdában* is.¹³

Bár Pesztel a fokozatosságra helyezte a hangsúlyt, ez nem jelenti azt, hogy rokonszenvvel viseltetett a jobbágyrendszer iránt. Épp ellenkezőleg: a *Russzkaja pravda* tény-szerű stílusa a jobbágyság kérdésével foglalkozó passzusokban (és szinte kizárólag ezekben) hirtelen felenged, és a száraz Pesztel majdhogynem Ragyiscsev izzó ékesszólásáig emelkedik. Úgy tűnik, a dekabristák mind erkölcsi, mind gazdasági vonatkozásban alapvetően egységesek voltak a jobbágyrendszer elutasítását illetően.¹⁴ De mi a helyzet a

jobbágyfelszabadításon túli dolgokkal? A *Nacsala* szerzője ebben a kérdésben nem tud dönteni.

A mű a feldolgozó iparról is ejt néhány szót, és ezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a szerzőjük valóban érdeklődik a kérdés iránt. Nevezetesen síkra száll a céhes testületek bevezetése mellett, mondván, hogy azok szavatolnák a műszaki jártasságot és a termék jó minőségét. Ez a bekezdés majdnem úgy hangzik, mintha Pesztel Poszskovhoz térne meg. Ugyanebben a hangnemben szól az a javaslat is, hogy a silány termékek árusítását megakadályozandó, a kormány-szervek ellenőrizték a piacokat. E ponton Pesztel közvetlenül is utal az ország elmaradottságára. Mint írja, azokban az országokban, ahol „a gyárak és üzemek magzati állapotban vannak”, és ahol a vállalkozók meglehetősen tudatlanok, a kormánynak kell oktatási intézkedéseket hoznia. E helyütt látszólag csak egy lépés választja el Pesztelt attól, hogy Hamilton és List érveléséhez hasonlóan nyilatkozzék a gyermekcipőben járó iparról, és hogy ennek az okfejtésnek a kapcsán legalább egy szempontból kifejtse, milyen sajátosságai vannak a gazdasági fejlődésnek az elmaradottság körülményei között. De ezt a lépést Pesztel soha nem tette meg. Tény viszont, hogy tanulmányában (amely a *Russzkaja pravdá*hoz hasonlóan töredék maradt) másutt egészen másként áll hozzá a kérdéshez. E másik fejtegetése szerint nem célszerű megoldás a gépesítés ott, ahol a munkaerő olcsó – tehát a termelés gépesítését csak gazdag országok engedhetik meg maguknak. Pesztel nincs teljesen tudatában annak, hogy két határozottan különböző, bár egymással kapcsolatban álló érvelést alkalmaz – az *egyik* a termelési tényezők viszonylagos szűkösségét állítja, a *másik pedig* azt, hogy a gazdaság képtelen hosszabb ideig fenntartani a magas beruházási rátát, de az világos, hogy szerinte Oroszország szá-

mára járhatatlan az iparosítás útja. És csakugyan: a szerző, miután utalt azokra a nehézségekre, amelyeket – J. B. Say szerint – a gépesítés Franciaországban okozott, az iparosító politikát „fantasztikusnak” minősíti Oroszország számára.¹⁵ Ezek után Pesztel a nemzetközi munkamegosztásról szóló klasszikus okfejtést alkalmazza, végül pedig azzal támasztja alá érvelését, hogy az agrárországok nagyobb függetlenséget élveznek, mint az iparosodottak.¹⁶

Elég következetesen képviseli ezt az álláspontot a *Russzkaja pravda* is. Itt már eltűnnek azok a fejtegetések, melyek szerint a kormánynak kell a termékek minőségéről és a gazdálkodásbeli jártasság kibontakozásáról gondoskodnia, a céhes testületek pedig kifejezetten haszontalan és méltánylást nem érdemlő intézményekként utasíttatnak el. Pesztel szerint a föld magántulajdona mellett az új rend alapvető feltételének kell tekinteni azt is, hogy minden orosz állampolgárnak elidegeníthetetlen joga van a földhöz. Ily módon nemcsak az obscsina egy formáját építi bele az új rendbe, hanem sajátos intézményi korlátot is állít az iparosodás elé, ugyanis jutalmazza a városból való menekülést. Végül Pesztel kemény szavakkal ostorozza a pénzarisztokráciát, amely „sokkal ártalmasabb, mint a feudális arisztokrácia”. A kormánynak vigyáznia kell, hogy ilyen „vagyon” önmagától ne jöhessen létre, a már létezőket pedig szét kell rombolnia. Ez a burzsoázia elleni támadás talán a többi elképzelésnél is jobban mutatja, hogy Pesztel milyen ellenszenvvel viseltetett az ipari társadalommal szemben.¹⁷

Nem volna nehéz dolgunk, ha a dekabristák egyik-másik gazdasági okfejtését Adam Smith-re és J. B. Say-re és még közvetlenebbül az Oroszországban tanított német közgazdákra, jelesül H. Storchra és F. B. W. Hermannra akarnók visszavezetni. Különösen feltűnő hatást gyakorolt Storch,

aki – másokkal együtt – azt tanította, hogy Oroszországban az ipar nem boldogulhat a jobbágyrendszer viszonyai között¹⁸, de ezt az állítást nehézség nélkül párosította azzal a nyomatékosan előadott nézetével, amely szerint Oroszországot már csak azért sem volna szabad az iparosítás útjára csábítani, mert az iparosodott országok „egyeduralkodói helyzete” csak időleges, míg az agrárországoké „állandó”¹⁹. Ha a kormány bármilyen más politikát követne, ez azt jelentené, hogy visszahanyatlott a merkantilizmus tévelygéseibe, azaz az ipar elsőbbségét hirdeti a mezőgazdasággal szemben.²⁰

Nem azt állítom, hogy egyedül a klasszikus közgazdaságtan gyakorolt meghatározó befolyást Turgenyev és Pesztel nézeteire. Ennél a hatásnál sokkal érdekesebb, hogy (1) amikor Pesztel azt vizsgálja, miként lehetne *gátat vetni* az iparosításnak, messze túlhalad azon, amit Storchtól és Hermanntól tanulhatott, és (2) álláspontjával jócskán túllépett Ragyiscseven is. Agrárius hangsúlyok, a burzsoáziával szembeni ellenszenv, állandó törekvés az ipari munkaerő kialakulásának meggátolására – ez az, amit a dekabristák az orosz gondolkodás történetének következő állomásai számára örököül hagytak. Ugyancsak megnőtt a szakadék a kíváncsnak tartott és a valóban bekövetkezett dolgok között.

Ragyiscsevvvel és a dekabristákkal bizonyos értelemben új korszak kezdődött, más értelemben azonban a dekabristák le is zártak egy korszakot. Velük kezdődik a XIX. századi gondolkodás története, de egyben ők jelentik az utolsó láncszemet a XVIII. század *coup d'état*-jainak* sorában is. A dekabristák számára haladékokat nem tűrő gyakorlati fel-

* Államcsíny. – *A szerk.*

adat volt a hatalom megszervezése és az ország újjászervezése, így javaslataiknak volt számos olyan eleme is, amelyet utódaik többsége – bár nem mindenki – teljességgel elfogadhatatlannak tartott volna. Csak egy – bár szélsőséges – példa a következő: Pesztel javasolta, hogy a fennkölt „Vüsnyeje Blagocsinyije” (Felsőbb tisztesség*) néven állítsanak fel mindenütt jelenlevő titkosrendőrséget, és ugyanő kifejezetten helyeselte a kémkedést és a titkos nyomozásokat is.²¹ Ugyanakkor a dekabristák úgy érezték, hogy amit javasolnak, az nem pusztán szürke elmélet, hanem rövidesen életbe léptethető intézkedések sorozata, ez pedig arra készítette őket, hogy olyan kérdésekkel foglalkozzanak, amelyek a tiszta ész embereit sokkal kevésbé foglalkoztatták. A jobbágyság fokozatos eltörlését javasolták, ami valószínűleg azt tükrözte, hogy a dekabristák biztosítani akarták reformelképzeléseik számára a nemesség támogatását, de legalábbis mérsékelni kívánták annak ellenséges érzületét. Ám valószínűleg azért is követték a fokozatosság elvét, mert felismerték, hogy olyan körülmények között kell átvágni a gordiuszi csomót, ahol a nemesi és a paraszti gazdaságok a munkaerő, a tőke és talán a vállalkozás által is egymásba fonódnak – így lehet, hogy az azonnali felszabadítás gazdasági válságra, ha nem katasztrófára vezetett volna. Amikor a dekabristák felkelését levertek, és I. Miklós megszilárdította uralmát, az orosz értelmiségiek megszabadultak attól a gondtól, hogy túlságosan ügyelni kényszerüljenek a valóság követelményeire. A változás – legalábbis a közvetlenül következő évtizedekben – nem kedvezett annak, aki a gazdasági élet

* Szójáték: blagocsinyije = közrendészet, blagocsinnüj = tisztesség. – *A ford.*

problémáiba akart volna belefeledkezni. Az orosz értelmiségiek „kötelező olvasmányainak” listájáról kezdtek eltűnni a gazdasági értekezések. Míg a dekabristák „öccse” – így nevezte egyszer Kljucsevszkij Jevgenyij Anyegint – még azzal kérkedett, hogy jártas Adam Smith műveiben, addig a „dekabristák gyermekei” – hogy Ogarjov kifejezését használjuk – elsősorban más iránt érdeklődtek. Igaz, a metafizika és az esztétika – még ha nem kapcsolódott is össze a saint-simonizmussal – számos vonatkozásban csak a külső formát adta a társadalmi kérdések megvitatásához. A vita azonban nem a közgazdaság terén folyt, és a hegeli tételeket csak Csernyisevszkij idejében kezdték tudatosan a gazdasági problémák megvilágítására – vagy összekuszálására – alkalmazni. Akárhogyan nézzük is, a közgazdasági problémák csak a negyvenes évek második felében merültek föl ismét.

Ezt az elfordulást tükrözi Belinszkij, a korszak domináns szereplője. Nyugatosága általában nem ereszkedik a gazdasági érdekek lapályára. Természetesen készséggel vitatja meg a jobbágyság kérdését az emberiség és az erkölcs nézőpontjaiból, de a probléma gazdasági vonatkozásai – hogy következményeiről ne is beszéljünk – kívül esnek látókörén. Persze ez csak még érdekesebbé teszi a szokásostól eltérő esetet. Belinszkij 1847–1848-ban részt vett abban a vitában, amelyet Herzen folytatott Botkinnal és Annjenkovval. A vita tárgya Herzen *Levél az Avenue Marignyról* című írása, különösen pedig a burzsoáziával kapcsolatos állásfoglalása volt. A szemben álló felek álláspontja két fohászban foglalható össze: Herzené abban, hogy „Isten óvja Oroszországot a burzsoáziától”²²; Botkiné pedig abban, hogy „Istenem, adj Oroszországnak burzsoáziát”²³. Belinszkij állásfoglalása kiolvasható egy publikált írásból – eszerint a szerző nem teljesen ért egyet Herzen elutasító álláspontjával. (Említsük

még, hogy az említett cikk volt az utolsó, amelyet Belinszkij írt – vagy már inkább csak tollba mondott.²⁴⁾

A cenzúrázatlan levelekből azonban az is kiderül, hogy élete utolsó hónapjaiban Belinszkij keményen viaskodott a kérdéssel. Jól mutatja a küzdelmeit az 1847 decemberében Botkinhoz írott levele. Belinszkij vonakodik teljesen szakítani Herzen álláspontjával, inkább újra és újra megkísérli meghatározni a burzsoázia fogalmát. Különbséget tesz a gazdag tőkések és a burzsoázia között, heves kirohanást intéz a kereskedők ellen, és mégis egészen más hangnemben fejezi be: „Nem tartozom azon emberek közé, akik axiómának tekintik, hogy a burzsoázia maga a rossz... Ezzel csak akkor fogok egyetérteni, ha tényleg látok egy olyan államot, amely középosztály nélkül is elboldogul... egyelőre csak azt láttam, hogy a középosztály nélküli államok örök jelentéktelenségre kárhoztattak.”²⁵⁾

Még határozottabban foglalt állást abban a levélben, amelyet alig két hónappal később írt Annjenkovhoz:

*Az én soha nem kételkedő barátom [Herzen] és a mi szlavofiljeink sokat segítettek nekem a népbe vetett misztikus hitem levetkőzésében. Mikor és hol szabadította föl valaha is magát a nép? Mindig mindent az egyéniségek csinálnak. Számár voltam a köbön, amikor a burzsoáziáról folytatott vitáinkban konzervatívnak neveztelek, míg te viszont tudtad, miről beszélsz. Amikor soha nem kételkedő barátom jelenlétében arról beszéltem, hogy Oroszországnak újabb Nagy Péterre van szüksége, akkor ő úgy támadta nézeteimet, mint valami eretnekséget, és azt mondta, hogy a népnek mindent magának kell magáért megtennie. Most pedig világos, hogy Oroszországban mindaddig nem fog megindulni a polgárosodás belső folyamata, amíg... az orosz nemesség burzsoáziává nem alakul.*²⁶⁾

Ez a megnyilatkozás sok tekintetben egyedülálló. Belinsz-

kij elfogadja a burzsoázia létét, ebből pedig következik, hogy az iparosításra helyezi a hangsúlyt. Ugyanebben az összefüggésben egy új Nagy Péterért könyörög – ami az iparosítási politika föltámasztását jelentheti. Mindez nemcsak arra utal, hogy Belinszkij föladta a dekabristák agrárius álláspontját, hanem arra is, hogy a szerző az iparosítás folyamatán túl az iparosítási politikát is hajlandó méltányolni.

Miként az idézetből világosan kiderül, szerzőjében – szemben Botkinnal – fel sem ötlük, hogy az orosz burzsoázia nemcsak a nemesség soraiból kerülhet ki.²⁷ Nem volna bölcs dolog elsiklani afölött, hogy milyen kevesen kárhoztatja Belinszkij Botkinhoz írott levelében a kereskedőt, „a hitvány, megvetendő, útszéli teremtményt, aki Plutót és csak Plutót szolgálja”²⁸. De mindezzel együtt tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a korszak orosz szellemi életének nagy alakjai közül „Dühödt Visszarion” jutott el leginkább egy olyan iparosodási elképzeléshez, amely többé-kevésbé helyesen vetítette előre az ország gazdasági fejlődését. Lehet azon spekulálni, vajon nem volt-e az orosz szellemi élet válaszául az európai forradalmak kitörését megelőző hónapokban, de a történelem eldöntötte a kérdést. Párizsban kitört a februári forradalom, ami két irányból is hatást gyakorolt Herzenre. A forradalom után végigsöpört Oroszországon az elnyomás hulláma, ugyanakkor magának a forradalomnak a menete megerősítette Herzent kibontakozó Nyugat-ellenességében. Közben elhunyt Belinszkij is. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a Belinszkij és Herzen közötti vita az utóbbi javára dőljön el. A „dekabristák gyermeke” felvállalta és narodnyik szocializmussá formálta át apái örökségét. Belinszkij ugyan megkérdőjelezte e hagyomány értékét, de ez csak észrevétlenül elmúló, rövid pillanatnak számított. A fontos mindenesetre az, hogy volt ilyen pillá-

nat, és Belinszkij eretnek állásfoglalása méltó mindazok figyelmére, akik túl az egyes nézetek puszta ismertetésén, a nézetek kialakulásának és továbbélésének okait is értelmezni kívánják. Vegyük most szemügyre Herzen nézeteit. Írásunk szűk keretei között nem akarhatnánk, de nem is akarunk többet, mint hogy föltárjuk elődeihez fűződő viszonyát, és megkíséreljük vázolni az orosz gazdasági fejlődéssel kapcsolatos álláspontját. Közhelyszámba megy, hogy a jobbágrendszer elleni harcban Herzen ugyanazon a platformon áll, mint Ragyiscsev és Pesztel. A valódi kérdés azonban az, hogy miként képzelte el Herzen a jobbágyszabadítás utáni jövőt. Szerzőnk különböző elemekből építette fel elgondolásait. Egyrészt az obscsinát tartotta a földművelés eszményi formájának, másrészt úgy vélte, hogy a gazdaságot a pomescsikok hatalma alól felszabadított obscsinák keretei között kell megszervezni. Ezek a nézetek Herzennél végül az orosz gazdaság fejlődésének átfogó képévé, az orosz agrárszocializmus sajátos víziójává álltak össze. De mi az új ebben a látomásban, kérdezhetnők, hiszen az obscsinát – bár nem nevezte nevén – gyakorlatilag már Pesztel is belefoglalta a *Russzkaja pravda* programjába. Természetesen igaz, hogy Herzen nem ismerte Pesztel művét – gondolatai jobbra Haxthausentől és a szlavofilektől származnak. De a mi szempontunkból mindez lényegtelen, hiszen bennünket a szellemi fejlődés alapvető irányzatai érdekelnek, nem a sajátos határösszefüggések vagy az elsőbbségi kérdések.

Valami más volt az új elem Herzen látomásában. A kérdés Pesztel számára még nem úgy fogalmazódott meg, hogy Oroszország a gazdasági fejlődés nyugati útját követi-e, vagy valamilyen más utat fog bejárni. Elképzelése szerint Oroszország lényegében megmarad agrárországnak, de úgy gondolta, hogy ez nem több, mint a nemzetközi munka-

megosztás általánosan – tehát a Kelet és a Nyugat számára egyaránt – érvényes gazdasági törvényeinek követelménye. Amikor Pesztel azt javasolta, hogy különleges jogi szabályozással tartsák fenn és erősítsék meg az orosz gazdaság agrárjellegét, nem akart mást, mint egy általános gazdasági törvény érvényesülését előmozdítani. Herzen ezzel szemben tudatosan elveti a Nyugat útját mint fejlődési lehetőséget.

Tömör álláspontját tartalmazzák az alábbi mondatok. A „Nyugathoz” intézve szavait Herzen a következőket írta: *Oroszországban . . . semmi sem viseli magán a betokosodottság, a pangás és a visszavonhatatlanság bélyegét, amellyel azoknál a nemzeteknél találkozunk, melyek hosszú munkálkodással gondolkodásmódjuknak bizonyos mértékig megfelelő életformát alakítottak ki maguknak.*

Ne feledjék el, hogy Oroszország ráadásul szinte egyáltalában nem ismerte meg azt a három csapást, amely erőszakkal feltartóztatta a Nyugatot: a katolicizmust, a római jogot és a burzsoázia [mescsanye] uralmát. A kérdés ennél fogva szerfölött egyszerű. Találkozni fogunk az eljövendő forradalmi átalakulásban; nekünk [azonban] nem kell átkelnünk azokon az ingoványokon, amelyeken önök keresztülmentek; nem kell . . . [az önök] államformá[i]nak félhomályában kimerítenünk erőinket. . .*

Nekünk semmi szükségünk arra, hogy végigkövessük önöket a felszabadulásukhoz vezető, hősi történetbe illő útvonalon, amelyet oly mértékben eltorlaszolt a múlt, hogy önöknek nehezebbre esik akár csak egyetlen lépést is tenni előre felé. Az önök erőfeszítései, az önök szenvedései számunkra tanulságok. A történelem fölöttébb igazságtalan. A későn jövőknek nem a lerágott [csontokat] adja, hanem az elsőbbség jogát a tapaszt-

* Városi polgárok, nyárspolgárok. – *A szerk.*

*lalat asztalánál. Az emberiség egész fejlődése nem más, mint ez a kronológiai háládatlanság.*²⁹

Figyelemre méltó passzus. Most ne azt kérdezzük, vajon a század közepének Oroszországa igazán kedvező hely volt-e ahhoz, hogy onnan nézve köznapiassággal és pangással leheszen vádolni az ipari forradalom Európáját, és ne csodálkozzunk el azon az önteltségen sem, amely e vádaskodásban tükröződik. Voltaképpen azon sincs okunk megütközni, hogy a szerző azzal veti el a Nyugat fejlődési útját, hogy az nem felel meg Oroszország számára; ez – bár Pesztelhez képest újdonság – (legalábbis elvileg) nem új a korai szlavofil gondolkodás számára.³⁰ Igencsak meglepő viszont, hogy Herzen világosan felismeri az elmaradottság előnyeit. Sőt nem csak felismeri ezeket, hanem az emberi történelem általános törvényének, de legalábbis mindenütt fellelhető jelenségének rangjára emeli őket. Olybá tűnhet, hogy Herzent ismét csak egyetlen lépés választja el attól a kérdéstől, vajon miként térítheti el Oroszország iparosodását a Nyugattól az a tény, hogy az előbbi a későn érkező helyzetében van? A kérdés azonban soha nem hangzik el; Herzen irtózik a burzsoáziától, és fél a proletariátustól (amelyet elég gyakran mezőgazdasági munkaerőként fog fel³¹), és ez eleve megakadályozza abban, hogy komolyabban szemügyre vehesse az orosz ipar lehetőségeit. Elképzelése továbbra is az obszcinában gyökerezik; az „elmaradottság előnyei” nem az iparosodás módjára vonatkoznak, hanem arra, hogy át lehet-e lépni a jobbagyság korából a szocializmusba. Herzen láthatóan nem azért tartotta kedvezőbbnek a későbbben jövők helyzetét, mert az megkönnyíti az új bevezetését, hanem azért, mert segít megőrizni a régit. Amikor Csernisevskij saját korára kezdte alkalmazni Herzen nézeteit, ugyanúgy kezében tartotta az orosz gazdasági fejlődés értelmezésének kulcsát,

mint elődje – de abban is hű utód volt, hogy a kulcsot a rossz irányba fordította el. Így azután igencsak dialektikusan kellett érvelnie, amikor meg akarta magyarázni, hogy az új és a régi valójában egy és ugyanaz. Mielőtt azonban áttekin-tenénk Csernisevszkij nézeteit, helyénvaló lehet pár előzetes megjegyzést tenni.

Aligha kétséges, hogy 1848 utáni gondolkodásában Herzen sok szempontból korábbi ellenfeleinek, a szlavofileknek a nézeteit képviseli. Igaz, az óhitűség, az alázat, a paraszti erőszak, a külpolitika és más kérdések vonatkozásában igen jelentősek maradtak a különbségek, de témánkat illetően a nézeteltérések alig érzékelhetők. Homjakov szintén megér-tette az elmaradottság előnyeit, mi több, jóval kézzelfogha-tóbb jelenségekre kívánta alkalmazni az elvet, mint amilyen az agrárszocializmus eljövetele. Már 1845-ben a következő-
ket írta: „Mint megannyi más dolog, a vasutak vonatkozá-sában is különösen szerencsések vagyunk; nem kellett kísér-letezésre fordítanunk energiánkat és megerőltetni képzele-tünket; mások munkájának gyümölcseit arathatjuk le és fog-juk is learatni.”³² A továbbiakban azt is kifejti, hogy mit jelent ez a különös szerencse. Mint írja, a könnyű technikai köl-csönzések mellett előnyt jelent az is, hogy a jól járható utak rendszere, mely a technikai fejlődésben közvetlenül megelőzi a vasutakat, nem akadályozza a vasúthálózat kiépítését.³³

Így folytatja:

*Közel másfél évszázada utánozzuk Európát, és továbbra is így fogunk tenni; még sokáig fogjuk hasznosítani az európai találmányokat. Meglehet, eljön az az idő, amikor mi is sok tekintetben mintául fogunk szolgálni Európa számára, az azonban kizárt, hogy az európai szellemi vívmányok teljesen haszontalanná váljanak számunkra.*³⁴

Homjakov maga is érdeklődött a műszaki kérdések iránt,

így nem lehetetlen, hogy ez bizonyos mértékig magyarázattal szolgál nézeteire. Végére is ő találta fel ama „csöndes gőzgépet”, amelyikről – mellesleg – azt tartja a hagyomány, hogy elküldték a londoni Világkiállításra, és a kiállítás környékének lakói komolyan fontolgatták, hogy a gőzgép elviselhetetlen zaja miatt petíciót intéznek a kormányhoz.³⁵ Sokkal fontosabb ennél, hogy Homjakov tisztában volt a vasutak katonai jelentőségével. „Amikor minden más országot keresztül-kasul hálózna a vasutak, és így ezek az országok képesek gyorsan összpontosítani és átcsoportosítani fegyveres erőiket, szükségessé válik, hogy Oroszország is képes legyen megtenni ugyanezt. Ez nehéz, költséges, de – sajnos – elkerülhetetlen feladat.”³⁶ A szlavofilek az orosz értelmiség minden más csoportjánál jobban föl voltak készülve arra, hogy jelentőségüknek megfelelően értékeljék a nemzeti hatalmi érdekeket és hatalmi politikát. Jóllehet megnyilatkozásaik arra vallanak, hogy Nagy Péter megítélésénél nem méltányolták ezeket a tényezőket, de hát mindig is nagy a különbség a történelem és az aktuális problémák értékelése között. A XIX. század második felében az orosz gazdasági fejlődés okai közül gyakorlatilag nem lehet kizárni a nagyhatalmi politikát, így nem vitás, hogy a szlavofilek mélyebbre hatoltak az okok keresésében, mint Herzen. Ezért nem lehet meglepő az sem, hogy Homjakovnak sokkal több mondanivalója van a vasútról – a későbbi ipari fellendülés előfeltételéről – mint Herzennek vagy Herzen gazdasági szakértőjének, Ogarjovnak, aki a vasútépítési kormányprogrammal kapcsolatosan futó, félig-meddig ironikus elismerésre szorítkozott.³⁷

Ami a többi dolgot illeti, alig érzékelhető a különbség Homjakov és Herzen között, és Homjakov – bár nem tartja magát szocialistának – örömmel mutat rá az orosz artyelek és a fourier-i *falanszterek* hasonlóságára.³⁸

A szovjet hagiográfia* úgy emlegeti Csernisevszkijt, mint „nagy forradalmi demokratát”, ráadásul ő a „nagy orosz közgazda” is. Mindkét cím megtisztelő, de az első kevésbé megkülönböztető, és ugyanakkor nehezebben is vonható kétségbe, mint a második. Bár egyáltalán nem biztos, hogy Csernisevszkij önállóan hozzájárult a közgazdasági elmélethez, de az igaz, hogy közgazdasági olvasottságával és a gyakorlati közgazdasági kérdések iránti érdeklődésével kiemelkedik azoknak az íróknak a sorából, akikkel e tanulmány foglalkozik. Semmi kétség, közgazdaságtani műveltség és a gazdasági problémák iránti érzék dolgában Csernisevszkij messze fölötte állt az őt megelőző nemzedéknek – még Ogarjovnak is, pedig a gazdaságtan még leginkább őt érdekelte a korábbi nemzedék tagjai közül. És mégis: a gazdasági fejlődés kérdésében Csernisevszkij alig látszik többnek Herzen pusztá követőjénél.

Nem arról van szó, hogy Csernisevszkij nem vesz tudomást az iparosodásról. Számos esetben visszatér a tőkefelhalmozásnak és a termelőfolyamatok gépesítésének kérdéseire.

„Gazdasági fejlődése során Oroszország abba a stádiumba lép, amikor a gazdasági előrelépés tőkét igényel.”³⁹

Oroszország mostandig nem játszott szerepet a gazdasági fejlődésben, de számolnunk kell azzal, hogy a folyamat hamarosan magával fogja ragadni. Azok a gazdasági törvények, amelyek idáig alig befolyásolták gazdasági életünket, a gazdasági és kereskedelmi tevékenység megerősödésével feltárják erejüket, és nemsokára hatalmukba kerítik gazdasági életünket. Rövidesen mi is belekerülhetünk abba a körbe, ahol a konkurrencia törvénye uralkodik.”⁴⁰

A vasutak korában képtelenség lett volna figyelmen kívül

* A szentek életéről szóló tan. – *A szerk.*

hagyni a kibontakozóban levő átalakulást. Csernisevszkij számára teljesen világos volt: az orosz parasztság helyzetét mélységesen meg fogja változtatni a vasúthálózat terjeszkedése, mert ennek következtében emelkedni fognak a gabonaárak, és nőni fog a külkereskedelem volumene. A parasztok kunyhóiba gyári posztó kerül, de:

*Bármilyenek legyenek is ezek a változások, nem merészelhetünk kezet emelni arra a szent, megtartó szokásunkra, amely a múltból maradt reánk s amelynek nyomorúságáért bőséggel kárpótolt felbecsülhetetlen értékű hagyatéka – nem merészelhetünk kezet emelni a közösségi földhasználatra; ez az a javunk, amelynek megszerzésétől jelenleg Nyugat-Európában a földművelő osztályok boldogulása függ. Példájuk szolgáljon számunkra tanulságul.*⁴¹

Az obscsinát az elkövetkező nagy átalakulás ellenére is meg kell menteni. Csernisevszkijt olvasva mindenkinek rá kell éreznie arra, hogy ez a nagy átalakulás a szerző szemében személytelen, majdhogy elemi erejű folyamat. Hogyan őrizhető meg az obscsina minden hagyományos jelképe, amikor a múlt hagyományai rohamosan adják át helyüket az új szokásoknak? A választ a hegeli dialektika kínálja: „A fejlődés legfelsőbb foka, formáját tekintve hasonlatos a kezdeti fokhoz. . .”⁴² A szerző a földtanból, az állattanból, a filológiából, a hadtörténetből, a gazdasági protekcionizmus történetéből, a divattörténetből és a többi tárgyból meríti példáinak hosszú sorát, melyet axiómájának szemléltetésére előad. A korai állapotukban nem ragozó nyelvek ragozókká váltak, hogy később elhagyják ragjaikat; a primitív népek nem védik háziiparukat, a merkantilista protekcionizmus időszaka után a szabadkereskedelem korszaka visszatéríti az emberiséget a kiindulóponthoz. És „vajon... valószínű-e, hogy csak a földtulajdonviszonyok volnának kivételek az általános tör-

vény alól, amelyiknek az egész anyagi és erkölcsi világ fejlődése alá van vetve?”⁴³ Az obszcina így nem túlélte korát, hanem a fejlődés elkerülhetetlen végpontja. Igaz, hogy Oroszország soha nem ismerte meg a köztes állapotot, holott az Hegel „axiómájának” vagy „törvényének” lényeges láncszeme. De hát pontosan erről van szó. Oroszország éppen elmaradottsága miatt képes átalugrani a közbeeső fokozatot. Csernisevszkij példát példára halmozva mutatja meg, hogy a műszaki haladás fokozatos, és az elmaradott nemzetek képesek arra, hogy legújabb, legtökéletesebb formáikban vegyék át a technikai fejlődés vívmányait. Miután ily módon kifejtette azt az elképzelést, amit Herzen az elmaradottság előnyeiről alkotott, Csernisevszkij mestere szavainak átfogalmazásával fejezi be: „A történelem, miként a nagyanya, kisebbik unokáit szereti. A későn jövőknek [tarde venientibus] nem a csontot [ossa] adja, hanem a csontvelőt [Medullam ossium], míg Nyugat-Európa fájdalmasan fölsértette ujjait a csontok feltörése közben.”⁴⁴

Csernisevszkijt – Herzenhez hasonlóan – már csak egy paraszthajszál választotta el attól, hogy a kérdés lényegére tapintson, de ő inkább visszahúzta kezét, pedig sok tekintetben még nehezebb lehetett így cselekednie, mint elődeinek. Herzent a műszaki fejlődés soha, semmilyen vonatkozásban nem érdekelte túlságosan. A technikai változást Csernisevszkij vezette be az érvelésbe, be akarván bizonyítani, hogy az elmaradottság azért előnyös Oroszország számára, mert így őrizheti meg az obszcínát. Csernisevszkijnek nem kis erőfeszítésébe került átsiklani a nyilvánvaló dolgok fölött, ezért elővigyázatosan nem emlegette a modern ipari szervezeteket, és mondanivalójához igyekezett úgy összeválogatni a példákat, mintha a vademereknek szánt gyufához és latin betűs ábécéhez mellékelt használati utasításokból vette volna őket.

Habár Csernisevszkij a döntő vonatkozásban követi Herzent, nézeteltéréseiket sem kell elhomályosítani. Csernisevszkij számára az obscsina több, mint földbirtoklási forma. Szeret úgy gondolkodni róla, mint a társult tagság által újjászervezett termelés egyik formájáról.⁴⁵ E gondolkodásmód fontos következménye, hogy a korszerű technika bejuthatna az újjászervezett obscsinába – és Csernisevszkij erősen hangsúlyozza is a műszaki fejlődést a mezőgazdaság területén.⁴⁶ Határozottan tagadja viszont, hogy az obscsina ellentétbe kerülhet a korszerű technika mezőgazdasági alkalmazásával. Ha a mezőgazdaság a múltban csak lassan fogadta be a gépi berendezéseket, ennek oka nem az obscsinában rejlett, és nem is a parasztság lelki ellenállásában, hanem a paraszti népesség szegénységében.⁴⁷

És mi Csernisevszkij véleménye az iparról? Meglepő, hogy – eltekintve most Vera Pavlovna* álmaitól – a „nagy orosz közgazdának” erről szinte alig van mondanivalója. Ha mégis, csak annyi, hogy egyetértőleg szól arról a nézetről, mely szerint a háziipari cikkek mennyiségének növekedése fontosabb a gyáriipari termelés növekedésénél: „Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy hasznos-e gyárat közvetlenül oltalmazni, ennek eldöntéséhez . . . valójában nem azt kellene mérlegelni, hogy miként viszonyul gyáraink termelése a hasonló áruk külföldi termeléséhez, hanem inkább azt, hogy miként viszonyulnak e gyárok a bennük munkát lelő néposztály jólétéhez, és még sokkal inkább azt, hogy milyen e gyárok termelésének viszonya a háziiparéhoz azoknak a cikkeknek a terén, amelyeket mind a kétféle ipar előállít.” Hogy a háziipar termékei rászolgálnak-e a támogatásra, ez nem kérdés a szerző számára.⁴⁸

* Csernisevszkij irodalmi hősnője. – *A szerk.*

Az előbb elmondottakból nyilvánvalóan adódnak a következtetések. A kormányzat gazdaságpolitikája részesítse előnyben az ipari termékek kis volumenű háziipari termelését a nagy volumenű gyári termeléssel szemben. Miután Csernisevszkij úgy fordította a fejét, hogy ne lássa az elmaradottságnak azokat az előnyeit, amelyek a korszerű technológia alkalmazásából adódnak, az maradt számára az egyetlen következetes megoldás, hogy nem vette figyelembe a nagyüzemi termelés jelentőségét, holott a XIX. század viszonyai között csak így lehetett kihasználni az elmaradottság előnyeit. A kép akkor válik teljessé, ha felidézzük Csernisevszkij *Megjegyzések J. S. Mill elveihez* című művét is, mely hajlik arra, hogy a nyugati iparosítást és vasútépítést viszonylag rövid ideig tartó folyamatnak tekintse. Érvelése szerint az újonnan keletkezett tőke egyre kevésbé és kevésbé fog tudni az iparban és a kereskedelemben elhelyezkedni, így aztán a mezőgazdasági befektetések felé fordul.⁴⁹ Emellett Csernisevszkij a mezőgazdaságban helyénvalónak tekinti a nagyméretű termelési egységeket, holott az iparban rosszállja ugyanezt. Csernisevszkij látókörén kívül rekedt az orosz ipar, mi több, az egész orosz gazdaság fejlődése is. Így már az sem meglepő, hogy a gyakorlati gazdaságpolitika kérdéseiben szerzőnk, saját bevallása szerint, a szlavofilekkel ért egyet, még akkor is, ha a „zavarosabb kérdésekben” – azokban, amelyek elválasztották egymástól a szlavofileket és a nyugatosokat – nem volt hajlandó az oldalukra állni. Való igaz, a korai bebörtönzés és a rákövetkező száműzetés meglehetősen korán elszakította Csernisevszkijt az orosz gazdasági valóságtól. Ha a hatvanas és hetvenes évek hátralevő részében az európai Oroszország központjaiban maradt volna, minden bizonnyal megváltoztatta volna nézeteit. Így azonban azt mondhatjuk, hogy az orosz gondolkodás és a tényleges orosz fejlődés kö-

zött talán sehol másutt nem olyan tiszta és feltűnő az ellentét, mint Csernisevskij írásaiban.

Az eddigiek alapján ugyancsak nehéz volna azt állítani, hogy az orosz gondolkodás előrevetítette és irányította volna Oroszország gazdasági fejlődését. Mindazonáltal továbbhaladva Olümposzunkon, fel kell figyelünk egy szokatlan, magányos figurára. Piszarev – Belinszkijhez hasonlóan (és szemben Csernisevskijjel) – tudományos és történelmi érdeklődése ellenére főként irodalomkritikus volt. Habár Oroszországban az idő tájt az irodalomkritika szükségképpen foglalkozott társadalmi kérdésekkel is, a gazdasági fejlődés kérdései rendszerint kívül maradtak a kritika látókörén. Emiatt témánkkal kapcsolatban Piszarev műveitől nem is igen remélhetünk többet néhány elszórt megjegyzésnél. De amit találunk, az nagyon is figyelemreméltó.

Piszarev – akiről tudni kell egyrészt, hogy egy olyan szellemi áramlatot képviselt, amely nagy súlyt helyezett a kollektívizmus ilyen vagy olyan formájára, másrészt, hogy Csernisevskij különösen befolyásolta gondolkodását – meglepően erősen individualista beállítottságával. Legalábbis 1863 után egyre inkább az iparosodás és a felvilágosult kapitalizmus szószólójának tűnik fel. Nézeteit az orosz – vagy talán a XIX. században általános – hagyományokat követve úgy adja elő, mint valamilyen általános törvényből származó következményeket:

Sok forradalom zajlott le a történelem során; politikai, vallási intézmények tűntek el, de a tőke minden forradalom ellenére sértetlenül uralkodott tovább a munka fölött. Mind a történelmi tapasztalat, mind a puszta logika arról győz meg minket, hogy az erős és értelmes emberek mindig is győzedelmeskedni fognak a puhányokon és tőkfejjűeken... Kár volna tehát azon dühöngeni, hogy a művelt és tehetős osztályok uralkodnak

a gürcölő tömeg felett – hiszen ez nem jelentene mást, mint fejfel rohanni egy természeti törvény lerombolhatatlan és megrendíthetetlen falának... Amikor ilyen megkerülhetetlen ténnyel kerülünk szembe, akkor nem felháborodás kívántatik, hanem cselekvés, amely ezt a megkerülhetetlen tényt az emberek javára fordíthatja. A tőkésnek van esze és vagyona. Ez a két sajátossága biztosítja uralmát a munkások fölött. De az már a körülményeken múlik, hogy kárhozát e ez az uralom a nép számára vagy esetleg jótétemény. Ha ez a tőkés műveletlen, akkor vérszopó válik belőle. Ha viszont teljes, megalapozott és emberies oktatásban részesítet, akkor ugyanabból a tőkéből, ha jótévő filantróp is, de az emberek munkájának racionálisan gondolkodó irányítója lesz, vagyis olyan ember, aki százszor hasznosabb bármely emberbarátnál.⁵⁰

Az idézet kétségkívül úgy hangzik, mint Belinszkij ama meggyőződésének kifejtése, hogy Oroszország nem boldogulhat burzsoázia nélkül. Piszarev persze ebben a kérdésben messze túllépett Belinszkijen, aki ugyancsak idegenkedett a szaktudományoktól. Mint mondotta: „Vessétek el politikai gazdaságtanokat és statisztikákat; minden szaktudás lealacsonyít és lefokoz; csakis maga az általánosan egyetemes gondolat legyen az ember tanulmányainak tárgya.”⁵¹

Piszarev számára a szaktudás növekvő tömege a társadalmi és gazdasági haladás záloga. Tolsztoj Nyehljudovjával is pontosan az a baj, hogy anélkül akar segíteni parasztjain, hogy előtte bármiféle gyakorlati szakismeretet szerzett volna.⁵² A szaktudás elterjedése meg fog oldani minden nehézséget:

Eljő – és nincs is messze – az az idő, amikor minden értelmes ifjú... szellemileg teljes életet fog élni, komoly és racionális távlatokkal fog rendelkezni. Ekkor a mezőgazdasági birtok ifjú tulajdonosa európai módra fogja megszervezni uradalmát;

*az ifjú tőkés létre fogja hozni azokat a gyárakat, amelyekre szükségünk van, és úgy fogja megszervezni őket, ahogyan azt mind a tulajdonos, mind pedig a munkások érdekei kívánják; és ez minden, ami szükségeltetik. A jó földbirtok és a jó gyár a legjobb és az egyetlen lehetséges iskola az emberek számára.*⁵³

Tegyük hozzá az eddigiekhez Piszarev éles elméről tanúskodó meglátását, mely szerint a mezőgazdaságban rendkívül nehéz bevezetni a modern módszereket, hacsak nem a számottevő iparosodás légkörében történik az adaptáció⁵⁴, és nemcsak egy olyan ember fog előttünk állni, aki nem csupán azzal tűnik ki, hogy az iparosodás fontosabb a számára, mint a mezőgazdasági kollektívizmus és az ipar társadalmi problémái, hanem azzal is, hogy elég jól átlátja a gazdasági fejlődés legfőbb gyakorlati kérdéseit – azt tehát, ami teljességgel elkerülte Csernisevszkij figyelmét.

Még sok olyan okfejtést lehetne Piszarev műveiből idézni, amelyeknek gondolatmenete megegyezne a fentebb idézetekkel. Persze össze lehetne szedni számos másfelé mutató szöveghelyet is. Tény, hogy Piszarev gyakran megdöbbenően következtelen, de annyit azért érdemes megőrizni róla emlékezetünkben, hogy az orosz gondolkodás történetének egyik jelentős képviselője hajlandó volt elfogadni az iparosodást, valamint a gazdasági individualizmus filozófiáját, és ezáltal ő volt a második, aki kilépett a bevett gondolatok kerékvágásából. Piszarev olyan messzire megy a nyugati gazdasági fejlődés Oroszországra is kiterjedő érvényességének elfogadásában, hogy fel sem ötlött benne a gondolat, mely szerint az elmaradottság közepette zajló gazdasági fejlődés mechanizmusai jelentősen eltéríthetik az orosz iparosítást a nyugat-európaítól. Ha Piszarev nemcsak Csernisevszkij Rahmetovját csodálja, hanem megkísérli alkalmazni a

későn jövők előnyeiről szóló elgondolásait is, akkor nem kétséges, hogy figyelemre méltó teljesítményt tudott volna elérni.

Ha azonban végigtekintünk az orosz gondolkodás történetének Piszarev utáni korszakán, akkor láthatjuk, hogy Piszarev mulasztása – vagyis, hogy nem vette észre az orosz gazdasági fejlődés egyik lényeges vetületét – a későbbiek fényében aligha adhat alapot bárminemű kritikára. Ahogy áttekintésünk utolsó állomásaihoz közeledünk, egyre többször észlelhetjük, hogy a szerzők nem az elmaradottság előnyeire, hanem a hátrányaira helyezik a hangsúlyt. A hatvanas évek végétől kezdődően egyre kevésbé lehet figyelmen kívül hagyni az orosz ipar fejlődését. Mégis, az uralkodó felfogás azt akarja megmutatni, hogy az orosz elmaradottság különleges körülményei között az iparosításnak szokatlanul káros hatásai és jellegzetességei vannak, és ilyen körülmények között az ipar fejlődése sem juthat messzire.

A fejezet hátralevő része ezt a nézőpontot kívánja röviden bemutatni. Amikor Lavrov az orosz kapitalizmus „kölcsonvett” jellegére helyezte a hangsúlyt, azt állította, hogy Oroszországban megkésett a tőkés fejlődés, és ez a kapitalizmus elfajult és meghamisított formájának importálását jelentette: *Jelenleg nemcsak a [jobbágy] felszabadítás előtti gazdálkodásból a burzsoá gazdálkodásba való átmenet útját járjuk; ez [az átalakulás] önmagában még nem volna olyan nagy baj; mi azonban az egész művelt világgal együtt a burzsoá gazdálkodás legfelső, azaz legutálatosabb fokára való átmenet állapotában vagyunk. Ebben a stádiumban a tőkések hatalmas bankárokká válnak; a tőzsde kiskirályai nemzetek gazdasági életének uralóivá lesznek; a burzsoázia fináncarisztokráciává alakul át. Az átalakulás következményei katasztrófát jelen-*

tenek a tömegek gazdasági életére – [ez] a nyugat-európai szocializmus kialakulásának valódi oka. De a mi bajaink nagyobbak Európa bármely más nemzeténél. Nyugaton a burzsoá gazdálkodás fokozatosan, lépésről lépésre, a felfedezések és találmányok sorával párhuzamosan fejlődött ki. Nyugaton a burzsoá gazdálkodás fejlődése bizonyos fokig előnyös volt az egész népesség számára... Csak később derült ki az, hogy a burzsoá gazdálkodás – lényege szerint – a tömegek ellensége. E gazdaság különböző állapotokon ment át, mielőtt elérte volna a jelenlegit, melyben a maga könyörtelen mezítelenségében mutatkozott meg a munka és a tőke érdekeinek összeférhetetlen és összeegyeztethetetlen volta...

A tőkés gazdálkodás Nyugaton már utolsó alakját öltötte magára, amikor nálunk felszabadultak a parasztok, és ennek megfelelően megnyílt a lehetőség a burzsoá gazdálkodás előtt. A burzsoá gazdálkodás megváltoztathatatlan törvénye a konkurrencia, mely szerint, ha a tőkés gazdálkodás magához rántott egy egyéni gazdálkodót vagy nemzetgazdaságot, akkor annak szükségszerűen magára kell öltenie e gazdaság legmagasabb, legfejlettebb formáját. Így mi a közbeeső fokozatok [bejárása] nélkül jutottunk a jobbágygazdaságból a tőzsde-lovagok, a koncesszionáriusok, a kétes kereskedőelemek és a hasonszőrűek gazdaságába. Könnyű megérteni, hogy ez a rend azon nyomban szöges ellentétbe került az egész népesség érdekeivel, s hogy e rend hátrányos földbirtokosaink, kispolgárságunk és a nép tömegei számára is. Csak maroknyi csaló és szélhámos halmozott fel mesés vagyont az általános elszegényedés és csőd alapzatán.⁵⁵

Mivel Oroszország későn jelenik meg az ipari színtéren, így az iparosításnak csak negatív hatásai vannak az ország gazdaságára.

Utolsó szemléltető példaként magától kínálkoznék N. K.

Mihajlovszkij⁵⁶, aki sok vonatkozásban lezárja az orosz gondolkodás történetének ezt a hosszú fejezetét. Most mégis Nyikolaj-on nézeteit részesítjük előnyben, holott ő szigorúan véve nem annak a körnek a képviselője, amellyel eddig foglalkoztunk. Nyikolaj-on, Voroncovhoz hasonlóan, inkább gazdasági szakíró, mint az értelmiség általában vett tanítója. Írásai azonban mégis fontos kiegészítő szempontokat kínálnak az orosz gazdasági fejlődés sajátosságainak megközelítéséhez.

Mi az, amivel Nyikolaj-on segítségünkre van kérdésünk tárgyalásában? Nyikolaj-on a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején írta műveit, így ő (még inkább, mint Lavrov) az 1861 utáni három évtized gazdaságtörténetében már lezárt eseménysort látott. Jóllehet szerzőnk „igen kártékony folyamatnak” tartotta a tőkés térhódítást, mégis, amikor az elemzésre került a sor, nem szorítkozott a kapitalizmus ócsárlására, hanem lényegében a tőkés fejlődés marxi ellentmondásainak fogalomrendszerén belül foglalkozott a kérdéssel. Fejtegetései szerint, ha a termelés nő, akkor – többek között – a fokozódó gépesítés miatt a termelés értékéhez mérve csökkennie kell a tőkés vállalkozásokban foglalkoztatott munkások számának, és csökkennie kell a nemzeti jövedelmen belüli munkabérhányadnak is.⁵⁷

A tőkés ipar szétrombolja a parasztok háziipari tevékenységét is. A belső piac összeszűkül. A tőkés termelés szükség-szerűen széles és bővülő piacot igényel a hazai gazdaságon kívül is. E tanulmány keretein belül természetesen elég, ha a gondolatmenet vázát ismertetjük. Az elégtelen kereslet elmélete, ilyen vagy olyan formában, Malthustól Keynesig végigvonul a modern közgazdaságtanon, és Nyikolaj-onnál – akárcsak Malthusnál – közvetlenül az agárország iparosításának problémájára támaszkodik. Bennünket ez alkalom-

mal az érdekel, miként alkalmazták az orosz szintérre ezeket az elképzeléseket. Nyikolaj-on szerint Oroszország elmaradott volt, és hirtelen indult meg a gazdasági fejlődés útján, ezért itt a szokásosnál sokkal égetőbb formában jelentek meg a tőkés fejlődés problémái is. Oroszországban a termelés tőkés módja nem növelte meg a termelés összértékét, csupán a parasztkunyhó helyett a gyárat tette meg színtérévé. A paraszt bevételei csökkentek, és ráadásul ekkor jelent meg versenytársként az amerikai farmer, aki szűzföldön, korszerű eljárásokkal termelt. A paraszt nem tehetett mást, fokozta a föld kiszípolyzását, de arra már nem volt ereje, hogy az agrotechnikát javítsa.⁵⁸ Ezzel egy időben nőttek adóterhei, ami tovább csökkentette a belső piac befogadóképességét. A kapitalizmus olyan zsákutcába kergette a gazdaságot, amelyből a tőkés fejlődés keretein belül csak az ipari kivitel jelenthetett kiutat. De ezen a ponton a gazdasági elmaradottság körülményei közepette az iparosítás hátrányai tolatkodtak előtérbe. Az orosz ipar a magas vámtételek oltalma alatt épült ki. Költséges volt, de nem volt hatékony. Az iparilag fejlett országok már régen megszilárdították helyzetüket a külföldi piacokon. Az orosz iparnak sem kellő tapasztalata, sem pedig megfelelő technikai felszereltsége nem volt ahhoz, hogy ezekkel az országokkal versenyre kelhessen⁵⁹, ezért összeomlásra ítéltetett. A helytelen iparosítási politika végzetes következménye az 1891-es nagy éhínség lett; ez volt a fizetség azért, hogy feladták az orosz gazdasági élet hosszú évszázadai által szentesített alapelvet – az obszínát.⁶⁰

Láthattuk, hogy még a bőségesen adagolt marxista elmélet sem vezetett szükségszerűen arra, hogy a XIX. század orosz gondolkodói gyökeresen megváltoztassák hazájuk gazdasági fejlődéséről alkotott nézeteiket. Bár egy másik

csoport, mely szintén a marxista elméletből merített, egészen más következtetésekre jutott. E csoport nézeteinek tárgyalása már meghaladja tanulmányunk kereteit, de talán mégis helyénvaló megkockáztatni azt a feltételezést, hogy következtetéseinek különbségei jórészt nem abból fakadtak, hogy más elméleti rendszert alkalmazott, hanem jóval inkább abból, hogy más válaszokat adott az országban az idő tájt lezajló gazdasági változásokra. Nyikolaj-on könyve és az abban foglalt előrejelzések, amelyek Oroszország iparosodását illetően rendkívül borúlátók voltak, olyan pillanatban jelentek meg, amikor az ország roppant ipari fellendülés küszöbén állott. A kilencvenes évek hátralevő részében nagyon gyors volt a növekedési ütem, és e növekedés az 1905-ös forradalom után is folytatódott, ami hatásosan cáfolt rá Nyikolaj-on jóslatára. Áttekintésünk befejezéseként hadd mutassuk be, hogy milyen szembeszökő eltérés volt a jövőt illető várakozások és a bekövetkezett események között.

III.

Mindenképpen szokatlan jelenség, hogy egy országban a gondolkodás története elszakad az ország gazdaságának történetétől. A távolság mértéke természetesen változott a szóban forgó időszakban, és 1861 bizonyos értelemben fontos választóvonalat jelent. Ha elfogadjuk, hogy a jobbágyfelszabadítás szükséges feltétele volt az ország gazdasági fejlődésének, akkor az a tény, hogy az értelmiség gyűlölte a jobbágyrendszert, egyben azt is jelentette, hogy ez az értelmiség elfogadta az iparosítás egy nagy lépését. Ehhez már csak ráadás Belinszkij rövid, de szellemes előretekintése. 1861 után viszont gyorsan nő a szakadék eszme és valóság

között. Piszarev ugyan megkísérelte áthidalni a távolságot, de mindhiába. Az ország iparosítása lendületbe jött, ám e folyamatot mégis vagy semmibe vették, vagy átmenetinek tekintették, de – így is, úgy is – helytelenítették. Ugyanakkor nem vonható kétségbe, hogy lényegbeli folytonosság van az 1861 előtti és utáni magatartások között. Az orosz gazdaságfejlődés útját ritkán világította meg a böles előrelátás. Nietzsche megjegyezte egyszer, hogy Hésziodosz aranykora és a vaskor valójában egy és ugyanaz a korszak, csak két különböző szempontból nézve.⁶¹ Csábító az értelmezés: ami az irodalom, a szociológia, netán a filozófia iránt érdeklődők számára az orosz értelmiség aranykorának számít, az a közgazdász nézőpontjából már korántsem olyan ragyogó teljesítmény. Nem azt kifogásoltuk, hogy az értelmiség prófétái olyan igazságot nyilatkoztak ki, amelyek nem teljesedtek be. Tudjuk, hogy jóslataik – vagy kívánságaik – beteljesedhettek volna; mi nem azt akarjuk állítani, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt. Mással vádoljuk őket, nevezetesen azzal, hogy képtelenek voltak fogalmilag megragadni azokat a sajátos erőket, amelyek a számukra ellen-szenves irányba taszították az ország gazdaságát. Bármennyire sokat gondolkodtak is az orosz gazdaság alakulásának jellegzetességein, érzéketlenek maradtak azokkal a különös vonásokkal szemben, amelyek igencsak megnövelték a sikeres iparosítás esélyeit. Ennek az lett az eredménye, hogy Oroszország gazdaságtörténete az orosz gondolkodás történetének szempontjából nézve jórészt érthetetlennek tűnik fel. De más dolog megállapítani, hogy mély szakadék tátong az eszme és a gazdasági valóság között, és megint más dolog megkísérelni az okok felderítését.

A jelenséget bizonyos mértékig magyarázhatja az, hogy az orosz értelmiséget szocialista eszmék és eszmények befo-

lyásolták. Venturi az orosz narodnyikokról írott hatalmas művében lényegében a szocialista gondolat egyik ágának tekinti az általa tárgyalt irányzatot. Kétségbevonhatatlan, hogy a nyugati szocialisták eszméi legkésőbb az 1830-as évektől kezdődően erősen hatottak – olyannyira, hogy még Piszarev és Botkin sem tudtak varázsuiktól szabadulni. A XIX. századi szocializmust főként két dolog jellemezte: (1) határozottan a javak elosztását helyezte érdeklődése előterébe a javak termelésével szemben, és (2) kritikusan szemlélte a nyugati tőkés fejlődés eredményeit. Világosan kifejezte ezt a beállítódást Selgunov 1861-es írása: „Európa felocsúdott, megértette, hogy beteg. Felébredt Oroszország is, de vajon csak azért kelt volna fel szendergéséből, hogy tudatosan végigmenjen azon az úton, amelyet Európa öntudatlanul járt be?”⁶² Ha tehát valaki helyeselte az iparosítást, akkor evvel tudatosan elfogadta – korabeli kifejezéssel – „a proletariátus rákfenéjét”, helyeselte az obscina szétrombolását, nem bánta, hogy gyökerestül kiirtják a hagyományos életformát, támogatta azokat az erőket, amelyek szétzüllesztették a régi értékrendet – holott az szemmel láthatóan tartalmazta a szocialista erkölcs elemeit – és mindezt csak azért, hogy a megszentelt értékek helyébe a gyárvárosok G. Uszpenszkij által oly elevenen és megrázóan leírt erkölcstelensége és romlottsága kerüljön. Az orosz értelmiségiek meggyökeresedett eszméi homlokegyenest ellenkeztek a gazdasági haladásnak azzal a rideg, érzéketlen és Konrad Lilienschwager egyik költeményében maró gúnynyal ostorozott felfogásával, amely szerint a gazdasági haladás nem az alacsony sorsúaknak és a megalázottaknak nyújtott segítség, hanem „a jövő századoknak tett szolgálat”⁶³. Így nem meglepő, hogy Oroszország ipari fejlődése még Kavelint is őszintén foglalkoztatta, pedig ő minden

szocialista befolyástól mentes maradt. Kavelin sokat elmélkedett azon, hogy milyen korlátozó hatásai vannak a közösségi földtulajdonlásnak. Mégis, amikor levonta következtetéseit, nem a jobbágyszabadítás és az iparosítás mellett tört lándzsát, hanem épp ellenkezőleg: visszakozott a jobbágyszabadítás gondolatától, és óvott az „ipari delírium tremenstől”; az obscsinát a „népi erő nagy tartalékának” minősítette, és amellet szállt síkra, hogy újjászervezett formában bár, de meg kellene őrizni a jövő számára is. Ugyanakkor, jóllehet elismerte az „iparosodás csodáit”, amelyekre „oly jogosan büszke” Európa és az Egyesült Államok, azonmód figyelmeztetett a „folyamat kedvezőtlen vonásaira”, társadalmi következményeire is.⁶⁴ Talán még kevésbé meglepő, hogy Marx – a későbbi orosz marxisták nagy megrökönyödésére – egészében véve szintén hajlamos volt elfogadni Csernisevszkij alapállását. 1877-ben kifejezetten tagadta, hogy elmélete alkalmazható volna Oroszország gazdasági fejlődésére, túl azon a közhelyszerű igazságon, mely szerint az ország iparosodásának sikere megkívánja, hogy „... parasztjainak jó része ... proletárrá”* legyen. Sőt mi több, 1881-ben, Vera Zaszulicshoz írott jól ismert levelének nyers fogalmazványában az obscsina kérdését kifejezetten összekapcsolta az elmaradottság előnyével, és azt mérlegelte, hogy az obscsina fejlődése és átalakulása összeegyeztethető-e „a [tőkéss – A. Gerschenkron] termelési mód pozitív eredményeivel”**. Persze az is igaz, hogy amikor Marx az elmaradott országok fejlődéséről beszélt, akkor arra hivatkozott, hogy Oroszország mennyire gyorsan bevezette a korszerű pénzügyi intézményeket, míg Csernisevszkij

* MEM, 19. köt. 112. l. - *A szerk.*

** Uo., 273. l. - *A szerk.*

– ugyanennek az álláspontnak az alátámasztására – inkább az antropológiához menekült. De még ez is csak aláhúzza azt, hogy milyen figyelemreméltóan szoros kapcsolat van Marx és Csernisevszkij között.⁶⁵ Amilyen jól meg lehetne magyarázni az orosz értelmiségiek magatartását abból, hogy milyen szocialista és általános humanitárius eszmék hívei voltak, olyan nehéz volna tartani azt a nézetet, hogy azért nem láthatták – és főként nem láthatták előre – az ország iparosodásának menetét, mert nem fogadták be a sajátos marxi szocializmust. Nyikolaj-on példája és Marxnak a tárgyra vonatkozó elszórt gondolatai egyaránt megerősítik, hogy az orosz iparosítást illetően a marxi elmélet keretei között bármiféle álláspont levezethető.

De ha a szocializmussal magyarázzuk az orosz értelmiség elméleti beállítódását, ez elkerülhetetlenül felvet egy újabb kérdést. Bizonyos, hogy az orosz gondolkodás fő áramlatai nem valamiféle vastörvénynek engedelmeskedtek, amikor szocialista vonásokat öltöttek magukra. Miért a szocializmust – miért nem inkább Bentham utilitarizmusát – vette át Oroszország a Nyugattól? Ismét csak nagyon nehéz elkerülni, hogy több vonatkozásban is összefüggést keressünk az orosz gondolkodás sajátos vonásai és az ország elmaradottsága között.

Először is, az elmaradottság gazdasági mechanizmusának van valamilyen ideológiai megfelelője. Elmaradott országokban a feneketlen nyomor együtt él az emberiségnek azokkal az újabb keletű eszméivel, amelyek másutt a gazdasági fejlődés magasabb szintjén alakultak ki. Jól szemléltethetjük állításunkat, ha összehasonlítjuk Poszszkov és Herzen gondolatvilágát.

A fentiek közvetlenül elvezetnek a második szemponthoz. Eddig fenntarthattuk a gazdasági és a politikai elmaradott-

ság mesterséges elválasztását. Most ne foglalkozzunk azzal a fölöttébb összetett jelenséggel, hogy miként viszonyult egymáshoz Oroszország politikai elmaradottsága és tényleges gazdasági fejlődése. A kormányzás formáinak elmaradottsága miatt – vagyis annak következtében, hogy tovább élt az önkényuralom, és hiányzott a normális politikai küzdőtér – az orosz értelmiség el volt zárva a gyakorlati ügyekben való cselekvő részvételtől. Ez az elvont gondolatok világába taszította, ami – miután e gondolatokat nem zavarták meg a valósághoz fűződő kapcsolatok – egyre határozottabb radikalizmusban öltött testet.

A gondolat radikalizmusa a cselekvés radikalizmusához vezetett. Ha nem lett volna politikai elnyomás, Belinszkijnek talán nem lett volna szüksége egy egész életre ahhoz, hogy eljusson a burzsoázia szerepének pozitív értékeléséig. Piszarev „nihilistái” olyan emberek voltak, akiket a természettudományi tanulmányok érdekeltek. Nem a mérsékelt – bár ha lármás – Piszarev hibája volt, ha Oroszország politikai elmaradottsága olyan csatornába terelte az ország ifjúságának energiáit, hogy a nihilisták – ahelyett, hogy az elmélet terén benthamista utilitaristákká lettek volna, a gyakorlatban pedig vegyi vagy kohászati üzemek igazgatói – tudományos tehetségüket bombák készítésére használták, s a bombákat a kormányzat elleni terrortámadásokban vetették be.

Harmadszor, az ország elmaradott volt, elmaradottsága miatt népességének értékrendszere nem tudott fokozatosan átalakulni, és így a nyugati szocializmus könnyen összefonódott az agrárius értékrendszerrel, mely a szántóvető munkájának értékét hangsúlyozta, és mint bűnösöket utasította el azokat a tevékenységeket, amelyek nem állottak közvetlen kapcsolatban a földműveléssel. A korszak orosz szocializ-

musa rászolgált nevére, a *narodnyicsesztvóra*, mert jelentős mértékben a magáévá tette a *narod* értékorientációit, amelyek a kereskedést és az iparúzást meglehetősen szégyenletes dolgoknak tartották.

Végezetül, mivel a XIX. században nőtt a termelés tőkeigényessége, és a – fentebb már leírt értelemben vett – nagy méretekre került a hangsúly, ezért az elmaradott országok gazdasági fejlődése nagy nekirugaszkodást kívánt, ami azt jelentette, hogy a népességnek hatalmas áldozatokat kellett hoznia. Az iparosítás bizonyosan károsabban hatott Oroszországra, mint annak idején a fejlettebb országokra. Ha összehasonlítanánk azt, hogy milyen magas volt a fogyasztás színvonala az 1890-es évek Oroszországában és – mondjuk – a XVIII. század végének Angliájában, akkor az eredmény teljes mértékben alátámasztaná feltevésünket. De láthattuk, hogy az orosz gondolkodók közül számosan mély részvéttel viseltettek a parasztok nyomora iránt. Ezek az emberek minden erejükkel azon voltak, hogy mielőbb javíthassanak a nép helyzetén; így természetes, hogy még az ideiglenes áldozatokat is csak nehezen vagy egyáltalán nem találták elfogadhatóaknak.

Tehát ha azt akarjuk megmagyarázni, hogy az orosz értelmiség miért nem volt képes elfogadni – vagy akár csak felfogni – az ország gazdasági átalakulásának természetét, akkor érvelésünkben még a legjobb esetben is csak részben támaszkodhatunk a szocialista tantételek erős hatására.

Ezt talán az mutatja legjobban, hogy a nyugati szocializmusból az orosz értelmiségiek – ha úgy kívánják – jócskán meríthettek volna olyasmit is, amit közvetlenül is alkalmazni lehetett volna az ország ipari fejlődésére. A tárgyalt korszakra vonatkozóan Marx a nyilvánvaló – bár talán nem a legfontosabb – idevágó eset. Történelmi tény, hogy a saint-simonis-

ta tanok szoros kapcsolatban álltak Franciaország, Németország és más nyugati országok iparosodásával. Nem vitás, hogy Oroszországban is voltak olyanok, akik e kapcsolódás miatt vonzódtak a saint-simoni tanokhoz. Elég, ha csak L. Vernadszkij, V. Bezobrazov, Tengoborszki nevét említjük. Természetesen megragadta a képzeletüket, hogy beruházási bankokat lehet az iparosítás céljaira mozgósítani. Bizonyos mértékig még azt is mondhatnánk róluk, hogy egy honosabb hagyomány folytatói voltak, hiszen Mordvinov írásaiban is fellelhetők hasonló gondolatok. De sem Mordvinov, sem a fentebb említett néhány ember nem tartozik igazán azon orosz értelmiségiek közé, akikről tanulmányunk szól. Hőseink közül talán Ogarjov az egyetlen, akin ebből a szempontból felfedezhető némi saint-simonista befolyás; őt viszont nemigen érdekelték az ipari hitelintézmények, a hitelteremtés kérdései inkább csak a mezőgazdaság vonatkozásában érdekelték.⁶⁶ Ráadásul még az sem tisztázott, hogy Saint-Simon vagy Proudhon ihlette-e Ogarjov elképzeléseit. Mindenesetre az orosz értelmiségiek nem vádolhatók azzal, hogy vakon elfogadták a nyugati szocializmust. Azt vették át, ami re eleve fogékonyak és aminek a javára eleve elfogultak voltak. Részhajlásuk gyökerei mélyen beágyazódtak a parasztság értékrendjébe és az ország általános elmaradottságába.

Vizsgálódásainkból az elmaradott országok mai problémáira nézve is adódhat pár következtetés. Az orosz értelmiségiek mélyen aggódtak a parasztok jólétéért, és vonakodva fogadták az iparosítást; s úgy tetszik, ez a jellegzetes világnézet nem okvetlenül szorítkozik a XIX. század Oroszországra. Eddig nem foglalkoztunk azzal, hogy miként hatottak e magatartások Oroszország gazdaságának fejlődésére. Bizonyos mértékig jogosult volt mellőzni ezt a kérdést.

Az orosz önkényuralom hathatósan kizárta az értelmiségiek legtöbbjét a közvetlen politikai döntéshozatalból. Gondolataikat nem ültethették át a gyakorlatba. Hasonlóképpen nem voltak képesek arra sem, hogy meghatározzák vagy akár csak befolyásolják országuk gazdasági fejlődését, amely részben személytelen gazdasági erők eredője, részben a más célokat követő kormányzat döntéseinek majdhogynem véletlenszerű mellékterméke, részben pedig szándékos kormánypolitika eredménye volt. De az értelmiség beállítódásának még e politikai tehetetlenség ellenére is voltak negatív hatásai. Csernisevszij orosz egyetemisták ezreinek magatartását befolyásolhatta, és befolyásolta is. Az egyetemisták nem törekedtek gyakorlati, ipari tevékenységre, megvetették a karrierizmust, előnyben részesítették a pénzbeli díjazás árnyékától is érintetlen tiszta tudást, s az értelmiség általános filozófiájának egész hangneme kétségkívül ezt a „keleties” gondolkodásmódot erősítette.⁶⁷

Nem vitás, hogy az ilyen magatartások bizonyos mértékig hátráltatták az ország gazdasági fejlődését. Az elmaradottság jellegzetes hátrányai közé tartoztak, és hozzájárultak a tanulmány első részeiben tárgyalt „feszültség” növeléséhez.

Az értelmiségiek egészen más szerepet játszanak a mai elmaradott országokban, mint az elmúlt század Oroszországában. Nincsenek többé tétlenségre kárhoztatva, nem szorulnak a passzív rezisztencia korláta közé. Ha igaz, hogy az orosz értelmiség itt leírt elképzelései és magatartási formái jórészt éppen az ország elmaradottságából fakadtak, akkor feltehetjük a kérdést, nem lehetséges-e, hogy ezek a gondolkodási és magatartási minták a ma elmaradott országokban is újratermelődnek, és jelentős mértékben akadályozzák az iparosítást.

Különböző okok következtében a XX. század körülmé-

nyei közepette az elmaradottságnak már nincsenek akkora előnyei, mint amekkorák a XIX. század folyamán voltak. Korunk elmaradott országainak iparfejlődési kilátásait tekintve, nem sok jóval kecsegtetne, ha kiderülne, hogy az elmaradottság *megcsappant előnyei* az elhalasztott gazdasági fejlődés *megnövekedett hátrányaival* párosulnak.

A nyolcvanas és kilencvenes évek orosz marxizmusának hatására Oroszországban az értelmiség – bár megkésve és bizonytalanul – kibékült az ipari fejlődéssel. Aligha kétséges, hogy már ez a szokatlan kibékülés is jól illeszkedik az elmaradottság viszonyai közötti iparosítás általános történelmi sémájába. Mi több, a jelenlegi helyzetben magától értetődő tanulssággal szolgál a fejletlen országok számára.

JEGYZETEK

1. Lásd a kötet 1. fejezetét (A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. – *A ford.*)
2. I. I. Poszoskov: *Knyiga o szkudosztyi i bogatszve*. Moszkva 1951, 150., 148–149., 146., 142–143., 140., 128., 117–118., 110. l.
3. Uo., 178., 182. l.
4. Uo., 182., 183. l.
5. A. N. Ragyiscsev: *Polnojes zobranyije szocsinyenyii*. Szentpétervár 1907, I. köt. 159. l.
6. Uo., I. 161. l.
7. Uo., II. 240. l.
8. N. I. Turgenyev: *La Russie et les Russes* (Oroszország és az oroszok) Párizs 1847, III. 4. l.
9. Uo., III. 20. l.
10. Uo., II. 167. l.
11. Uo., II. 167–168. l.
12. Uo., II. 168. l.
13. Lásd P. I. Pesztel, az *Izbrannüje szocialnopolityicseszkiye i filozofszkiye proizvegyenyija gyekabrisztov* (A dekabristák válogatott társa-

dalmi-politikai és filozófiai írásai) c. gyűjteményben. Moszkva 1951, II. 16–18., 119–120. l.

14. Lásd M. V. Dovnar-Zapolszkij összefoglalását, *Igyealü gyekabrisztvo* (A dekabristák eszményei). Moszkva 1907. 156. és köv. oldalak.

15. Pesztel, *Izbrannüje* . . . , 28., 65., 65., 68. l.

16. Uo. 63., 64. l.

17. Uo., 98., 108., 110., 134., 141. l.

18. H. Storch: *Cours d'économie politique* (Politikai gazdaságtani előadások). Párizs 1823, IV. 264. l. és III. 184. l.

19. Uo., III. 72., 97. l.

20. Uo., III. 214. l.

21. P. I. Pesztel: *Russzkaja pravda* (Az oroszok törvénye). Szentpétervár 1906, 110–112. l.

22. P. V. Annyenkov: *P. V. Annyenkov i jevo družja* (P. V. Annyenkov és barátai). Szentpétervár 1892, 611. l.

23. Uo., 551. l.

24. V. G. Belinszkij: *Szobranyije szocsinyenyii v trjoh tomah* (Összegyűjtött művei három kötetben). Moszkva 1948, III. köt. 840. l.

25. V. G. Belinszkij: *Izbrannüje filozofszkije szocsinyenija* (Válogatott filozófiai írások). Moszkva 1948, II. köt. 550. l.

26. *P. V. Annyenkov i jevo družja*. 611. l.

27. Uo., 523. l.

28. *Piszmá* (Levelek). Szentpétervár 1914, III. 329. l.

29. A. I. Herzen (Gercen): *Polnoje szobranyije szocsinyenyii i piszem* (Összegyűjtött művei és levelei), szerk.: M. K. Lemke. Petrográd 1919–1925, VIII. (1854–1887), 151. l. Gerschenkron kiemelése.

30. Herzen triásza a fentebbi idézetben (katolicizmus, római jog és burzsoázia) meglehetősen szokatlanul egyezik Ivan Kirejevskij triászával (római katolikus egyház, római civilizáció és erőszakon alapuló állam). Lásd I. V. Kirejevskij: *Polnoje szobranyije szocsinyenyii v dvuh tomah* (Összegyűjtött művei két kötetben), szerk.: M. Gersenzon. Moszkva 1911, I. 184. l.

31. Herzen, *Polnoje* . . . , VIII. (1852, 1854), 276. l.

32. A. Sz. Homjakov: *Polnoje szobranyije szocsinyenyii* (Összegyűjtött művei). Moszkva 1861, I. 420. l.

33. Uo., 424. l.

34. Uo.,

35. B. Sz. Zavitnyevics *Alekszej Sztjepanovics Homjakov*. Kijev 1902, I. 243. l.

36. Homjakov: *Polnoje* . . . I. 420. l.

37. N. P. Ogarjov: *Izbrannüje szocialno-politicseszkije i filozofszkije proizvedenyija* (Válogatott társadalmi-politikai és filozófiai művek). Moszkva 1952, I. 135. l.

38. Zavitnyevics: *Homjakov*, I. 300. l.

39. Csernisevszkij *Izbrannüje ekonomicseszkije proizvegyenyija* (Válogatott gazdasági művek). Moszkva 1948, I. 148. l

40. Uo., 108. l.

41. Uo., 110. l.

42. Uo , 697. l.

43. Uo., 715. l.

44. Uo., 727. l

45. Uo , 213. l.

46. Uo , 288. és kov oldalak.

47. Uo., III/2 418. l.

48. Uo., I. 142. l.

49. Uo., III/1. 301. l.

D. I. Piszarev. *Szocsinyenyija, Polnoje szobranyije v sesztyi tomah* (Összegejtött hat kötetben) Szentpétervár 1897, IV. 132. l.

51. Belinszkij *Piszma* (Levelek) I. 89 l

52. Piszarev *Szocsinyenyija*, 237 l.

53. Uo., III. 305. l. Gerschenkron kiemelése.

54. D. I. Piszarev: *Izbrannüje filozofszkije i obscsesztvenno-politicseszkije sztaty* (Válogatott filozófiai és szociopolitikai írások). Moszkva 1949, 184 , 212., 235. l.

55. P. L. Lavrov *Vperjod*, 16. sz. (1875. augusztus 20 szeptember 1), 491. és kov. oldalak

56. Talán helyenvaló lesz röviden utalni arra a recenzióra, amelyet Mihajlovszkij írt Dosztojevszkij *Ordogok* c regényéről. A bírálat tisztan mutatja, milyen hihetetlenul elterjedt volt a narodnyik iparellenesség. Mihajlovszkij azt veti Dosztojevszkij szemére, hogy bűnos megszállottak jelentéktelen csoportjára szogezi tekintetét, miközben Oroszországot keresztul-kasul vasutak szelik át, gyárak es bankok bukkannak fel mindenutt, és a valódi, egyáltalán nem vérengző – mirnuje i szmirnuje (szelídek és csondesek – *A ford.*) rossz szellemek hatalmukba kerítik az országot, s elpusztítanak minden megőrzésre méltót. Lásd *Szocsy-*

nyenyija (Művei). Szentpétervár 1888, 309–310. l. Ezekhez a megnyilatkozásokhoz képest a németországi, junkerek vezette *Bund der Landwirte* iparpártoló társulat.

57. Nyikolaj-on (N. Danielson): *Ocserki naseva poreformennava hozajaszta* (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás utáni gazdasági életünk-ről). Szentpétervár 1893, 183. l.

58. Uo., 129. sk. 322. l.

59. Uo., 213. l.

60. Uo., 331., 375. l.

61. Friedrich Nietzsche: *Zur Genealogie der Moral* (A morál genealógiájához), *Werke* (Művei). Lipcse 1902, VII. 323. l.

62. N. V. Selgunov: *Szocsinyenyija* (Művei). Szentpétervár é. n., I. XXV. l.

63. „Прогресс совсем не богадельня
Он слу ба будущим векам
Не остоновитя бесщельно
Он для пособия беднякам

(A haladás egyáltalán nem menedékhely, (hanem) a jövő századok szolgálata, (de mégsem) marad haszontalan, (mert) a szegények fölsegítéséért van). N. Dobroljubov: *Sztyihotvorenyija* (Költemények). Moszkva 1948, 138. l.

64. K. D. Kavelin: Publicisztika, *Szobranije szocsinyenyij* (Publicisztika, Összegyűjtött művek). Szentpétervár 1898, II. 163., 164., 177., 181., 184. l.

65. Karl Marx és Friedrich Engels. *The Russian Menace to Europe* (Az Európa elleni orosz fenyegetés), szerk.: P. W. Blackstock és B. F. Hoselitz (Glencoe, Ill., 1952), 216–217, 222–223. l.

66. Ogarjov: *Izbrannüje* (Ij. 37.), I. 740. és köv. oldalak.

67. Hasznos ezzel kapcsolatosan elolvasni Obolenszkij herceg életteli leírását arról, hogy ő és nemzedéke milyen szempontok alapján választott egyetemi szakot. Lásd *Ocserki minuvsevo* (Vázlatok a múltból). Belgrád 1931. 82–83. l.

A TÖRTÉNELEM FOLYTONOSSÁGÁRÓL

*Modo palpatim, modo saltatim**

Tanulmányom célja közelebbről szemügyre venni a történelmi folytonosság és megszakítottság kölcsönösen összefüggő fogalmait. Beszéd közben nemigen ügyelünk arra, hogy a két fogalom jelentése több okból kifolyólag gyakran homályos. Idegen fogalmi rendszerek oda nem illő használata, zavaró pongyolaság és politikai torzítások keverednek a tudomány igazságaival, növelvén a szemantikai zűrzavart. Nem hessegethetjük el azt a gyanúkat, hogy a terminus éppen határozatlansága miatt csúszik ki oly könnyedén a szánkunk vagy a tollunk alól. Eleve hasznosnak kell tekintenünk, ha a terminológiai zugkereskedelmet sikerül leleplezni. De ezen túl is joggal remélhetjük, hogy közben rátalálunk a kérdéses fogalompáros egy vagy több kifogástalan és célszerű értelmezésére. Végül pedig mindezen túl, fény derülhet arra, hogy melyek a történelem fogalmi eszköztárának sajátosságai: általában vagy legalább a szerző érdeklődését leginkább lekötő terület a gazdaságtörténet terén.

* Hol komolyan lépegetve, hol ugrándozva. – *A szerk.*

Kezdjük szóhasználatunk leggyakoribb fordulataival: a „változás” és a „folyamatosság” szokásos szembeállításával. Amikor – találomra hozva a példákat – azt mondjuk Ausztriáról, hogy történelme a Habsburg-dinasztia uralkodása alatt évszázados folytonosságnak örvendett; vagy például, amikor a forradalom előtti és utáni Oroszország történelmének folytonosságáról vagy megváltozásáról vitatkozunk; vagy amikor egy román történész a folytonossági elmélet nevében elutasítja a román történelem etnikai áttelepülési elméletét, akkor a folytonosság semmi mást nem jelent, mint a változás hiányát, vagyis az állandóságot. Nem változott meg az osztrák uralkodóház; Szovjet-Oroszország, úgymond, nagyon hasonlít a cári Oroszországra; a román népről pedig azt próbálják bebizonyítani, hogy miután egyszer megtelepedett a Dunától és különösen a Montes Serrorumtól* északra, attól kezdve háborítatlanul birtokolta ezt a területet.

Ebben a felfogásban a „történelmi folytonosság” két dolgot jelenthet. Egyrészt jelentheti az egyébként változó világ bizonyos elemeinek állandóságát – „ruhender Pol in der Erscheinungen Flucht”** – ahogyan Schiller mondja. Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor felvetődik az az igen érdekes kérdés, hogy miként viszonyulnak egymáshoz a történelmi folyamat állandó és változó mozzanatai. A folytonosság másik értelmezése jóval tágabb. E szerint az állandóság olyan valami, ami lényege szerint minden emberi tör-

* Serrhium (Ἑρρειον); erődített hegyfok Trákiában (Hérodotosz, 7,59). Montes Serrano: a mai Dél-Kárpátok. – *A szerk.*

** Szilárd pont a tovatűnő események világában. – *A szerk.*

tételemben benne rejlik. Ez Schopenhauer történelme, melyben csak a „nevek és évek” változnak, de a „lényeg” mindig változatlan marad. Eszerint elegendő Hérodotoszt alaposan ismerni, és filozófiailag máris megérthetjük az egész rákövetkező történelmet.¹ E felfogás hívei közül némelyek az örök emberi természetet, mások valamilyen külső tényezőt – például az éghajlatot vagy a földrajzi környezetet – tekintenek soha nem változó, meghatározó tényezőnek. Akárhogy is, ez az álláspont közel jár ahhoz, hogy a történelemből éppen a lényegét tagadja meg. A „változatlan történelem” önellentmondás. A változatlanság magát a történelmet kérdőjelezi meg, akárcsak a totális változás, amely olyan következetes, gyors és alapos, hogy semmilyen érzékelhető kapcsolatot nem hagy a történelem egymásra következő eseményei között. Ebben nem az az érdekes, hogy található-e ilyen változás a való életben avagy sem, hanem az, hogy a történelmet – ha nem akarja tárgyát szem elől veszteni – a történelmi változásnak kell foglalkoztatnia, vagy más szóval: a változás mértékének, mely valahol a zéró és a végtelen között található.

Nem szükséges nagyobb szemantikai kirándulást tennünk, hogy felismerjük, a „folytonosság” fogalma a köznapiszóhasználatban nem csupán állandóságot jelent. Bár zavaros és következetlen módon², de félreérthetetlenül a változás természetére utal, nem a változás hiányára. Így a „folytonos változás” kifejezés már korántsem önellentmondás, és ugyanezen okból a „nem folytonos változás” kifejezést sem kell szószaporításnak tekinteni. A fogalmak tisztázása során el kell különíteni egymástól az egyes jelentésváltozatokat, amelyek a terminusokhoz tapadhatnak, vagy már hozzájuk is tapadtak. Közben különös figyelmet szentelünk majd a változási ütem állandóságának, mégpedig a modern ipar-

történet vonatkozásában – olyan terület vonatkozásában tehát, amelyen a szerző számos kutatást végzett. Ezzel szemben a probléma bonyolultsága miatt nem részletezzük – bár röviden érintjük – azt az esetet, amikor az egyébként változó körülmények között bizonyos szempontból nézve teljes állandóság uralkodik (tehát amikor a változás üteme zéró).

Ha a „folytonosság” fogalmának valamely értelmezése a történelmi változásra épül, akkor szükségképpen magába foglalja az időbeni összehasonlítást is. Az ilyen összehasonlítások két tényezőtől függenek: egyrészt attól, hogy az adott esetben miként értelmezzük a folytonosság fogalmát, másrészt pedig attól, hogy milyen az a történelmi nyersanyag, amelyre a fogalmat alkalmazzuk. Tegyük fel most, hogy lehetséges értelmes időbeni összehasonlításokat végezni.³ Így a feladat a következő: meg kell állapítani, hogy milyen történelmileg releváns értelemben minősíthető az összehasonlítás eredménye folytonosnak vagy nem folytonosnak. De mielőtt ehhez hozzálátnánk, tisztáznunk kell néhány állandóan visszatérő félreértést. Amikor a változás folyamatáról gondolkodunk, gyakran az átalakulás sebességét – a változás ütemét – állítjuk a középpontba. De a változás üteme matematikai fogalom, és éppen ezért nem meglepő, hogy ahányszor csak szó esik a történelmi események folytonosságáról, mindannyiszor feltehető, hogy a beszélő fejében – akár tudatosan, akár csak ötletszerűen – ott munkál a folytonosság matematikai felfogása. Ebből aztán meglehetősen sok félreértés támad. A matematikai felfogás egyaránt hatott a filozófusokra, a történészekre és a többi társadalomtudósra, így aztán kénytelenek vagyunk pár szót szólni arról, hogy helyes vagy inkább helytelen-e, ha a történész munkája során a folytonosság matematikai felfogását érvényesíti.

Bár a matematikai folytonosságfogalom számos, többé

vagy kevésbé szigorú változatban megfogalmazható, e fogalomnak kétségbevonhatatlan előnye, hogy egyértelmű. Íme az egyik lehetséges meghatározás.⁴

Értelmezzük az $f(x)$ függvényt az $a \leq x \leq b$ intervallumon, és legyen x_0 az intervallum belső pontja. $f(x)$ folytonos x_0 -ban akkor, ha $\lim f(x) = f(x_0)$, vagyis akkor, ha $x \rightarrow x_0$ esetén $f(x)$ -nek létezik határértéke, és e határérték egyenlő $f(x)$ -nek x_0 -ban fölvetett helyettesítési értékével.

Ez a meghatározás tovább egyszerűsíthető, ha kimondjuk, hogy a folytonos függvény „mindenütt sűrű”, abban az értelemben, hogy nem jelölhető ki két, a szó szoros értelmében szomszédos pontja, mivel a függvény bármely két pontja között végtelen sok további pont helyezkedik el. Még egyszerűbben fogalmazva: a folytonos függvény teljes egészében megrajzolható a ceruza felemelése nélkül, vagyis a függvény gráfján nincsenek sem „lyukak”, sem „kiugrások”⁵.

Ehhez nagyon közel álló definíciót kínál a *Die Prinzipien der Wärmelehre* című könyvében Ernst Mach is. Ugyanakkor Mach a folytonosság e felfogását „képzeletbeli”, „önkényes fogalmi konstrukciónak” tartja, és mint ilyet tárgy nélkülinek minősíti. További gondolatmenete a következő: „Ha egy tudós nem pusztán tiszta matematikával foglalkozik, akkor fel kell tennie azt a kérdést, hogy van-e valami a természetben, ami megfelel egy ilyen fikciónak.”⁶ A kérdés bizonytalankodó megfogalmazása feltehetőleg már a fizika új korszakát vetíti előre. De ne kalandozzunk el, hiszen a modern fizikusok idevágó nézetei nem hatottak a történeti gondolkodásra, így e nézeteknek legalább annyira nincs közükhöz a történelmi folytonosság kérdéséhez, mint amennyire nem ide tartozik az sem, hogy miként vélekednek a biológusok a szerves növekedésről.⁷ Mach kérdése viszont éppen az

a kérdés, amit a történésznek – *mutatis mutandis** – fel kell tennie. Vannak-e olyan történelmi események, amelyekről a folytonosság matematikai meghatározásának alapján azt lehet mondani, hogy folytonosak?

Van egy olyan elméleti hagyomány, amely a lehető leg-szélesebb értelemben igenlő választ ad e kérdésre. Kant elméletéről van szó, mely szerint minden tapasztalati jelenség folytonos természetű, amit Kant az időnek és a térnek, vagyis az események szükségszerű színterének folytonosságából vezet le.⁸ Ez a nézet egyébként nem Kanttól ered.

Schopenhauer helyesen mutat rá, hogy Kant álláspontja tulajdonképpen azonos az Arisztotelészével, aki a változások folytonosságát abból a felismerésből vezette le, hogy mind az idő, mind a tér *quanta continua*, tetszőlegesen osztható nagyságú.⁹

Íme a matematikai folytonosságfogalom a történelemben. A fogalomtól látszólag csábítóan rövid út vezet a tapasztalati tényekig. Vegyünk egy példát. Nyilvánvaló, hogy ha valamely történelmi változás legalább elvileg újraértelmezhető úgy, hogy számszerűsíthető legyen, akkor e változás egy idősorral reprezentálható; az idősor gráfja általában egy megszakítás nélküli vonal. Ha a gráfon szakadás van, akkor ennek két oka lehet. Az egyik esetben a „lyukak” arra utalnak, hogy hiányzik az adat, vagy megváltozott a mértékegység. Ezek nem teszik kétségesse a történelmi változás folytonosságát. A másik eshetőség fontosabb, mint az első. Lehet, hogy a gráf azért „lyukas”, mert időlegesen nem léteznek azok az események, amelyeket az idősor fogalmilag együvé sorolt be. Még konkrétabb példával élve: legyen idősorunk egy évszázad pamutfonal termelése. Előfordulhat-

* A szükséges változtatásokkal. A szerk.

nak olyan depressziós évek, amikor a termelés zéró. A függvény ezeken a helyeken is (teljes joggal) értelmezve van, mégpedig úgy, hogy a termelés görbéje egybeesik a „tetszőlegesen osztható idő” tengelyével, az abszcisszával. A görbe tehát továbbra is folytonos, mivel minden pontjában tetszőlegesen osztható, vagyis megrajzolható „a ceruza felemelése nélkül”.

Mégis, hiába állítanánk, hogy ebben az értelemben minden idősor folytonos: Mach aligha fogadná el válaszukat. Joggal mondhatná, hogy ez nem tapasztalati bizonyíték arra nézve, hogy a természetben – és a társadalomban – léteznek a folytonosság matematikai fogalmának megfeleltethető jelenségek. Az ember természetszerűleg – bár tévesen – hajlik arra, hogy a mérés módszerének sajátosságait kiterjessze a mérés tárgyára is. De – miként Mach rámutatott – „nem szabad feltételezni, hogy minden, ami igaz egy jelre, azaz a számra, szükségszerűen igaz arra is, amit az a szám jelöl”¹⁰. Kétségtelen, hogy a csillagászati év a végtelenségig osztható. De az évet mint történelmi időt – még ha a Földnek a Nap körüli forgása alapján mérik is – nem lehet, s nem is kell tetszőlegesen kicsiny részekre osztani. A történelmi idő nem osztható a végtelenségig, hiszen az ember egy határon túl képtelen a csökkenő időtartamokat érzékelni. Sőt a felosztásnak ennél is korábban korlátot szab az, hogy a történelmet nem érdeklik az egészen rövid idő alatt lejátszódó eredmények. A történelem „sűrűsége véges”¹¹.

Ne tévesszenek meg sem metaforák, sem pedig megszokások! Ha a történész egy ország történetének „sorsdöntő” pillanatáról beszél, akkor nagyon valószínű, hogy hetekben vagy hónapokban, ha nem éppen években mérhető időszakokra gondol. Ha akarjuk, meghatározhatjuk, hogy mennyi pamutszálat termelnek egy perc alatt, de valószínű, hogy

ez az adat még a fonodai művezetőt sem érdekli. Nincs az a történetíró, akár a gazdaság, akár valamilyen más terület történetét kutassa, aki figyelemre méltatná a termelés percenkénti ingadozásait. Ha a történész a szezonális ingadozásokat tanulmányozza, akkor a havi vagy akár a heti adatokra érdemes figyelnie. Ha az érdekli, hogy miként változik a munkanap folyamán a munkaerő termelékenységé, akkor természetes, hogy az egy órára jutó termelés adataira fog összpontosítani. Ám bármilyen (éves, havi vagy más) adatok képezzék is a termelési görbe alapját, a „folytonos” idősor – azaz a grafikon pontjain végighúzott termelési görbe – csupán hallgatólagos megállapodás. A történelmi – tapasztalati – idősort egymástól elkülönülő pontok alkotják. A görbe folytonos rajza olyan tudást feltételez az egyes időszakokon belül zajló eseményekre vonatkozóan, amit nem tudunk alátámasztani.

Mindez nem jelenti, hogy tagadjuk a szokás hasznos voltát. Nagyon is tanulságos lehet folytonos függvényt illeszteni az eredeti adatokra. Persze nemcsak az idősorokat lehet átalakítani, és e műveletnek valójában semmi köze nincs az időhöz mint *quantum continuum*hoz. Ha folytonos függvényt illesztünk adatainkhoz, ennek számos célja lehet. Az egyik kifejezetten az, hogy a függvény segítsen meghatározni a változások átlagos ütemét, amelyet a tapasztalati adatok már burkoltan tartalmaztak. Megjegyzendő, hogy itt megfordult a korábbi gondolatmenet. Eredeti kérdésünk az volt, hogy mit jelent a folytonosság az összehasonlítások szempontjából (többek között a történelmi léptékű változások ütemeinek egybevetésekor). De fejtegetéseink iránya közben megváltozott. Az új kérdés az lett, hogy miként lehet könnyebben rendet teremteni az adatok között, s egyszerűbben és találójában megfogalmazni bizonyos jellegzetességei-

ket. Ebben segítségünkre lehet, ha meghatározzuk a változások ütemét – és e célból posztuláljuk a folytonosságot. Természetesen el kell ismernünk, hogy valójában nem választunk Mach kérdésére: eljárásaink nem tekinthetők olyan perdöntő kísérleteknek, amelyekkel tapasztalatilag meg lehetne állapítani a folytonosság tényét.

Sajnos a folytonosságot ennek ellenére nem konvencióként, hanem tényként szokták felfogni, és nagy horderejű, merész következtetéseket vonnak le belőle a tapasztalati úton megfigyelhető jelenségek természetére és kölcsönös viszonyaira vonatkozóan. A következtetési eljárás során egy kézenfekvő fogalomcsúsztatás segítségével finoman megváltoztatják a terminus jelentését. Ráadásul, mivel hasonlóképpen járnak el a „természetről” a „természeti törvényre”, vagy a „tényről” a „normára” való következtetés során is, így a kifejezéshez néhány igen pozitív értéket is hozzátapasztanak. Először is, azt mondják, hogy a „folytonosság” mindenkor és mindenütt elkerülhetetlenül jelen van. Másodszor, kijelentik, hogy a hastingsi csata következményeit tekintve, a „folytonosság” jó dolog. Ami a másik oldalt illeti, a megszakítottság fogalmát ennek megfelelően logikailag abszurdnak, nem létezőnek és ráadásul erkölcsileg csak helyteleníthetőnek minősítették, és egyszerűen félresöpörték az útból.

Amennyire ismerős ez az eljárás, annyira tudománytalan. Éppen ezért nem örülhetünk annak sem, hogy Schopenhauer a „folytonosság törvényét” egyszerűen a „változások fokozatosságával” azonosította.¹² Számunkra nem túlságosan érdekes, hogy Kant Arisztotelésztől vagy Leibniztől vette-e át saját folytonosságfogalmát. Érdeemes viszont megemlíteni, hogy a leibnizi „folytonosság” nagyon is arisztotelianus, de a mi szempontunkból talán még ennél is fontosabb, mi-

lyen nyomatékosan hangsúlyozza Leibniz, hogy a „változás fokozatossága” a „folytonosság törvénye”, és egyben teljes mértékben igazolt tapasztalati tény is. Az *Új értekezések a megismerésről* híres passzusa így kezdődik:

*Tehát a szinte érzékelhetetlenül kicsiny észleletek nagyon hasznosak a gázok kinetikájában, mint ahogy a tetszőlegesen kicsiny részecskék is a fizikában. Egyformán ésszerűtlen dolog visszautasítani akár az egyiket, akár a másikat azzal, hogy túl vannak értelmünk határain. Semmi sem világosabb ennél. Az én nagy és leginkább igazolt vezérlő elvem szerint a természetben nincsenek ugrások: ez az, amit én a folytonosság törvényének nevezek.*¹³

Más dolog azt állítani, hogy a szinte érzékelhetetlenül kicsiny észleletek *perceptions insensibles* nagyon hasznosak, és megint más dolog azt bizonygatni, hogy a változások fokozatossága a nagy filozófus és matematikus legjobban igazolt tételeinek egyike. Nos, a fenti idézet már csak azért is figyelemre méltó, mivel Leibniz igencsak ugrásszerűen tért át az előbbi fogalomról az utóbbira. A filozófus vezérelvét mégis a „folytonosság törvényének” rangjára emelték, s latin fordításban (*natura non facit saltum*) minduntalan idézik, így azután – az elmélettörténet tanúsága szerint – a Leibniz *Értekezése* óta eltelt kétszáz év gondolkodói sem vonhatták ki magukat hatása alól.¹⁴ Való igaz, hogy a „tetszőlegesen kicsiny nagyságokat” Leibniz hasznos képzeteknek (*fiction utiles*) tartotta, és nem vitás az sem, hogy gondosan megkülönböztette a kicsiny észleleteket (*petites perceptions*) a felfogott észleletektől (*apperception*). A végtelen fogalmát a „lehetőség” – azaz a létező jelenségek szükséges feltétele és valóságos voltuk kritériuma – fényében szemlélte; s a lehetőség ilyen értelmezése, bár kétértelmű megfogalmazásban, igen világos gondolatot tartalmaz, nevezetesen azt, hogy a

végtelen a valóság elgondolásának eszköze.¹⁵ A fogalom ebben az értelmezésében nagyon jól illeszkedik a klasszikus fizikának ahhoz a munkahipotéziséhez, amely minden fizikai folyamat tetszőleges oszthatóságát posztulálja. Látható, hogy e fogalmaknak módszertani szerepük volt, de e szerepben nem követelhető meg tapasztalati igazolásuk. Mégis, Leibniz maga is részt vett a fogalmi zavarkeltésben, hiszen „igazolásról” beszélt, és olyan példákat hozott (mint átmenet az alvásból az ébrenlétbe), melyeket a véges észleletek világából merített.¹⁶

Természetesen, ahogy a folytonosságot kezdték tapasztalati fogalomként számon tartani, azonmód enyhítették a fogalom eredeti szigorúságát – újraértelmezték, mégpedig úgy, hogy a diszkrét jelenségek, állapotok vagy események halmazai közötti „meglehetősen erőteljes hasonlóság” vagy „számottevő közelség” állapotaként határozták meg. Kant jól észrevette azt a szellemi bűvészmutatványt, amely a növények botanikai osztályozásában a folytonosság törvényének (*lex continui*) tapasztalati megfelelőjét akarja láttatni.¹⁷ De a köznapi nyelv földhözragadt világában mindenki elsiklott a folytonosság különböző értelmezései közötti diszkontinuus „ugrás” fölött, és a társadalomtudományok terén már úgy üdvözölték a fogalmi hibridet, mint a tudományos megismerés és a társadalmi kíváncsalmak jól emészthető keverékét. Alfred Marshall mottónak választotta e gnómi kifejezést *Principles of economics* című műve elé. Három dologra utalt vele. Először is arra, hogy a szerző erőteljesen alkalmazta a matematikai analízist mint módszertani eszközt. Másodszor arra, hogy a szerző meggyőződése szerint a gazdasági struktúrák és társadalmi változások általában és alapvetően fokozatosak. Harmadszor pedig arra, hogy a szerző elutasítja az indokolatlanul gyors ütemű vál-

tozásokot követelő gazdaságpolitikai elképzeléseket. Az első utalás a olvasók fejében óhatatlanul megtámogatta a másik kettőt.

II.

Így hát a történész, aki azzal kelt útra, hogy tüzetesen szemügyre veszi a folytonosság matematikai fogalmát, messzi, idegen vidékeket jár be, de valószínűleg így is üres kézzel kell megtérnie szellemi kirándulásáról. A folytonosság ebben az értelemben – vagy ezekben a jelentéseiben – nem látszik használható eszköznek a történészek számára. Még ha a változás fokozatosságának empirikus leplében jelenik is meg, egyrészt megkerüli a mérés – egyébként kulcsfontosságú – problémáját, másrészt pedig oly vastagon lepi be a szükség-szerűség metafizikai pora, hogy ez kétségessé teszi a folytonosságfogalom bármiféle használhatóságát. A történész, miután elég sokat foglalatatoskodott a fogalommal, teljes joggal igyekezhet kiszabadulni a fogalom körül tenyésző téveszmék, egyoldalúságok és előítéletek fertőjéből. De szükséges-e, hogy megszabaduljon magától a fogalomtól is? A kísértés erős. Ha a történész enged neki, akkor talán felad egy alkalmas nézőpontot, ahonnan a történelmi események sorát szemlélheti, holott hivatásánál fogva éppen ez érdekli őt. Tudományos szakkifejezéseket önkényesen lehet alkotni vagy elvetni. Mégis erősen kötődünk a már létező szókészlethez.¹⁸ Ha a történész törölné köznapi szókincséből a „folytonosság” kifejezést, akkor fennáll a veszély, hogy ennek következtében kevesebb figyelmet fog szentelni egy bizonyos problémakörnek, nevezetesen az elmaradott országok gazdasági fejlődésének. E kérdéskör – mivel mindannyiunkat erősen foglalkoztat – különös időszerűsége tett szert a

gazdaságtörténeti vizsgálódásokban. Elkerülendő hát a veszélyt, és immár elvetve a folytonosság matematikai fogalmát – annak összes számunkra nemkívánatos következményeivel együtt –, tekintsük át a fogalom néhány olyan alkalmazását, melyek a tapasztalati valóság leírásainak tekinthetők.

Mintha öt felfogás emelkedne ki a számos lehetséges közül: *a)* az irány állandósága; *b)* az események periodicitása; *c)* a változások belső eredete (endogén jellege); *d)* az okozati láncolat hossza; *e)* a változás ütemének stabilitása. Mind az öt felfogás a történelmi változásra vonatkozik, és néhány pontjában mindegyik összefügg a másikkal, mi több, az összefüggések néha elég szorosnak látszanak, s ennek következményeképpen a felfogások gyakran keverednek is egymással. Az előzőekben már szó esett arról, hogy e sorok íróját elsősorban az ötödik felfogás érdekli. A folytonosság vagy még inkább „a gazdasági növekedés ütemének ingadozása” értelmében vett nem-folytonosság, nagyon hasznos segédeszköz lehet az iparosítási folyamat tanulmányozásában. De hogy elkerüljük a félreértéseket, és a szó legutóbbi értelmezését elkülönítsük a többitől, az öt felfogást említési sorrendjükben fogjuk tárgyalni.

a) Valamely történelmi jelenség fejlődési irányának állandóságát könnyen társítják a folytonosság képzetével. A történész számára kedves feladat, ha a nehezen kideríthető kezdetektől kiindulva egészen a jelenség betetőződéséig követheti nyomon a növekedés és terjeszkedés folyamatát. Számára ez az igazi perspektíva – Goethe szavaival: a „*wahrer Himmel*” (az igazi égbolt). Ezt a folytonosságértelmezést gyakran minden további aggály nélkül alkalmazzák olyan esetekben, amelyek csak minimális mértékben vannak előkészítve a számszerűsítésre; de meg kell mondani, hogy ez az

értelmezés nem is igényel többet, mint nagyon általános sorrendi összehasonlításokat. Nem csoda, hogy a történelmi haladás számos „teóriájának” ez a felfogás a sarokköve. Vegyük például H. T. Buckle fennkölt, ámde homályos elméletét a tudás és értelem állandó terjedéséről, amely szerint az igazság „mindig előrehalad”, soha meg nem hátrál”¹⁹.

Természetesen e felfogás nem mindig jelenik meg ilyen vegytisztán, hanem – akár meglehetősen rendszerességgel ismétlődő – visszaesések társíthatók vele. Így látták 1914 előtt a demokratikus kormányzás „ellenállhatatlan” terjedését és elmélyülését. De éppen ez a kombinációs lehetőség jelzi, hogy az említett értelemben vett folytonosság elkülönül a periodikusságként felfogott folytonosságtól. A periodikusság, a jelenség nem folytonos eleme megtöri a haladási irány egyenesvonalúságát. Ilyen mozzanat a „növekedés” és a hanyatlás közötti váltás, amellyel a haladási irány szempontjából új szakasz kezdődik, holott ez a periodikus folytonosságmodell integráns része lehet. Hasonlóképpen, az egyazon irányba tartó folytatólagos változásokat előidézhetik belső, de külső eredetű (endogén, illetve exogén) folyamatok is. De még így sem igaz az, hogy az okozati láncolat hosszúságára összpontosító folytonosságfelfogásból valamiféleképpen a fejlődés egyirányú voltára kellene következtetnünk. Végül pedig le kell szögezni, hogy a változás irányának állandósága nem feltételezi, hogy a változás üteme is állandó, hanem jól megfér a változás ütemének vad ingadozásaival is.

b) Arisztotelész a körforgást tartotta igazán folytonosnak – folytonosnak egy olyan értelemben, amely némiképp még az idő „folytonos” természetéből leszármaztatott folytonosságfelfogásnál is sajátosabb. Mindenesetre nagyon messzire nyúlik vissza az a történelemszemlélet, amely körkörös

mozgásként fogja fel a történelmet (vagy legalábbis bizonyos részeit). Az időszakonként megismétlődő eseménysorok sokak figyelmét megragadták – kezdve a kormányzati formákat vizsgáló görög filozófusokon és történészeken a *corsi e ricorsi** Vicóján keresztül egészen az üzleti élet ciklusaival foglalkozó modern tanulmányokig, hogy az egész civilizációk körforgását fölvázolni próbáló nagyon modern és nagyon nagyra törő kísérletekről ne is beszéljünk. E szemléletmódnak az a lényege, hogy a jelenbeli – de legalábbis a jelenre következő – tapasztalatot úgy fogja fel, mintha az a múltbeli tapasztalat megismétlődése volna: valamilyen többé-kevésbé jól meghatározott állapotokon áthaladó, tagolható mozgás, melynek során az egyik állapotból a másikba átlendítő hajtóerő oksági mechanizmusa lényegében fordulatról fordulatra változatlan marad. Lehetséges, hogy az egyes ciklusokon belül erőteljes változások zajlanak le, de a ciklikus ismétlődés folytonossága a változás hiányára összpontosítja a figyelmet.

Ez a nézet nem fér össze a neokantiánus történelemfelfogással, hiszen ez utóbbi szerint a történelem különös és egyedi események egymásra következése.²⁰ A neokantiánus felfogással szemben a periodicitás mint folytonosságértelmezés feljogosítja képviselőit, hogy a történelem vizsgálatára szolgáló megközelítési módszerüket tudományosnak minősítsék – eltekintve persze a periodicitás olyan szélsőséges felfogásaitól, amelyek vagy általában tagadják, vagy legalábbis nagymértékben csökkentik a történelem iránti bármiféle érdeklődés értékét. Való igaz, ha a történelem folyamatán belül nem volnának hasonlóságok, akkor nem lehetne kipróbálni a magyarázó hipotéziseket. A periodicitás elis-

* Folyamatok és visszatérések. – *A szerk.*

merése a történelmi hasonlóságok meglétének elismerését jelenti. De ha abszolutizáljuk a periodicitást és a történelmen a metronóm szabályosságát kérjük számon, akkor ismét csak azokhoz a Schopenhauer-féle elképzelésekhez jutunk, melyek szerint az emberek úgy születnek, nőnek fel és halnak meg, mint amilyen egyhangúan a föld forog napról napra, évről évre. Vajon számot tarthat-e még az eseményeknek ez a körforgása a történész érdeklődésére? Ez minden bizonnyal a ciklus jellegén múlik: főként az egész ciklusnak, illetve a ciklus alkotórészeinek amplitúdóján, melynek megméréséhez az előbb említett emberek élethossza kínálkozik mércéül. Schiller szerint minden örökös változásban kering. De ha a történész az örökkévalósággal méri a körforgás tartalmát, ez annyi, mintha tudomásul sem venné azt. A történetírói fogalomalkotásnál óvakodni kell a szélsőségektől. Ha a periódusok kezelhető hosszúságúak, akkor a periodikusságként felfogott folytonosság olyan elemzési eszközzé válhat, amely megéri az alkalmazásával járó fáradságot. Ehhez hozzájárul az is, hogy ez az értelmezés további gondolkodási műveleteket követel meg: az elvonatkoztatást és az általánosítást. Arról van szó, hogy egy bizonyos jelenségegyüttest ki kell hámozni a hasonló jelenségek szövevényéből. Meg kell lelni a hasonlóságot a különbözőségek között, a visszatérőt az újdonságok között. Ehhez a történésznek minden esetben fel kell derítenie, hogy hol húzódnak a határok, amelyek az egyik jelenséget a másiktól elválasztják. A történelmi periodikusság tanulmányozása így már egyáltalán nem egyhangú stúdium.

A periodikusság képében megjelenő folytonosság a legtöbb szempontból független a még hátralevő három értelmezéstől, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy összeegyeztethető velük. Nyilvánvaló, hogy nem következik belőle semmi,

aminek alapján megállapíthatnánk a körforgás egyes állomásai között lezajló változás ütemét. Például lehet, hogy az egyik államforma fokozatosan elkorcsosul, és átadja helyét a másiknak (a csőcselék uralma lép a népuralom helyébe), de az is lehet, hogy az átmenet erőszakos forradalom formáját ölti.²¹ Más példát hozva: megtörténhet, hogy egy gazdaság működése során a növekvő prosperitásból szinte észrevétlenül átlép az állandósult magas jövedelem szintjére, majd lassú hanyatlásba kezd. A „fel” és a „le” közötti váltás természetesen azt jelenti, hogy a megmért változás üteme előjelet vált. De ha a változás abszolút értékét tekintjük – például egy politikai ciklus esetében, amikor az egyes állapotokat nem kell külön-külön értékelni, bizvást eltekinthetünk az előjelektől –, akkor beszélhetünk arról, hogy a változási ütem állandó, vagy közel jár az állandósághoz. Persze az is előfordulhat, hogy a fellendülést követően, illetve a recessziót megelőzően, drámai pénzügyi pánik tör ki. Erről majd még szó esik a későbbiekben, de azt már most megemlítem, hogy a forradalmak és a pánikok, ameddig elmondható róluk, hogy megvan a maguk szokott helye a dolgok ismétlődésében, szintén szerves részei a periodikusságként értelmezett folytonosságnak, akárcsak nyugodtabb, kevésbé feltűnő emanációik.

A folytonosság további két lehetséges felfogása az, amikor a fogalmat mint endogén változást, illetve mint az okozati láncolat hosszúságát értelmezzük. A történész kezdheti azzal, hogy megfigyeli egyes eseménysorok periodikus ismétlődéseit. Gyenge kontár volna azonban, ha nem vizsgálná az erőket, amelyek a körkörös út egymást követő szakaszain továbbhajtják a fejleményeket. Ha a leírás és az elemzés közötti megkülönböztetés nem szerencsétlen köznyelvi fordulat volna, azt mondhatnánk, hogy a leírást elemzéssel kell párosítania. Minden elemzéstől mentes, pusztán leírást lehe-

telten elképzelni, s egy kielégítően teljes leírásnak kielégítően átfogó elemzéssel kell párosulnia. Nyilvánvaló, hogy a ciklus vizsgálata során számba vett tényezők tekinthetők exogénnek vagy endogénnek. Mindenesetre a periodicitásként értelmezett folytonosságfogalom a cikluson végighúzóó okozati lánc vizsgálatát is magával vonja. Az előbb már szó esett arról, hogy Rickert szerint a történelmi folytonosság alapját az okozati lánc egymásba fonódó szemei alkotják. „Időben” vagy „tér-időbeni folytonosságról” akkor van értelme beszélni, amikor az okság magyarázata a cél.²² De történeti fogalmakat nem érdemes ilyen általános szinten kialakítani. Alighanem minden történelmi eseményt vissza lehet vezetni a „kezdetek kezdetéig és még azon túl is”. Ez a végtelenbe nyúló „folytonosság” azonban már operacionálisan ugyanúgy tartalmatlan, mint ahogy a mindenütt érvényesnek tekintett matematikai folytonosságfogalom is az. Ha az okozati láncolat hosszát történeti jelenségként akarjuk szemügyre venni, akkor ehhez néhány sajátos feltételt kell szabnunk, de a periodicitásként felfogott folytonosságból nem következik semmi, ami a teljes ciklus tartamára vonatkozna. Nem kell külön kikötni azt sem, hogy milyen hosszú legyen a láncolat – tehát a ciklusnak akárhány állapota lehet. A fél tucat állapoton áthaladó ciklus nem „folytonosabb”, mint a lehető legkevesebb, azaz két állapoton áthaladó.

A másik oldalról némileg másként fest a dolog. Ha nem az egyedi ciklust vizsgáljuk, hanem a ciklus történelmi mélységeire irányítjuk figyelmünket – vagyis visszafelé haladunk az egymást megelőző események során –, akkor a periodicitás fogalma az okozati láncolatéhoz közelít. Mondhatni, minél messzebbre tudunk visszanyúlni a múltba, és minél több bizonyosságot szerzünk az ismétlődésekről, annál folytonosabbak a ciklusok. Ez azért van így, mert hiába akarjuk kizárni a

változatlanság esetét, tudatunk mélyén ott lapul az, hogy a jelen (és a történelmi jelen) gyökerei a múltba nyúlnak. De végső soron a folytonosság kétféle értelmezése (tudniillik a periodicitás és az okozati láncolat hossza) pusztán érintik egymást. Megkülönböztethetünk töretlen és megtört periodicitást. Más dolog a gazdasági élet száz évét fellendülések és visszaesések sorozataként szemlélni – ekkor a század minden időpontja egy adott helyre kerül az egymásra következő ciklusok valamelyikében, és más dolog periodicitásról beszélni abban az értelemben, hogy vannak ismétlődő eseménysorok, amelyeket hosszú – és a fogalom szempontjából teljesen érdektelen – időszakok választanak el egymástól. A „neo”-val kezdődő történeti megjelölések leggyakrabban a második csoportba tartoznak, ahol a közbeeső időszakok csak negatív értelemben részei – ha egyáltalán részei – a „ciklusnak”.

Így például Oroszországban a kormány alkalmanként gyors növekedésre készítette a gazdaságot, de az egymást követő nekilendülések között a növekedés üteme hosszú évtizedeken vagy akár évszázadokon keresztül viszonylag lassú volt, ha éppen nem stagnált vagy hanyatlott. E közbeeső időszakok közös jellemzője a gyors növekedés hiánya. Másrésről az ismétlődő nekilendülések minden esetben keresztülmentek néhány stádiumon: kezdődtek a – gyakran belülről teremtett – katonai nyomással, amit aztán az állam gazdasági nyomássá változtatott és áthárított a népességre; a tartós gazdasági nyomás következményeként a nép vagy fizikailag kimerült, vagy egyre erősebb ellenállást fejtett ki, ami véget vetett a ciklusnak. A nekilendülések közötti időszakok negatívumokkal írhatók le: nem volt katonai nyomás, azaz az államnak vagy nem volt támadó szándéka, vagy nem tartott támadástól, vagy talán hatalmi problémáit a gazdaság adott teljesítőképessége is meg tudta oldani. A folytonosság

tehát azt jelenti, hogy időről időre hasonló helyzetek állnak elő. A vissza-visszatérő eseménykomplexumok között általában igen erőtlének az okozati kapcsolatok, így a történész mindenképpen jogosultan tekinthet el ezek vizsgálatától. A periodikusságként értelmezett folytonosság azért fontos, mert segít elkülöníteni az egymástól időben távol eső időszakot. Tehát ha a történész össze akar hasonlítani bizonyos helyzeteket, hogy magyarázó témát alkothasson, akkor éppenséggel el kell hanyagolnia a történelem közbeeső időszaka-it. Mellesleg e séma felépíthető úgy is, hogy az időben előre, de úgy is, hogy visszafelé haladjon, azaz akár úgy, hogy korábbi helyzetek magyarázhatnak meg későbbieket, akár pedig fordítva. Ha több visszatérő eseménysort vesznek elemzés alá, az eredmények kölcsönösen megerősíthetik egymást. Ez az egyik oka annak, hogy a mostanság sokak által kedvelt „előrejelzés” szó oly üresen cseng a történeti kutatás számos területén; talán az volna a legjobb, ha egyáltalában nem használnák.

(c) Endogénnek nevezzük a változást, ha egyazon rendszerbe tartozó tényezők által írható le. Ha például a vállalkozói innovációt tekintjük a gazdasági fejlődés vagy a gazdasági ciklusok mozgatóerejének, akkor egy exogén – és így nem folytonos – tényezőt vettünk figyelembe, mivel azok a biológiai, lélektani vagy egyéb tényezők, amelyek a kérdéses vállalkozói döntéseket meghatározzák, idegenek a gazdasági tényezőkhöz képest, amelyek fogalmaiban az innováció előtti és utáni helyzeteket leírjuk.²³ A folytonosságnak és a megszakítottságnak ez az értelmezése természetesen jól megfér a tanulmányunkban tárgyalt másik négy felfogással, mégis érdemes elkülöníteni a többitől. Megjegyzendő, hogy az előbbi példában a nem folytonos exogén eredetű változás valószínűleg együtt jár más, nem folytonos változásokkal,

névezetesen itt a gazdasági mennyiségek ugrásszerű növekedésével. De – amint az utolsó jelentésváltozat ismertetése során majd kiderül – a kapcsolat még ebben az esetben sem szükségszerű.

(d) Az eddigiekben sok szó esett már arról, hogy mi a különbség a „periodikusság” és a „hosszú okozati láncolat” között, így ezúttal elegendő, ha az „okozati lánc” értelmezést a változás ütemének állandósága, illetve viszonylagos állandósága értelmében vett folytonosságfogalommal állítjuk szembe. Amint arról már a korábbiakban szó esett, nem elég, ha az okozati láncként értelmezett folytonosság csak annyit jelent, hogy valamely tetszőleges időpontban lezajlott történelmi események együttese felfogható időben korábbi események folyományaként²⁴, hiszen ezt már magának a történelemnek a fogalma is eleve tartalmazza. Ha az események időben nem kapcsolódnak egymáshoz, akkor sem a történelemnek, sem a történész munkájának nem volna értelme. Szóhasználatunk tehát erősen sugallja, hogy a történelemnek ezt a értelmezhető és összekapcsolható voltát folytonossággként írhatjuk le. Ám itt nem a történelmi kutatást megelőző és megalapozó szellemi beállítódásról van szó, hanem a kutatás folyamán hozott konkrét döntésekről. A történésznek ki kell választania egy eseményt, hogy az legyen az okozati láncolat kezdete.²⁵ Így például az első világháború okainak tárgyalásánál kezdheti a francia–porosz háborúval, de választhat kezdetnek korábbi vagy későbbi eseményeket is. Bárhogyan döntsön, választását mindenképpen el kell fogadtatnia. Tehát ügyelnie kell arra, hogy az eredeti okra szemeként felfűzött okozati lánc elég erős legyen. Meg kell mutatnia, hogy a lánc milyen viszonyban van, és hogyan fonódik egybe az egyazon irányba futó egyéb okozati láncokkal. Aligha kétséges, hogy a „folytonosság” kifejezést

néha ebben az értelemben használják, de a „megszakítottság” hozzá tartozó fogalmát nem szokták vizsgálni. Állításom lényege az, hogy az okozati lánc hosszából semmi nem következik arra nézve, hogy milyen anyagból való maga a lánc. Más szavakkal: ha eltekintünk a minden előzmény nélküli, végtelenül gyors változás merőben történetietlen esetétől, akkor elvileg bármilyen fejlődési ütem vagy ütemváltozás összeegyeztethető olyan eseményekkel vagy eseménysorokkal, melyeknek gyökereit haszonnal követhetjük a régmúlt időkig visszafelé.

Vegyük példának az 1917-es orosz forradalmat. Az okok számos helyen kereshetők. Ki lehet indulni abból, hogy 1914-ben kitört a háború, de abból is, hogy a cári kormány nem tartotta meg az 1905-ös forradalom során tett ígéreteit, vagy kezdhethetjük ott az okok sorát, hogy a sztolipini reformok támadták a földközösség intézményét, és ezáltal gyűlölséget váltottak ki a társadalomból. Bár elfogadhatjuk, hogy ezek az események okokként hatottak, meggyőzően állíthatjuk, hogy a még régebbi múltba kell visszanyúlni, és megnézni hogyan vált a cárizmus ellenségévé a múlt században – különösen a század második felében – az orosz értelmiség. Persze az értelmiség magatartása sok vonatkozásában csak az orosz parasztság rokon- és ellenszenveit juttatta kifejezésre. A parasztság érzelmeit az motiválta, hogy a jobbágyság 1861-es egyenjogúsítása után, a népesség gyors növekedése miatt, a parasztok nem jutottak kielégítő méretű telkek birtokába. Még fontosabb összefüggés, hogy az 1917-es őszi bolsevik összeesküvés sikerének egyik elsődleges oka mindenképpen a parasztság nagy tömegeinek földéhsége volt. Ez a földéhség az 1860-as évek egyenjogúsítási intézkedéseiben gyökerezett – de már maga a jobbágyszabadítás csak az orosz kormányzat végzetesen megkésett döntéseinek egyike volt.

Ha 1825-ben sikerül a dekabristák akciója, akkor – ha nem is azonnal, legalább fokozatosan – felszabadíthatták volna a jobbágyságot. Ha még vagy hat évtizedet visszamegyünk, az orosz történelem egy másik keresztútjához érkezünk. Miután III. Péter rendeletileg elbocsátotta a köznemességet a kötelező szolgálatból, Nagy Katalin számára az lett volna a természetes lépés – és igazán méltóvá tette volna előnevére –, ha helyreállítja a parasztság korábbi állapotát, a „fekete” jobbágyságot, vagyis a közvetlen állami gyámságot a jobbágyság fölött. Ha a cárnő a svéd *reduktion* (a nemesi birtokok visszaháramlása a koronára) szokását követi, akkor ezzel elháríthatta volna az ország iparosodásának legfontosabb akadályát, s elkerülhette volna a falusi túlnépesedést és a parasztság túlzott megadóztatását is.

A gazdasági tényezőkkel párhuzamosan hatnak a politikaiak. A dekabristák tervei a köztársaság és az alkotmányos monarchia között ingadoztak. Ha I. Sándor vagy Katalin az utóbbinak akár csak néhány elemét is bevezeti, ezáltal megindulhatott volna egy olyan mozgás, amely távolodást jelentett volna az abszolutizmustól. E szempontból előre lépés lett volna, ha a XVIII. század első felében létrejön a megállapodás Anna cárnő és a felső arisztokrácia között, de a cárnő az utolsó pillanatban mégsem egyezett bele a dologba. Az ilyenfajta kérdésekben kevésbé használhatók a bizonyítás általánosan elfogadott szabályai. A történésznek inkább azt kell mérlegelnie, hogy valamely *conditio irrationalis** megalapozott történelmi feltevés lehet-e vagy sem. Az észszerűsége hivatkozni ilyen esetekben, ez igencsak szubjektív ítéletekre vezet. Esetünkben azonban könnyebbnek látszik a válasz, mint általában.

* Tényellenes feltevés. – *A szerk.*

Érdemes fenntartani azt az állítást, hogy a XVIII. századi jobbágyság és abszolútizmus egyaránt fontos elemei annak az okozati láncolatnak, amely az 1917-es forradalomhoz vezet; sőt állítható az is, hogy ha ezek az erők nem hatnak, akkor a lánc századunk fordulója előtt széthullott volna.

Példánkban az okozati lánc meglehetősen hosszúra nyúlik. Tehát az a történész, aki a megfelelően távoli múltra vezeti vissza az orosz forradalom eredetét, elnyeri fáradozásainak jutalmát. Ám a fenti értelemben vett folytonosság tökéletesen megfér azzal, hogy az 1917-es oroszországi események a lehető legnagyobb hirtelenséggel következtek be. Hasonlóképpen megfér ez a folytonosság a történelmi folyamat erőteljes felgyorsulásával, amit például a jobbágyfelszabadítás és a vele kapcsolatos 1861. évi reformok hoztak magukkal. Sorolhatnánk még a történelmi példákat, de a negatív következtetés máris nyilvánvaló. Mint már a periodikusságként fel fogott folytonosság is, a hosszú okozati láncolatként értelmezett folytonosság teljesen független a változás ütemének állandóságától. Mielőtt levonnánk a történelmi fogalmak kialakításával kapcsolatos következtetéseinket, vegyük közelebbről szemügyre ezt az értelmezést.

(e) Utaltam már arra, hogy a folytonosság és megszakítottság szóban forgó értelmezéséhez legkönnyebben a társadalomstatisztikai, kivált pedig a népesedési és gazdasági adatok között tallózva lehet történelmi illusztrációt találni. Ilyenek az ármozgások, a nagy aggregátumok – a nemzeti vagyon vagy jövedelem – változásai, az egyes gazdasági ágazatok – a mezőgazdaság, az ipari termelés, a közlekedés – növekedése. Ezekben az esetekben elvileg kiszámíthatjuk a növekedés ütemét, és ennek megfelelően feltehetjük a kérdést: folytonos-e a növekedési ütem vagy sem. Persze hiányozhatnak adatok, s ez ronthatja a számítások értékét. Az eredményt erősen bi-

zonytalanná tehetik a mutatószámok problémáját okozó strukturális változások. Itt azonban nem kell foglalkoznunk az efféle nehézségekkel. Másfelől viszont további tisztázásra szorul a folytonosság fogalma: enélkül nem tudjuk megfelelően értékelni történelmi jelentőségét.

A tisztázás kedvéért célszerű volna oly módon korlátozni a folytonosság fogalmát, hogy jelentését a „változás fokozatosságára” szűkítjük. Ez természetesen szűkebb fogalom, mint „a változás ütemének állandósága”. De amikor a változás ütemét úgy határozzuk meg, hogy ne nagyon lehessen nagyobb zérónál, ezzel nem az a célunk, hogy ravaszul megerősítsük a folytonosság mint „állandó változási ütem” fogalmát. Ha a folytonosságot az állandó, *lassú* ütemű változással azonosítjuk, ennek inkább történelmi, mint fogalmi okai vannak. Korlátozásunk kézenfekvő, mert – ahogy a kiválasztott példából látható lesz – a fogalom történeti jelentősége jórészt abból származik, hogy olyan helyzeteket jelenít meg, amelyekben bizonyos időn át nagyfokú állandósággal érvényesülnek viszonylag lassú változási ütemek. És megfordítva; a megszakítottság fogalma arra az esetre korlátozható, amikor a változás tartósan lassú üteme felgyorsul.

De milyen keretek között kell a választ keresni és megtalálni? Milyen ütemet tekintünk lassúnak? Mi a gyors ütem? És mit jelent operacionálisan az ütem állandósága? Bármilyen meggyőzőek legyenek az aforisztikus megnyilatkozások, a változás – akár gyors, akár lassú – üteme a valóságban aligha lehet tökéletesen állandó. A kérdés az, hogy milyen ütemváltozások elhanyagolhatók, és milyenek nem; más szavakkal: mely változásokat tekinthetünk még „folytonosnak”, és mely változásokat kellene „megszakítottnak” tekintenünk. Csábító lehet az a feltételezés, hogy merően önkényes terminológiai választásról van szó, de ha engednénk a kísértésnek.

ezzel megkerülnénk a történész feladatának lényegét. Állításunkat megmagyarázandó, vegyük az imént felsorolt szemléltető példák egyikét: az ipari termelést (azaz a feldolgozó ipar és a bányászat termelésének növekedését).

Választott időszakunk a XVIII. század végétől az első világháború kitöréséig terjed. Az egyes európai országok hozzáférhető termelési idősorait tanulmányozva, évtizedről évtizedre tisztábban látszik, hogy az adatok ciklikus ingadozást mutatnak. Korlátozzuk most figyelmünket ezekre az ingadozásokra, és vizsgáljuk meg a folytonosság két, egymással kombinált fogalmának (folytonosság mint a változási ütem állandósága és mint periodikusság) a mértékét. Vizsgálatunk eredménye a ciklusok egy sajátos szemszögből készült morfológiája lesz. Értéke majd attól függ, hogy milyen mértékben változnak együtt a gazdaság különböző elemei a gazdasági élet jelzőszámaival. Ha például az innovációk elterjedése, az egyes vállalkozások élettartama vagy az üzemnagyság változásai egy cikluson belül kapcsolatot mutatnának a termelés növekedési ütemével, az ütem gyorsulásával és lassulásával, akkor feltételelesen megfogalmazhatnánk néhány modellt, hogy a későbbiekben kutatási hipotézisekként használjuk őket.

Még világosabb lesz, hogy miről van szó, ha a ciklikus ingadozások helyett az ipari termelés hosszú távú változásaira összpontosítjuk figyelmünket. Ekkor a következő általánosítást tehetjük: az iparosodás néhány nagyobb európai államban nem egyenletes ütemben zajlott le, sőt éppen ellenkezőleg: a meglehetősen lassú növekedés hosszúra nyúló időszaka után az ütem többé vagy kevésbé hirtelen felgyorsult, és számottevő ideig gyors maradt. A szóban forgó országokban ez a váltás volt az ipari fejlődés nagy nekilendülése. A szakasz kezdete több esetben egybeesett a ciklus alsó fordulópontjával, korai fázisai pedig a ciklikus megélénkülés erőit fordít-

hatták a maguk hasznára, de a jelenség a maga teljességében valami egészen más volt, mint a ciklusok. Ha ugyanis egy országban a gazdasági növekedés kellő erővel nekilendült, akkor valószínű, hogy lendülete tovább fog tartani a következő nemzetközi gazdasági visszaesés idején is; a depresszió egyáltalán nem – vagy csak alig – fékezi le.

A döntő megfigyelés tehát úgy fogalmazható meg, hogy az ipari termelés (féllogaritmikus skálán ábrázolt) idősorában jellegzetes „törés” található. A növekedés üteme, amely a törést megelőző időszakban épp hogy elérte a – mondjuk – két százalékot, a törés után hat százalékra emelkedik. Úgy tetszik, a „törés előtti” és „törés utáni” ütem, valamint a kettő különbsége attól függ, hogy viszonylag milyen elmaradott volt az ország a felgyorsulás idején. Minél elmaradottabb az ország, annál nagyobb a törés szöge. Bár a XIX. századi Európa történelmi valóságában voltak kivételes és eltérő esetek is, de ezeknek a problémája nem vág tanulmányunk kereteibe. Számunkra most az az érdekes, hogy mi a történelmi változás ütemével kapcsolatban értelmezett folytonosság jelentése.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy ha a történész meg akarja figyelni a törést – ezt a sajátos „megszakítást” –, akkor meg kell keresnie, és tudnia kell, hogy hogyan lelheti meg. Haszontalan volna évtizedes vagy akár ötéves időszakokra kiszámítani a növekedési rátákat, jobban teszi, ha helyesen megválasztott periódusokkal próbálkozik. Másként fogalmazva: nem szabad elfelejteni, hogy megfelelő eljárással minden görbe annyira „kisímitható”, hogy az esetleges „megszakítottságnak” nyoma sem marad. Ha az empirikus adatokhoz illesztett elméleti görbe meredeksége hosszabb időn át állandó, akkor könnyen azt a benyomást keltheti, hogy a változási hajlam teljes hiányával állunk szem-

ben. Aki mindenáron állandóságra akar lelni, annak számos eszköz áll rendelkezésére ahhoz, hogy elérje célját, és az ezzel járó lelki kielégülést. De lépünk tovább! Nemcsak az időszakokat, hanem a vizsgálat környezetét is jól kell kiválasztani. Ha a nagy nekilendülés színtere a feldolgozó ipar, akkor nem célszerű, ha a nemzeti jövedelemhez vagy a bruttó nemzeti össztermékhez hasonló aggregátumok alapján próbálnánk meghatározni a szakadás helyét. Ismeretes, hogy a nagyon elmaradott országokban a mezőgazdaság adja a megtermelt nemzeti jövedelem túlnyomó részét, és a nemzeti jövedelem növekedési ütemében még valamilyen igen számottevő és nagyon hirtelen feldolgozóipari nekilendülés is csak alig érzékelhető nyomot hagy. Amikor az ipar olyan méretű lesz, hogy a nagyobb aggregátumokat is befolyásolni tudja, a nagy nekilendülés izgalmas időszaka valószínűleg már véget is ért.²⁶

Hogyan és merre lehet fellelni a történelem valóságában a nagy nekilendülés szakadási pontját? Az eddigi útmutatások még nem adnak választ arra, hogy a növekedési ütem mely változásait kellene megszakítottnak tekinteni, és egyáltalán: miért kellene ilyen szakadási pontok után kutatni. Talán meglepő, de a két kérdést egyetlen válasszal el lehet intézni – ha egyáltalán elintézhetők.

Említettem már, hogy a görbe törési szöge és az elmaradottság foka között pozitív a korreláció. Persze ezzel még távolról sem mondtuk el, hogy mi minden áll kapcsolatban vagy változik közvetlenül együtt a termelés hirtelen felgyorsulásával. Ezúttal csak a legfontosabb elemeket és mozzanatok sorolom föl. A termelés megugrásával megváltozik az üzemnagyság és a vállalkozások mérete; a hangsúly a fogyasztói javakról a termelési javakra kerül, ami nyomást gyakorol a népesség fogyasztási színvonalára; csökken a

mezőgazdasági termelés részaránya; végül meg kell említeni, hogy sajátos intézményesített eljárások lépnek be a nemzeti jövedelem újraelosztási folyamatába, aminek az a célja, hogy módosítsák a fogyasztás és a beruházás arányát, és így fedezni tudják a születő ipar tőkeszükségleteit. Megint csak előfordulhatnak kivételek és eltérések, de a rendelkezésre álló adatok alapján azt mondhatjuk, hogy számos olyan fontos eset van, ahol a felsorolt elemek jelenléte és erőteljes fellépésük funkcionális összefüggésben áll a termelés felgyorsulásával, azaz a görbe megtörésével. Másképpen szólva: mivel modellünkben mindezen elemek könnyűszerrel kimutatható módon együtt változnak az ország elmaradottságának mértékével, ezért a görbe törését azokban a gazdaságtörténeti korszakokban, amikor az ipari termelés növekszik, e növekedés egyik lényeges jellemzőjének tekinthetjük.²⁹ Ezzel egy csapásra megfeleltünk mindkét kérdésre, bár a válaszok bővebb kifejtést igényelnek.

Hogy a történész számára miért érdekes az ipari termelés idősorainak folytonossága – vagy inkább a folytonosság hiánya –, erre a kérdésre éppen az a tény ad választ, hogy a statisztikai sorok szakadásai sajátos módon társulnak számos más tényezővel, melyek együttesen az iparosítás egyik fontos állomását jellemzik. Miután a történész „megfigyelte”, hogy a tényezők miként társulnak, elkerülhetetlenül valamilyen „magyarázathoz” kell folyamodnia, tehát rá kell kérdeznie arra, hogy milyen összefüggésben állnak a szóban forgó tényezők részint egymással, részint a még ezután felfedezendő más tényezőkkel. E kérdésre többnyire olyan válaszokat adnak, melyek arra épülnek, hogy mik voltak az uralkodó technikai követelmények, milyen sajátos előnyöket kínáltak a megnövekedett üzem- és vállalatméretek, valamint a jól kiválasztott iparágak egyidejű fejlesztése. A kuta-

tás során a történeésznek tovább kell lépnie olyan kérdések vizsgálata felé, mint hogy miként erősítette vagy akadályozta az állam (és más intézmények) gazdaságpolitikája valamely elmaradott ország alapvető belső gazdasági tényezőinek működését. Végül pedig, mivel a történettudományi állítások „egzisztenciálisak”, nem „általánosak”, ezért a történeésznek meg kell állapítania azokat a térbeli és időbeli határokat, amelyek között megközelítési módja alkalmazható. Ez az eljárás lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a kutató az első pillantásra felismerhető eltéréseknek és szabálytalanságoknak legalább egy részét rendszerezhesse és beépíthesse modelljébe.

Tehát a növekedési ütem hirtelen meggyorsulásából mint szakadásból kiindulva, kérdésről kérdésre haladhatunk, állandóan szélesítve, mélyítve, feltárva, kialakítva és egy-szersmind korlátozva a megmagyarázandó jelenséget. Min mérhetnénk le jobban egy történeti fogalom érvényét, ha nem azon, hogy milyen termékenynek bizonyul a kutatás folyamatában?

De min mérhetjük le magát a fogalmat? Valamilyen nagyon is valóságos értelemben ugyanazon, mint az érvényét. Az eddigiekben tárgyalt és ezekhez hasonló idősorok folytonos vagy megszakított voltának ugyanis pontosan az a kritériuma, hogy jelen vannak-e vagy sem a „görbe megtörésével” együtt járó tényezők.

Az ipari termelés növekedésének sajátos szakadásai csupán az egyik lehetséges példát adják a tanulmányomban tárgyalt fogalmi probléma lehetséges illusztrációi közül. Ám ez a példa nemcsak könnyen kezelhető: igen tanulságos is. Mindenekelőtt rendkívül világosan mutatja, hogy mi a különbség a folytonosság matematikai és történeti fogalma között. A görbe törése nem lehet olyan éles, hogy a matema-

tikus ne tartsa a görbét továbbra is folytonosnak. De a történésznek sem kell minden éles törést szakadásnak minősítenie, és ha valóban nem minősíti annak, döntését nagyon különböző okok magyarázhatják. A történelmi elemzés nem alapfokú számtan. Elképzelhető, hogy az egyik esetben a növekedés üteme évi 2 százalékról 5 százalékra ugrik, s a történész mégsem mondja azt, hogy a növekedés megszakított jellegű. Egy másik esetben viszont az ütem 2 százalékról esetleg csak 4 százalékra nő, és mégis joggal beszélünk a folytonosság radikális megszakításáról. A megszakítottságot nem lehet csupán a változás ütemének módosulásával mérni. A minősítés attól függ, hogy az illető ország mennyire elmaradott; ugyanis az elmaradottságtól függ, hogy milyen eseményegyüttesek jelennek meg a görbe töréspontjának környékén. Itt nem körben forgó érvelésről van szó, hanem hasznosítható történeti fogalmak kialakításáról. E fogalmakat annak a modellnek keretein belül kell megítélni és mérni, amelybe a történész igyekszik beilleszteni kutatási anyagát. Ami az előző bekezdésekben vázolt szemléltető modellt illeti, ezen belül tökéletesen értelmes eljárás lehet, ha azonos számértékekhez a folytonosság változó fokozatait rendeljük hozzá. De valamely modell csak időlegesen kötelezte el alkalmazóját. Ha hasznosítható elemei kimerültek, nyomban elvethető. Más modell vagy modellek veszik át a helyét. Lehet, hogy az új modellek vagy felhasználják a folytonosság egyik vagy másik értelmezését, vagy nem. Ha igen, akkor se lepődjünk meg azon, ha modelltől modellre változnak annak kritériumai, hogy mi számít folytonosnak, hogy mikor tekinthetjük és mikor nem tekinthetjük stabilnak a változás ütemét.

Helyénvaló lesz itt néhány zárómegjegyzést tennünk. A folytonosságot mindig és minden esetben a történész által alkotott segédeszköznek kell tekintenünk, nem olyasvalaminek, amit a történeti anyag eredendően és változatlanul magába foglal. Ha folytonosságot mondunk, ezzel valamilyen kérdést vagy kérdéseggyüttest fogalmazunk meg és szembesítünk az anyaggal. Ez a folytonosságnak mind az öt általunk tárgyalt tapasztalati értelmezésére igaz. Akár az irány állandóságát, akár a változások endogén jellegét, akár periodikusságukat, akár az okozati lánc hosszúságát, akár a változás ütemének valamilyen változását értünk folytonosságon, mindig a történész alkotó keze visz folytonosságot és megszakítottságot az anyagba. Ő az, aki – elvonatkoztatván a különbségektől és a hasonlóságokra összpontosítván – létrehozza az események évtizedeken vagy évszázadokon keresztül tartó folytonosságát, holott ezek az évtizedek és évszázadok telis-tele vannak olyan eseményekkel, amelyeknek semmi helyük a folytonossági modellben. Ő dönti el, hogy milyen messzire kell visszafelé követni az okok láncolatát, ő teremti meg a „kezdetet”, mint ahogy ő mondja meg azt is, hogy mely események külső és melyek belső eredetűek. És végül: az ő modellje határozza meg a történelmi változás ütemének változásait.

Első látásra csupa önkényes döntés. Ám ez a megismerési folyamat önkényessége, semmi köze az értelmetlen politikai jelszavak önkényességéhez, sem pedig ahhoz a félrevezető jelenséghez, hogy a mérce ideális tulajdonságai rávetülnek a mérendő dolgok valóságos tulajdonságaira. A fogalmak cselekvési tervek, kutatási programok. Szabadon alkotjuk meg őket, de ha már létrejöttek, a következetesség és a történeti bizonyítékok követelményei szabják meg használatuk lehetőségeit. Gyümölcseikről ismerszenek meg a fogal-

inak, vagyis az adja értéküket, hogy mennyire hasznosíthatók a tapasztalati adatok elrendezésében, tehát abban, hogy az adatokból értelmes és érdekes, bár nem feltétlenül pozitív és végérvényes eredményeket nyerünk.

Ezek az eredmények szintén témáról témára és időszakról időszakra változnak. Kevés történész képes olyan területeken is maradéktalanul értékelni valamely kutatási eszköz jelentőségét, melyek kívül esnek saját empirikus vizsgálódásaik körén. Korábban említettem már, hogy – az utóbbi években talán túlságosan is szűkre szabott – érdeklődésem az európai országok múlt századbeli iparosítása felé fordult. Munkám során kiderült, hogy a kutatások szempontjából sokat jelenthet, ha sikerül kidolgozni egy olyan fogalmat, amely a növekedési ütem változásaihoz kapcsolódik. Így fontossá vált, hogy úgy értelmezzük a folytonosságot és a megszakítottságot, hogy az valóban történeti és ne matematikai vagy metafizikai jellegű legyen, s ugyanakkor ne tapadjanak hozzá sem hamis párhuzamok, sem érzelmek és előítéletek. Az újraértelmezett fogalmak lehetővé teszik, hogy úgy fogjuk fel a gazdasági fejlődést, mint a *modo palpatim*, *modo saltatim* (hol komolyan lépegetve, hol ugrándozva) zajló növekedés számunkra értelmezhető ütemváltozásait. Ha így teszünk, akkor nyugodtan elmélyedhetünk a hirtelen változások tanulmányozásában, és nem kell a forradalmak szerelmeseitől és ádáz ellenségeitől zavartatnunk magunkat – így hát ezeknek az embereknek a komoly tudományon kívül kell játékteret és harcmezőt keresniök. Mindazonáltal kár volna elhallgatni, hogy a fogalom itt vázolt értelmezése az ipari növekedés egy meglehetősen sajátos modelljéhez kötődik. Nagyon is kíváncsós volna további modelleket alkotni az iparosítás sajátos folytonosságainak és szakadásainak megragadására.

1. Arthur Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung* (A világ mint akarat és képzet), II. köt., 38. fejezet. Mint később látni fogjuk, ez a folytonosságelfogás nagyon közel áll egy másikhoz, vagy átfogalmazható abba, amely – eme szélsőséges pontjától eltekintve – sokkal inkább ígéretes eszköze a történelmi kutatásoknak.

2. Jó példa a zűrzavarra az „állandóság” és „folytonosság” különös szópárosa, melyet egy kortárs szerző széles körben alkalmaz. A kifejezés istenségképzetünk ősi jellegére utal. Lásd Gerhard Lensky: *The Religions Factor* (A vallási tényező). New York 1961, 304., 306. és köv. oldalak.

3. Az időbeni összehasonlítások általában sok nehézséggel járnak. Úgy gondolhatnók, hogy a mennyiségi összevetések szabatosabbak, mint a minőségiek, de ez kérdéses, mivel a megkülönböztetés korántsem egyértelmű. Ha valami „mennyiségi” jellegű, akkor ez feltehetőleg azt jelenti, hogy mérhető. Elterjedt az az álláspont, hogy egyes történelmi – különösen pedig gazdaságtörténeti – jelenségek lényegük szerint „mennyiségiek”. Ez nyilvánvalóan igaz a termelés volumenére, az árakra a bérekre, a kamatlábakra, az osztalékokra, az állótőkére és sok más dologra. Az is igaz viszont, hogy ha értelmezni akarjuk az imént felsorolt tényezők valamelyikének változását, akkor gyakran olyan tényezőkhöz kell folyamodnunk, amelyeknél kétséges, hogy mennyiségi jellegűek-e. Ráadásul a gazdasági életnek számos olyan tényezője van, amely csupán tökéletlenül mennyiségi jellegű, vagyis csupán ordinális értékük állapítható meg, s még ez is csak bizonyos kedvező körülmények között. Még ennél is fontosabb az a tény, hogy legtöbbször a tisztán „mennyiségi jellegű” fogalmakat is újra kell értelmezni, ahhoz, hogy mérhetőek legyenek. Ez különösképpen igaz akkor, amikor analitikus modelleket alkalmazunk a történelmi valóságra. Hogy egy példát említsek, a fizetési mérleg egyensúlyának fogalmát – bár elvileg tisztán mennyiségi jellegű – valószínűleg újra kell értelmezni az aranyáramlás és a rövid lejáratú tőkemozgások különböző formáinak megfelelően. A rövid lejáratú tőkemozgást viszont, amely analitikusan a beruházási szándékoknak felel meg, empirikus kutatások során kell újraértelmezni – vagy a beruházás tényleges időtartama, vagy pedig a felhasznált hitel típusa szerint. Lehet, hogy az újraértelmezett fogalom kellőképpen megközelíti az eredetit, de a két fogalom mégsem azonos, és a közöttük levő távol-

ságot soha nem lehet teljesen áthidalni. Ha az eltérés túl nagy, akkor az újraértelmezést – mint sikertelent vagy mint a célnak nem megfelelőt – el kell vetni. A tanulmány további részében még sok szó esik majd a változás ütemének állandóságaként értelmezett folytonosságról, de a kvantifikáció kapcsán hadd bocsátom előre azt, hogy a változó események meghatározására és újraértelmezésére szolgáló eljárásokat úgy kell megtervezni, hogy (1) az újradefiniált változásra értelmes módon alkalmazhassuk a sebesség fogalmát, valamint (2) ezek a definíciós és újraértelmezési eljárások tegyék lehetővé, hogy összehasonlítsuk a különböző időpontokban lejátszódó események sebességeit. Ha ez a két követelmény nem teljesül, akkor a változás ütemének fogalma – csakúgy, mint a ráépülő folytonosságfogalom – használhatatlan lesz. Nemcsak az a baj, hogy ez a folytonosságfogalom az emberi történelem hatalmas területein – például az emberi gondolkodás teljes történetében – csupán rosszul alkalmazható. Súlyos következményekkel járó nehézségek vetődnek fel még az olyan esetekben is, ahol a történelmi vizsgálódás kifejezetten „mennyiségi jellegű”, mivel az aggregátumok (mint például az ipari termelés volumenének mérésére szolgáló mércék) a történelem során maguk is változnak – az indexképzés a gazdasági növekedés mérésének egyik sajátos problémája. De mindezt tudomásul véve is érdemes megjegyezni, hogy bármelyiket válasszuk is a folytonosság különböző értelmezései közül, és bármelyik területre alkalmazzuk is ezt, a fogalom érvényessége attól függ, hogy képesek vagyunk-e értelmes időbeli összehasonlításokat tenni.

4. James M. Hyslop: *Real Variable* (A valóság változó). Edinburgh-London 1960, 45. l. Hyslop ad még egy némileg módosított meghatározást is, melyben a folytonosságot az intervallum két végpontjára is értelmezi.

5. Edward Kasner-James Newman: *Mathematics and the Imagination* (A matematika és a képzelet). New York 1940, 54–55. l.; valamint R. G. D. Allen: *Mathematical Analysis for Economists* (Matematikai analízis közgazdák számára). London 1947, 100–101. l.

6. Ernst Mach: *Die Prinzipien der Wärmelehre, historisch-kritisch entwickelt* (A hőtan történetileg-kritikailag kifejezett alapelvei). 3. kiad. Lipcse 1919, 71. l.

7. Ugyanez igaz a folytonosság fogalmának modern matematikai munkálásaira is, amelyek szintén nem hatottak a társadalomtudósokra vagy a történészekre.

8. Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (A tiszta ész kritikája), Wilhelm Weischedel kiadása (hely és évszám nélkül). II. köt., 210–211. l.

9. Arthur Schopenhauer: *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* (Az elégséges alap tételének négyféle gyökeréről), *Sämtliche Werke* (Összegyűjtött művek). Lipcse, 1937, I. köt., 94–95. l.; valamint Arisztotelész: *Fizika*, V. 3–4. és VI. 1–16. Tekintsünk most el attól, hogy Arisztotelész fontos különbséget tesz az idő és az átalakulás folytonossága között (VIII. 8.).

10. Mach, i. m., 76. l.

11. Úgy tetszik, a fizikus hozzáállása csak mértékében különbözik a történelemszétől. Bridgman véleménye szerint „kiderülhet, hogy . . . a természet lefelé véges”. Percy W. Bridgman: *The Logic of Modern Physics* (A modern fizika logikája). New York 1948, 94. l. (A matematikai folytonosság a jelek szerint nem áll túlságosan távol Mach „fikciójától” (uo. 5. l.).

12. Schopenhauer, i. m., I. köt. 95. l.

13. *Nouveaux essais sur l'entendement humain par l'auteur du système de l'harmonie preetablie* (Új értekezések az emberi értelemről, az Eleve elrendezett harmónia rendszere szerzőjének tollából). Újranyomva: *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz* (G. W. Leibniz filozófiai írásai), szerk.: G. J. Gerhardt, Berlin 1882, V. köt., 40. l. Lásd még: „A természetben minden fokozatosan megy végbe, semmi sem ugrásonként” (455. l.).

14. Az *Essay* 1700 és 1709 között íródott, de csak 1765-ben jelent meg.

15. Ernst Cassirer: *Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen* (Leibniz rendszerének tudományos alapjai). Marburg 1902, 203., 207. l.

16. Jellemző, hogy egy pszichofizikai állapotot minden megkülönböztetés nélkül egy sorban említ olyan matematikai konstrukciókkal, mint az egyenlőség, amely az egyenlőtlenség különleges esete, vagy a párhuzamosság, amely a konvergencia különleges esete stb. Lásd: Gottfried Wilhelm Leibniz: *Gott, Geist, Güte, Eine Auswahl aus eine Werken* (Isten, szellem, jóság, Válogatás műveiből). Gütersloh 1947, 251–252. l.; *Essais*, 47. l. szintén.

17. Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (A tiszta ész kritikája), 577. l. Leibniz is utalt arra, hogy milyen kicsinyek azok a különbségek, amelyek az egyik állat- vagy növényfajt a másiktól elválasztják (*Essais*, 455. l.). Jellemző, hogy „A természetben nincsenek ugrások” latin vál-

tozátát valószínűleg Linné használta először a *Philosophia botanica* (A növénytan elmélete) (1751) c. művében. Figyelemre méltó továbbá, hogy az újraértelmezett (és ekként csúsztatott) fogalom az események vagy jelenségek szomszédosságára volt alapozva, míg a matematikai felfogás szerint nem létezhet két valóban szomszédos pont. Más kérdés, hogy észlelőkészülékeink durvasága a folytonosság látszatát keltheti ott, ahol e célra alkalmasabb berendezések elkülönülő részek sorozatát tár-nák elénk. De ekkor a „szomszédos” és az „elkülönülő” *ad hoc* módon teremtett, önkényes fogalmak. Amint azt a „megszakított periódusok” tárgyalásánál még látni fogjuk, hasznos lehet, ha a történész „szomszéd-ságot” állapít meg olyan események között, amelyeket hosszú időtar-tamok választanak el egymástól.

18. Alfred Marshall bölcsen hangsúlyozta, hogy milyen szükség van ebből a szempontból a folytonosságra. A következőket írta: „a hagyomá-nyok folytonossága mindenütt fontos, mégis, sehol sem fontosabb, mint kifejezéseink használatában”. Marshall: *Distribution and Exchange* (Elosztás és csere) (1898). Újranyomva Alfred Marshall: *Principles of Economics* (A közgazdaságtan alapelvei) c. művében, 9. átdolgozott kiadás, szerk.: C. W. Guilleband, London–New York 1961, II. köt., 231. l.

19. Lásd például Henry T. Buckle: *History of Civilization in England* (Az angol civilizáció története). New York 1882, I. köt., 154–155. l.

20. Ez ilyen kategorikusan nem igaz. Rickert – bár kerülő úton és jobb meggyőződése ellenére – bevezetett egy bumfordi fogalmi képződ-ményt, amelyet a nem túl szellemes „relativ-historischer Begriff” (relatív-történeti fogalom) névvel illetett. L. Heinrich Rickert: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einteilung der historischen Wissenschaften* (A természettudományos fogalomalkotás határai. A történeti tudományok logikai osztályozása). Tübingen 1902, 490–495. l. Talán érdemes lehet röviden elidőzni e furcsa fogalomnál. Mint közismert, Rickert nem úgy járt el, hogy először megvizsgálta a történelem tapasztalati valóságát, és aztán levonta azt a következtetést, hogy „a történelem egyedüli és egyedi”. Ez a hálátlan feladat kevésbé elmés tanítványaira maradt. Rickert ehelyett a *priori* meghatározásokat adott. Eszerint, ha a tapasztalati valóság általános vonásaira vagyunk tekintettel, akkor *természetről*, ha viszont a különösekre és az egyediekre, akkor *történelemről* beszélünk. I. m. (Tübingen, 1921), 173. l. A probléma abban állt, hogy nevet adjanak valamilyen kiválasztott jelenségsorozat-

nak. Saját definíciójából kiindulva, Rickert bizonyos értelemben joggal mondja, hogy a történeti kutatásban – amikor a valóságot egyedi és különös voltában kell felfogni – „egyszerűen logikai értelmetlenség általános fogalmakat alkalmazni a valóságra”. (Wo die Wirklichkeit in ihrer Individualität und Besonderheit erfasst werden soll, da ist es *einfach logisch widersinnig* [Gerschenkron kiemelése], sie unter allgemeine Begriffe zu bringen . . . (i. m. 174. l. – *A ford.*) De az adott körülmények között a „*relativ-historischer Begriff*” másra is utal. Hogy egy ilyen általánosító jellegű fogalom jelent meg Rickert történelemszemléletében, ez arról tanúskodik, hogy általánosítások nélkül igen nehéz – hacsak nem logikailag lehetetlen – megérteni az egyedit. A legfőbb nehézség alighanem azzal a hiedelemmel kapcsolatos, mely szerint a tapasztalati valóságot érdekes és tartalmas módon úgy lehet megragadni, ha elkülönítjük egymástól az „általánost” és a „különöst”, míg az empirikus történelemkutatás a valóságban az „általánosság különböző fokozataival” dolgozik, s váltogatja az általánosság szintjeit, ezért aztán az „általános” és az „egyedi” igencsak viszonylagos fogalmaknak mutatkoznak. Valami, ami „fönről” nézve általánosnak látszik, teljes joggal tűnhet fel egyedinek, amikor a történész „alulról” tekint rá. Egyébként igen könnyen elfeledkeznek arról, hogy Rickert felfogásában a történelem nem az *egész történelem*, tehát nem adja vissza az ember társadalmi életének teljes múltját. Csupán egy sajátos szeletet metsz ki belőle, igen specifikus megközelítésének késével. A neokantiánusok egyébként hamar feladták e szigorú módszertani álláspont fogalmi tisztaságát, és kedtek úgy beszélni, mintha az ő „történelmük” azonos volna, vagy azonos kellett volna legyen minden más „történelmével”. Csakis így érthetjük meg, hogy amikor a történelmi események egykori voltáról beszélnek, hanghordozásuk mindig érzelmileg telített és ünnepélyes.

Ez a jegyzet igen hosszú, és látszólag messzi visz a történelmi folytonosság kérdéseitől. De mégsem ez a helyzet. Mert Rickert történelemfelfogásának minden nehézsége benne foglaltatik abban a módban, ahogyan Rickert a folytonosság problémáját kezeli. A folytonosság matematikai értelmezését alkalmazza, mivel felfogása szerint *kizárólag* így lehet kimutatni, hogy „minden időben és térben létező” végtelenül sokoldalú, és így teljes terjedelmében áttekinthetetlen (*unübersehbar*). A szerző tehát a folytonosság matematikai fogalmából von le következtetéseket a tapasztalati valóságra vonatkozóan. Ezek után viszont meglepő módon elveti ezt a fogalmat, mondván, hogy amíg a tér és az idő

folytonossága „egyöntetű”, tehát a tér és idő valójában nem is áttekinthetetlenek (ezt feltehetőleg úgy érti, hogy a tér- és időbeli koordináták vonatkozásában minden esemény általánosítható), addig az újat és ismeretlent tartalmazó valóság folytonossága „heterogén” (i. m., 28. l.). Az eljárás, akárhogy is tekintjük, szokatlan. Schopenhauernek az okságról szóló nevezetes állítását átfogalmazva, mi is megkérdeshetnénk, vajon a matematikai folytonosság csak bérkocsi volna, amelyen a történész viteti magát egy darabon, aztán úgy küldi haza, hogy még a viteldíjat sem fizeti meg. De akkor mi ez a heterogén folytonosság, amely a kegyvesztett homogén folytonosság helyébe lépett? Rickert szerint: „Kezdjük azon, hogy minden valós fejlemény kontinuumot alkot. Ha a fejlődést meghatározott állapotokra tagolják, ezzel eltüntetik az egyes állapotok közötti *fokozatos* átmeneteket. A történettudomány azonban nem tűrhet meg ilyen szakadásokat, tehát oksági szándékkal (*mit kausalem Wollen*) kell kitöltenie őket úgy, hogy az egyes állapotok a bennük rejlő értékek alapján elkülönüljenek egymástól, de ugyanakkor össze is legyenek láncolva az oksági kapcsolat segítségével” (i. m., 326. l.). A fentiekből kibontakozó folytonosságfogalom jól láthatóan a (d)-vel jelölt értelmezéssel (az okozati láncolat hosszával) rokonítható: úgy látszik, az okozati visszavezethetőség teszi a folytonosság anyagát. Másrészt viszont nem teljesen világos, hogy Rickert szerint milyen folytonosság kötötte össze a történelmi eseményeket azelőtt, hogy a történész a sort az egyes állapotok kijelölésével széttördelte volna. Egyszerűen csak az ismét jogaiba helyezett múltó idő folytonossága? Vagy a változás fokozatosságának képzete? Az idézet az utóbbi feltevést látszik támogatni – de még így is csak akkor, ha eltekintünk attól, hogy miként lehetne mérni a fokozatosságot. De hiába is kérdezősködünk, hiszen Rickert érvelése úgy száguld, mint Gogol híres trojkája, amely végigviharzik az orosz síkságon, s nem tudni, honnan jön, és merre tart. Rickert zavaros elmefuttatásaiból mindössze annyit vonhatunk le, hogy a második értelmezés (a periodicitás) teljességgel távol áll tőle – és feltehetőleg – a történelemkutatástól, hiszen ez az értelmezés szerinte a természet vizsgálatának körébe tartozik. Továbbá kiderül az is, hogy Rickert szerint az oksági kapcsolat a történeti folytonosság egyik lehetséges felfogása. Végül pedig, ha Rickert azért használja a változás fokozatosságának fogalmát, hogy ezzel egy újabb folytonosságértelmezést indítványozzon, úgy még mindig nem tudjuk, mi volna e fogalom tapasztalati jelentése és érvényességi köre. Nem marad más, mint az a csüg-

gesztő érzés, hogy Rickert egyrészt *a priori* konstrukciókat alkalmaz, amelyeknek semmi közük a történelmi folyamatok lényegéhez, másrészt a történelem lényegét olyan előítéletek alapján határozza meg, amelyek lehetetlenné teszik állításainak cáfolatát, sőt mi több, Rickert még finoman utal is rá, hogy erre felesleges is törekedni.

21. Más kérdés az, hogy a revolúció egykoron „periodikusságot” jelent, és még csak nem is kizárólag az égitestekre vonatkozott. Szent Ágoston az események körforgásának „nevetséges elképzelését” (*ludi-brium*) támadván, mint *circuitus temporumot* (az idők folyása) vagy mint *revolutio saeculorumot* (századok múlása) fejezte ki az említett fogalmat. Szent Ágoston: *De civitate Dei* (Isten államáról), XII, 14.

22. Lásd R. B. Braithwaite: *Scientific Explanation* (A tudományos magyarázat). New York 1960, 308, 310, 317. l.

23. Ez nem azt jelenti, hogy az invenciót vagy az innovációt szükségképpen a rendszeren kívüli eredetű változások egyik eseteként kell kezelni. Marshallnak a folytonosságról tett kijelentése, amely a *Principles* 8. kiadásának előszavában (XIII. l.) jelent meg, ennek éppen az ellenkezőjét szemlélteti.

24. Ez természetese nem változtat azon, hogy az adott pillanatban együtt zajló események *kölcsönösen hatnak* egymásra, de ez nem a folytonosság fogalmának vagy fogalmainak kérdéskörébe tartozik.

25. Csehov egyik novellája szépen, érzékletesen ábrázolja az általános eszméről a különös fogalomra való áttérést. A fiatal seminarista látja, hogy milyen mélyen megindított egy írástudatlan parasztasszonyt, amikor felidézte neki Péter és a háromszor megtagadott Krisztus bibliai történetét: „A múltat – gondolta – egymáshoz folyó események szakadatlan láncolata kapcsolja a jelenhez. És úgy tetszett neki, hogy ő most meglátta ennek a láncnak mindkét végét, megérintette az egyiket, mire a másik vége is megrezzent.” A. P. Csehov *Művei*, III. köt., Lányi Sarolta fordítása. Bp. 1959, 598. l. Csehov állítólag egyik legkidolgozottabb műveként tartotta számon ezt a nagyon rövid elbeszélést (*A diák*). *Szobranyije szocsinyenyij*, VII. köt. Moszkva 1956, 515. l. Lásd még: I. A. Bunin: *O Csehove* (Csehovról). New York 1955, 57. l.

26. Walt Rostow nem mérlegelte kellően ezt a szempontot, ami sokat levon a „take-off” (fölszállás, nekilendülés) elképzelésének operacionális jelentőségéből, pedig a „take-off” fogalma elvileg szorosan kapcsolódik a „great spurt” (nagy nekilendülés) általam kifejtett felfogásához. Van-nak, akik a nemzetijövedelem-statisztikákból tapasztalati úton akarják

az egyes „take-off”ok időpontját megállapítani, de ezek a kísérletek még akkor is szükségszerű kudarcra volnának ítélve, ha a hosszú távú nemzetijövedelem-statisztikák (egy-két kivételtől eltekintve) nem volnának olyan megbízhatatlanok, amilyenek. Számos előkészítő tevékenységre van szükség például ahhoz, hogy a hosszú távú gazdasági fejlődés elemzésében alkalmazni lehessen a nemzeti jövedelem idősorait, a folyó árakat rögzített árakra kell átszámítani (deflálás). Lásd W. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (A gazdasági növekedés stádiumai: Nem-kommunista kiáltvány). Cambridge, Mass., 1960.

27. Döntő jelentőségű ugrások által jellemzett korszakok végleges folytonosságaira érdekes példa a következő: a nagyon elmaradott területek ipari növekedésének nekilódulásaikor megfigyelhető, hogy a közel állandó mezőgazdasági termelési volumen elmarad az ipari termelés volumene mögött. Az ipari fejlődés modelljének az itt adottnál alaposabb leírását lásd Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective* (A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból). Cambridge, Mass., 1962, 5–30. l.

A GAZDASÁGTÖRTÉNET NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMAJA

A módszertan bevallott célja, hogy a kutatómunkát segítse. Meg kell mutatnia, hogy mely kérdéseknek van értelme, és melyeknek nincsen. Sajnálatos, hogy a gazdaságtörténetírás néhány módszertani vitája nem felelt meg ennek a követelménynek. Jó pár módszertani kérdésről kiderült, hogy olyan álprobléma, amely inkább akadályozza, mintsem segíti a kutatást. E kérdések legtöbbször nem kizárólagosan gazdaságtörténeti jellegűek. Általában a történetírás valamely másik szférájából (a politika, a diplomácia, a gondolkodás vagy a társadalom történetéből) kerültek át a gazdaságtörténetbe, vagy a gazdaságtörténetírás mellett legalább ugyanakkora mértékben jelentenek problémát e más szférák számára is. A gazdaságtörténet jövője nagymértékben függ attól, hogy milyen mértékben tud a közgazdasági elemzésre támaszkodni, ezért különösen fontos, hogy megszabaduljon a módszertani téveszméktől.

Kezdjük rögtön a sort azzal a gyakori kijelentéssel, hogy mindenfajta történetírás – tehát a gazdaságtörténet is – „egyedi” eseményekkel vagy eseménysorokkal foglalkozik. Ez persze igaz abban a közhelyszerű értelemben, hogy a gazdaságtörténet a valóság jelenségeivel foglalkozik, ezek pedig egyértelműen hozzárendelhetők a tér és az idő koor-

dinátáihoz. Valójában a kérdés a következő: Vajon a gazdaságtörténeti kutatásokban mindig ugyanolyan fontos-e ez a térbeli-időbeli megfeleltetés. Nyilván nem ez a helyzet. Még lényegretörőbben fogalmazva: akik ezt a tételt hangoztatják, azok nincsenek tisztában a megismerési folyamat sajátosságaival. Feltételezik, hogy létezik olyan tudás, amely semmilyen értelemben sem nyugszik általánosításokon. Végül és legfőképpen: minden módszertani kísérlet jelentőségét és célját kiforgatják azáltal, hogy *választ* kínálnak ott, ahol csupán *kérdéseket* volna szabad feltenni. A történészek és nem módszertani tanácsadójának kell eldöntenie azt, hogy két összehasonlító jelenségcsoport milyen mértékben különbözik egymástól vagy hasonlít egymásra. Az erről folyó viták laposak szoktak lenni. Ez akkor válik világossá, amikor a gazdaságtörténész saját tevékenysége során ütközik beléjük. Mivel munkájának lényegénél fogva nem tehet eleget az általánosítást tiltó követelményeknek, kénytelen olyan mesterséges konstrukciókhoz folyamodni, mint például a Max Weber-féle „ideáltípus”.

E gondolat kifejtése érdekében hadd emlékeztessenek arra, hogy a XIX. század utolsó éveit a neokantiánus irányzat térhódítása jellemezte. Ez volt a reakció arra a magabiztos törekvésre, hogy néhány egyszerű és mindenütt érvényes törvényre vezessenek vissza mindenfajta történetírást, így a gazdaságtörténetet is. A neokantiánus doktrína *ebben a vonatkozásban* jórészt pusztá meghatározásokra hagyatkozott, ugyanis mindent, amiről csak feltételezhető volt, hogy általánosan tárgyalható, „tudománynak” minősített; ami kimaradt, az lett a történelem. Ez nem pusztán ártalmatlan játék a szavakkal, hiszen ez a szellemi bűvészmutatvány nem kevesebbet akar elhíttetni, mint azt, hogy a történelem e sajátos felfogása minden történelemíráshoz vonatkozik.¹

A neokantiánus szemlélet ualmának idején Max Weber jó szolgálatot tett azzal, hogy a kutatás eszköztárába bevette az „ideáltípust”, hozzásegítvén a történetírást és különösen a gazdaságtörténetet, hogy lazítsanak béklyóikon vagy akár le is rázzák azokat. Idestova hatvan esztendeje jelent meg Weber ünnepezt tanulmánya, amelyben a szerző a következőket írja módszeréről: az ideáltípust „egy vagy néhány szempont fokozásával, az egyoldalúan kiemelt szempontokhoz illő diffúz és különálló, itt nagyobb, ott kisebb mértékben jelenlevő, helyenként meg sem található egyedi jelenségek sokaságának összevonásával ... kapjuk meg”².

De ma már nem kell így leplezni a történeti általánosításokat, nem kell bizalomgerjesztő és a filozófiai idealizmus rokonságát sugalmazó nevekkel mentegetni az általánosítások jogosultságát. Számunkra világos, hogy Max Weber ideáltípusa nem más, mint az elvonatkoztatás és általánosítás módszere, amely nélkül semmiféle – sem tudományos, sem egyéb – gondolkodás nem lehetséges. Igazuk van az aggyal foglalkozó biológusoknak, amikor azt mondják, hogy „az agy működése során modellekhez igazítja az érzékleket”³.

A kérdés tehát nem az, hogy szükség van-e elvonatkoztatásra a gazdaságtörténetben, hanem az, hogy milyen absztrakciós *szinten* kell folytatni a vizsgálódást. Természetes, hogy semmit sem lehet *a priori* eldönteni, a döntés teljes mértékben a tervezett kutatás természetétől függ. Mégis, bármilyen legyen a tervezett kutatás, a gazdaságtörténész – burkoltan vagy nyíltan, tudatosan vagy ösztönösen – óhatatlanul „ideáltípusokat” alkot. Bármilyen témához nyúljon, mindig ideáltipikus konstrukciókba fog ütközni, jöllehet ezek az absztrakció különböző szintjeit képviselik. Egy részüket bizonyosan sorba lehet rendezni

elvontságuk csökkenő mértékében, és így az, ami „fölről lefelé” nézve ideáltípusnak látszik, „alulról” tekintve minden további nélkül reáltípusként tűnhet fel. Így nem meglepő, hogy a Spiethoff bevezette „reáltípus”⁴ csak az ideáltípus sajátos formája. A meghatározásból világosan kiderül, hogy a reáltípus „a történelmi esetlegességtől megtisztított valóság”. Lehetséges, hogy egy statisztikai átlag, például a termelési volumen trendvonala az adott statisztikai alapsokaság egyetlen pontját sem érinti. Lehet, hogy az átlag elvontabb, mint a középkori város, a modern vállalkozás vagy az egyéni vállalkozó ideáltípusa – de lehet, hogy kevésbé az.

Persze sokszor nem könnyű megállapítani, hogy az egyes fogalmak egymáshoz viszonyítva mennyire elvontak. Tegyük fel, hogy bevonunk vizsgálatunkba egy fontos jelenséget, melyet korábban nem vettünk figyelembe (például azt, hogy mi a szakszervezetek szerepe a munkabérek meghatározásában). Lehet, hogy modellünk ezután bizonyos szempontokból konkrétabb lesz, de lehet, hogy más szempontokból még elvontabbá válik. Ez utóbbi történik például akkor, ha az újonnan számításba vett jelenség miatt nagyon elvont vonásokkal kell kibővíteni modellünket. Ha a modellek nagyon különböznek, esetleg még nehezebb összehasonlítani őket. Példának okáért van olyan ideáltípus, amely értelmezhető átlagként, és van olyan, amely nem – holott a megismerés folyamata mind a két esetben ugyanez. Max Weber tévedett, amikor azt állította, hogy „a statisztikai átlag nem igényel különös módszertani értelmezést”. A kutatás menete minden esetben a következő: az első lépésben előzetesen feltárjuk a „tapasztalati” anyagot, majd megfogalmazzuk elképzeléseinket, ami már magában is általánosítást jelent. A későbbiekben ezek az elképzelések hipotézisek lesznek a

valóság vagy – más szóval – a tények vizsgálatában. Hozzá kell tenni, hogy amit mi „valóságnak” vagy „tényeknek” nevezünk, az valójában nem más – és nem is lehet más –, mint ideáltípus, csak hogy az elvonatkoztatás nagyon alacsony fokán. „Tudomásul kell venni, hogy ami tényszerű, az már elméleti is” – mondotta Goethe. Itt az ideje hogy a gazdaságtörténészek ne „leplezett általánosításokat” használjanak terminológiaként. Ez annak idején taktikai célokra nagyon hasznosnak bizonyult, de idővel elkerülhetetlenül gyermeteggé vált, mivel eltűntek azok a sajátos történelmi körülmények, amelyek életre hívták és igazolták

Ha már nem fogjuk leplezni általánosításainkat, akkor sokkal nehezebb dolga lesz annak, aki a módszertani vitákat nem arra akarja használni, hogy elmagyarázza az értelmes kutatómunka menetét, hanem arra, hogy előre megjósolja a kutatómunka eredményeit. Nem nehéz példát találni arra, hogy valaki a módszertan leplébe akarja burkolni elfogultságát és előítéleteit. Ha a történetírás tárgyának „egyediségét” hangsúlyozzák, akkor ezt gyakran azért teszik, mert a személyiség (vagy még inkább: bizonyos személyek) történelmi jelentőségét kívánják kiemelni. Bár sokat ígérő kutatási hipotézis lehet az a feltevés, hogy Krupp és Rockefeller vagy Napóleon és Sztálin kimagasló gazdaságtörténelmi alakok voltak, de ha a személyek tényleges jelentőségét akarjuk megállapítani, akkor tudomásul kell vennünk, hogy állításunkat semmilyen módszertani tételből nem lehet levezetni, hanem minden esetben az adott problémakör keretén belül kell elfogadhatóvá tenni. A problémakör kereteitől függően két lehetőség adódik: a „nagy emberek” tárgyalhatók személyiségük sajátosságainak fényében, de kezelhetjük őket egy nagyobb csoport tagjaiként is. Általánosításokra mindkét esetben szükség van, de a keretektől függően más és

más természetűekre. Napóleon kétségkívül nagy ember volt, de cselekedeteit lehet magyarázni génjeiből, neveltetéséből, Franciaország általános politikai légköréből vagy akár diktátori szerepéből is. Ez utóbbi esetben hasznos lehet, ha megfogalmazzunk néhány általános hipotézist a modern idők diktátorainak viselkedéséről, és mindenképpen nyitott kérdés, hogy mekkora súly jut az ember „páratlan egyéniségének”.

Másik jó példa a módszertani kérdésnek álcázott előítéletekre a történelmi folytonosság fogalma, amellyel sokan oly szívesen dobálóznak. A folytonosság persze sok mindent jelenthet.⁷ Jelentheti például egyszerűen azt, hogy kapcsolat van az időben egymást követő események között. Természetesen minden történész – akár gazdaságtörténettel, akár a történelem valamely más ágával foglalkozzék – így érti a dolgot. Így tehát minden további nélkül megállapítható, hogy a folytonosság – e formális értelemben – a történetírás egyik módszertani alaptétele, ami persze közhely. Korántsem ennyire ártalmatlan – bár gyakori – eljárás az, amikor a történelmi folytonosság fogalmát a folytonosság matematikai fogalmából vezetik le. A helytelen és megalapozatlan levezetés során a fogalom jelentése eltorzul, mintha a gazdaságtörténeti folytonosság azt jelentené, hogy a változások csak nagyon lassan mehetnek végbe. Végül a kifecajított jelentésű fogalom normatív töltetet kap – eszerint a gazdasági változásnak fokozatosnak kell lennie –, és a csúrícsavarás máris messze túlment a módszertan körén. A történész ismét parancsba kapja, hogy kutatásának milyen eredményre kell vezetnie, holott éppenséggel a gyakorló történész feladata volna megállapítani azt, hogy mekkora a változás üteme, mint ahogy tőle függ az is, hogy milyen fogalmakat alkot, amikor a lezajlott változás fokozatos vagy

hirtelen jellegét akarja leírni. Például egy kortárs szetző a gazdasági fejlődésről szóló művében kijelenti, hogy az ipari növekedés nem járhat gyors változásokkal. Állítását azzal indokolja, hogy a gyors változások „ellentmondanak annak az alapelvnek, amely szerint a növekedés okvetlenül folyamatos és sima ívű. Ez az elv a történelem folytonosságára vonatkozó általános megfontolásokból következik.”⁸ Nyilvánvaló, hogy a szerző úgy alkalmazza a lényegében formális módszertani állításokat, mintha azok *tartalmi*, a történelem tényleges menetét illető információkat is hordoznának. Természetesen a történelmi folytonosság hivatkozott alapelve ilyen formában merő képzeletszülemény. Sajnálatos, hogy sokak számára mégis jól csengő frázissá vált, pedig csak nagyvonalú *fogalomcsúsztatás* eredménye. E „logikai művelet” során a folytonosság egyik felfogását titokban helyettesítik egy másikkal – talán azért, mert az emberek nagy része valószínűleg eleve hajlik arra, hogy a fokozatos változásokat előnyben részesítse a hirtelen jött változásokkal szemben.

Közvetve bár, mégis a folytonosság kérdéséhez kapcsolódik a determinizmus kérdése is. Gazdaságtörténész körökben még mindig istencsapásának tartják ezt a problémát. Mint láthattuk, némelyek szerint a történelemben nem létezhetnek szakadások. Gyakran ugyanígy utasítanak el bizonyos oksági értelmezéseket is, mondván, hogy azok „determinisztikusak”. Mivel a kritikusok szerint a kifejezés nem áll biztos módszertani alapokon, a címke nemigen jelent többet sértésnél. A determinizmus is azok közé a fogalmak közé tartozik, amelyekre túl sok jelentést aggattak. Miután egyes jelentései kapcsolatosak azzal a kérdéssel, hogy jogosult-e a gazdaságtörténetben a közgazdasági elmélet modelljeit alkalmazni, nem árt néhány szót ejteni a tisztázás érdekében.

Ha a determinizmus azt jelenti, hogy a jelenségek tökéletes, mindenre kiterjedő ismeretében minden, valaha is megtörtént eseményről – mondjuk a majorsági gazdálkodás közvetlen előzményeiről, a középkori városok vagy éppen a modern ipari társadalom kibontakozásáról (ide értve most minden egyes majort, várost és gyárat) – az derülne ki, hogy nem történhetett volna másként, hogy úgy kellett megtörténnie, ahogyan akkor és ott megtörtént, akkor a determinizmus nem létező, hozzáférhetetlen forrásokra alapozott következtetések sajátja. Minthogy azonban nem tudhatjuk, hogy mit tudnánk, ha mindezt tudnánk, az így felfogott determinizmus túl van azon a határon, amely a tudományt elválasztja a metafizikától. Ha viszont a determinizmus csupán azt jelenti, hogy minden esemény egy láncszem valamely okozati láncolatban, akkor formálisan nem különbözik a folytonosság előbb említett felfogásától. A determinizmusnak ez a felfogása minden kutatás reménysége, de ennek ellenére nem olyasmi, amit *a priori* meg lehet állapítani. Legfeljebb annyit állíthatunk, hogy a tudomány az egyes esetek közötti ok-okozati kapcsolatokat kutatja; senki sem tudja bebizonyítani, hogy e kapcsolatoknak létezniök kell. A determinizmus fogalmát kiterjeszthetjük a következőképp: ahhoz, hogy a ténylegesen bekövetkezett eseményektől különböző események sora következze be, más okokra lett volna szükség. Ez teljesen érthető mint alapfeltevés, és önmagában teljesen ártalmatlan is. Mégis, ha megteesszük a következtetési sor utolsó lépését is, és ennek megfelelően azt bizonygatjuk, hogy az okok nem különbözhettek volna azoktól, amelyek ténylegesen szerepet játszottak a történetben, úgy burkoltan visszatértünk a determinizmus első definíciójához. Ha a levont következtetés általános érvényű állítás, akkor olyasmire hivatkozik, amit nem tudhatunk. Ha egyedi esetekre vonat-

koznék, akkor azt jelenti, hogy a kutatás végeztével százszázalékos valószínűséggel meg lehet mondani, vajon egy bizonyos esemény bekövetkezik-e vagy sem. Ezúttal nemcsak arról van szó, hogy a lehető legnagyobb valószínűség megállapításához egy mindent átfogó elmélet szükséges – ami pedig gyakorlatilag teljesíthetetlen követelményt támaszt a kutatással szemben –, hanem arról is, hogy ismét egy olyan állítólagos módszertani kijelentéssel van dolgunk, amely – a maga „szerény” formájában – előre bocsátja azt, amit majd a kutatás segítségével lehet – ha egyáltalán lehet – megállapítani.

Az előbbiekhöz hasonló fogalmak nagyon sok kárt okoznak, jóval többet, mint amennyi a felszínen látható. Ennek az az oka, hogy ha el akarjuk vetni őket, akkor vigyázni kell, nehogy – mintegy a tehetetlenségi erő okán – mást is elvessünk velük együtt. A korábbiakban már említettük: a kutatás voltaképpen abból áll, hogy a kutató bizonyos hipotéziseket illeszt a tapasztalati anyagra. Mivel a feltevéseket rögzítő modellek nem szükségképpen valószínűségi jellegűek, így a kutató munkája során bizonyos esetekben úgy alkalmazza a „szükségszerűen következik”-et, mint ami modellje elidegeníthetetlen sajátosságaiból fakad, függetlenül attól, hogy az egyik modell egy ország iparosításával járó jelenségek széles körét, a másik a vállalkozói innovációt (mondjuk, a Thomas-Gilchrist-eljárás* bevezetését), egy harmadik pedig valamely meghatározott cég csődbe jutását hivatott megmagyarázni. A modell determinisztikus jellege nem függ szigorúságától vagy egyéb tulajdonságaitól sem. A lényeg természetesen az, hogy a komoly kutatónak modellje ellenőrzése során (amely

* Sidney Gilchrist, Thomas és Percy Gilchrist nyersvas-foszförtalajító ipari eljárása (1879) – *A szerk.*

egyben részleges magyarázat is) fel kell derítenie, hol húzódnak a modell alkalmazási határai, és a modell érvényét szigorúan e határok közé kell szorítani. A modellen belüli logikai vagy hipotetikus szükségszerűségnek tehát aligha van köze a „történelmi szükségszerűség” tágan értelmezett, valóban determinisztikus felfogásához – ezt egyébként a neokantianizmus néhány képviselője is helyesen mutatta ki.⁹ Így tehát a szó szűkebb és átvitt jelentése alapján, még ha átmenetileg is, mindannyian deterministák vagyunk. A modelleken belüli determinizmus szükségessé teszi, hogy számot vessünk a hipotézisek ellenőrzésének és elvetésének általános kérdéseivel, és ebben az értelemben a determinizmus igazi módszertani probléma. A gazdaságtörténetben alkalmazott közgazdasági elméleti modellek kifejtése általában nyíltabb, de ugyanakkor szigorúbb is, mint a legtöbb egyébként használatos általánosítás. Ennek az az eredménye, hogy e modellek alkalmazására könnyebben sültek rá a determinizmus bélyegét. Érdemes tehát szem előtt tartanunk a determinizmus szó jelentései közötti megkülönböztetést, ha kutatásaink során nem akarunk kilátástalan harcba keveredni módszertani mumusokkal.

A történelem materialista szemléletét a gazdaságtörténet módszertani vitáiban többnyire a determinizmus egyik példaként szokták emlegetni. Elterjedt az a nézet, mely szerint a materialista történetfelfogás szükségszerűen determinista, holott ez korántsem ilyen egyértelmű. Ugyanakkor az sem biztos, hogy nem becsültük-e túl a materialista szemlélet gazdaságtörténeti jelentőségét. Úgy látszott, hogy a materialista felfogás felmagasztalja a gazdaságtörténetet, mivel azt állítja, hogy a felépítmény jellegét a gazdasági alap határozza meg. E felfogásban a gazdasági és nem gazdasági jelenségek közötti viszonyra került a hangsúly, aminek az lett a következménye, hogy az irányzat hívei önfeledten boncolgattak

olyan kérdéseket, amelyek nem is a gazdaságtörténészekre tartoznak. Nyilvánvalóan ilyen kérdés például az, hogy lehet-e vezetni – közvetve vagy közvetlenül – az alapul szolgáló gazdasági feltételekből Rembrandt festményeit, Shakespeare színműveit vagy Tolsztoj regényeit. Nem vitás továbbá, hogy a materializmus, burkoltan bár, hajlik egyrészt arra, hogy a gazdasági szféra eseményeit más szféráktól függetlennek tekintse, másrészt arra, hogy a technikát és a technikai fejlődést belső eredetű gazdasági tényezőként szemléljék – ez a hajlam pedig meghatározott irányba tereli a gazdaságtörténeti kutatásokat. De ezt a dogmatikus álláspontot nem lehetett sokáig képviselni; így Engels „négy levélben”¹⁰ elismerte a gazdasági és a nem gazdasági tényezők közötti kölcsönhatásokat, és úgy nyilatkozott, hogy a materialista történetfelfogás csupán annyit állít, hogy „végső soron” a gazdasági elem határozza meg a történelmi események menetét. Ám ez sem tartható álláspont. Ha elismerjük, hogy a tényezők körkörösén visszahatnak egymásra, tehát lehetségesnek tartjuk – mondjuk –, hogy a gazdasági tényezők befolyásolják a politikaiakat, ez utóbbiak viszont hatnak a gazdaságra, akkor nem mondhatunk olyasmit, hogy „végső elemzésben” vagy „végső soron”. A körben nincs „első” és nincsen „utolsó”, hát még ha a gazdasági valóság egymást metsző és egymást tartalmazó sokféleséggként jelenik meg. Más szavakkal: a probléma itt válik igazán módszertanivá: a gazdaságtörténet kutatójának fel kell ismernie, hogy melyik a legkedvezőbb pont, ahol belevághat a körbe, vagy még inkább az egymásba fonódó és tovagyűrűző körök halmozába. Ekkor már vita tárgyává tehető, vajon az vezet-e a legkedvezőbb eredményre, ha a kutatás a gazdasági tényezőnél kezdődik, vagy pedig az, ha nem. Az okok láncolatán visszafelé haladva, természetesen majdnem mindig eljutunk egy-

egy gazdasági okhoz. De ez nem jelenti azt, hogy minden esetben az a legjobb, ha a vizsgálódást eddig a pontig folytatjuk, vagy ha megállunk ezen a ponton. A válasz minden bizonnyal helytől, időtől és a vizsgált tárgytól függően változik. Míg az angol gabonatörvények eltörlését valószínűleg igen jól meg lehet magyarázni a kor gazdasági fejlődéséből és az ebből fakadó sajátos gazdasági érdekekből, addig az oroszországi jobbágyrendszer eltörlése inkább a politikai érdekek és események fényében érthető meg.

Így tehát a történelem materialista felfogása nem csodaszor, de könnyen megtisztítható determinista sajátosságaitól, és ekkor – mint annyi más modell – ez a szemlélet is a gazdasági folyamatok kutatásának lehetséges eszközévé – ellenőrizhető és elvethető hipotézisek rendszerévé – válik. Ha így értelmezzük, akkor a gazdasági érdekek és osztálykonfliktusok kiemelése értékes segítséget jelenthet – és néha jelentett is – a gazdaságtörténeti vizsgálódások számára. Már csak ezért is sajnálatos, hogy a materialista szemléletet igen dogmatikus módon kezelik a szakértői – kivált a mai Szovjetunióban, ahol e felfogást a kutatás egyetlen helyes módjaként kényszerítik a kutatókra. Ez az eset tökéletesen mutatja azt, hogy mi a hamis módszertani előírások alapvető hibája. Konkrétan ezúttal is a kutatási eredmények és az ideológiai előítéletek összhangját követelik a tudósoktól. Csak súlyosbít, de lényegében nem változtat a helyzeten az, hogy maguk az ideológiai előítéletek a változó politikai helyzetek függvényei. Bár a szovjet példa ebből a szempontból roppant tanulságos, elvi alapjait tekintve nem különbözik a tanulmányunkban tárgyalt egyéb módszertani kórtünetektől. Egyre megy, hogy determinizmusról és a történelem állítólag megváltoztathatatlan törvényeiről vagy folytonosságról és „egyedülálló, egyedi” történelemről prédikálnak-e; mindkét eset-

ben félreértik a tudományos vizsgálódás sajátosságait, és akadályokat gördítenek e vizsgálódás szabad és normális menete elé. A cél mindkét esetben ugyanaz, vagyis hogy a tudóst előre gyártott vélemények jármába kényszerítsék, még ha hatalmas különbség van is az alkalmazott szankciók jellege és szigora között.

A gazdaságtörténet az elmúlt évtizedekben módosulásokon ment át, és jellege napjainkban is gyorsan változik. Ennek részben az az oka, hogy egyre terjed az érdeklődés a gazdasági fejlődés iránt, részben pedig, hogy ebből fakadóan a közgazdászokat is egyre jobban érdeklik a gazdasági változások múltbeli folyamatai. A gazdaságtörténet fiatal kutatókat vonzott magához, jól képzett közgazdászokat, akik képesek és igyekeznek is alkalmazni a gazdasági elemzés eszközeit kutatásaikban. Az újonnan jöttek számos olyan területre bukkantak, amelyet korábban teljesen elhanyagoltak, mivel nem vették észre problémáit, és nem tették fel a megfelelő kérdéseket. Kár volna, ha együgyűen a „gazdasági determinizmus” vádjával illetnék ezt az ígéretes munkálkodást, hiszen e minősítés a szidalmazáson túl semmire sem jó, és semmivel sem elfogadhatóbb, mint ha a lélektani determinizmus vádját sütnék rá azokra, akik a vállalkozói viselkedést a társadalmi érvényesülés vágyából, a hatalomvágyból vagy éppen – még „mélyebbre nyúlva” – bizonyos gyermekkori élményekből vezetik le.

Amióta leírtam e tanulmány utolsó bekezdését, sok minden megváltozott, és így ma már nehezebb determinizmussal vádolni azokat, akik gazdaságtörténeti-elméleti modellekkel kísérleteznek. Az ok elég nyilvánvaló. Az elemzés fogalmainak logikája által vezetve, a modern gazdaságtörténészek oly módon kísérlik meg felbecsülni valamely gazdasági esemény jelentőségét, hogy megkísérlik leírni, milyen helyzet alakult volna ki, ha az adott esemény nem következik be. Hogy egy megvilágító erejű példát hozzak: egy nagy horderejű találmány – például a vasút – költségeit és hozamát összehasonlítják annak a feltételezett állapotnak a költségeivel és hozamával, amelyben a szállítás más eszközökkel, elsősorban és főként csatornahálózaton bonyolódott volna le. A módszer a racionális gazdasági döntések eszköztárából származik. E modellek bizonyos értelemben deterministák, ugyanis feltételezik, hogy a modell szereplői a választható lehetőségek közül a legnagyobb hasznot hozó mellett döntenek. Tehát a modell – a szűkebb értelemben – szükségszerűen meghatározza ezt a feltételt. De ha figyelembe vesszük, hogy a modell azt vizsgálja, vajon mi történt volna, ha a második legnagyobb hasznot hajtó eshetőséget választották volna – nos, ez már homlokegyenest ellenkezik a determinista hit-

vallással, hiszen e szerint a történelem során semmi sem történhetett volna másként, mint ahogyan történt. Tény, hogy marxista történetírók időről időre felvetik a kérdést, vajon mi történt volna, ha Napóleon soha meg nem születik, vagy ha már az antik rómaiak feltalálják a vasutat. E dolgok tárgyalásával mindig azt akarják kimutatni, hogy a történelem ekkor is minden jelentősebb változás nélkül, ugyanabba az irányba fejlődött volna. A modern gazdaságtörténészek azonban nem ebben a szellemben vizsgálják a ténylegesen megtörtént események alternatíváját. Nem azt akarják megmutatni, hogy az adott esemény mennyire jelentéktelen a fejlődés szempontjából, hanem azt kísérlik meg felmérni, hogy a jelenségeknek külön-külön mekkora hatás tulajdonítható.

Elég különös, hogy a tényellenes történetírás felfedezéseit éppen azok a tudósok nem nézték jó szemmel, akik pedig semmiképpen nem hajlandók elfogadni a metafizikai jellegű determinizmust. E kutatók szerint a történeti módszer egyik alapelve az, hogy nem szabad foglalkozni a „mi lett volna, ha . . .” alakú kérdésekkel. Ez a hozzáállás aligha indokolható, de hát a módszertani vitákban általában éppen akkor tesznek dogmatikus kijelentéseket, amikor pragmatikus állásfoglalásokra volna szükség. Persze a feltételes történelem szakértői sem teljesen mentesek a dogmáktól. Dogmatikusak például akkor, amikor azt akarják bebizonyítani, hogy a tényellenes kérdések jelentik a gazdaságtörténetírás egyetlen helyes módját, és állításukat azzal próbálják alátámasztani, hogy az oksági kijelentések lényegüknél fogva tényellenesek.

Mindenekelőtt a „Mi történt volna, ha bizonyos események nem következtek volna be?” kérdése nyilvánvalóan teljes joggal izgatja a képzeletünket. Vegyük a szovjet gazda-

ság fejlődését. Elég jó elképzeléseink vannak arról, hogyan növekedett a szovjet ipar termelése az első ötéves terv megkezdése óta. Mégis kísért a kérdés, mi lett volna, ha nem jön létre a szovjet diktatúra, ha elmarad a szövetkezetesítés és a túlzott iparosítás kettős politikája. Nem kétséges: ha kielégítő választ kaphatnánk e kérdésekre, a válasz nagyon jól megvilágítaná a szovjet gazdaság fejlődését, és abban is segítene, hogy véleményt alkothassunk e fejlődés történelmi jelentőségéről. Az eljárás a következő: első lépésben össze kell állítani a forradalom (vagy még inkább az első világháború) előtti időszak növekedési ütemének idősorát, majd meg kell fogalmazni néhány alternatív elképzelést arról, hogy milyen az események általános menete, és mi az ipar fejlődésére gyakorolt hatásuk. E próbálkozások végeredményétől függően elmondhatjuk, hogy az összehasonlítások alapján a szovjet rendszer igen jelentős, közepes, jelentéktelen vagy éppenséggel negatív mértékben járult hozzá az ország iparosodásához. Ez elvben nem meddő vállalkozás, de a gyakorlatban minden attól függ, hogy sikerül-e elfogadható összehasonlításokat végezni, ezt pedig minden bizonnyal a probléma súlya és a figyelembe vett időszak hosszúsága határozza meg. A legvakmerőbb elemzőt is félelemmel töltené el, ha azt kellene megítélnie, hogyan alakult volna az orosz ipar termelése fél évszázad alatt, ha nem tör ki a bolsevik forradalom. Ha mégsem ijedne meg, annál rosszabb reá nézve. Ki merné megmondani, hogy miként hatottak volna egy nem szovjet Oroszországra a belső munkásmegmozdulások, az általános politikai válság, a két világháború közötti időszak gazdasági ciklusai (különösen az 1930-as évek válsága) vagy például a második világháború, amely – ami azt illeti – az alternatív esetben talán ki sem tört volna? Bizonyos, hogy ilyen esetekben a tudós legnagyobb erénye a tartózkodás. Amit eddig

erről a témáról publikáltak, túlságosan kevésbé meggyőző ahhoz, hogy komolyan lehessen venni.¹¹

Ha viszont csak annyit akarunk megtudni, hogy milyen hatása van egy adott árucikkre kiszabott vámtételnek, mondjuk, néhány évvel e vámtétel bevezetése után, akkor mégiscsak becslésekhez kell folyamodnunk, hogy megtudjuk, vajon mekkora lett volna az adott cikkből megtermelt mennyiség, ha nem róják ki rá a vámot, de az eredményeket a feltételes mód ellenére is kielégítően igazoltnak tekinthetjük. De minden további nélkül elképzelhetők ennél nagyralátóbb tervek is. Ezt mutatja az a szellemes és eredményes vállalkozás is, amely azt kívánta meghatározni, hogy mekkora lett volna a brit ipari termelés 1914-ben, ha az ipari kivitel üteme az 1860-as években nem kezd hanyatlani. Ebből is látható, hogy kifejezetten gyakorlati jellegű problémákról van szó, melynek megoldásához határozott ítélőképességre van szükség. Eddig azt tartották, hogy az ilyen jellegű problémák nem a „történetírásra” tartoznak, de ezentúl nem lesz elegendő ennek pusztá kinyilatkoztatása. Történetírás *mindaz*, ami fényt vet a múlt jelenségeire. Hiábavaló fáradozás a fogalom szűkítésére törekedni, hiszen azok, akiknek ez a szándékuk, nem érhetnek el mást, mint azt, hogy önkényes részrehajlásaik és ellenérzéseik lelepleződnek. Akik elvből ellenzik a „tényellentétes” történetírást, azoknak figyelmébe ajánlhatjuk, hogy nagyon gyakran „tényellentétes” feltételezések módszere bújik meg olyan állítások mögött, amelyek tökéletesen tényszerűnek látszanak, és amelyeket mindenki örömmel – néha túlzott örömmel – fogad. Ha valaki azt állítja, hogy 1910 körül a német ipari termelés akkora volt, mint a brit, ez az állítás – a mérési eljárás miatt – vagy azt a feltevést rejt magában, hogy a német ipar nem Németországban, hanem a brit szigeteken és brit árviszonyok mellett termelt, vagy

pedig azt, hogy a brit termékvolument német gazdasági környezetben állították elő. Az állítás tehát annyira tényellentétes, amennyire csak lehet.

Hasonlóképpen az összehasonlító történetírás bizonyos bevett gondolatmeneteinek is van tényellenes vonatkozása. Szokásos érvelés a következő: M országban az $A_2, A_3 \dots A_n$ tényezőkkel együtt fellépő A_1 tényezőnek döntő szerepe van a B hatás fellépésében, mivel N országban, ahol a B hatás nem jelentkezik, az A_1 tényező kivételével minden más ($A_2 \dots A_n$) tényező jelen van. Itt ugyanazt a tényellentétes kérdést tesszük föl: mi történt volna, ha egy bizonyos tényező nem hat, azaz ha nem zajlanak le bizonyos események vagy eseménysorok. A kapott eredményt vizsgálat alá kell venni. A válasz egyrészt attól függően lesz elfogadható, hogy fennállnak-e az $A_2 \dots A_n$ -től különböző tényezők, amelyek N országban B föllépése ellen és M országban pedig mellette hathattak, másrészt pedig attól függően, hogy meg tudjuk-e mérni mindkét országban az $A_2 \dots A_n$ tényezők viszonylagos súlyát.

Valószínű, hogy az effajta esetekben aligha juthatunk szabatos mennyiségi jellegű eredményekre. Nem szabad azonban lekicsinyelni azt a lehetőséget, hogy ez úton ellenőrizni tudjuk a korábbi, merőben minőségi jellegű ítéleteinket. Persze ellenünk vethető, hogy már akkor is éppen elég nehéz véleményt alkotni arról, hogy mi történt valójában, ha nem vizsgáljuk azt, hogy mi nem történt. De aki ezt az ellenvetést mérlegre teszi, az vessen számot azzal is, hogy bizonyos esetekben a történelem tényleges menetére vonatkozó ítéleteink kevésbé elfogadhatóak, mint más esetekben a tényellentétes feltevéseken alapulóak, és tagadhatatlan, hogy vannak olyan esetek, amelyekben a *tényleges* történelem értelmezését

csak elfogadhatóbbá teszi az, ha szemügyre veszik a történetek *tényellentétes* visszáját is.

Azért kellett mindezt elmondani, mert a gazdaságtörténetben alkalmazott közgazdasági elemzéseket meggondolatlan és tarthatatlan bírálatok érték. De más dolog visszautasítani az ilyenfajta bírálatot, és más dolog a tényellenes magyarázatok támogatása ürügyén elfogadni a szükségtelenül eltúlzott gondolatmeneteket. Igencsak félrevezető, ha ezeket a magyarázatokat igazolandó, azt hirdetik, hogy minden ok-okozati állítás mögött tényellentétes megfontolás rejlik – ahogy a régiek minden fában egy-egy erdei nimfát sejtettek. A tények és nem tények itt sajnálatos módon keverednek a tényellentétes feltevésekkel. Mindebből annyi igaz, hogy minden – ok-okozati vagy másféle – állítás, mely valamit tényszerűen megerősít, eleve tartalmazza az állítás tagadásának elvetését is. Ha az állítás operacionálisan értelmes, akkor egyrészt megcáfolható, vagyis az állítólagos tényről bebizonyítható, hogy mégsem az, másrészt pedig el lehet kezdeni kutatni az igaz, tényszerű állítás után. Egyszerű példákön belátható, hogy itt szó sincsen tényellentétes feltevésekről.

Ha egyszerűen azt állítom, hogy „Ez egy Rubens-kép”, akkor ezzel utalok arra is, hogy a képet nem más festette. Lehet, hogy egy szakértő megvizsgálja a festményt, és bebizonyítja, hogy tévedtem. Ha azt az ok-okozati kijelentést teszem, hogy „A medve kimúlt, mert szíven lőttem”, akkor – hasonlóképpen – azt értem állításomon, hogy a haláleset nem valamiféle betegség vagy baleset következménye, amelyre a medvefélék hajlamosak, és amely hirtelen halálukat okozhatja. Az eset kivizsgálása ismét csak rám cáfolhat. A cáfolat azonban nem tényellentétes feltevésből fog kiindulni, hanem meg fogja állapítani azt aényt, hogy az állat kimúlását nem

golyó, hanem villámcsapás vagy esetleg koszorúér-elzáródás okozta. Hasonlóképpen, a művészettörténész képes lehet megállapítani azt a tényt, hogy a szóban forgó festményt valójában nem Rubens, hanem egy bizonyos Joe Magee alkotta.¹²

Ezeknek a dolgoknak tehát vajmi kevés közük van a tényellentétes feltevések módszerét alkalmazó történetíráshoz, hiszen kizárólag a kijelentő módot használó, megszokott történetírásról volt szó. A tényellentétes feltevésekkel élő történész másként kérdez. Nem azt a tényt tagadja, hogy megöltem a medvét, hanem azt akarja megállapítani, hogy mi történt volna a medvével, ha a golyóm nem talál. A kérdést nagyon is érdemes lehet feltenni. Ha azzal hetvenkedem, hogy megmentettem a falu borjait és bárányait egy vérszomjas fenevadtól, akkor nem lehet érdektelen rámutatni arra, hogy – lévén igen kivénhedt a ragadozó – napjai meg voltak számlálva, és ennek arányában csökkenteni kell hőstettem értékét.

A tényellentétes történetírás ügyének inkább kárt okoznak, semmint hasznára vannak az összezavart, nem a tárgyhoz tartozó érvek. Ha ezeket félresöpörtük, még rá kell mutatni arra, hogy nem nyerünk semmit, ha minden határon túl növeljük a tényellenes történetírás részarányát. Ez a fajta történetírás jó bizonyos kérdések megválaszolására, de nem kell úgy kezelni, mint bármely gazdaságtörténeti probléma megoldásának módszerét. Az események között számtalan kapcsolat van, és ennek megfelelően számtalan olyan állítást tehetünk az eseményekről, amelyek által bizonyosan a valóság határain belül maradunk, és így egyáltalán nem kell a *réalité manquée*-val* törődnünk. Amikor azt mondjuk, hogy

* Hibádzó valóság. – *A szerk.*

az angol-szász irodalomban „great slaughter”-ként* emlegetett nagy állatvágási hullámot a szovjet kormányzat szövetkezetesítési politikája okozta, vagy például megállapítjuk, hogy Németországban a vágtató infláció idején a zuhanó árfolyamok és a késlelkedve növekedő bérek közötti különbség exporttámogatásként hatott, és rövid időre megnövelte a német kivitelt, akkor ezekben az esetekben elegendő és meggyőző magyarázatot adtunk, és a gazdasági folyamatokat érthetően leírtuk anélkül, hogy utaltunk volna arra, ami „történhetett volna”. Számos esetben nincs szükség tényellentétes elemzésre, és vannak olyan esetek is, amelyek eleve nem is tesznek lehetővé ilyen elemzést. Az mindenesetre biztos, hogy hatalmas mennyiségű tényszerű kutatást kell elvégezni, amíg eljuthatunk egy tényellentétes kérdés megfogalmazásáig.

Egyáltalán nem áll szándékomban tagadni a szabatosan alkalmazott tényellentétes történetírás hasznosságát, de ha a gazdaságtörténet terén lehetőség szerint csökkenteni akarjuk „nem a valóságon alapuló” kijelentésekkel szembeni ellenvetéseket, akkor a tényellentétes módszert is csak körültekintően és mértékletesen szabad alkalmaznunk. Ez mindezekelőtt azt jelenti, hogy a tényellentétes történetírást lényegéből adódóan a viszonylag rövid távú változások értelmezésére szolgáló eszköznek kell tekinteni, amely lehetőleg ott alkalmazandó, ahol a politikai tényező jórészt elhanyagolható. A vizsgált periódus meghosszabbodásával gyorsan nő a figyelembe nem vett és figyelembe nem vehető hatótényezők száma, és ennél gyorsabban csökken az eredmény jelentősége. Még a rövid távú elemzések terén maradvány sem szabad megelégedkezni arról, hogy a módszer megbízhatósága a számítá-

* Nagy mézárulás. – *A szerk.*

sok során csökkenhet. Például a jól ismert költség-haszon elemzés terén ez azt jelenti, hogy a vasutak és vízi csatornák összehasonlításakor a felhasználói költségek különbözeteinek kiszámítása látszik a viszonylag legmegbízhatóbb, még elérhető eredménynek. Az alkalmazott összehasonlítható árak és a költségfüggvények becslései még ebben az esetben is számos bizonytalanságot tartalmaznak. Ahogy egyre finomítani akarja a különbözetet – például megkísérelvén számba venni a vasúti szállítás sajátos előnyeit a vízi szállítással szemben (kényelem, sebesség stb.) –, úgy lép az ember egyre bizonytalanabb talajra. Aki tovább merészkedik, és azt kísérli meg lemérni, hogy milyen komparatív hatással van a két szállítási forma a gazdaság egészére, az igen kétes kimenetelű vállalkozásba kezd, és ezt nem is szabad eltitkolnia.

Valószínű, hogy az utóbbi időkben megjelent és a témába vágó művek sokat vétettek az ésszerűség ellen. Ugyanilyen ésszerűtlen volna azonban, ha túl szigorúan ítélnénk fölöttük. A komoly közgazdasági és statisztikai elemzés még mindig gyermekcipőben jár a gazdaságtörténet terén. Mi, gazdaságtörténészek, sokat tanultunk, és sokat is fogunk tanulni. Ahogy az idő halad, egyre inkább a mértéktartás fogja jellemezni mind a tényellentétes elemzéseket, mind pedig a modellezést – hiszen a modelleknek csupán kis töredéke alkalmazható ténylegesen a tapasztalati valóságra. Ahogy azok a közgazdászok, akiket a gazdaságtörténet nem csak alkalmilag érdekel, több figyelmet fognak fordítani a nem gazdasági tényezőkre, úgy lesznek egyre világosabbá a kötöttségek, amelyeken belül a gazdasági döntések születnek. Bármilyenek legyenek is az úgynevezett „új gazdaságtörténet” jelenlegi hiányosságai, nem vitás, hogy fontos tettek fűződnek az irányzat nevéhez, és – legalábbis egy időre – ez az a terület, ahonnan a gazdaságtörténetírás legígéretesebb

teljesítményei várhatók. Csak üdvözölhető, hogy a közvélemény szerint ez még szűzföld, amely bőséges aratással fogja meghálálni a kutatók erőfeszítéseit. Ezek az időszakok jelentik egy tudományág történetének csúcspontjait. Nem szabad megengedni, hogy a dogmákon alapuló és néha az alkalmazott kutatási eszközök sajátosságainak félreértelmezéséből eredő bírálat akadályozza ezt a munkálkodást és elhomályosítsa kilátásait. Természetesen semmi nem tart örökké. Talán egy évtizednyi lankadatlan munka után a hozadék mégis csökkenni kezd, és az új kérdések és új módszerek csábítása más, ma még nem látható feladatok felé fogja vezetni a gazdaságtörténeteseket. Könnyen lehet, hogy a ma újítói lesznek a holnap kerékkötői. De *ez most* az ő idejük, és ennek ragyogását nem volna szabad sem elhomályosítani, sem pedig elirigyelni tőlük.

JEGYZETEK

1. Lásd pl. Heinrich Rickert: *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Eine logische Einteilung der historischen Wissenschaften* (A természettudományos fogalomalkotás határai. A történeti tudományok logikai beosztása). Tübingen 1921. Az a nézet, hogy a történelem a be nem sorolható, általánosíthatatlan maradvány, ma is él. Lásd erre G. Spencer Brown: *Probability and Scientific Inference* (A valószínűség és a tudományos következtetés), London–New York–Toronto 1957, 11. l.: A történelem az, ami a tudományból a tudósok után még megmarad.
2. A társadalomtudományi és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”, in Max Weber: *Állam–Politika–Tudomány*, Bp. 1970., 50. l.
3. J. Z. Young: *Doubt and Certainty in Science, a Biologist's Reflections on the Brain* (Kétség és bizonyosság a tanulmányban. Egy biológus nézetei az agyról). Oxford 1951, 86. l.
4. Arthur Spiethoff: *Die wirtschaftlichen Wechsellagen. Aufschwung,*

Krise, Stockung, I. Erklärende Beschreibung (A gazdasági ciklus állapotai: föllendülés, válság, pangás, I. Magyarázó leírás). Tübingen – Zürich 1955, 12. 1.

5. Max Weber: *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomie* (Gazdaság és társadalom. A szocioökonómia alapjai), III. 1., Tübingen 1922. 10. 1.

6. Goethe: *Maximen und Reflexionen, Schriften zur Naturwissenschaft* (Élethölcsességek és gondolatok. Természettudományi írások), első rész. *Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe* (Összes Művei, jubileumi kiadás), XXXI., 72. 1.

7. Bővebben kifejti A. Gerschenkron: *Continuity in History and other Essays* (A történelem folytonosságáról és más tanulmányok).

8. Everett E. Hagen: *On the Theory of Social Change: How Economic Growth Begins* (A társadalmi változás elméletéről: Hogyan kezdődik a gazdaság növekedése). London 1964. 45. 1.

9. Lásd például Hermann Cohen: *Kants Theorie der Erfahrung* (A tapasztalás kanti elmélete). Berlin 1918. 634. 1. Más kérdés, hogy ez az álláspont eltér a történelemtől alkotott és a korábbiakban már ismeretett más neokantiánus véleményektől.

10. M. M. Bober: *Karl Marx' Interpretation of History* (Karl Marx történelemfelfogása). Cambridge Mass., 1948, 306–310. 1.

11. Be kell vallanom, vagy húsz évvel ezelőtt magam is elkövettem néhány, a fentiekben leírtakhoz hasonló extrapolációt. Ezek szerint Oroszország becsült ipari termelése még jócskán a harmincas évek második felében is meghaladta volna a tényleges szovjet termelést. Soha nem mertem azonban ezeket az eredményeimet közreadni, néhány sokszorosított példánytól eltekintve.

12. Természetesen nem számít, hogy az állítás elvetése lehet csupán tagadó: „Az adott képet nem festhette Rubens, mivel a festmény egy 1640 után történt jelentetet ábrázol”, illetve: „A medve testén nincs golyó ütötte seb”, de lehet egyben állító is, vagyis olyan, amelyik azonosítja a festőt, illetve megállapítja a kimúlás tényleges okát. Mindkét esetben tényekről és nem tényellentétes feltevésekről volt szó.

A kötetben szereplő tanulmányokat Alexander Gerschenkron két megjelent tanulmánykötetéből válogattuk: *Economic Backwardness in Historical Perspective* (a továbbiakban EB) és *Continuity in History and Other Essays* (A továbbiakban CH).

1. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. EB 5–30.
2. *Reflections on the Concept of “Prerequisites” of Modern Industrialization*. EB 31–51.
3. *The Typology of Industrial Development as a Tool of Analysis*. CH 77–97.
4. *Social Attitudes, Entrepreneurship, and Economic Development*. EB 52–71.
5. *Reflections on Ideology as a Methodological and Historical Problem*. CH 57–73.
6. *Notes on the Rate of Industrial Growth in Italy, 1881–1913*. EB 72–89.
7. *Rosario Romeo and the Original Accumulation of Capital*. EB 90–118.
8. *Some Aspects of Industrialization in Bulgaria, 1878–1939*. EB 198–234.

9. Russia: Agrarian Policies and Industrialization, 1861–1914. CH 140–248.
10. Economic Development in Russian Intellectual History. EB 152–187.
11. On the Concept of Continuity in History. CH 11–39.
12. Some Methodological Problems in Economic History (with a Postscript). CH 40–56.

A borító és kötéstervezet Urai Erika munkája • A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója • Franklin Nyomda, 84/1663 • Felelős vezető Mátyás Miklós igazgató • Felelős szerkesztő Berényi Gábor • Műszaki vezető Tóbi Attila • Műszaki szerkesztő Végh Judit • Megjelent 27,9 (A/5) ív terjedelemben, az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint